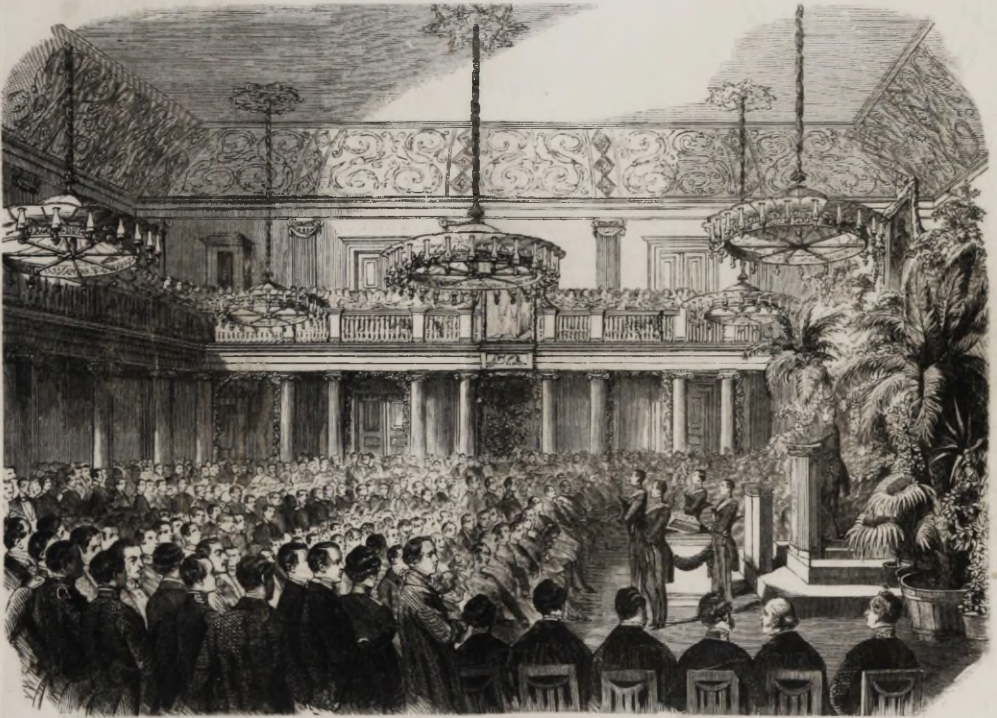

Ajalooline Ajakiri

2002 1/2
(116/117)

200 AASTAT ÜLIKOOLI TAASAVAMISEST TARTUS

Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga • TÕNU TANNBERG: Sõjateaduse õpetamisest • ERKI TAMMIKSAAR: Zooloogiakateedri eellugu • MARTIN HALLIK: Tartu ülikooli orientalistid 19. sajandi teadusmaailmas • MARJU LUTS: Johann Ludwig Müthel • EDUARD PARHOMENKO: Gottlob Benjamin Jäsche • JAAN KASMEL: Martin Ernst Styx • URMAS PETTI: Usuteaduskonna esimesed professorid • LEILI KRIIS: Richard Thoma • PEETER JÄRVELAID: Oswald Schmidt • TOOMAS ANEPAIO: Leon Victor Constantin Casso • SIRJE TAMUL: Õppe- ja teadusstipendiumid • LJUDMILA DUBJEVA: Raamatukoguhoidja A. T. Rastorgujev • Tartu ülikool poola, ukraina, armeenia ja läti kultuuriloos • Tartu ülikooliga seotud isikute nimed maailmakaardil

Ajalooline Ajakiri 2002. 1/2 (116/117)

Tartu Ülikooli
ajaloo osakonna
ja Akadeemilise
Ajalooseltsi
ajakiri

200 AASTAT ÜLIKOOLI TAASAVAMISEST TARTUS

**Ajalookirjanduse
Sihtasutus
Kleio
2002**

Kirjastaja: Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio
Toimetuskolleegium: Jüri Ant, Olavi Arens (USA), Jaak Kangilaski,
Anu-Mai Köll (Stockholmi Ülikool), Jüri Kivimäe, Valter Lang,
Aadu Must, Hain Rebas (Kieli Ülikool), Tiit Rosenberg,
Elle Vunder

Teemanumbri koostaja: Lea Leppik

Toimetus: Aadu Must (peatoimetaja), Lea Leppik, Anu Lepp
Artiklite tõlge: Malle Salupere, Marina Raudar
Resümee tõlge: Leili Kostabi
Küljendus ja kaas: Meelis Friedenthal
Trükk: AS Võru Täht
Bibliograafia konsultant: Kersti Taal
Toimetus tänab: Helina Tammannit ja Ajalooarhiivi

Käesolev number on ilmunud Tartu Linnavalitsuse toetusel

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in
HISTORICAL ABSTRACTS.

Ajaloolises Ajakirjas ilmuvad artiklid on refereeritud ja indekseeritud
väljaandes HISTORICAL ABSTRACTS.

Alates 1953. aastast on Historical Abstracts olnud tunnustatud ajalooliste
publikatsioonide refereerija maailmas, mille materjalid on saadaval nii
CD-ROMil, interaktiivselt kui ka trükitud kujul.

Toimetuse aadress:

Ajalooline Ajakiri
Ajaloosakond, Tartu Ülikool
Ülikooli 18, Tartu 50090
Eesti

Tel (07) 375 658

e-mail: kleio@loss.ut.ee

<http://www.history.ee/kleio>

Pangakonto: Hansapank 767

a/a 221010397388

ISSN 1406-3859

Sisukord

<i>LEA LEPIK</i> : <i>Vivat, Universitas!</i>	5–10
<i>MARJU LUTS</i> : Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga	11–32
<i>TÕNU TANNBERG</i> : Sõjateaduse õpetamisest Tartu ülikoolis aastatel 1802–1830	33–48
<i>ERKI TAMMIKSAAR</i> : Tartu ülikooli zooloogiakateedri eellugu ja rajamine	49–58
<i>MARTIN HALLIK</i> : Tartu ülikooli orientalistide asendist teadusmaailmas 19. sajandil	59–74
<i>MARJU LUTS</i> : Johann Ludwig Müthel – Tartu Keiserliku Ülikooli õigusteaduskonna isa	75–96
<i>EDUARD PARHOMENKO</i> : TAEVAST kui mõtlemise häälestuskaarest 1808. aasta veebruari Tartu üle	97–118
<i>JAAN KASMEL</i> : Professor Martin Ernst Styx ja kohtuarstiteaduse õpetamise algus Tartu ülikoolis	119–126
<i>URMAS PETTI</i> : Keiserliku Tartu ülikooli usuteaduskonna esimesed professorid	127–132
<i>LEILI KRIIS</i> : Richard Thoma, uurija ja eksperimentaator	133–148
<i>PEETER JÄRVELAID</i> : Professor Oswald Schmidt. Üks õigusajalugu õpetanud rahvusliku ärkamis- ja natsionalismiaja jurist Liivimaalt	149–160
<i>TOOMAS ANEPAIO</i> : Leon Victor Constantin Casso – vene (?) jurist Tartu ülikoolis	161–176
<i>SIRJE TAMUL</i> : Stipendiumid ja teaduskapitalid Tartu ülikoolis aastatel 1802–1918	177–192
<i>LJUDMILA DUBJEVA</i> : A. T. Rastorgujev – Tartu ülikooli raamatukoguhoidja 1908–1918	193–206
<i>HAIN TANKLER</i> : Tartu ülikooli kasvandikud Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena	207–218
<i>JĀNIS STRADIŅŠ</i> : Tartu ülikool Läti teadusajaloos	219–230
<i>SERGEI ISSAKOV</i> : Ukraina üliõpilased ja üliõpilasorganisatsioonid Tartu ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algul	231–246

RAFIK GRIGORJAN: Armeenia üliõpilased Keiserlikus Tartu Ülikoolis (1830–1918)	247–264
ARKADIUSZ JANICKI: Poola üliõpilased Tartu ülikoolis 1802–1918	265–280
JADWIGA BRZEZIŃSKA: Poola farmatseutide akadeemilised ühendused Tartus 1837–1915	281–290
KATRI RAIK, ERKI TAMMIKSAAR: 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartu ülikooli kasvandike nimed maailmakaardil	291–308
Summaries	309–332

*Esikaanel: Pidulik aktus aulas Tartu ülikooli taasavamise 50. aastapäeva
pühul 12. detsembril 1852 (Illustrierte Zeitung, 26. Februar 1853)*

Kasutatud lühendid:

EAA – Ajalooarhiiv

ERM – Eesti Rahva Muuseum

GARF – Vene Föderatsiooni Riigiarhiiv (Государственный архив
Российской Федерации)

LVVA – Läti Riiklik Ajalooarhiiv (Latvijas Valsts Vēstures Arhīvs)

PFA RAN – Venemaa Teaduste Akadeemia Arhiivi Peterburi Filiaal
(С.-Петербургский Филиал Архива Российской Академии
Наук)

ПСЗ – Vene Impeeriumi Täielik Seaduste kogu (Полное Собрание
Законов Российской Империй)

RGIA – Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv (Российский государствен-
ный исторический архив)

RNB – Venemaa Rahvusraamatukogu (Российская Национальная
Библиотека)

TÜR KHO – Tartu Ülikooli Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste
raamatute osakond

EAA. 995-1-235. L 42 – Sidekriipsuga eraldatud kolmeosalises arhiiv-
iviites näitab esimene arv fondi-, teine nimistu- ja kolmas säiliku
numbrit.

Vivat, Universitas!

Käesoleva *Ajaloolise Ajakirja* kaksiknumbri kangelane on Keiserlik Tartu Ülikool, mille tegevuse algusest möödub tänavu 200 aastat. Heidame põgusa pilgu tema läbikäidud teele.

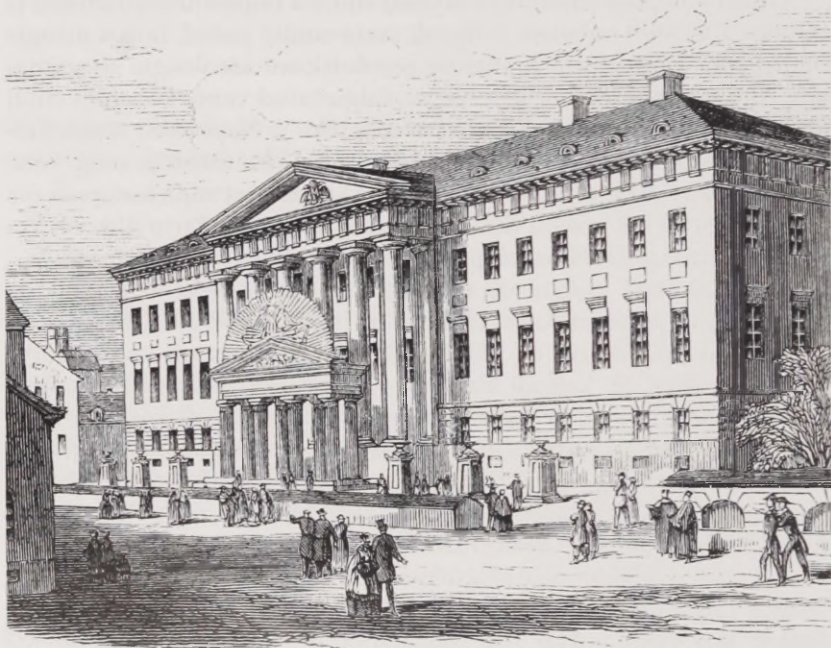
Ülikool oli paratamatult mõjutatud suurest impeeriumipoliitikast ja rahvusvahelistest suhetest. Ülikooli taasavamise puhul Tartus mängis olulist rolli Paul I hirm prantsuse revolutsiooni ideoloogia sissetungi ees, Aleksander I lootusriikka alguse valgustatud vaim, kohaliku eliidi soov ja riiklik vajadus, valgustus, romantism ja Napoleoni sõjad. Keiserlik ülikool lõpetas oma tegevuse Esimese maailmasõja ning Vene 1917. ja Saksa 1918. aasta revolutsioonide keerises, et anda teatepulk üle 1. detsembril 1919 avatud Eesti ülikoolile, ühtlasi oli Tartu ülikooli Venemaale evakueeritud osa aluseks Voroneži ülikooli moodustamisele.

Ligi 120 aasta jooksul oli ülikooli tegevuse aluseks neli põhikirja – kolm oma ja neljandana 19. sajandi lõpul järkjärgult kehtestatud ülevenemaaline ülikoolide põhikiri. Nimelt ja staatusest keiserlikuna, olemuselt enne 19. sajandi lõpu reforme suuresti provintsiülikoolina kujunes Tartu ülikool 19. sajandil kolmele Vene impeeriumi saksakeelsele provintstile rohkemaks kui vaid kohaks, kus omandada haridust. *Nordische Heidelberg* oli kultuurikeskus, mis kujundas identiteedi ja aitas olulisel määral kaasa kolme provintsi kokkukasvamisele nii kohaliku saksa ülemkihi kui eesti ja läti alamkihi silmis.

Esimeste aastakümnete valgustuslik-romantilise ajastu vahetas välja samuti valgustuse vaimust kantud, kuid asjalik, teadusele pühendatud ajajärk, kus tooni andsid veel välismaised professorid ja mille tõsised teaduslikud tulemused ei vaja eraldi rõhutamist. 1830. aastatest muutus ülikool järjest enam kohalike provintside ülikooliks ja 1852. aastal võis kohalik baltisaksa aadel ja kodanikkond pühitseda ülikooli juubelit kui oma pidu. Impeeriumi poliitika eesmärgiks oli aga riigi tsentraliseerimine, kohalike eripärade tasalülitamine. 1863. aasta ülevenemaalise põhikirja laiendamine Tartule hoiti ära vaid selle hinnaga, et ülikooli eelarve jäi kõhnemaks, kuid oma akadeemiliste vabaduste eest oldi nõus ka seda hinda maksma. Ülikooli omakoostatud, 1865. aasta põhikirjast ei jäänud 1890. aastate reformide käigus suurt järele, järkjärgult korraldati ülikool ümber 1884. aasta ülevenemaalise ülikoolide põhikirja järgi. Erandlikuks jäi lõpuni vaid Vene riigi ainus luterlik usutea-

duskond. 19. sajandi lõpu ülikoolireform – baltisakslastele dramaatiline, Vene riigi poolt poliitiline – on pärvinud äärmiselt vastukäivaid ja sealjuures peamiselt ideoloogilisi hinnanguid. Näib, et lõpuks hakkab kätte jõudma aeg, kus ka seda ajajärku on võimalik veidi rahulikumalt analüüsida. Nii mõnigi kogumiku kaante vahele jõudnud artikkel võiks olla suunda andev edaspidisele uurimistööle.

Ülikool on teda ümbritseva ühiskonnaga alati väga mitmetahulistes vastastikustes suhetes. Ülikooli ajalugu pole kaugeltki ainult teadusajalugu. Seepärast nõuab ka ülikoolide ajaloo uurimine (mida mingil hetkel oldi valmis taandama pensionile saadetud teadlaste kodu-uurimiseks), väga head ettevalmistust, sügavaid professionaalseid oskusi ja laiu entsüklopeedilisi teadmisi poliitilisest ajaloost, ühiskonnakorraldusest ja teadusloost.

1852. aastal võis kohalik baltisaksa aadel ja kodanikkond pühitseda ülikooli juubelit kui oma pidu (Illustrirte Zeitung 26. Februar 1853).

Autorite kollektiivi poolt koostatud ja suure riikliku tellimusena valminud 3-köitelise Tartu ülikooli ajaloo¹ ilmunisest on möödunud 20 aastat, peaaegu terve inim põlv, ja muudatused meid ümbritsevas ühiskonnas on nii suured, et nende õigeks hindamiseks kulub ehk teine

¹ Tartu ülikooli ajalugu. Kolmes köites 1632–1982. Koost. Karl Siilivask. Kd. I–III. Tallinn, 1982.

inimpõlv. Uued olud sunnivad ikka minevikule uusi küsimusi esitama. Tundub, et veel ei ole aeg küps uue üldkäsitlemise kirjutamiseks, kuid kindlasti on aeg küps uute küsimuste esitamiseks. Pretendeerimata siinkohal süstemaatilisele ülevaatele vahepeal ilmunud kirjandusest, tahaks osundada mõnele olulisemana tunduvale tööle, eelkõige käesoleva ajakirja veergudel ilmunule.

Kolmekõitelise ülikooli ajaloo eeltööna ilmutumist alustanud seeria *Ülikooli ajaloo küsimusi* on, tõsi küll, mõneti ebaregulaarselt, jätkunud ja jõudnud tänaseks juba 31. numbrini, mis peaks ka tõestama vajadust taolise väljaande järele.² Balti dimensioonist püüdis Tartu, Riia ja Vilniuse ülikoolide kohta Ida ja Lääne piirialal määratleda Gert v. Pistohlkorsi, Toivo U. Rauni ja Paul Kaegbeini väljaantud kogumik.³

Vahepeal on avalikuks saanud üliõpilasorganisatsioonide arhiivid Eesti Ajalooarhiivis, ja seoses korporatsioonide ning seltside taasloomisega koostatud ka hulk ülevaateid üliõpilasorganisatsioonide kohta. Tõsi, need on peamiselt teatmikud, aga asendamatud teabe teaduskäibes toomisel ja loovad vajaliku aluse järgnevatele üldistustele.

Pärast Eesti taasiseseisvumist on toimunud rida konverentse meie koha määratlemiseks ida ja lääne vahel, ilmunud artiklite kogumikke jm. On kogutud mälestusi, uurimistöö on keskendunud rohkem eesti ülikoolile (hea aluse edasiminekuks loob *Album Academicum* 1919–1944⁴) ja nõukogude etapile, kuid tublit täiendust on tulnud ka Rootsi ülikooli ajaloole.⁵ Suhteliselt palju on ülikooli ajaloole ruumi pühendanud ka *Ajalooline Ajakiri*. Tähelepanuväärne oli 1991. aastal *Kleios* avaldatud rubriik *Tartu Eesti Ülikooli algusaegadest*. Rea uusi uurimisülesandeid püstitas Toomas Anepaio ja Peeter Järvelaidi artikkel *Oleks meie olemine...*,⁶ kus üritati kriitika alla võtta ülikooli ajaloo õigusajalugu käsitlev osa. Kõige agaramad ongi oma eneserefleksioonis olnud õigusajaloolased, mis ka siin näha – pole ühtki *Ajaloolise Ajakirja* aastakäiku, kus puuduk-

² Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. I–XXXI. Tartu, 1975–2001. Algul: TRÜ ajaloo komisjoni materjalid, viimane number Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumi materjale.

³ Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hrsg. Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln-Wien, 1987. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte.

⁴ Album Academicum Universitatis Tartuensis, 1918–1944. The directory of the student body of the Tartu University in 1918–1944. Koostanud Lauri Lindström jt; tõlge inglise keelde Krista Vogelberg, Meelis Leesik; tõlge saksa keelde Anne Arold jt. Kd 1–3. Tartu: Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond, 1994.

⁵ Helmut Piirimäe. Ülikoolilinn Pärnu. Pärnu – the University Town. Tõlkinud Ken Kalling. Tartu, 1999; Academia Gustavo-Carolina inauguratsiooniaktus, mis peeti Pärnus 28. augustikuu päeval 1699. aastal. Tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Viiding; toimetanud Marju Lepajõe; eessõna: Helmut Piirimäe. Pärnu, Tartu Ülikool, 1999.

⁶ Toomas Anepaio, Peeter Järvelaid. Oleks meie olemine... // *Kleio*. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. Tartu, 1991. Lk 66–73.

sid käsitlused õigusajaloost. Paratamatult on paljud neist seotud Tartu ülikooliga.⁷ *Kleios – Ajaloolises Ajakirjas* on käsitletud ka Tartu ülikooli rolli teiste Vena Impeeriumi rahvaste ajaloos.⁸ 1999. aastal ilmunud ülikoolile pühendatud erinumber püüdis mõtestada ülikooli ajalugu kui uurimisvaldkonda laiemalt ja haaras kaasa ka naabrite töid (Heinrichs Strods ja Arnis Viksna).⁹ Suur osa nimetatud teemanumbri artiklist üritasid lugejale tutvustada teenekaid, kuid teenimatult unustusehõlma vajunud Tartu ülikooli õppejõude ja kasvandikke. Ja neid on tõesti palju. Just tollal tekkiski ka käesoleva teemanumbri koostamise idee. Nii nagu ülikooli ajalugu pole võimalik mõista ühiskondlikku tausta teadmata, pole (meie) ühiskonna ajalugu võimalik õigesti hinnata ülikooli ajalugu tundmata ja laiemasse teaduskäibesse toomata.

On sümptomaatiline, et suurem osa käesoleva kaksiknumbri artikleid on pühendatud isikutele, sest antud hetke individualistlikus ühiskonnas on üksikisikute roll ajaloos jälle tähelepanuorbiiti kerkinud. Pärast meie taasiseseisvumist on õnneks ära langenud ka poliitilised piirangud, niisiis on olemas nii sotsiaalne tellimus kui võimalus.

Ülikooli taasasutamise lugu tundus olevat hästi läbi kirjutatud ja lõpuni selge, kuid nagu Marju Lutsu sissejuhatavast artiklist näha, viib täiendav uurimine ja dokumentide tähelepanelikum lugemine hoopis teistele tulemustele.

Ülikooli avamisel peetud kõnes rõhutas tollane ajaloo professor Georg Friedrich Pöschmann õppeasutuse rolli kultuurivahendajana kõige laiemas mõttes. Järgneva sajandi arengud näitasid, et ülikool suutis seda rolli täita nii läänest itta kui idast läände. Kuidas täpselt, selles osas on meil veel uurida küllalt.

Ülikool alustas 1802. aastal tööd nelja teaduskonna ja seitsme professoriga. Nimed on küllalt hästi tuntud, kuid vähem on seni räägitud nende koolkondlikust kuuluvusest, peetud loengute sisust ja nende aluseks olnud õpikutest. Just see aga aitab selgitada Tartu ülikooli tegelikku rolli nii Euroopa kui Venemaa teaduse arengus.

⁷ Lea Leppik, Peeter Järvelaid. Vene õigusajaloo koolkond Tartus ja professor Neumann. // 1997. *Kleio* 4 (22). Lk 12–22; Toomas Anepaio. Kahe ilma piiril. Võimalikke murdekohti Eesti õigusajaloos ja selle uurimises. Lk 5–16; Peeter Järvelaid. Bunge sajand ja sajand Bungeta. II. Lk 17–30, Lea Leppik, Peeter Järvelaid. Aleksander Magnus Fromhold v. Reutz – Tartu ülikooli vene õiguseprofessor ja Liivimaa aadlik. Lk 31–42; Marju Luts. Keiserlik Landesuniversität Läänemereproovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // *Ajalooline Ajakiri*. 1998. 3 (102). Lk 43–53.

⁸ Sergei Issakov. Valgevene üliõpilased Tartu Ülikoolis ja nende osa Valgevene kultuuris ja teaduses. // *Kleio*. Ajaloo Ajakiri. 1994. 10. Lk 27–32.

⁹ Heinrichs Strods. Professor Eduard Osenbrüggen ja tema Liivimaa skitsid. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 2 (105) Lk 23–29; Arnis Viksna, Aadu Must. Professor Jānis Dzirnē – andekas teadlane ja väsimatu rännumees. // *Ajalooline Ajakiri*. 1999. 2 (105). Lk 57–70.

Oma koha mõistmiseks on parim viis võrrelda end teistega. Teistest Vene impeeriumi ülikoolidest erinevad põhikirjad ei teinud Tartu ülikoolist veel mingit erakut – sest kõiki ülikoole püüti arendada kooskõlas oma aja ülikoolimõttega, arusaamaga selle asutuse ülesannetest ja loomulikult ka riiklike vajadustega. Vajab veel lähemat selgitamist, milles seisnesid ja millest olid põhjustatud konkreetsed erinevused õppetoolide struktuuris ja koosseisus, kuidas nägid Tartu õpetlased välja oma aja Euroopa ja maailma teadusruumis jpm.

Venestusreformid tõid paratamatult kaasa tohutult palju isiklikke tragöödiaid. Professori elutöö võis uues kontekstis hetkega kaotada kogu oma sisulise väärtuse, emigratsiooni sunnitud professorit ei oodanud seal keegi ja kaugeltki kõik ei suutnud end enam leida. Kuid võimalik oli ka selline areng, et alles emigratsioonis sai õppejõud tuule tiibadesse. Tundes rohkem üksikelulugusid, on võimalik hakata tegema laiemaid üldistusi.

Teisalt ei saa eitada, et just nüüd muutus ülikool tõeliselt rahvusvaheliseks. Professorite suur mobiilsus välistas olukorra, kus isa ja poeg võinuksid ülikoolis üht ja sama loengut kuulata. Samas on hoopis läbi töötamata venekeelse ülikooli professorite kohalemääramise poliitika küsimused. Me ei tea ikka veel, kes esitas siis professorite kandidatuure ja kellel oli lõpuks otsustav sõna nende väljavalimisel, sest ülikooli nõukogult oli see õigus ära võetud. Näib, et valikueelistuse põhjus ei pidanud olema ilmtingimata vene rahvus, nagu seni sageli üheselt on väidetud. Me teame halvasti põhjusi, miks professoreid Vene impeeriumis nii kiiresti ja pealtnäha suvaliselt teistesse kõrgkoolidesse edasi saadeti. Venestusaja uurimine eeldaks väga head orienteerumist impeeriumi üldises haridus- ja teaduspoliitikas.

Tartu ülikooli ajalugu, eriti mis puudutab 19. sajandit, on seni olnud ikka äärmiselt poliitiline või professori- ja teadusekeskne. Nii peab tõdema, et me teame tegelikult väga vähe 19. sajandi üliõpilaste oldest, elukallidusest või sotsiaalsetest suhetest teiste linnaelanikega. Rootsi-aegse ülikooli puhul on neid probleeme uuritud palju rohkem, isegi sellest teame me enam, kuidas elas 18. sajandi Liivimaalt pärit tudeng Göttingenis või Jenas. Rohked mälestused ei asenda akadeemilist uurimust. Alljärgnevas on tähelepanu üliõpilase elamiskuludele Tartus pööranud just välisautorid, ka see teema vääriks eriuurimust ja arhiiviallikate laiemat kaasamist. Napid on ka senised teadmised toetustest, mida üliõpilastel oli võimalik saada. Pisut on varem räägitud kroonustipendiumidest ja -stipendiaatidest, erastipendiumidest peaaegu üldse mitte.

Üliõpilaskonna poolest ei olnud Tartu ülikool ainult Balti provintsiülikool, algusest peale õppis ülikoolis ka üksikuid teiste rahvaste esindajaid, pärast üleminekut vene õppekeelele muutus üliõpilaskond äärmiselt paljurahvuseliseks (ühtlasi ka vaesemaks ja demokraatlikumaks). Tartu ülikool on rahvusliku ärkamise üheks hälliks nii eestlas-

tele ja lätlastele kui ka armeenlastele, ukrainlastele, poolakatele. Miks tulid nad Tartusse, mida andis Tartu neile ja mida nemad Tartule?

Kõigile viidatud küsimustele püüavadki alljärgnevad artiklid vastust otsida. Jääb veel üle vaid soovida, et kestaksid olud, mis lubavad tõelise *universitase* tekkeks nii vajalikku uurimis- ja õpetamisvabadust...

Lea Leppik

Vaimude veerandtund rüütelkondade kuratooriumiga

Marju Luts

Genius loci

Ehkki Peeter I oli 1710. aasta Liivimaa kapitulatsioonipunkte kinnitades pidanud kindlalt silmas ka ülikooli allesjätmist Liivimaale, ei tulnud selle taastamisest kogu 18. sajandi vältel midagi välja. Kõik selle-suunalised püüdlused sumbusid kas Vene keskvoimu vastuseisu või kohalike otsustajate omavahelistesse vastuoludesse ja initsiatiivitusse. Jevgeni Petuhhov rõhutab oma 1902. aastal ilmunud Tartu ülikooli ajaloo eelkõige kohalike rüütelkondade vähest huvitatust võtta enda õlule niivõrd kulukas ettevõtmine.¹ Sama seisukohta toetab ka Hubertus Neuschäfferi iseenesest küll diferentseeritumate hinnangutega uurimus.² Neuschäfferi järgi tulenes rüütelkondade (vaikiv) vastuseis ülikooli taasavamisele kas teadvustatud või teadvustamata hirmust keisri mõju kasvu ees. 17.–18. sajandi absolutistliku eneseteadvustusega valitsejad olid ilmekalt näidanud, et ülikoolid on väga edukalt rakendatavad valitseja huvide teenistusse. Nii on üpris loomulik, et *vana Euroopa* seisusliku põhikorra hoidmisest huvitatud rüütelkonnad ei püüdnud kuigi innukalt kaasa aidata uut tüüpi ametnike, nn õpetatud nõunike koolitamisele kohapeal. Suverääni asutatud õppeasutus pidi ju koolitama truid riigiametnikke.³ Rüütelkonnad olid aga huvitatud sellest, et impeeriumi poolt nii või teisiti lähtuvad ja kogetavad tsentraliseerimistendentsid nende kohalikku autonoomset omavalitsust võimalikult vähe puudutaksid.

Teisalt oli kohaliku ülikooli avamine siiski ka rüütelkondade endi huvides. Kindel seisukoht, et nii administratiiv- kui justiitsameteid peavad täitma kohalikud aadlikud, nõudis neilt ka vastavat haridust. Selles

¹ E. В. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). Т. I. Юрьев, 1902. С. 86–91.

² Hubertus Neuschäffer. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hg. von G. v. Pistohlkors. Köln u. a., 1987. S. 19 ff; Vt ka: Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu, 2000. Lk 224 jj.

³ H. Neuschäffer. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. S. 22 und Anm.

seoses on omamoodi paradoksaalne, et 1725. aastal Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade siseselt arutatud ülikooli taasavamise palve jäi keisrile edastamata, sest rüütelkonnad nägid ohtu oma autonoomiale kohalike kohtute korralduse määramise ja kohtunikukohtade täitmise vallas.⁴ Iseenesest ei olnud see nn indigenaadiõigus (*Indigenatsrecht*) midagi üksnes Balti provintsidele omast. 18. sajandil järgiti sama põhimõtet ka mujal Põhja- ja Ida-Euroopas⁵ ning probleemid ja nende ületamine olid kõigil neil aladel suurelt jaolt sarnased. Aadliseisus nõudis kohalike ametite täitmisel oma traditsiooniliste eesõiguste tagamist. Seisuste õiguste piiramisest huvitatud absolutistlikud valitsejad väitsid vastu, et nii on ametnikud küll indigeensed ja tunnevad kahtlemata hästi kohalikke olusid, kuid neil napib erialaseid teadmisi ja hariduse kaudu omandatavaid ametioskusi. Nagu mitmel pool mujalgi, nägid siinsed rüütelkonnad väljapääsu selles, et noored saadeti välismaa ülikoolidesse. Sellega seoses tasub silmas pidada ka asjaolu, et Läänemereprovintsid hakati pärast aadlimatriklite valmimist (Liivimaal 1750, Eestimaal 1761) indigenaadiõigust tegelikult käsitama piiratumalt kui mujal. Balti kubermangude aadelkond jagunes rüütel- ja maiskonnaks (*Ritter- und Landschaft*). Esialgu kuulus nii ametnike valimine kui vastavate kohtade täitmine mõlema ühisesse kompetentsi. Pärast aadlimatriklite valmimist tunnustati üksnes immatrikuleeritud aadlit rüütelkonnana ja viimane kuulutas indigenaadiõiguse üksnes enda pärusmaaks ning tõrjus maiskonna sellelt alalt välja.⁶ Matrikliaadlikel jätkus reeglina ka vara, et oma poegi välismaistes ülikoolides koolitada. Nii pole mingi ime, et nõudmine kohaliku ülikooli taasavamise järele oli palju suurem hoopis protestantlike pastorite ja mujalt tulnute hulgas, kellel ei olnud järglaste koolituskulusid sugugi nii lihtne katta.⁷

Samas ei olnud pilt siiski nii must-valge nagu eelnevast võiks ehk järeldada. Oma tõsised katsed ülikooli taasavamiseks tegi ka Liivimaa rüütelkond 1760. aastatest alates.⁸ Ometi jäi Katariina II ajal ülikool uuesti avamata. Põhjusi võib nimetada mitmeid. Alanud Türgi sõda nõudis suuri summasid ja impeerium ei tahtnud kanda ülikooli ava-

⁴ Woldemar von Bock. Die Historie von der Universität zu Dorpat und deren Geschichte. // Baltische Monatsschrift. Bd. 9. Riga, 1864. S. 146 f.

⁵ H. Neuschäffer nimetab küll Kirde-Euroopat (H. Neuschäffer. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. S. 24), et selle all peetakse aga silmas ka näiteks Poolat ja Ungarit, siis tundub kohasem määratleda geograafilised piirid just Põhja- ja Ida-Euroopa kaudu.

⁶ Oswald Schmidt. Zur Geschichte der Ritter- und Landschaft in Livland. / Dorpater juristische Studien. Bd. 3. Dorpat, 1895. S. 340 f.

⁷ Marju Luts. Keiserlik Landesuniversität Läänemereprovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 52, viide 8.

⁸ Vt näiteks: Friedrich Bienemann. Aus der Korrespondenz des Landraths Karl Friedrich Freiherrn von Schoultz-Ascheraden 1761–1763. // Baltische Monatsschrift. Bd. 45. Riga, 1898. S. 236; Julius Eckhardt. Livland im achtzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1876. S. 299 f; H. Neuschäffer. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. S. 28 f.

mise kulusid. Rüütelkonnad omalt poolt leidsid, et nende võimalused ei luba sellise suurüritusega ilma valitsejapoolse toetuseta toime tulla. Kui kulud olekski kandnud rüütelkonnad, ei oleks keisrinna ikkagi saanud ülikooli oma mõjusfääri ning tal oleks tulnud leppida faktiga, et rüütelkonnad rakendavad selle oma seisuslike huvide teenistusse. Just kohaliku aadli autonoomia piiramisele oli aga üles ehitatud Katariina II üldine provintsiaalpoliitika.⁹ Igatahes pandi Liivimaa rüütelkonna poolt 1768. aastal esitatud projekt Peterburis vaikselt kalevi alla. Suurem edu ei saanud ka järgnevaid katseid keisrinnat meelemuutusele mõjutada.

Alles Katariina II järglane Venemaa troonil, keiser Paul I oli see, kes andis kindla käsu Tartu ülikooli taasavamiseks. Enamasti seostatakse seda keisri hirmuga Prantsuse revolutsiooni ja valgustuslike ideede ees.¹⁰ Pole tõepoolest ilmselt juhus, et ühe ja sama ukaasiga (9. aprillist 1798) keelas keiser ära välismaa kõrgkoolides õppimise ja andis kohalikele rüütelkondadele korralduse asuda ülikooli taastamist ette valmistama.¹¹ Ehkki selle sammu vahetuks ajendiks võib pidada keisri hirmu, oli ta juba varemgi väljendanud oma soovivat suhtumist ülikooli taasavamise Liivimaal. Liivimaa rüütelkonna vastav palve Katariina II-le oli ju Peterburis endiselt alles. Ja Paul I kiirustas oma eelkäija provintsiaalpoliitikat täpselt vastupidises suunas ümber pöörama. 1797. aasta detsembris teatati Liivimaa rüütelkonna ametlikule esindajale Peterburis, et imperaator suhtub soojalt nende taotlusesse rajada Balti provintsid oma ülikool.¹² Küsimuse lahendamine seisvat veel üksnes selle taga, et keiser ei tea, kas eelistada selle asukohana Liivi- või Kuramaad.¹³ 1798. aastal tehti ülikoolile sobiva koha otsimine ülesandeks Kura-, Liivi- ja Eestimaa rüütelkondadele endile.

Tulevase ülikooli asukoha suhtes ei jõudnud üksmeelele ka sama aasta 10. oktoobril Jelgavas kogunenud rüütelkondade esindajad.¹⁴

⁹ Katariina II Balti poliitikast ülevaatlilikult: **M. Laur**. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Lk 205 jj.

¹⁰ Nt: Tartu ülikooli ajalugu. Koost. K. Siilivask. II kd. 1798–1918. Tallinn, 1982. Lk 33; aga ka **H. Neuschäffer**. Die baltischen Provinzen ohne Universität von 1721 bis 1802. S. 32.

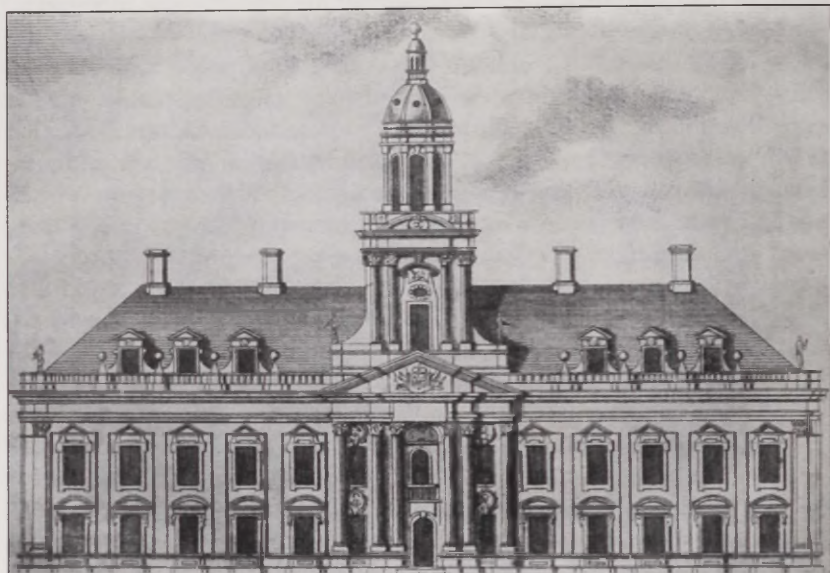
¹¹ ПСЗ. Т. 25. 18474. Kuupäevad on antud vana kalendri järgi.

¹² **Woldemar von Bock**. Die erste baltische Central-Commission. // Baltische Monatschrift. Bd. 13. Riga, 1866, S. 109; Vt ka: **Е. В. Петухов**. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). С. 92.

¹³ Ülikoolide asukoha küsimus oli üks neid probleeme, mille üle Vene valitsejad kippusid päris põhjalikult pead murdma. Nii mõnigi ülikool jäigi sellepärast rajamata, et ei suudetud otsustada, kus seda teha. Üksikasjalik ülevaadet sellest: **Klaus Meyer**. Die Universität im russischen Reich in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hg. von G. v. Pistohlkors. Köln u. a., 1987. S. 37 ff.

¹⁴ Rüütelkondade komisjoni, edaspidise kuratooriumi koosseisust ja tööst loe lähemalt: **W. v. Bock**. Die erste baltische Central-Commission. S. 114 f; Tartu ülikooli ajalugu. Lk 34 jj; **Villu Tamul**. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. / Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koost. H. Piirimäe, C. Sommerhage. Tartu, 1998. Lk 75 jj.

Kohaküsimus osutus oluliseks juba nende endi töö jaoks. Nimelt oli koosoleku esimeseks tähtjaks määratud 9. august, kuid Eestimaa rüütelkonna delegatsioon sinna lihtsalt ei ilmunud – teed Jelgavasse peeti liiga pikaks. Ka oktoobri nõupidamisel ei jõutud ülikooli asukohta suhtes üksmeelele ja lõpptulemusena esitati Senatile otsustamiseks kaks projekti. Kuramaa rüütelkond pidas kohaseimaks ülikooli rajamist Jelgavasse (Miiitavi), sest seal oli juba olemas 1775. aastal asutatud *Gymnasium Illustre (Academia Petrina)*.

Joonis 1. Academia Petrina hoone Jelgavas (Kunst- und Kulturgeschichtliche Miscellen aus Liv-, Est und Kurland. Riga, 1913).

Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad olid aga pärast mõningast vaidlust ka Pärnu ja Paide üle üksmeelselt Tartu poolt. Eriti pooldasid seda varianti Eestimaa esindajad, kes pidasid Jelgavat oma tulevaste tudengite jaoks liialt kaugeks. Üks olulisemaid argumente Tartu kasuks oligi tema asukoht – enam-vähem kõigi kolme provintsi keskel. Hüvesid nimetati veelgi: erinevalt soode keskel paiknevast Jelgavast on Tartu kuivas kohas ja seega igal aastaajal kergesti ligipääsetav; linn on laia agraarse tagamaa tõttu hästi varustatud odavate toiduainetega. Ilmselt oli põhjust rõhutada sedagi, et Tartus käibib vene raha ja tunnustatakse vene pangaassignatsioone.¹⁵ Mine tea, võib-olla oli just viimatinimetatud põhjus Vene keskvalitsuse jaoks kõige kaalukam. Igatahes 1799. aasta 4. mai ukaasiga andis keiser korralduse rajada ülikool Tartusse kui igas mõttes kõige sobivamasse kohta.¹⁶ Kohalikud rüütelkonnad said käsu

¹⁵ Viimatinimetatud põhjus on senisest eestikeelsest kirjandusest enamasti välja jäänud. Vrdl: V. Tamul. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. Lk 75.

¹⁶ PIC3. T. 25. 18953.

Joonis 2. Tartu linn aastal 1796 (Baltischer kulturhistorischer Bilder-Atlas. Hrsg. von F. Amelung. Lieferung 1. Dorpat, 1886).

moodustada oma esindajatest kuraatorite kolleegium. Selle õlule pidi jääma nii ülikooli rajamise korraldamine kui ka edaspidine järelevalve töö ja korra üle uues õppeasutuses.

1799. aasta ukaasile oli lisatud rajatava protestantliku ülikooli plaan.¹⁷ Ülikool pidi rajatama kogu Vene impeeriumi, eelkõige aga Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa rüütelkondade jaoks (§1). Niisiis tuli neil oma ülikooli avamiseks pingutada nii organisatoorses kui majanduslikus mõttes, ehkki keiser lubas ka omapoolset rahalist toetust.¹⁸ Lisaks sellele andis keiser õiguse nimetada ülikooli keiserlikuks, sest ülikool pidi rajatama keiserliku majasteedi kõigekõrgema tahte kohaselt (§3). Niisiis pärineb predikaat keiserlik juba Pauli ülikooli-plaanist, mitte Aleksandri 1802. aasta 5. jaanuari korraldusest.¹⁹

Tinglikult võiks keiser Pauli kinnitatud plaani käsitada 1802. aastal taasavatud ülikooli esimese põhikirjana. Ülikooli avamist organiseerinud kuratoorium lähtus just selle sätetest. Seepärast vääriski nii see kui

¹⁷ Высочайше утвержденный план Протестантского Университета в Дерпт (vnl. k); Plan der zu errichtenden Universität (sks. k).

¹⁸ Ülikoolimaksu kohta: V. Tamul. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. Lk 76; täpsemini: E. B. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802–1902). С. 97. Petuhhovi andmete järgi koguti kolme aastaga kolmest rüütelkonnast kokku 83 881 rbl, 20 kop.

¹⁹ 1802. aasta 5. jaanuari korraldusega seostab predikaadi käibelevõtmist Villu Tamul (V. Tamul. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. Lk 77). Ülikooli nimetuse küsimus oli veel 1802. aastal tõepoolest päevakorral. Kuratooriumi kiri akadeemilisele nõukogule 25. augustist 1802 sisaldas korraldust anda trükki uue semestri loengukataloog, mille kuratoorium oli heaks kiitnud. Sellele korraldusele oli lisatud märkus, et ülikooli nimetusest tuleb trükistes ära jätta predikaat Aleksandri (sks. k Alexandrinische Universität, lad. k academia Alexandrina), sest keiser ei rahuldanud provintside palvet tohtida ülikooli nimetada Tema Majasteedi nimega (EAA. 402-4-45. L 12). Provintside all tuleb ilmselt mõista Eesti- ja Liivimaa rüütelkondi, kes tahtsivad vastavatud õppeasutust nimetada Lääne-Euroopas levinud moel asutava valitseja nime järgi. Lihstalt keiserlikuna jäi Tartu ülikooli nimetus aga Venemaa traditsiooni.

ka kuratooriumi tegevus enamat tähelepanu, kui neile senises eestikeelses kirjanduses on osutatud.²⁰

1799. aasta plaani viimane punkt, §111 määratles kuratooriumi esmased ülesanded: kuratoorium peab organiseerima ülikooli avamise, ostma selleks vajaliku maa, korraldama ehitamise, valima ning kutsuma esimesed professorid, õpetajad ja ametnikud. Uus õppeasutus tuli sisse õnnistada ja avada niipea, kui see on kasvõi osaliseltki formeeritud.²¹ Rüütelkondade valitud kuraatorid kogunesidki 12. juulil 1800 Liivimaa maamarssali Ungern-Sternbergi majas ning asusid täitma oma rasket, kuid auväärset ülesannet.²²

Esmalt ei hellitatudki lootust, et kõik professorid õnnestub kohe täita. Otsustati, et hea seegi, kui esialgu leitakse igasse teaduskonda vähemalt kaks professorit. Nii oleks ju ülikool ikkagi osaliselt formeeritud. Professoritele esitatavad nõudmised tulenesid keiserlikust plaanist. Nad pidid olema sobilikud kohalikud või välismaised õpetlased, kellelt peale erialaste teadmiste võis eeldada ka kõlbelist täiuslikkust. Plaani §26 kohaselt pidid kuraatorid viimast omadust eriti arvestama. Kuratoorid lisasid omalt poolt veel ühe, reaalselt olukorda arvestades igati asjakohase tingimuse. Nad otsustasid nimelt pöörduda isikute poole, kellest võib suure tõenäosusega oletada, et nad võtavad kutse vastu.²³

Sellise hoiakuga näib olevat otseses vastuolus paljukorratud näide, et kutse saadeti koguni Göttingeni kuulsale rahvusvahelise õiguse professorile Georg Friedrich von Martensile.²⁴ Vaevalt võis tõsimeeli uskuda, et üks Saksamaa kuulsamaid oma ala professoreid võiks Tartusse tulla. Tegelikult ei lootnud seda nähtavasti ka kuratoorium. Tõsiseid läbirääkimisi alustati siiski kohalike provintside õpetlastega.²⁵ Ilmselt

²⁰ Vrdl nt: **Peeter Järveld**. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. // Eesti Jurist. 1992. 2. Lk 154, kus 1799. aasta plaani on küll mainitud ühena *vähemalt kolmest aktist, millega määrati ära Tartu ülikooli õiguslik staatus 19. sajandi algul*. Et Järveld käsitab ülikooli rajamise keskse aktina hoopis keiser Aleksander I kinnitatud Asutamisakti 1802. aastast, siis rohkem ei ole 1799. aasta plaanist juttu. Vrdl ka: Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 33 jj, kus on küll nii plaanist kui kuratooriumi tegevusest pikemalt juttu, kuid põhitähelepanu koondub kuratooriumi ja professorkonna vastasseisule 1802. aastal.

²¹ 1830. aastal ilmunud Vene Impeeriumi Täieliku Seadustekogu 25. köites avaldatud keiser Pauli plaanis ei ole §111 ära trükitud. Selles väljaandes lõpeb ukaas §108-ga ning jätkub viitega eelarvete raamatule. Kuraatorite ülesanded määratlev §111 tuli esialgses plaanis tõepoolest pärast eelarveparagrahve. Nii ei tarvitse kuraatorite volitusi käsitlev paragrahv Seadustekogust siiski puududa sihilikult. Tegemist võib olla ka lihtsalt tähelepanematusesega.

²² Kuraatorid olid Tartusse jõudnud küll juba 10. juulil, kuid ei leidnud kohe sobivat ruumi oma istungite pidamiseks (EAA. 402-4-13. L 8).

²³ EAA. 402-4-7. L 53.

²⁴ W. Stieda on nimetanud mõtet kutsuda Martens Tartusse koguni *uljaks* ideeks: **Wilhelm Stieda**. Alt-Dorpat: Briefe aus den ersten Jahrzehnten der Hochschule. Leipzig, 1926. S. 3.

²⁵ EAA. 402-4-7. L 53 jj. Oli küll mõte kasutada välismaalastega suhete loomiseks ja nende meelitamiseks kuraator C. O. v. Transehe plaanitavat Saksamaa-reisi. See jäi aga ära ja tundub, et Saksamaale saadetud kutsed umbes poolele professuuride täitmiseks läkitati teele ilma suuremate ootusteta (vt EAA. 402-4-7. L 56 jj).

ikka just siitsamast maanurgast loodeti leida need kaks professorit igasse teaduskonda, kellega esialgu õppetööd alustada. Pärast augustis saabunud keiserlikku keeldu välismaalaste kutsumise osas tuli nagnii piirduda vaid Vene riigi alamate või impeeriumis juba varem kohal olnud välismaalastega. Kui kuratoorium 1800. aasta lõpus oma töö Tartus lõpetas, siis oli näiteks õigusteaduskonnale leitud kaks professorit.²⁶

29. detsembril 1800 tehti teatavaks keisri käsk pakkida asjad ja jätkata ülikooli moodustamist ikkagi Kuramaal Jelgavas.²⁷ Kuramaa rüütelkonna esindajad olid Peterburis tõhusat tööd teinud. Ühelt poolt tekitas järjekordne muudatus kuratooriumis eneses pingeid. Eestimaa esindajad olid nõrдинud, et neil tuleb jälle liialt pikk reis ette võtta. Peale selle tuli nüüd kõigilt kutsutud professoritelt järele pärida, kas nad on nõus Tartu asemel Jelgavas tööle asuma.

Teisalt lahendas Jelgava akadeemilise gümnaasiumi eelnev olemasolu esialgsed ruumiprobleemid ja leevendas ka professuuri komplekteerimise raskusi. Igatahes oli juba korra näitena toodud õigusteaduskond tänu kohalikele *Gymnasium Illustré* õppejõududele 1801. aasta märtsiks täielikult komplekteeritud.²⁸ Olgu märgitud, et hiljem Tartus jõuti teaduskonna nelja õppepooli üheaegse täidetuseni alles 1811. aasta teiseks semestriks. Selles mõttes oleks ehk Jelgava akadeemilisest gümnaasiumist ülikooli tegemine isegi mõistlik olnud. Ometi võib kuratooriumi esialgses professorikandidaatide valimises täheldada üha suuremaid järeleandmisi kandidaatidelt nõutava teadusliku kvalifikatsiooni osas. Siin on kahtlemata olulisim põhjus just keisri nõue ajada ülikoolis läbi ilma välismaalasteta. Vähesed kohalike provintside doktorid ei olnud valmis oma senist tööd õppejõuameti vastu vahetama. Samas on selge, et ega teadusliku kraadiga inimesi Läänemereprovintsidest kuigi palju olla saanudki.²⁹ Ülikooli ei olnud siin juba ligi sajand, praktikas aga polnud teaduskraadi vaja. Nii puudus ka stiimul, mis oleks pannud noori mehi promoveeruma välismaa ülikoolide juures. Tulevase teaduskaadri ettevalmistamise eest pidigi keiserliku ülikooliplaani järgi hea seisma eelkõige ülikool ise. §34 pani kuraatoritele kohustuse kutsuda ülikooli nii graduateeritud kui lihtsalt andekaid, kelle edasist kraadiharidust tuli igati toetada.

Jelgava ülikool taheti sisse õnnistada ja avada 29. juunil 1801. aastal, et gümnaasium võiks käimasoleva semestri õppetöö eelnevalt lõpule viia.³⁰ 24. märtsil mõrvati aga Paul I. Kuratooriumil ei jäänud selle tea-

²⁶ EAA. 402-4-7. L 83, 103, 170. Kui ülikool otsustati siiski Kuramaale viia, palus üks neist end ametist vabastada (EAA. 402-4-7. L 266).

²⁷ ПІСЗ. Т. 26. 19700; EAA. 402-4-13. L 133.

²⁸ Kuratoorium pidas nendega läbirääkimisi juba Tartu-päevil, kuid kõik olid vaja-liku elukohavahetuse tõttu neile pakutud professorikohtadest loobunud (EAA. 402-4-13. L 103, 117, 154, 154a, 209, 210). Hiljem loobusid kõik neli juba ametisse kinnitatud juuraprofessorit oma kohtadest ning keeldusid Tartusse asumast.

²⁹ Isegi Jelgava akadeemilise gümnaasiumi kolmest õiguseõpetajast oli doktori-kraad vaid ühel.

³⁰ EAA. 402-4-13. L 211.

te peale muud üle, kui oodata, mida arvab kogu üritusest uus keiser. Viimane ei jättnud kuratooriumit kuigi kauaks teadmatusse. 12. aprillil anti käsk kogu asjaajamine Jelgavas lõpetada ja ülikool siiski Tartusse rajada.³¹ Seda otsust põhjendati vanade tuntud argumentidega Tartu kesksest asukohast, sobivast ümbrusest, toiduainete hindadest ja vene raha käibimisest. Jelgavas juba päris edukalt komplekteeritud ülikoolil ei õnnestunudki tööle asuda. 11. mail 1801 eraldati Jelgava gümnaasium rajatavast ülikoolist. Sama aktiga vabastati Kuramaa ja Pilteni rüütelkonnad ülikooli asutamise kuludest ning organisatoorsest kohustusest.³² Niisiis ei saa väita, et Kuramaa rüütelkond lihtsalt *loobus ülikooli kulude kandmisest ja kutsus ära kuratooriumi koosseisust oma esindajad*.³³ Muidugi on usutav, et keisri vastav käsk tuli kuramaalaste endi palvel, kuid kuratooriumist lahkumine oli siiski vaid keiserliku korralduse täitmine.

Nii pidi Aleksandri esialgsete plaanide kohaselt kujunema ülikool koguni ainult kahe kohaliku provintsi omaks. Keisri otsust Tartu kasuks seostatakse Eestimaa rüütelkonna tegevusega õukonnas. Seda seisukohta kinnitab ka asjaolu, et Eestimaa esindajad ei ilmunudki enam kevadisele kuratooriumi istungile Jelgavas. Paari päeva pärast selgus ka nende tulematajäämise põhjus – keisri uus käsk rajada ülikool ikkagi Tartusse.³⁴

Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade esindajaist koosnev kuratoorium jätkas Tartus oma tööd alles 1802. aasta talvel. 5. jaanuarist 1802 pärineb järjekordne kinnitus keiserlikule soovile ülikooli tegevuse võimalikult kiirest alustamisest. Ühtlasi esitati punktid, mida uus keiser pidas vajalikuks Pauli-aegses ülikooliplaanis muuta.³⁵ Kõrgemalt poolt otsustati anda ka oma panus ülikooli tähtsustamiseks kohalikes provintsidest. Liivi- ja Eestimaal sündinud isikute puhul kehtestati nõue, et kahe aasta möödumisel ülikooli avamisest tohib neis provintsidest ametisse määrata vaid isikuid, kes on kaks aastat õppinud Tartu ülikoolis. Ühelt poolt pidi niisugune nõue kindlasti aitama kaasa sellele, et kohalikud aadlikud võtaksid sinne ülikooli kiiremini omaks ega saadaks oma poegi välismaa kõrgkoolidesse. Keiser Pauli vastav keeld ei olnud ju enam jõus. Teisalt oleksid rüütelkonnad tunnetanud sellise nõude kehtestamist oma haldusalas kindlasti sekkumisena oma põlistesse õigustesse. Kui üksnes nemad võisid valida ja määrata ametisse isikuid, kes kuulusid immatrikuleeritud aadli hulka, siis on üpris loomulik, et ainult ja üksnes nemad võivad kehtestada nõudeid nende isikute erialase kvalifikatsiooni osas. Konflikti siin kohalike provintside ja Vene keskvalitsuse

³¹ PIC3. T. 26. 19831.

³² PIC3. T. 26. 19864.

³³ Nii väidab: Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 35.

³⁴ EAA. 402-4-13. L 227, 228.

³⁵ PIC3. T. 27. 20104. Keisri ukaas oli suunatud kindralkuberner Sergei Golitsõnile. Tema kantseleist pärineb keiserliku käsu saksakeelne tõlge 21. jaanuarist 1802, mille kuratoorium võttis aluseks oma otsustustele. Kindralkubeneri täita oli keiserliku ukaasi see osa, mis puudutas ülikoolile maade eraldamist.

vahel siiski ei tekkinud.³⁶ Võib arvata, et pehmendava asjaoluna mõjus rüütelkondade endi osalemine Tartu ülikooli loomises ning usk, et neil õnnestub uus rajatis kujundada endale meelepäraseks.

Genius temporis

5. jaanuari ukaasi järgi tuli 1799. aasta plaanis teha mitmeid muudatusi, mis puudutasid ülikooli kohtu kompetentsi, tsensuuri, teoloogiaprofessorite ametivannet, prorektori valimist jm. Pääaegu kõik need punktid tõusid taas päevakorrale, kui ülikool oli juba avatud ja professorid asusid kuratooriumi tehtud statuute üle vaatama. Ka see volitus oli neile antud Senati ukaasiga 5. jaanuarist. Selle kuues punkt kõlas nimelt järgmiselt: *Ülikoolile tuleb anda õigus teha vajalikke muudatusi professorite, õpetajate ja teiste ametnike arvu, samuti loengukataloogide ja muude veel rajamist vajavate asutiste osas, sest kõigekõrgemalt kinnitatud plaani järgi jääb ülikooli ülalpidamiseks aastast ettenähtud summa samaks ning selliseid muudatusi on lihtsam teha ülikoolil endal, lähtudes oma arusaamisest, aja möödumisest ja kogemusest.* Kindlaks oli määratud ka selliste muudatuste tegemise vormiline kord. Kõigepealt tuli igal teaduskonnal arutada läbi tema aineid puudutavad ettepanekud. Seejärel pidi asja otsustama ülikooli akadeemiline nõukogu (kõigi korraliste professorite kogu). Viimane kohapealne instants oli kuratoorium. Juba 1799. aasta plaan nägi ette, et kui mingi otsus oma loomu poolest vajab kõrgemat kinnitust, peab kuratoorium pöörduma Senatisse.

Kuraator G. A. Mannteuffel ja senaator B. C. Vietinghoff, kes olid kaasanud ka *teisi asjatundjaid*, esitasid juba 12. veebruaril kuratooriumile uue põhikirja (statuutide) projekti.³⁷ Sellesse olid haaratud Senati nõudmised, samuti oli 1799. aasta plaani tehtud lisandusi ja täpsustusi. Ühelt poolt puudutasid need kuratooriumi ennast ja selle töökorraldust (Kuraama esindajad nüüd sinna enam ei kuulunud ja see nõudis näiteks häälte arvestamise korra muutmist). Teisalt püüti täpsemalt määratleda ülikooli töökorraldust. Muu seas oli muudetud ka teaduskondade struktuuri. Usuteaduskonnas oli 1799. aasta plaani järgi ette nähtud kolm korralist ja üks erakorraline professor, muudetud statuutides aga neli korralist. Arstide kuuest õppetoolist jäi järele kõigest neli, filosoofiateaduskonna kaheksast aga seitse. Nii võib väita, et vähemalt õppetoolide arvu poolest (4) säilitas ainult õigusteaduskond keiser Pauli plaaniga võrreldes *status quo*. Teoloogide olukord aga paranes.

³⁷ EAA. 402-4-13. L 247–263.

³⁶ Konflikt ei jäänud küll tulemata, kuid see algas alles 1820. aastatel ning selle osapooled olid ülikooli õigusteaduskond ja kohalikud rüütelkondlikud asutused (loe lähemalt: **Marju Luts**. Freedom via Acquired Profession? On the Possibility of Being a Jurist in an Estate Society. // *Juridica International: Law Review of Tartu University*. Vol. IV. 1999. P. 204 f.

Esialgu otsustati, et ülikooli kirjastaja Grenzius peab uued statuudid omal kulul trükkima. 10 eksemplari pidi ta saatma kuratooriumi, ülejäänud aga ise huvilistele maha müüma. Kümne päeva pärast lõpetas kuratoorium statuutide redigeerimise. Need saadeti 6. märtsil Senatisse kinnitamiseks. Ühtlasi paluti luba need ruttu trükki anda, et kõik ülikoolis ametisse astuvad isikud võiksid saada ülevaate oma õigustest ja kohustustest. Senatilt tuli 18. märtsi kuupäevaga vastus, milles anti kuratooriumile käsk *teha kõik vajalikud korraldused ülikooli sisseseadmiseks ja avamiseks ning teavitada Senatit kõigest toimuvast*.³⁸ Statuutide kinnitamisest polnud aga sõnagi. Kuratoorium otsustas 25. märtsi istungil, et need kuuluvad kahtlemata ülikooli sisseseadmiseks ja avamiseks vajalike korralduste hulka. Vastasel juhul tulevat algusest peale arvestada tohutu segadusega kogu ülikooli töös. Samuti peeti vajalikuks kiiresti koostada reeglid üliõpilastele ehk nn politseireglement. Lõpptulemusena leiti, et nüüdsest käsitatakse statuute Senati poolt kinnitatuina ning antakse need trükki. Samas on selge, et kuratoorium ei olnud oma tõlgenduses päris kindel. Miks muidu oleks muudetud juba tehtud otsust trükkimise kohta. Nüüd anti korraldus, et Grenzius peab esialgu trükkima 50 eksemplari statuutidest ja 100 politseireglemendist. Ühtegi neist aga ei tohtinud ta omapäi müüa, vaid pidi kõik viimseini andma kuratooriumile, et see võiks need ise allkirja vastu välja jagada.³⁹

Oma otsusele lisas kuratoorium juba 5. jaanuari ukaasist tuttava klausli: *Tulevasele ülikooli nõukogule, mis praegu ei ole veel paljude professorite hilisema saabumise tõttu täielikult formeerunud ja mida praegu ei saa veel otsustamisse kaasata, jäetakse statuutide ja korralduste kohaselt õigus teha otstarbekohaseid ettepanekuid teaduste hüvanguks, arvestades saavutatud arusaama, aega ja kogemust*.⁴⁰

Kaks päeva enne ülikooli avamist, 18.–19. aprillil kanti statuudid esimest korda professorite koosolekul ette.⁴¹ Kuratoorium oli neile lisanud professorite ametivande teksti. Just vannet käsitatakse professorite

³⁸ EAA. 402-4-13. L 264, 273–273p, 297–298.

³⁹ EAA. 402-4-13. L 298–298p. Kuraatorlikud statuudid ilmusid järgmise pealkirja all: Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes nebst den durch den namentlichen Befehl Sr. Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommenen Veränderungen. Zum eigenen Gebrauch der Universität gedruckt. In der academischen Buchdruckerey bey M. G. Grenzius. 1802. Ühel Tartu ülikooli raamatukogus leiduva eksemplari (kohaviit: Est B-212) tiitelhel on hiljem rektoriks saanud G. Fr. Parroti kirjutatud märkus: *Diese Statuten sind nie von dem hochseligen Kayser Paul gesehen, geschweige confirmirt worden. Parrot* (Neid statuute pole önnis keiser Paul eales näinud, rääkimata kinnitamisest. Parrot). Tegelikult väidab kuraatorlike statuutide pealkiri ju hoopis seda, et need on tehtud keiser Pauli kinnitatud plaani järgi. Statuutide endi kinnitamist ei olegi Paulile omistatud.

⁴⁰ EAA. 402-4-13. L 299.

⁴¹ Tartusse kohalejõudnud professorid hakkasid koosolekuid pidama juba 30. märtsist. Ka jõuti esimene ajutine prorektor teoloogiaprofessor L. Ewers valida enne ülikooli avamist. Professorid arutasid loengute tasustamist ja õppetööd puudutavaid küsimusi. Koosolekute initsiaator oli Parrot, kelle kodus need enamasti toimusid. EAA. 402-4-38. L 1–7.

Statuten
 der
Kaiserlichen Universität
 zu
Dorpat,
 nach
 Anleitung des am 4. May 1799
Allerhöchst confirmirten Planes,
 nebst den
 Durch den namentlichen Befehl Sr. Kaiserl. Majestät
 am 5. Januar 1802
 hinzugekommenen Veränderungen.

Zum eigenen Gebrauch der Universität gedruckt.

Ac. 50,858.

In der academischen Buchdruckerey bey M. G. Grenzius.

1802.

*Diese Statuten sind mir von dem
 kaiserlichen Kays. Carl geschenkt, geschenkt
 empfunden worden. Carob*

ja kuratooriumi esimese tõsisema vastuolu põhjusena.⁴² Sealjuures jääb enamasti tähelepanuta, et vandetüli oli ühtlasi statuuditüli algus. Kuratooriumi kavade kohaselt pidid professorid vanduma, et alluvad ülikooli statuutidele ja kuratooriumi nõudmistele. Georg Friedrich Parrot juhtis kolleegide tähelepanu sellele, et nad ei saa alluda seadustele või korraldustele, mida nad ei tunne. Tõepoolest, statuudid olid ülikooli liikmetele veel avalikult välja kuulutamata. Seda pidi tehtama alles ülikooli pidulikul avamisel. Veel vähem soovisid professorkonna vabameelsemad liikmed vanduda truudust kohalike rüütelkondade moodustatud kuratooriumile *õiguspärase ülemvõimuna*.⁴³ Ei tohi ju unustada sedagi, et paljud neist olid siiski välismaist päritolu ja mingit otsest sidet neil Balti provintside valitsevate korporatsioonidega ei olnud. Nii nõustusid professorid andma vande, et teenivad maa ja riigi kõrgeimat valitsejat.

Tollane teoreetilise ja praktilise filosoofia professor Gottlob Benjamin Jäsche on üksikasjalikult kirjeldanud nende kahe päeva sündmusi.⁴⁴ Seepärast ei ole siin põhjust pikemalt peatuda kogu ürituse välisel küljel. Küll aga väärivad tähelepanu hoiakud ja ootused, mida neil päevil väljendati. G. F. Parroti talupojasõbralikust ja aadlivaenulikust meelestatusest on eestikeelseski kirjanduses palju juttu olnud.⁴⁵ Peaaegu tähelepanuta on aga jäänud näiteks ajalooprofessori Georg Friedrich Pöschmanni programmiline kõne õhtumaise kultuuri mõjust Venemaal, mille pikem variant ilmutati raamatuna ning lasti kuratooriumi kulul vene keeldegi tõlkida.⁴⁶ See peaks näitama, et Pöschmanni

⁴² Vt: Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 36; **Friedrich Bienemann**. Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902. S. 111; **Е. В. Петухов**. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто летъ его существования (1802–1902). С. 134 j; **Michael Carleff**. Dorpat als Universität der baltischen Provinzen im 19. Jahrhundert. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. Hg. von G. v. Pistohlkors. Köln u. a., 1987. S. 146.

⁴³ EAA. 402-4-38. L 5–6.

⁴⁴ **Gottlob Benjamin Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey Gelegenheit der am 21sten und 22sten April geschehenen Eröffnung der neu angelegten Universität zu Dorpat in Livland. Dorpat, 1802; vt ka: Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 36 j. Jäsche raamatus ei leidu ainsatki sõna sellest, et ka õigusteaduskonna ainus professor J. L. Müthel oleks ülikooli avamisel esinenud. Kuratooriumi aktidest aga ilmneb, et 22. aprilli piduliku ettekandekoosoleku lõpetas Müthel lühikesel ladinakeelse tänukõnega, milles ta kutsus õppivat noorsugu üles *eelarvamus-teta kasutama selle headtegeva isamaalise instituudi eeliseid* (EAA. 402-4-13. L 321p).

⁴⁵ Kõne ise: **G. B. Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten. S. 42 ff; vt ka: Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 36. E. Kudu on avaldanud katkendid Parroti kõnest ning ka tema palju kuulsamaks saanud kõne keiser Alexander I-le 22. mail 1802 Tartus (G. Fr. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale (Tartu, 1.–2. juuli 1967). Tartu, 1967. Lk 212 jj).

⁴⁶ **Georg Friedrich Pöschmann**. Ueber den Einfluß der abendländischen Kultur in Rußland. Bey Gelegenheit der Eröffnung der Dörptschen Universität. Dorpat, 1802. Kuratoorium eraldas Pöschmannile endale honorariiks 200 rbl, maksis ülikooli kassast kinni Pöschmanni raamatu tõlke ja oli valmis tasuma ka selle trükkimise Moskvast (EAA. 402-4-13. L 325, 352, 501).

ideid käsitas tollal ikkagi veel ülikooli asju juhtinud kuratoorium vast-
avatud ülikooli ideelise programmina.⁴⁷

Kõigi ülikooli avamisel esinejate kõnedest jääb kõlama suur tänu Venemaa suure valitseja Aleksander I vastu, kelle soovil ja heakskiidul sai ülikool ellu kutsutud. Ei puudunud ka tänusõnad tema vanaema Katariina II aadressil.⁴⁸ Mitte üheski kõnes ei leidu aga vähimatki viidet keiser Paulile, kelle initsiatiivil ülikooli taasavamine õieti jälle algas. Tartu ülikool pidi oma taasavamise eest võlgnema tänu üksnes üldiselt armastatud Aleksandrile (*Alexander, der Allgeliebte*), kes oli end juba näidanud hoolitseva ja armastava maaisana (*Landesvater*).⁴⁹ Samas ei puudunud professorite poolelt tänusõnad rüütelkondadele ja nende kuratooriumile, kes oli teinud ära tohutu eeltöö, et ülikool võiks oma tööd alustada.⁵⁰

Paljusid kõnesid läbis juhtmõte, et välismaa ülikoolides õppimine võib olla kui mitte just lausa kahjulik, siis kohalikes oludes toimimiseks ikkagi puudulik ettevalmistus.⁵¹ Niisiis andis selgesti veel tooni *genius loci*, mis ei kujundanud sugugi ainult kohalike rüütelkondade või nende kuratooriumi nimel kõnelejate sõnumit.

Varsti pärast ülikooli pidulikku avamist (17. mai istungil) asus professorite kogu arutama statuute, teostamaks neile reserveeritud õigust teha muudatusi ja parandusi *vastavalt oma äranägemisele, möödunud ajale ja saavutatud kogemusele*. Esmalt olid statuutide sätteid puudutavad märkused küllalt juhuslikku laadi. Nii leiti näiteks, et paragrahvis 16 ette nähtud vormiline korraldus ülikoolile oluliste pidulike sündmuste tähistamisel on paljudes välismaa ülikoolides juba kaotatud. Seega oli professorite meelest tegemist vananenud, otstarbetu kombega, mis oli *aja vaimule sobimatu*.⁵² Hilisemas diskussioonis kujunes sellisest osutu-

⁴⁷ Pöschmann nägi vastses Tartu ülikoolis eelkõige õhtumaise kultuuri retseptiooniautust Venemaal. Pöschmanni programmi põhiideedest lühidalt: **Marju Luts**. Juhuslik ja isamaaline: F. G. v. Bunge provintsiaalõigusteadus. Tartu, 2000. Lk 84 j. Pöschmanni seisukohtadest seoses tulemusretseptiooni ideega (vastandatuna meetodiretseptioonile): **Marju Luts**. "Eine Universität für Unser Reich, und insbesondere für die Provinzen Liv-, Ehst- und Kurland." Die Aufgaben der Juristenfakultät zu Dorpat in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung. Bd. 117. 2000. S. 612 ff.

⁴⁸ Vt: **G. B. Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten. S. 19 (kuraator G. A. Mannteuffel), S. 29 (prorektor L. Ewers).

⁴⁹ Nii ütles prorektor professor L. Ewers oma kõnes (**G. B. Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten. S. 29).

⁵⁰ **G. B. Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten. S. 3 (G. B. Jäsche), S. 16 (Fr. D. Lenz), S. 25 (L. Ewers), S. 43 (G. Fr. Parrot), S. 63 (M. E. Styx), S. 71 (G. Fr. Pöschmann), S. 81 (D. B. Balk).

⁵¹ **G. B. Jäsche**. Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten. S. 12 (Fr. D. Lenz), S. 19 (G. A. Mannteuffel), S. 79 (D. B. Balk).

⁵² EAA. 402-4-38. L 41, 41p. Kuraatorlike statuutide §16 kõlas järgmiselt: *Et avalikel akadeemistel pidustusel oleks ülikooli eestseisus märgatav, siis lubatakse, et prorektor ja teaduskondade dekaanid kasutaksid sealjuures saksa ülikoolides tavalist ornaati*. Nagu näha, ei olnud tegemist mitte imperatiivse ettekirjutuse, vaid pigem lubava sättega.

sest aja vaimule tähenduslik märksõna. Esialgu ei olnud aga kuratooriumi ja akadeemilise nõukogu vahel statuutide redigeerimise küsimuses veel mingeid teravaid eriarvamusi. Nõukogu esitas kuratooriumile ükshaaval oma ettepanekuid ja kuratoorium kiitis need enamasti heaks, vahel küll täpsustades ja täiendades omalt poolt või otsides kompromissvariante.

Esimene tõsisem vastuolu kuratooriumi ja nõukogu vahel ei puudutanudki statuute endid. Pärast ülikooli avamist oli professoritele teatavaks tehtud *Instruktsioon tegevkuraatorile, mis sisaldab selle ameti kohustusi ja õigusi* (kokku 36 paragrahvi).⁵³ Instruktsiooni järgi oleksid tegevkuraatori õigused kujunenud isegi ulatuslikumaks, kui need statuutide järgi olid kuratooriumil endal. Statuutide §31 kohaselt võis kuratoorium akadeemilise nõukogu eelneva otsuse alusel vabastada ametist professori või õpetaja, kes täidab oma ametikohustusi puudulikult. Instruktsiooni §11 andis aga tegevkuraatorile kui kuratooriumi esindajale ka ainuisikulise õiguse niisugune professor või õpetaja lahti lasta või asendada ta vajadusel mõne teise isikuga. Kuratooriumi korralisel kogunemisel tuli tal sellest lihtsalt teada anda. Akadeemilise nõukogu eelnevast otsusest ei olnud instruktsioonis sõnagi.

Professorid leidsid, et nad ei saa sellise vastuoluga kahe akti vahel kuidagi leppida. Ametisoleva tegevkuraatori ja kuratooriumi kohta arvati küll, et sealt ei ole karta suspensiooniõiguse kuritarvitamist. Ometi peeti ametist vabastamist karistuseks. Niisiis pidi sellele eelneva uurimine vahetus kõrgemas instantsis. Akadeemilise pere liikmete puhul oli selles rollis akadeemiline nõukogu. Kuratooriumile esitatud seisukohas ei unustanud nõukogu märkimast ka seda, et ametivande andmisel tehti kõigile ülikooli liikmetele teatavaks küll statuudid, kuid tegevkuraatori instruktsioon esitati alles hiljem. Niisiis võis seda käsitada aktina, millele professorid ei ole kohustatud alluma.⁵⁴ Sellest argumentatsioonist võib aga näha veel midagi. Vaatamata oma vastuseisule vande esialgses sõnastuses sisaldunud kohustusele alluda statuutides kehtestatud korrale olid professorid sellega sisuldasat tegelikult nõus ja viitasid ise statuutidele kui siduvale aktile. Pealegi kuulus kuraatorlike statuutide järgi õigus reageerida kuritarvitustele vallandamisega kuratooriumile kui kollegiaalsele organile. Sisuliselt protesteerisid nüüd professorid selle vastu, et niisugune range abinõu pidi Instruktsiooni järgi jääma tegevkuraatori ainuisikulisse pädevusse. Statuutides sätestatud korra vastu ei väljendatud vähimatki pahameelt. Vastupidi, professorid nõudsid sellest kinnipidamist.

⁵³ 26. aprillil otsustas kuratoorium oma istungid selleks korraks lõpetada ja tulla uuesti kokku kaks nädalat enne vaheaja algust. Asjaajamiseks pidi kohale jääma vaid tegevkuraator, kelle kohustused ja õigused määratletigi professorite vastaseisule põrkunud instruktsioonis (EAA. 402-4-13. L 336).

⁵⁴ EAA. 402-4-38. L 51, 51p.

⁵⁵ Samas. L 57.

Enne suvise vaheaja algust leidis nõukogu, et pole mõtet oma ettepanekuid ükshaaval kuratooriumile esitada. Selle asemel tuleks need kõik kokku koguda ja anda ühekorraga kuratooriumile arutamiseks. Augustis, teise semestri alguses, olid nõukogu seisukohad juba ühtsesse desideraati koondatud ja need oleks võidud üle anda kuratooriumile. Siis aga tõstis Parrot päevakorda uue küsimuse: kas kuraatorlikud statuudid on üldse keskvalitsuse poolt kinnitatud?⁵⁵ Muidugi ei jäänud kuratooriumil seepeale muud üle, kui tunnistada, et otsene kinnitus puudub ja nad lähtusid statuutide väljaandmisel üksnes Senati korraldusest teha ära kõik hädavajalik ülikooli kiireks avamiseks. Kuratooriumi puhtsüdamlik ülestunnistus ei toonud kaasa nõukogu poolt statuutide täiesti õigustühiseks tunnistamist. Vastupidi, statuutide senist kinnitamatust peeti isegi heaks. See võimaldas vajalikke muudatusi teha lihtsamalt ja esitada Senatisse kinnitamiseks juba muudatustega statuudid. Kuratoorium ise edastas Senatile taotluse, et märtsis kinnitamiseks esitatud statuute käsitataks ajutistena. Samuti paluti nende kinnitamisega oodata seni, kuni on valminud uus redaktsioon, mille tegemisel on saanud oma ettepanekud esitada nüüd juba ametis olevad nõukogu liikmed.⁵⁶

Niisiis oli jõutud üksmeelele, et statuudid vajavad tõepoolest uut redaktsiooni ja vastavad ettepanekud peavad tulema professorite poolt. Erinevalt ülikooli avamisest, kui keiser Pauli algatust uue õppeasutuse sisseseadmisel ei mainitud poole sõnagagi, peeti nõukogus nüüd esmase sammuna vajalikuks 1799. aasta plaani ja 1802. aasta statuutide võrdlemist. Teoloogiaprofessorite Lorenz Ewersi ja Wilhelm Friedrich Hezeli tehtud võrdlus näitas, et kuratoorium oli tõepoolest keiserlikus plaanis mitmeid muudatusi teinud. Meie ajalookirjutuses kipub domineerima seisukoht, et professorid pidasid neid õigustamatuks ja suunatuks üksnes kohaliku aadli ülemvõimu suurendamisele ülikooli üle.⁵⁷ Tegelikult peeti enamust muudatustest hoopis otstarbekaks ja heakskiitmist väärivaks. Isegi teaduskondade struktuuri muutmist ei peetud taunitavaks, ehkki see avaldus professuuride vähenemises nii meditsiini- kui filosoofiateaduskonnas. Muidugi sisaldas võrdluse kokkuvõtte ka ettepanekuid muudatusteks. Nende eesmärk oli enamasti ülikooli üldise autonoomia suurendamine (oma kohtupidamine, kõigi professorite õigus riigist lahkudes võtta kaasa kogu oma vara jm).⁵⁸

Nii mõnelgi puhul tähendas see samas kuratooriumi mõjuvõimu vähendamist. Viimasesse kategooriasse kuulub kindlasti ettepanek ülikooli liikmete ametisemääramise korra olulise muutmise kohta. Nii 1799. aasta plaanis kui 1802. aasta statuutides oli õigus kutsuda ja valida professoreid, õpetajaid ning ametnikke antud eranditult kuratooriumile. Nõukogu tegi nüüd ettepaneku lähtuda järgmisest korrast.

⁵⁶ EAA. 402-4-38. L 57, 63, 65, 67–68p; 402-4-13. L 405–407.

⁵⁷ Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 39.

⁵⁸ EAA. 402-4-38. L 71–76, 77–80p.

Kõigepealt pidi vastav teaduskond esitama akadeemilisele nõukogule oma ettepaneku(d). Nõukogus oli igal professoril (olenemata teaduskondlikust kuuluvusest) omakorda õigus seada üles kandidaate. Häälte enamusega tuli välja valida kaks kandidaati, kes esitatakse kuratooriumile lõpliku valiku tegemiseks. Kui kuratoorium ei pidanud kumbagi neist sobivaks, võis ta mõlemad kandidaadid tagasi lükata. Sealjuures pidi kuratoorium küll esitama põhjused, miks need isikud ei sobi vastavale ametikohale ja kogu protseduuri tuli taas otsast alata.⁵⁹ Niisiis ei olnud professorid kuratooriumi ülikooli liikmete ametisseseadmise protsessist sugugi päris välja lülitatud. Põhimõtteliselt nähti samasugune kolmeastmeline arutamise ja otsustamise kord (teaduskond – akadeemiline nõukogu – kuratoorium) ette kõigis ülikooli liikmetesse puutuvais küsimustes.

Nõukogu töö kokkuvõte esitati kuratooriumile 27-punktilise esildisena, kus olid kokku võetud kõik professorkonna nõudmised ja ettepanekud. 24. septembri istungil teatas prorektor Parrot, et kuratoorium on peaaegu kõik need täielikult heaks kiitnud. Ühtlasi sai nõukogu ülesande töötada mõnes veel segaseks jäänud punktis välja täpsem määratlus või vajadusel ka vormiline menetluskord.⁶⁰ Igatahes ei väljendanud kuratoorium mingit vastuseisu põhimõtteliste muudatustele. Väitele, et nagu võis oodata, keeldus kuratoorium 30. septembril arvestamast ülikooli nõukogu ettepanekuid statuutide muutmise kohta,⁶¹ ei leia kinnitust ei nõukogu ega kuratooriumi materjalidest. 30. septembriga on dateeritud kuratooriumi kiri nõukogule, kus palutakse nõukogul oma ettepanekute lõpliku vormistamisega võimalikult kiirustada.⁶² Kuratoorium otsustas nõukogule asja kiirust meelde tuletada oma 27. septembri istungil. Oli ju Senatile juba teatatud, et kuraatorlikke statuute tuleks käsitada vaid ajutistena ja selles mõttes puudus ülikooli tegevusel kehtiv normatiivne alus. 30. septembril arutati kuratooriumis hoopis seda, et raekoja kell on vana ja kehv. Kuratoorium oli valmis linna ülikooli kassast toetama, kui muretsetakse uus täpne kell, mis hakkab lisaks täistundidele lööma ka ülikoolilelus olulisi veerand-, pool- ja kolmveerandtunde.⁶³

Senikirjeldatu põhjal võiks arvata, nagu ei oleks 1802. aastal ülikoolis toimunu kohta kuidagi võimalik kasutada väljendit *statuuditüli*, sest tegemist oli hoopis akadeemilise nõukogu ja kuratooriumi viljaka koostööga. Nii see tõepoolest enam-vähem rahulikult kulgeski kuni Parroti ootamatu otsuseni suunduda Peterburi. 3. oktoobril ilmus Parrot kuratooriumi istungile ning andis üle akadeemilise nõukogu loa, et ta tohib *tungivate heaoluasjade tõttu* võtta semestri ajal puhkust ning sõita 28 päevaks pealinna. Kuratoorium neelas selle mõruvõitu pilli alla ning lubas

⁵⁹ EAA. 402-4-13. L 453p–455p.

⁶⁰ EAA. 402-4-38. L 81–85p.

⁶¹ Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 39.

⁶² EAA. 402-4-38. L 94.

⁶³ EAA. 402-4-13. L 437, 438. Raha kohe siiski välja lugema ei hakatud. Esialgu alustati raega sel teemal läbirääkimisi.

seda ka omalt poolt. Edaspidiseks otsustati siiski välja töötada kord, mille järgi nõukogu ei saa lihtsalt niisama ja kuratooriumilt eelnevalt luba küsimata oma liikmeid semestri ajal puhkusele lubada. Parrotile sel korral siiski mingeid takistusi ei tehtud.

Samas näib, et Parroti kavatsus ei olnud kuratooriumile eelnevalt siiski päris teadmata või tuli Parrotil see idee koguni kuratooriumi enda plaanide tõttu. Päev varem, 2. oktoobril avaldas tegevkuraator von Ungern-Sternberg nimelt arvamust, et ta peaks ehk sõitma Peterburi ning katsuma kohapeal mõjutada valitsust ülikoolile kohtupidamisõiguse andmise küsimuses (üks akadeemilise nõukogu taotlusi, mille eest kuratoorium oli Senatis kostnud juba varemgi). Peale selle pidas ta oluliseks, et keegi kuraatoritest võtaks isiklikult kontakti uue ülemusega – vastasutatud Rahvaharidusministeeriumi juhi Pjotr Zavadvorskiga.⁶⁴ Mingit hirmu professorite pärast ei saa neist plaanidest küll välja lugeda. Pigemini olid kuraatorid sel päeval veel selgelt nõukoguga ühiste eesmärkide eest väljas.

Järgmisel päeval saabunud teade Parroti Peterburi-reisist tegi Ungern-Sternbergi aga juba ärevaks. Ülejäänud kaks kuraatorit laitsid tema enda reisiplaani ometi maha. Ühelt poolt pidasid nemadki kasulikuks, kui keegi Peterburis hea asja eest kostaks. Teisalt olid Tartus läbirääkimised professoritega veel täies hoos. Sellises olukorras ei olevat hea, kui tegevkuraator hoopis ära sõidab. Ka tuli nende meelest arvestada võimalusega, et kuraatori missioon ei õnnestu. Mis näoga siis edaspidi ülikooli liikmetele või ka laiemale publikule otsa vaadata? Lõpeks tõi vastuväited esitanud kuraator A. Fr. von Sievers välja ka asjaolu, et kuratoorium ei ole volitatud niisugust reisi kinni maksta.⁶⁵ Veel vähem tohtivat härra tegevkuraator aga loota ülikooli kassa toetusele juhul, kui tal ei õnnestu Peterburis midagi saavutada. Sievers pakkus välja ka võimaluse, et ta võiks ise katsuda Peterburis ülikooli asja eest kosta, sest on sinna oma eraasjus nagunii juba järgmise postitõllaga minemas.⁶⁶ Siin võib jätta lahtiseks küsimuse, kas Sievers tõesti Peterburis oma eraasjade ajamise kõrval ka midagi muud tegi. Hoopis olulisem on see, et tegevkuraatori reisi küsimusega on juba välja joonistunud ühe seni tähelepanuta jäänud tüli jõujooned.

Statuutide muutmise pinnalt kerkis tõepoolest üles teravaid lahk-
arvamusi, aga seda hoopis kuratooriumi siseselt. Nii võiks öelda, et
tõeline statuuditüli toimus kuraatorite vahel. Tegevkuraator Ungern-

⁶⁴ EAA. 402-4-13. L 439.

⁶⁵ Sievers ei olnud siiski pelgalt kuratooriumiga tihedalt seotud isik. Vrdl: V. Tamul. Tartu ülikool 19. sajandil – Balti või impeeriumiülikool. Lk 77. Pärast Otto von Transehe lahkumist kuratooriumist 29. aprillil 1802 pidi Sievers asuma sinna asendusliikmena. Sisuliselt ikkagi täieõigusliku kuraatorina, kes oli sellele kohale valitud Liivimaa rüütelkonna poolt. Sieversi eemalejäämine kuratooriumi istungitest juunis oli tingitud kehvadest postioludest. Kutse juuni istungitele sai ta kätte alles 26. juulil. Augustist alates oli Sievers igati tegevana kuratooriumis kohal (EAA. 402-4-13. L 4, 366, 381).

⁶⁶ EAA. 402-4-13. L 440–441.

Sternberg esitas pärast Parroti ärasõitu kuratooriumile oma *eraviisilise* eriarvamususe statuutide muutmise kohta. Selles sisalduvat üldist kibestumust väljendab hästi tema seisukoht, et *meie aja vaim väljendub olemasolevate asutiste põhikorra ja suhete kõigutamises ning võimalusel nende tegemises kasvõi maatasa. Siinne ülikool näikse juba õige noorest peast tingimusteta alluvat neile uuema aja seadustele.*⁶⁷

Kõige olulisema valupunktina käsitas Ungern-Sternberg tõepoolest kuratooriumi õigust valida ja kutsuda ülikooli liikmeid. Nii olulisest eesõigusest ei saavat kuratoorium ometi lihtsalt loobuda. Seda enam, et see oli talle antud juba keiser Paul I kinnitatud plaanis. Ometi ei pidanud Ungern-Sternberg vajalikuks nende vastuoluliste nõudmiste ettekandmist keisrikojas või Senatis, et nõutada lõplikku otsust. Selle asemel leidis ta, et kuratooriumil tuleb pöörduda Eesti- ja Liivimaa rüütelkondade poole. Kuraatorid olid nende korporatsioonide esindajad ja kui nad loobuvad mõnest tähtsast eesõigusest, siis rikuvad nad rüütelkondade antud volitusi.⁶⁸ Niisiis tuli Ungern-Sternbergi arvates küsida rüütelkondade arvamust akadeemilise nõukogu esildise kõigi punktide kohta, mis otseselt puudutasid kuratooriumi volitusi.

Tegevkuraator seadis kahtluse alla sellegi, kas professoritel ikka on juba õigust teha üldse mingeid muudatusettepanekuid (nii 5. jaanuari ukaasi kui ka kuratooriumi 25. märtsi otsuse kohaselt tuli seda teha *aja möödudes ja vastavalt saavutatud kogemusele*). Ungern-Sternberg leidis, et Senati ukaasis väljendatud tingimus ei ole veel täidetud. Ülikooli avamisest möödunud vähesed kuud ei lubavat professoritel väita, et nüüd on läinud juba piisavalt aega ning nad on selle jooksul saavutanud küllaldase kogemuse vajalike muudatuste tegemiseks ülikooli elukorralduses. Üldse olevat nõukogu esildises nii korduvalt viidatud põhjendus, et taotletavad muutused aitavad kaasa ülikooli maine ning kuulsuse tõstmisele, tühipaljas ettekääne senise korra lammutamiseks. Tegelikult olla professoritel ainult üks kavatsus: vabaneda kuratooriumist kui ülikooli kõrgeimast ametiinstanttsist. Ühelt poolt näitavat seda kuratooriumi seniste volituste andmine nõukogule ja viimasele koguni selliste õiguste nõutamine, mida kuratooriumil polegi olnud. Ungern-Sternberg väitis sellega seoses, et mingite volituste või õiguste ümberkantimine ülikooli siseselt ei saa kuidagi kaasa aidata selle üldise maine ja auväarsuse tõusule, sest *summa summarum* on neid õigusi ikkagi niisama palju kui enne. Tegevkuraator ei unustanud viitama ka igati väljapaistva Göttingeni ülikooli kogemusele, kus kuraatorite institutsioonist tõusvat üksnes tulu.⁶⁹

Ungern-Sternbergi eriarvamus jäigi pelgalt kuratooriumisiseseks asjaks. Ühelt poolt oli ta küll oma esildise alguses rõhutanud, et see on üksnes tema individuaalne arvamus ja kuratoorium ei pea seda

⁶⁷ EAA. 402-4-13. L 465–471. Tsiteeritud koht: L 465 j.

⁶⁸ Samas. L 465p.

⁶⁹ Samas. L 466p–469p.

käsitama mingilgi määral siduvana. Teisalt oli ta aga selle lõppu lisanud, et kui kuratooriumi poolt peaks keskvalitsusele tehtama mingeid ettepanekuid statuutide muutmise asjas, siis tuleks kindlasti lisada ka tema eriarvamus. Siin tuli aga kohe ilmsiks, et statuutidega tegevkuratori häälele antud ülekaal toimis tõepoolest vaid neil juhtudel, kui ülejäänud kaks kuraatorit olid eriarvamusel. Antud juhul olid aga ülejäänud kaks üksmeelselt tegevkuratori vastu.

Kuraator Sievers lükkas ümber Ungern-Sternbergi kahtlused ja kõhklused ning asus kindlalt seisukohale, et nõukogu esitatud ettepanekud statuutide muutmiseks on igati asjakohased ning väärivad kuratooriumi juba varemgi väljendatud heakskiitu.⁷⁰ Muu seas leidis Sievers, et mitte mingil juhul ei tohiks nende vaidlusküsimustega pöörduda rüütelkondade poole. Kuratooriumi enda kompetentsist piisas tema meelest täielikult otsustamiseks, kas akadeemilise nõukogu ettepanekud tuleks tagasi lükata või heaks kiita. Kui need on ülikoolile kasulikud, siis tuleb nad loomulikult heaks kiita. Ka rüütelkonnad ei pidavat sel juhul sugugi kannatama. Kõik, mis on hea nende ülikoolile, on kasulik ka neile.

Sievers ei arvanud, et uus professorite valimise kord võiks kuidagi kahjustada kuratooriumi õigusi. Samuti ei tulnud tema meelest karta, et kuratooriumi leitud vääriline isik vakantse professuuri täitmiseks võiks hoopistükkiis tähelepanuta jääda. Lõpeks võis ju kuratoorium jätta nõukogu esitatud kandidaadid kinnitamata. Ainsa punktina nõukogu esildises vaidlustas Sievers taotluse, et nõukogule võiks samuti kuuluda õigus pöörduda otse Senati poole.⁷¹ Sel juhul kaduvat selge subordinatsioonisuhe kuratooriumi ja nõukogu vahel. Sievers ei nõustunud ka Ungern-Sternbergi kahtlusega, et nõukogu püüab kuratooriumi taandada üksnes ülikooli majandusasju haldavaks organiks. Nõukogu poolt taotletud arutamise ja otsustamise instantsisüsteem olevat omane enamusele Saksamaa ülikoolidest ning kuuluvat kahtlemata ülikoolide olulisimate eesõiguste hulka. Samuti ei jätvat oodatavad muudatused statuutides kuratooriumi ilma ühestki õigusest, mida Ungern-Sternberg ise Göttingeni ülikooli kuratooriumi puhul nimetas.

Sievers seisukohtadega nõustus ka kolmas kuraator K. G. v. Baranoff ning sellega oli asi kuratooriumi poolt otsustatud. Nõukogu jätkati läbirääkimisi selles osas, kas esitada ministeeriumis kinnitamiseks kõik ettepanud muudatused või lugeda osa neist kohapeal otsustamisele kuuluvaks. Lõpptulemusena otsustati viimase variandi kasuks. Kõigepealt pidi vähemate muudatuste esitamine Peterburi kinnitamiseks tagama esildise ülevaatlikkuse. Peale selle leiti, et see töö tuleks Peterburis nagunii ette võtta. Üks olulisemaid argumente osutas aga ülikoolile kõrgemalt poolt antud õigusele teatud asju ise otsustada

⁷⁰ EAA. 402-4-13. L 472-474p.

⁷¹ Nii 1799. aasta plaani §11 kui 1802. aasta statuutide §11 järgi kuulus õigus esitada Senatile ettepanekuid ja esildisi kuratooriumile.

ning teha oma statuutides vastavaid muudatusi. Kui nüüd ikkagi oleks nõutatud otseselt ülikooli enda kompetentsi puutuvais küsimustes kõrgemalt poolt kinnitust, siis võinuks need seal järeldada, et ülikool ei soovigi oma otsustamisõigust täies ulatuses kasutada. Niisiis kehtestati redaktsioonilised muudatused jms kuratooriumi otsusega 18. oktoobrist ülikoolis kohe ning kõrgemat kinnitamist vajavad punktid saadeti esildisena Senatisse.⁷²

Ungern-Sternberg väljendas oma suhtumist üritusse sellega, et ei võtnud 17. oktoobri kuratooriumi istungist üldse osa. Just sel istungil vaatas kuratoorium läbi nõukogu lõplikud ettepanekud ja saatis esildise statuutide muutmiseks Senatisse. Sieversi ettepanekul ei lisatud siiski Ungern-Sternbergi eriarvamust Senatile saadetud esildisele, ehkki tegevkuraator oli selleks ise soovi avaldanud. Sievers arvas nimelt, et kujunenud olukorras võidakse Ungern-Sternbergi arvamust edaspidi hakata kasutama isiklikult tema enda vastu. Nii olevat selle jätmine üksnes kuratooriumi siseasjaks palju mõistlikum. Seda enam, et Ungern-Sternberg rõhutas ju ise ka oma arvamusel alguses selle mittesisiduvust kuratooriumile. Radikaalselt meelestatud kuraator Sievers läks koguni nii kaugele, et pidas vajalikuks 1802. aasta statuutidega (§45) tegevkuraatorile antud otsustavat hääleõigust ära kaotada või piirata üksnes väga tähtsate asjadega. Huvipakkuv on fakt, et Sievers viitas sealjuures võrdluseks spiikri seisundile Inglise parlamendis ning maamarssali omale Liivimaa aadlikogunemistel. Kuraator Baranoff ei olnud selle muudatusega siiski nõus.⁷³ Nii ei saa väita, nagu oleks kuratooriumis seoses statuutide muutmisega tekkinud lõplik ja ületamatu vastuseis tegevkuraatorile. Leppimismeeleolusid kinnitab ka fakt, et Ungern-Sternberg kiitis pärast naasmist 21. oktoobril kõik kuratooriumi vahepealsed otsused tagantjärele omalt poolt heaks. 27. oktoobril lõpetas kuratoorium rahuliku südamega oma erakorralise istungjärgu ja otsustas taas koguneda alles korralisele istungile 28. detsembril.⁷⁴

Sel ajal, kui Tartus pidasid akadeemiline nõukogu ja kuratoorium üpris viljakaid läbirääkimisi statuutide muutmiseks professorkonnale meelepärasemaks, tegutses prorektor Parrot vähemalt niisama viljakalt Peterburis. Päev enne kuratooriumi istungite lõpetamist oli ta kohunud keisriga ja keiser oli põhimõtteliselt nõus kirjutama alla Tartu ülikooli uuele Asutamisaktile. Allakirjutamine ise lükkus sümboolselt Aleksandri sünnipäevale 12. detsembril 1802.⁷⁵ Need aga on nii tuntud sündmused, et ei vaja enam lähemat tutvustamist. Edasiste uurimiste küsimuseks jäägu ka see, kas 1802. aasta Asutamisakt ja sellele järgnenud professorite endi koostatud 1803. aasta ülikooli Põhikiri vastasid

⁷² EAA. 402-4-13. L 477-482.

⁷³ Samas. L 488-491p.

⁷⁴ Samas. L 512.

⁷⁵ ПІСЗ. Т. 27. 20551.

oma aja vaimule enamal määral kui kurikuulsaks saanud kuraatorlikud statuudid koos neis plaanitud muudatustega.⁷⁶

Keiserliku Asutamisaktiga määrati ülikoolile riigi poolt tagatavad varad ja vahendid, et see saaks täita oma ülesannet: *levitada inimlikke teadmisi meie riigis ning harida noorust isamaa teenimiseks*. Ülikooli varade haldamine tehti ülesandeks rüütelkondade kuratooriumile, kuhu ka Kuramaa rüütelkond pidi taas valima oma esindaja. Kuratooriumi funktsioonid piirati vaid majandusasjade eest hoolitsemisega.

Kuratooriumile tuli teade uuest keiserlikust Asutamisaktist ootamatult. Võib-olla oleks Peterburis enne Asutamisakti väljaandmist siiski jõutud eelnevalt kaaluda ka akadeemilise nõukogu ja kuratooriumi läbi-rääkimiste tulemusi kokku võtnud esildist. Kuratoorium oli selle aga läkitanud Senatisse, nagu nägi ette senine kord ülikooli ja impeeriumi keskvalitsuse vahelistes suhetes. 9. detsembril saadi sealt vastuseks Senati ukaas 5. detsembrist. Sellega anti käsk ülikooli puudutavates küsimustes pöörduda otse rahvahariduse ministeeriumi poole. Paar päeva hiljem kinnitas seda omalt poolt ka rahvahariduse minister Zavadovski ise eraldi kirjaga.⁷⁷ Edasised katsed ülikoolis saavutatud kompromissi kehtestamiseks olid selleks ajaks aga mõttetud, sest Parrotil oli juba käes keiserlik kinnitus uuele Asutamisaktile, millega kaasnes profes-sorkonnale antud luba seada ise kokku ülikooli põhikiri.

Pärast Parroti naasmist Tartusse toimus 23. detsembril 1802. aastal ülikooli suures auditooriumis pidulik koosolek, kus keiserlik Asutamis-akt ülikooli liikmetele ette loeti. Üks olulisemaid punkte oli professor-konna jaoks muidugi üksnes akadeemilisele nõukogule jäetud valimis-õigus. Ei mingit kuratooriumi kinnitust enam! Asutamisakti 4. punkti järgi kuulusid ülikooli sisemist ülesehitust ja töökorda puudutavad küsimused ning seniste põhimõtete muutmine samuti ülikooli enda kompetentsi. Seega polnud kuratooriumil statuutide muutmise asjaga enam mingit pistmist. Nõukogu saatis talle korralduse, et kõik ülikooli sisemist organisatsiooni ning professuuride ja muude ametikohta-de täitmist puudutavad materjalid tuleb üle anda pädevale organile – akadeemilisele nõukogule.⁷⁸ Kuratoorium ise lükkas oma istungid ja igasuguse otsustamise edasi, kuni on moodustatud Asutamisaktis ette nähtud uus kuratoorium kõigi kolme kohaliku provintsi esindajatest.

Nagu teada, ei moodustatud edaspidi isegi ülikooli varade haldamiseks mingit rüütelkondade kuratooriumi ning ülikool loobus ka talle eraldatud mõisatest.⁷⁹ Tartu raekoja kell lööb aga tänini ülikoolielus nii

⁷⁶ Näiteks õigusteaduskonna struktuuri võrdlus keiser Pauli plaanis, kuraatorlikes statuutides ja 1803. aasta Põhikirjas andis tulemuseks, et just viimases on *genius temporis* otsustavalt pidanud taganema *genius loci* kasuks: M. Luts. Keiserlik Landesuniversität Läänemereprovintsidele. Lk 44 jj.

⁷⁷ EAA. 402-4-13. L 521–525, 526–528.

⁷⁸ Samas. L 529–531.

⁷⁹ Tartu ülikooli ajalugu. II kd. Lk 48.

olulisi veerandtunde. Ajaliste tervitustega meestelt, kes jäid küll vist rohkem ette uuele pöördele ülikooli ajaloos kui oma aja vaimule.

Sõjateaduste õpetamisest Tartu ülikoolis aastatel 1802–1830

Tõnu Tannberg

Sissejuhatuseks

Haritud ohvitserkonna nappuse tõttu Vene armees muutus 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses eriti aktuaalseks sõjalise hariduse andmise küsimus Venemaal. Impeeriumi välispoliitilise aktiivsuse ja armee arvukuse tuntav kasv 18. sajandi teisel poolel ning eriti Napoleoni sõdade ajal nõudsid tsaarivalitsuselt järjest suurema tähelepanu osutamist haritud ohvitserkonna ettevalmistamisele. Venemaa sõjalise haridusasutuste võrk oli 18. sajandi jooksul küll laienenud, kuid ei suutnud kokkuvõttes siiski rahuldada sõjaväe vajadusi ohvitserkonna ettevalmistamisel.

19. sajandi alguses andsid arvestataval tasemel sõjalist haridust Venemaal eelkõige Maavägede kadetikorpus ning Suurtüki- ja Inseeneriväe kadetikorpused. 1800. aasta märtsist hakkasid osundatud sõjaväelised õppeasutused kandma vastavalt 1. ja 2. kadetikorpuste nime. Sõjalise õppeasutusena tegutses tollal veel ka Keiserlik Sõjaväeorbude Maja (asutatud 1795), mille esimene osakond võttis igal aastal vastu 200 vähekindlustatud aadlilast, kes pärast õppeprogrammi läbimist ning lühikest teenistust armees ülendati ohvitserideks. Sõjaväeorbude põhi-tegevuseks oli siiski sõdurilaste õpetamine (igal aastal võeti vastu 800 last) armeele vajalikel käsitööerialadel. 19. sajandi alguses alustas tegutsemist ka privilegeeritud sõjaväeline õppeasutus – Paažide korpus. Olemasolevad sõjalised õppeasutused ei suutnud ohvitseride puudust armees oluliselt vähendada, kuna 19. sajandi alguses suunati sõjaväeteenistusse ainult keskmiselt 120 lõpetajat aastas.¹

18. sajandi jooksul olid sõjalised õppeasutused ette valmistanud ainult 6000 ohvitseri. 1750. aastate keskel teenis Vene regulaararmees (ilma laevastikuta) ligikaudu 9000 ohvitseri. 19. sajandi alguseks oli ohvitseride arv mõnevõrra tõusnud. 1803. aastal oli teenistuses ligikaudu 12 000 ja enne Vene-Prantsuse sõdade algust 1805. aastal kuni 14 000 ohvitseri. 1812. aasta Vene-Prantsuse sõja ajaks kasvas nimetatud näita-

¹ Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия. Т. I. Москва: Большая Российская Энциклопедия, 1994. С. 427.

ja kuni 17 000-ni. Sõjakoolide lõpetanud andsid tollal vaevalt veerandi iga-aastasest ohvitseride juurdekasvust, kuna enamuse moodustas endiselt allohvitseride ülendamine ohvitserideks.²

Regulaararmee vaegkomplekteeritus haritud ohvitseridega oli see- ga 19. sajandi alguses tõepoolest muutunud üheks kõige olulisemaks probleemiks, mille leevendamiseks püüti leida erinevaid lahendusi. Üheks võimaluseks oli loomulikult sõjakoolide võrgu laiendamine. Teisest küljest püüti senisest rohkem tähelepanu pöörata ka sõjalise hariduse osatähtsuse tõstmisele impeeriumi haridussüsteemis tervikuna, alates üldharidust andvate sõjakoolide loomisest ning lõpetades sõja- teaduste õpetamise sisseviimisega ka Tartu ülikooli.

Kubermangude sõjaliste õppeasutuste rajamise kava

19. sajandi alguses oli kavas luua kubermangudes eraldi sõjalised õppe- asutused. Idee autoriks oli Peterburi 1. kadetikorpusse šeff³ ja keisrinna Katariina II üks viimastest favoriitidest ning keiser Paul I vastase van- denõu peamine organisator jalaväekindral krahv Platon Zubov.⁴ Tema kava kohaselt tulnuks luua osades impeeriumi kubermangudes aadlike lastele üldhariduse andmiseks sõjalised õppeasutused. Oma projekti saatekirjas tõdes Zubov, et silmas pidades impeeriumi suurust ja aad- like üldist vaesust, ei suuda olemaolevad kadetikorpused ette valmis- tada vägedele vajalikul arvul ning hea sõjalise ettevalmistusega ohvit- sere. Kõneksoleva plaani järgi tulnuks luua kubermangudes sõjalised õppeasutused, kus kohalik aadel oleks saanud üldharidusliku baasi jätkamaks õpinguid juba kõrgemal tasemel. P. Zubovi kava nägi ette sõjakoolide rajamise 17 kubermangus järgmistes linnades: Novograd- Volõnskis, Tartus, Grodnos, Kiievis, Nižni-Novgorodis, Vologdas, Smolenskis, Tveris, Jaroslavlis, Vladimiris, Rjazanis, Orjolis, Harkovis, Tobolskis, Orenburgis ning Kaasanis. Olenevalt aadlike arvust kuber- mangus nähti ette kas ühe või kahe roodu (à 120 kasvandikku) asutami- ne loetletud linnadesse – kokku 3000 õpilast vanuses 7 kuni 10 aastat. Õppekursuse pikkuseks oli ette nähtud 5 aastat, millele parimatel lõpetajatel järgnenuks veel 5-aastane õppetsükkel kadetikorpustes täie- liku sõjalise hariduse omandamiseks. Kadetikorpuste lõpetamise järel pidanuksid kasvandikud suunduma ohvitseridena erinevatesse väe- liikidesse (maa-, suurtüki- ja insenerivägedesse) tegevteenistusse. Sel

² Сергей Волков. Русский офицерский корпус. Москва: Военное издательство, 1993. С. 87, 91.

³ Paul I üendas kadetikorpuse ülema P. Zubovi õppeasutuse šefiks 1801. aasta veebruaris, nimetades ühtlasi kadetikorpuse ülemaks F. M. Klingerit, kes jäi sellele ametikohale 20 aastaks (loe lähemalt: Фаддей Булгарин. Воспоминания. Москва: Захаров, 2001. С. 122, 126).

⁴ Юрий Галушко. Александр Колесников. Школа Российского Офицерства. Исторический справочник. Москва: Русский мир, 1993. С. 55–58.

teel sõjalise hariduse omandanud ohvitseri ei kavatsetud esialgu saata ratsaväkke, mis oli tingitud eeldatavasti tõsiasjast, et teenistus ratsaväes oli kulukas. Teised lõpetajad aga oleksid saanud oma haridusteed jätkata ülikoolides – Moskvas, Kaasanis, Vilniuses või Tartus.

P. Zubovi arvates oli kirjeldatud kava mitmes mõttes kasulik. Esmalt seetõttu, et pealinna kadetikorpused saanuks endale korraldiku väljaõppega kontingendi. Teisalt hindas Zubov oma kava tugeva küljena ka asjaolu, et aadlinoorukeid ei saadeta kodust kaugele õppima ning neil säilib noores eas tihe side perekonnaga. Perekondliku sideme säilitamine pidi aga omakorda tugevdama noorukite tervist ja aitama kaasa nende käitumistavade kujunemisele. Sugugi vähetähtis polnud ka asjaolu, et nimetatud sõjakoolid olid eelkõige mõeldud vaesemate aadlike lastele hariduse andmiseks.

Aleksander I oli Zubovi ettepanekutega nõus ning andis korralduse ettenähtud kubermangudes ka vastavad hooned sõjakoolide tarbeks leida. Keiser komandeeris kindral J. Begitševi kubermangulinnadesse ülesandega koguda informatsiooni ja hankida kavandatavate sõjakoolide rajamisele materiaalselt toetust kohalike aadlike hulgas. Ühtlasi tehti kindralkuberneridele ja kohalikele aadlikorporatsioonidele keisri poolt ettepanek igati nende koolide rajamisele kaasa aidata. Kuid tegemist ei olnud siiski mitte ametliku korraldusega, vaid ettepanekuga osaleda vabatahtlikult kubermangu sõjakoolide rajamisel. Mitmel pool leidis see idee tulist toetust ning esimene taoline sõjakool avati kohalike aadlike rahaliselt toel juba 1801. aastal Tuulas, hiljem ka Tambovis.

Kubermangu sõjakoolide rajamise ulatuslikumaks ellurakendamiseks vajas keskvallitsus koordineerivat keskust, mis oleks läbi töötanud kohtadelt saadud informatsiooni ja selle põhjal võimalikud lahendused välja pakkunud. Sel eesmärgil moodustatigi Aleksander I korraldusel 1803. aasta oktoobris ajutine komisjon, kuhu kuulusid hiljuti asutatud õppeasutuste peakomitee liikmed salanõunik A. Chartoryski, tegelik kammerherra N. Novosiltsov ja kindralmajor F. M. Klinger. Nimetatutele lisaks kaasati ajutise komitee töösse jalaväekindral krahv P. Zubov, inseneriväekindral P. Suhtelen, viitseadmiral P. Tšitšagov ja kindralmajor J. Begitšev. Ajutise komisjoni ülesandeks oli tuginedes krahv Zubovi esitatud kavale välja töötada lõplik kubermangu sõjakoolide rajamise kava alates nende moodustamise põhimõtetest ning lõpetades nimetatud koolide õppeprogrammi väljatöötamise ja juhtimisskeemi fikseerimisega.⁵

Komisjoni töö tulemusel valmis 1805. aastaks uus kubermangu sõjakoolide rajamise kava, mille järgi tuli sellised koolid asutada 10 kubermangulinnas: Peterburis, Moskvas, Smolenskis, Kiievis, Voronežis, Tveris, Jaroslavlis, Nižni-Novgorodis, Kaasanis ja Tobolskis (vt tabel 1). Iga sõjakooli jaoks määrati kindlaks ka komplekteerimispiirkonnad

⁵ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Т. I. С.-Петербург, 1874. С. 194.

ehk need kubermangud, kust kooli õpilasi vastu võetakse. Töötati välja küllaltki üksikasjalik õppeprogramm (nii üldhariduslike kui ka sõjaliste õppeainete osas) ja koolide juhtimiskorraldus. Kubermangude sõjakoolide õppetöö kestvuseks nähti ette 7 aastat ning paremad lõpetajad võisid õpinguid jätkata pealinna kahes kadetikorpuses.⁶

Tabel 1. Kubermangude sõjakoolide asutamise kava (1805).⁷

Sõjakooli asukoht	Kompaniide arv	Komplekteerimispiirkond (kubermangud)
Peterburi	2	Peterburi, Novgorodi, Arhangelski, Olonetsi, Liivimaa, Eestimaa, Kuramaa ja Soome
Moskva	2	Moskva, Vladimiri, Rjazani, Tuula ja Kaluuga
Smolensk	2	Smolenski, Vitebski, Mogiljovi, Grodno ja Vilno
Kiiev	2	Kiievi, Tšernigovi, Poltaava, Jekaterinoslavli, Hersoni, Tauria, Volõõnia, Podoolia ja Minski
Voronež	2	Voroneži, Kurski, Orjoli, Slobodaa-Ukraina, Saraatovi, Astrahani, Kaukaasia ning Doni ja Musta mere kasakaoblastid
Tver	1	Tveri ja Pihkva
Jaroslavl	1	Jaroslavl ja Vologda
Nižni-Novgorod	1	Nižni-Novgorodi, Kostroma, Tambovi ja Pensa
Kaasan	1	Kaasani, Vjatka, Permi, Simbirski, Orenburgi
Tobolski	1	Tobolski, Tomski, Irkutski

1805. aasta sõjakoolide rajamise kava ei näinud enam ette vastava kooli asutamist Tartus. Küllap oli üheks argumendiks Tartu mahakriipsutamisel ka asjaolu, et tolleks ajaks oli ülikoolis juba sõjateaduste õpetamine käivitunud. Samas on huvitav siiski nentida, et Tartu kõrval oli sõjakooli rajamise kohana 19. sajandi alguses päevakorral ka Võru. Sellekohase ettepaneku tegi tollasele rahvahariduse ministrile P. Zavadovskile jalaväekindral S. Golitsõn. Tema arvates rääkis Võru kasuks soodne asukoht ning kindlasti tulnuks kooli rajamine kasuks linna arengule. Kindral Golitsõni arvates oli Võru eeliseks Tartu ees ka

⁶ Allgemeine Plan zur Errichtung der Militarschulen und zur Umformung der Kadettenkorps. / Heinrich Stroh. Historisch-statistisches Gemälde des Russischen Reichs im XVII Jh. Bd. VII. Riga, 1803. S. 61–78.

⁷ Tabeli koostamise alus: Allgemeine Plan zur Errichtung der Militarschulen und zur Umformung der Kadettenkorps. S. 61–78.

igapäevaelu suhteline odavus, mis võimaldanuks õpilastel väiksemate kulutustega läbi ajada. Kindral oli veendunud, et väikelinnas on suurema linnaga võrreldes vähem ahvatlusi, mis segaksid õpilasi õppetööle keskendumast. Kindrali ideest siiski kokkuvõttes midagi välja ei tulnud. 1803. aasta jaanuaris teatas rahvahariduse minister Golitsõnile, et sõjakooli avamine Võrus ei ole tema pädevuses.⁸ Eraldi kubermangu sõjakooli rajamisest ei saanud Balti kubermangudes asja ilmselt ka seetõttu, et kohalik aadel polnud selle idee tuline poolehoidja. Balti aadlikele ja nende lastele polnud õppimine impeeriumi sõjakoolides probleemiks.

Sõjalise hariduse valdkonnas kavandatavate ümberkorralduste väljatöötamiseks ja ellurakendamiseks loodi senise ajutiselt tegutsenud komisjoni asemel 29. märtsil 1805. aastal troonipärija Konstantin Pavlovitši juhtimisel alaline Sõjaliste Õppeasutuste Nõukogu.⁹ Selle institutsiooni koosseisu kuulusid haridusminister P. Zavadovski, sõjaminister S. Vjazmitinov, inseneriväe kindral P. Suhtelen, suurtükiväe inspektor A. Araktšejev, välisministri asetäitja A. Chartoryski, justiitsministri asetäitja N. Novosiltsov, kindralmajorid F. M. Klinger ja A. Kleinmichel.¹⁰

Sõjaliste Õppeasutuste Nõukogu esmaseks ülesandeks oli kadetikorpu tegevuse ümberkorraldamine, nende jaoks uue põhikirja koostamine ning kubermangu sõjakoolide loomise problemaatika – seega ka otsustamine selle üle, mis saab ülalkirjeldatud 1805. aastaks koostatud kubermangu sõjaliste õppeasutuste rajamise kavast.

Sõjakoolide põhikirja ja koosseisude kindlaksmääramiseks moodustati nõukogu koosseisus eraldi õppekomitee, mille koosseisu nimetati kolm nõukogu liiget (P. Suhtelen, F. Klinger, A. Araktšejev) ning nendele lisaks veel teisi sõjaväe- ja tsiviilametnikke (kindralmajorid A. Gogel, N. Hitrovo, H. Schwanebach, polkovnik I. Gogel ja riiginõunik N. Fuss).¹¹ 1806. aasta märtsis esitas õppekomitee kubermangu sõjaliste õppeasutuste põhikirja ja koosseisud Aleksander I-le. Kuid esitatud kava ei leidnud kinnitamist nii nagu ka 1811. aastal nõukogu poolt formuleeritud ettepanekud. Neid kasutati siiski pealinnade kadetikorpu tegevuse osalisel ümberkorraldamisel.¹²

Seega ei suudetud 19. sajandi alguses päevakorrale tõusnud kubermangu sõjakoolide rajamise küllaltki suurejoonelist kava ellu rakendada. Üheks põhjuseks oli kindlasti Euroopas vallandunud sõdade ajastu, millest Venemaa aktiivselt osa võttis, saamata keskenduda sisemistele ümberkorraldustele.

⁸ RGIA. 733-56-10.

⁹ Sõjaliste Õppeasutuste Nõukogu tegutses kuni 6. aprillini 1830. aastal.

¹⁰ Государственность России. Словарь-справочник. Книга 4. Москва: Наука, 2001. С. 140.

¹¹ ПСЗ. I. Т. 28. № 21685, 21815.

¹² Государственность России. С. 140–141.

Tartu ülikooli sõjateaduste õppekava

Ühe võimaliku lahendusena ohvitseride nappuse leevendamiseks nähti ette sõjateaduste õpetamist ülikoolides. See idee rakendatigi ellu Tartu ülikoolis. Juba 1799. aastal Paul I poolt heakskiidetud õppekohad ja koosseisud nägid Tartu ülikoolis ette eraldi sõjateaduste professuuri avamise rakendusmatemaatika õppetooli juures. Teatavasti ülikooli taasavamine venis ja sai lõpuks teoks 1802. aastal, misjärel järk-järgult käivitus ka õppeprotsess.

Esimesed sõjateaduste loengud peeti ülikoolis 1803. aasta 2. semestril.¹³ Sõjateaduste õpetamise aluseks oli nüüd aga juba uus – 1803. aastal kinnitatud põhikiri. Selle järgi kuulus erakorraline sõjateaduste professor filosoofiateaduskonna juures tegutseva tehnoloogilise klassi juurde, kus kokku oli ette nähtud kaks korralist ja üks erakorraline professor. Ametlikult püsis sõjateaduste professori koht erakorralisena kuni uue põhikirja kehtestamiseni 1820. aastal, mil see ametikoht muudeti korraliseks.¹⁴

Esialgu toimus sõjateaduste õpetamine ilma kindla õppekavata ning alles 1807. aastal jõustus ülikooli enda poolt koostatud *Õppeainete kava Tartu ülikooli üliõpilastele, kes soovivad astuda sõjaväeteenistusse*. Nimetatud õppekava jagunes õpetatavate ainete osas kaheks: jala- ja ratsaväe ning suurtüki- ja insenerivägede jaoks ettenähtud õppeaineteks.¹⁵

Ained jagunesid sissejuhatavateks ja põhiaineteks. Sissejuhatavateks aineteks olid vene keel, ajalugu, füüsika, aritmeetika, geomeetria, trigonomeetria, rakendusgeomeetria, situatsiooniplaanid, matemaatiline maateadus, mehaanika ning hüdraulika ja arhitektuuri alused. Põhi- ehk otseselt sõjateaduslike ainetena õpetati välifortifikatsiooni, taktikat, sõjateadust, suurtükiväe algkursust, kindluste ründamist, kindluste ehitamist, mineerimiskunsti, sildade ehitamist ning strateegiat (vt tabel 2). Lisaks õpiti veel vehklemist, ujumist, ratsutamist, joonestamist ja mehhaanikat.¹⁶ Täielikult puudus õppekavas riviõppus, kuna eeldati, et tulevased ohvitserid omandavad vastavad oskused hiljem polkudesse teenima asudes.

Teoreetilistele loengutele lisandusid praktilised tööd, harjutused väljas ja seminarid. Kursuse kestus oli 2–3 aastat, mis lõppes eksamite sooritamiseks.

¹³ Eduard Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. // Sõdur. 1934. 21/22. Lk 607.

¹⁴ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. С. 143, 1267.

¹⁵ E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830. Lk 607; Villu Tamul, Rein Helme. Sõjateaduse õpetamisest ülikoolis 1802–1830. // Tartu Riiklik Ülikool. 1980. 8. veebruar 1980. Nr 3 (1213).

¹⁶ V. Tamul, R. Helme. Sõjateaduse õpetamisest ülikoolis 1802–1830. Professor Elsner luges sõjaduse üliõpilastele praktilist geodeesiat (topograafiat), 1821. aastal luges professor Aderkas ka sõjageograafiat (Tartu Ülikooli ajalugu. II. 1798–1918. Koostanud Karl Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lk 214).

Tabel 2. Tartu Ülikooli sõjateaduste õppekava (1807)¹⁷

Ained	Jala- ja ratsaväe eriala	Tehniline eriala
I. Üldained	vene keel ajalugu füüsika aritmeetika geo- ja trigonomeetria rakendusgeomeetria situatsiooniplaanid	vene keel prantsuse keel ajalugu geomeetria, trigonomeetria ja kõrgem matemaatika mehhaanika ja hüdraulika rakendusgeomeetria matemaatiline geomeetria füüsika tsiviilarhitektuuri alused situatsiooniplaanid
II. Eriained	välifortifikatsioon permanentse fortifikatsiooni alused jala- ja ratsaväetaktika sõjateadus suurtükiväeasjanduse alused	permanentne fortifikatsioon kindluste piiramine tegelik kindluste ehitamine suurtükiasjandus mineerimiskunst sildade ehitamine väeliikide taktika alused (eriti suurtükiväetaktika) sõjateadus strateegia
III. Muud ained	vehklemine ratsutamine joonistamine mehhaanika ujumine tants	

Euroopas asetleidvate sõjasündmuste taustal oli ülikooli sõjaline haridus arvestatavaks ettevalmistuseks ohvitseriks saamisel. Sõjateaduste õpetamisega jäadi ka ülikooli inspekteerimisel rahule. Ülikooli kurator F. M. Klinger tõdes oma 1804. aasta ettekandes: *Sõjateadused, mida ülikooli põhjendamisel loeti peaaegu kõrvaliste ainete hulka, muutuvad nüüd niivõrd tähtsaiks, et nad moodustavad nagu omaette teaduskonna*.¹⁸ Klinger hinnang oli seda kaalukam, et tegemist oli kadetikorpusse direktoriga ja isikuga, kes oli otseselt seotud 19. sajandi alguse ümberkorraldustega sõjalise hariduse vallas.¹⁹

¹⁷ Tabeli koostamise alus: E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 607; V. Tamul, R. Helme. Sõjateaduse õpetamisest ülikoolis 1802–1830.

¹⁸ E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 607.

¹⁹ F. M. Klinger oli ka mitme sõjalist haridust puudutava reformikava autor (Л. Бескровный. Русская армия и флот в XIX веке. Москва: Наука. С. 123).

Tartu ülikooli sõjateaduste professuuri õppekava oli võrreldav Euroopa ja Venemaa tollaste sõjakoolide õppekavadega, kuna selle väljatöötamisel oli eeskuju võetud esijoonel Saksa ja Prantsuse sõjakoolide õppekorraldusest. Sõjateaduste loengute arv ei olnud piiratud, kõigudes erinevatel aegadel 10–16, mõnikord ka enam kui 20 loengutunni vahel nädalas. Loengutele lisandusid praktilised tööd ja õppused ning kollokviumid läbiõpitu kinnistamiseks. Üliõpilaste käsutuses oli erialane raamatukogu, mille suuruseks 1830. aastal oli 357 köidet.

Sõjateaduste õppimine ja vastavate katsete sooritamine ei teinud lõpetanuid automaatselt ohvitserideks. Sõjateaduste lõpetanutel oli tee sõjaväeteenistusse valla, kuid ohvitseriks saamiseks tuli neil enne teenida polkudes. 1806. aasta juulis aga anti Venemaal välja ukaas, millega sätestati, et gümnaasiumide ja ülikoolide aadlikest lõpetajad pidid regulaarmees teenima 6 kuud, misjärel nad ülendati ohvitserideks. 1807. aastal laiendati need õigused ka mitteaadlikest gümnaasiumi ja ülikooli lõpetajatele ning riviteenistuseks vajaliku aja – 6 kuud – võis nüüd läbi teha ka Peterburi kadetikorpus. Sõjaväeteenistusse astumiseks oli gümnaasiumi ja ülikooli lõpetajatel vaja siiski esitada ka haridusasutuse atestaat, mis kinnitas sõjaväeteenistusse astuja korralikku käitumist.²⁰

Hilisem õppetegevus näitas siiski, et kinnitatud õppeplaanist täielikult kinni ei peetud. Oma mõju ei jätnud avaldamata ka poliitilised sündmused, eriti 1812. aastal vallandunud Vene-Prantsuse sõda, mis seiskas mitmeks aastaks sõjateaduste õpetamise Tartu ülikoolis.

Sõjateaduste professorid

Tartu ülikooli õppejõudude kaader komplekteeriti valdavalt välismaalt – eelkõige Saksamaalt – pärit õppejõududega. Erandiks polnud selles suhtes ka sõjateaduste professor. Tartu ülikooli kuratoorium tegeles sõjateaduste professori otsimisega 1802. aasta augustis ja septembris, küsides soovitusi ka insenerikindral Suhtelenilt. Viimane soovitati kuratooriumile kahte kandidaati, kellest väljavalituks osutus **Friedrich Gottlieb von Elsner** (1771–1832).²¹ Ülikool tegi talle 1802. aasta novembris ametliku ettepaneku erakorralise professori kohale asumiseks ning 23. jaanuaril 1803 valitigi F. G. von Elsner ülikooli erakorraliseks professoriks aastapalgaga 1500 rubla. Tartu ülikooli valikuga nõustus ka haridusministeerium.²²

²⁰ E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 645–646.

²¹ EAA. 402-3-1994.

²² Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского Университета за сто лет его существования (1802–1902). Под редакцией Г. В. Левицкого. Т. I. Юрьев, 1902. С. 455–456.

Parun F. G. von Elsner oli sündinud Berliinis ning pärast sõjalise hariduse omandamist teeninud Preisimaa insenervägedes. 18. sajandi lõpus tuli ta Venemaale ning temast sai 1778. aastal Šklovis kindral S. Zoritši pool asutatud impeeriumi esimese erakadetikorpuse²³ õppejõud.²⁴ Sellelt kohalt kutsutigi ta 1802. aastal Tartusse sõjateaduste õppejõuks. Esimesed loengud pidas ta 1803. aasta 2. semestril.

Õppejõuameti kõrval leidis Elsner rakendust veel teisteski ülikooli elu valdkondades. Ta nimetati ka ülikooli ehitustegevust kontrolliva komisjoni esimehe professor J. W. Krause abiliseks. 1804. aasta kevadel pöördus F. G. von Elsner ülikooli nõukogu poole palvega muuta tema ametikoht korraliseks ning tõsta palka 2000 rublani. Rektor esitas selle ettepaneku nõukogule, tunnustades igati F. G. von Elsneri aktiivsust ülikooli ehitustegevuse edendamisel. Kuid samas viitas ta ka asjaolule, et palga tõstmiseks pole ülikoolil vajalikke summasid. Korralise sõjateaduste professuuri sisseseadmise takistusena tõi rektor esile ka võimaluse, et erakorraline veterinaariakunstide professor võiks siis samuti hakata taotlema oma ametikoha muutmist korraliseks. Küsimuse lahendamiseks otsustati pöörduda keisri poole, kellest tegelikult ainuiskuliselt sõltus täiendavate summade eraldamine ülikoolile. Ülikooli pöördumine oli tulemuslik – 18. juunil 1804 andis Aleksander I välja korralduse, millega F. G. von Elsneri palk tõsteti ülikoolile eraldatud summade arvelt 2000 rublani ning ta nimetati korraliseks professoriks (klausliga, et korraline ametikoht ei kehti tema järglase puhul).²⁵ F. G. von Elsner valiti kahel korral (1805, 1809) ka filosoofiateaduskonna dekaaniks ning üheks aastaks akadeemilise apellatsioonikohtu liikmeks.²⁶

F. G. von Elsneri vaieldamatuks saavutuseks oli sõjateaduste professuuri tegevuse käivitamine. Tema õlule langes loomulikult ka sõjateaduste õpetamise põhiraskus, kuid mõnel aastal (1803, 1811) luges ta ühtlasi matemaatilisi aineid. Tema teeneks oli kindlasti suurtükiväe ja fortifikatsioonialaste mudelite kollektsiooni loomine. Paljud mudelid valmistas F. G. von Elsner ise ning ühtlasi tegi ta mudeleid ka Peterburi 1. kadetikorpusse tarbeks, mille eest Aleksander I autasustas teda Vladimiri ordeni 4. järguga.²⁷ Elsnerile kui õppejõule andis kiitva hinnangu F. M. Klinger, kes oma 1804. aasta ettekandes tõdes: *Palju aadlisooast üliõpilasi kuulab loenguid prof Elsneri juures, kes on tööga üle koormatud, kuna ta teostab ka ülikooli hoonete ehitustööde järelevalvet. Arvan, et peatselt on ülikool sunnitud veel teise sõjateaduste professori juurde võtma. Üldse leian, et hr. Elsner on suurte teadmistega omal alal ja tema isikus on ühinenud töökus andekusega.*²⁸

²³ Kuni 1799. aastani kandis nimetust Šklovi Heategevuslik Õppeasutus.

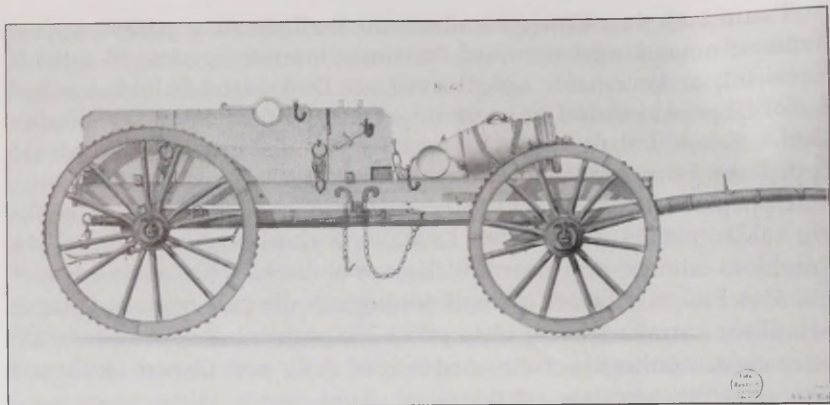
²⁴ Vt lähemalt: Валери Крылов. Кадетские корпуса и российские кадеты. Санкт-Петербург, 1998. С. 34–36.

²⁵ ЕАА. 402-3-1994. L 26–28р.

²⁶ Биографический словарь. 456–457.

²⁷ ЕАА. 402-3-1994. L 65–67.

²⁸ E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 608.

Joonis 1. Mörtiir. Fragment Tartu ülikooli sõjateaduse professuuri õppematerjalist (TÜR KHO).

1812. aasta novembris kutsuti F. G. von Elsner ootamatult tollase kindralkuberneri markii Paulucci korraldusel Riiga. Elsneri lahkumisega katkes ajutiselt ka sõjateaduste õpetamine ülikoolis. Ta pere jäi Tartusse ülikooli ülalpidamisele ning teda ennast ei kustutatud ülikooli professorite nimekirjast.²⁹ 1813. aastal alguses teatas F.G. von Elsner ülikoolile, et ülendati polkovnikuks ning määrati kindralkuberneri juures vägede ülemkortermeistriks koos vastava palgalisaga sõja ajaks. Tartusse tuli ta tagasi alles 1815. aasta jaanuari lõpus ning mitte õppetööd jätkama, vaid oma naise matustele. Seejärel lahkus F. G. von Elsner ülikoolist ning siirdus Peterburi, kus ta 1815. aasta augustis võeti teenistusse polkovniku auastmes insenerivägede kadetikorpusesse. Sama aasta novembris autasustas Aleksander I teda briljantsõrmusega. 1823. aastal ülendati ta kindralfeldmarssal ja määrati insenerivägede kadetikorpuse ülemaks. F. G. von Elsner suri Peterburis 1832. aastal.³⁰

Elsneri lõpliku lahkumise järel 1815. aastal vajas ülikool sõjateaduste õpetamise jätkamiseks uut professorit. Uue õppejõu otsimine ei olnud lihtne ning abi saamiseks pöörduti ka kindralfeldmarssal Barclay de Tolly poole, kes ei osanud siiski kedagi soovitada.³¹ Sõjateaduste õpetamine küll osaliselt taastati ja aastatel 1816–18 kohustati neid aineid lugema puhta ja rakendusmatemaatika professorit J. S. Huthi, kes seda 1818. aasta 2. semestril ka tegi.³²

Kuid see oli üksnes hädalahendus. Alles 1818. aastal leiti sobiv kandidaat, kelleks osutus endine Tartu ülikooli kasvandik³³ inseneri-

²⁹ F. G. von Elsneril oli küllalt sageli probleeme võlgade tagasimaksmisega, millest ülikool ta mitmeid kordi välja aitas.

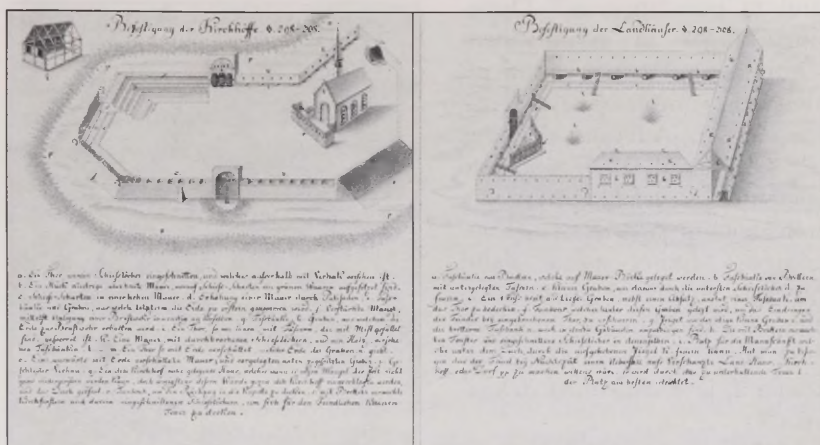
³⁰ Биографический словарь. С. 457.

³¹ EAA. 402-3-1809. L 2.

³² V. Tamul, R. Helme. Sõjateaduse õpetamisest ülikoolis 1802–1830.

³³ Aastatel 1802–05 õppis ta Tartu ülikoolis õigusteadust.

Joonis 2. Kaitsehitiste rajamine. Fragment Tartu ülikooli sõjateaduse professuuri õppematerjalist (TÜR KHO).

väe erumajor **Alexander Wilhelm Johann von Zoeckell**.³⁴ 1818. aasta märtsis valis ülikooli nõukogu ametisse A. W. J. von Zoeckelli ja tegi ettepaneku nimetada ta korraliseks professoriks. Õpperingkonna kuraator sellega ei nõustunud viidates tõsiasjale, et ülikooli põhikiri ei näe sõjateaduste õpetamiseks ette korralist professuuri. Zoeckell ei olnud aga nõus asuma erakorralise professori kohale ning teatas, et jääb ootama, mil põhikirja tehakse parandus ja muudetakse erakorraline koht korraliseks. Ta luges eraõppejõuna sõjateaduslikke aineid ülikoolis 1818/19. õppeaastal, kuid seejärel loobus professori koha taotlemisest. Hiljem töötas ta Liivimaa Krediidiseltsi peanõunikuna ja suri oma mõisas Riia lähistel 1874. aastal.³⁵

Zoeckelli loobumise järel oli sõjateaduste professori koht jällegi vakantne ning uue kandidaadi otsimisel pööruti taas välismaalaste poole. Valik langes Preisi erumajorile **Friedrich Wilhelm Carl von Aderkasele** (1767–?)³⁶, kes oli kõigiti soliidse pagasiga õppejõud ja kogenud sõjaväelane. Aderkas oli teeninud Preisi armees, töötanud seejärel Berliini kadetikorpusse õppejõuna, Braunschweigi Paažideinstituudi direktorina ning hiljem osalenud aktiivselt ka Saksa vabadussõjas. 1816. aastal läks ta majori aukraadis erru. Ühtlasi oli Aderkas ka Berliini Sõjateaduste Seltsi tegevliige.³⁷ 1819. aasta juunis valiti Aderkas ülikooli erakorraliseks professoriks ning järgmisel aastal sai temast pärast ülikooli põhikirja vastavat muudatust sõjateaduste korraline professor. Aderkas jäi ametisse kuni sõjateaduste professuuri kaotamiseni 1830. aastal, mis-

³⁴ EAA. 402-3-1809.

³⁵ Биографический словарь. С. 458.

³⁶ EAA. 402-3-13.

³⁷ Биографический словарь. С. 458–460.

Sõjateaduste eriala üliõpilased

19. sajandi esimesel poolel ei peetud väga ranget arvestust selle kohta, kes millist ainet ülikoolis õppis ning alati ei märgitud, millisesse filosoofiateaduskonna osakonda üliõpilane astus. Seega on ilma kõiki üliõpilaste isikutoimikuid läbi töötamata võimatu täpselt fikseerida Tartu Ülikoolis sõjateadust õppinud üliõpilaste arvu.

Olemasolevatel (seega mittetäielikel) andmetel õppis aastatel 1803–30 sõjateaduste professuuri all vähemalt 97 üliõpilast ning kursuste osaliste kuulajate lisamisel – kokku 139 üliõpilast.⁴³ Sõjateadust õppinute enamik pärines Balti kubermangudest, kuna teistest impeeriumi sisekubermangudest, Soomest ja Poolast oli vähemalt 28 sõjateadust õppinut. Välismaalastest sõjateaduse õppijaid oli kokku ainult kaheksa, kellest kaks lahkusid ülikoolist juba esimesel aastal. Sõjateaduste tegelik kuulajate arv oli aga kindlasti tunduvalt suurem, sest paljud kuulasid neid loenguid vabatahtlikult, olles tegelikult põhiõppes teise teaduskonna juures. Nad ei sooritanud sõjateaduste ainetes katseid, vaid lõpetasid ülikooli oma põhierialal.

Tartu ülikoolis sõjateadust õppinutest astusid vähemalt 56 üliõpilast sõjaväeteenistusse ning tegid selles vallas küllaltki edukat karjääri. Sõjateadust õppinud leidsid rakendust veel ametnikena (21 üliõpilast) ja õpetajatena (5) ning muudel aladel. Mõnegi sõjateadust õppinud üliõpilase karjäär kujunes küllaltki omapäraseks. Üks üliõpilastest, kes peale lõpetamist läks sõjaväeteenistusse ning teenis seal välja majori auastme, astus seejärel mungaks.

Lisaks sõjateadust õppinutele astus aastatel 1802–30 armeeteenistusse veel 104 lõpetajat teistest osakondadest. Kokku ulatus sõjaväelise karjääri valinute arv ülikooli lõpetanute seas nimetatud ajavahemikul seega vähemalt 160 inimeseni, kellest paljud tegid Vene armee hiilgavat karjääri. Sõjaväeteenistusse astunutest said hiljem 11 ülikooli lõpetanut kindralmajori

Joonis 4. Krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Berg (TÜR KHO. Alb 12:4).

⁴³ E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 646–647. Esimeseks sõjateaduse immatrikuleeritud üliõpilaseks oli parun F. von Ungern-Sternberg.

⁴⁴ Samas. Lk 646–647.

riks, 4 kindralleitnantiks, 2 kindraliks ja 1 – krahv Friedrich Wilhelm Rembert von Berg – koguni feldmarssaliks.⁴⁴ Sõjateadust õppinutest tõsisis suurtükiväekindraliks N. von Medem, mitmetest (näiteks A. C. von Stern, E. J. Solbing) said ka tuntud sõjaväepedagoogid, kes leidsid rakendust impeeriumi juhtivates sõjakoolides.⁴⁵

Sõjateaduste professuuri likvideerimine

Nikolai I korraldusel moodustati 11. mail 1826 Sõjaliste Õppeasutuste Komitee, mida hakkas juhtima inseneriväe kindral ja krahv K. Opperman. Komitee koosseisu kuulusid tollaste kadetikorpu ja teiste sõjaväeliste õppeasutuste direktorid ning mitmed kõrgemad sõjaväelased. Komitee peamiseks ülesandeks oli olemasolevate sõjaliste õppeasutuste kehtiva sisemise organisatsiooni üksikasjalik tundmaõppimine ning ühtse õppeplaani koostamine, milles oleks arvestatud ka eriõppeasutuste spetsialiteeti. Komitee kohustuseks pandi sõjaliste õppeasutuste jaoks vajaliku õppekirjanduse väljavalimine ning vajadusel ka uute õpikute kirjastamise kindlustamine.

Sõjaliste õppeasutuste komitee tegevuse tulemusel valmis Sõjaliste õppeasutuste üldmäärustik, mis kinnitati Nikolai I poolt 1830. aasta aprillis. Kõik sõjalised õppeasutused jaotati kolme klassi, määratleti ära ühtsed vastuvõtu tingimused ning pandi paika ka õppeasutuste sisekord. Nimetatud üldmäärustik koosnes kolmest osast, millest esimene käsitles õppurite füüsilist ja kõlbelist ettevalmistamist, teine vaimset haridust ning kolmas iga õppeasutuste juhtimist.⁴⁶

Komitee kavades polnud ette näha sõjalise õpetuse andmist ülikoolides. See saigi ülikooli sõjateaduste professuurile saatuselikuks – see likvideeriti 1830. aastal keiser Nikolai I käsul kui mittevajalik ülikooli allstruktuur.⁴⁷ Tollase rahvahariduse ministri korraldus kateedri sulgemise kohta ilmus 13. juulil 1830.⁴⁸

Rahvahariduse minister lubas oma kirjas Tartu ülikoolile, et sõjateadusliku õppetooli asemel asutatakse kolme Balti kubermangu jaoks eraldi kadetikorpus.⁴⁹ Seetõttu säilitati esialgu tervikuna ka õppetöök vajalik materiaalosa. Kuid 1836. aastal selgus, et impeeriumi Läänemere kubermangude jaoks siiski omaette sõjakooli ei asutata ning kõik Tartu ülikoolis sõjateaduse õpetamisel kasutatud mudelid ja näidised tuli üle

⁴⁵ V. Tamul, R. Helme. Sõjateaduse õpetamisest ülikoolis 1802–1830.

⁴⁶ Государственность России. Словарь-справочник. Книга 2. Москва: Наука, 1999. С. 352.

⁴⁷ Nii teatas keiser Nikolai I otsesõnu rahvahariduse ministrile 13. juulil 1830 (EAA. 402-3-13. L 79).

⁴⁸ Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. С. 357.

⁴⁹ EAA. 402-3-13. L 78. 1830. aastal koostati ulatuslik kava uute kadetikorpu avamiseks erinevates kubermangukeskustes – Novgorodis, Tuulas, Tambovis, Polotskis, Poltaavas ja Jekaterinoslavlis. Kadetikorpu rajamist Balti kubermangudes see kava siiski ette ei näinud (loe lähemalt: ПСЗ. II. Т. V. № 3457, 3593).

anda Peterburi Aadlipolgule, geodeesiaalased mudelid matemaatika kabinetile, kipsist medaljonid õpetajate seminarile, kuna raamatud ja teised õppevahendid jäid ülikooli raamatukokku.⁵⁰ Sõjaliste Õppeasutuste Komitee likvideeriti 1831. aasta augustis ning komitee asjaajamine anti üle teisele institutsioonile – 1830. aastal loodud Sõjaliste Õppeasutuste Nõukogule.⁵¹

Kokkuvõtteks

Sõjateaduste õpetamine Tartu Ülikoolis 19. sajandi esimesel poolel oli omanäoliseks ja mitmetahuliseks seigaks nii ülikooli enda kui ka kogu impeeriumi haridusajaloos. Ühiskonnas järjest suurenev vajadus ohvitseride järele sundis valitsust otsima erinevaid lahendusi probleemi leevendamiseks. Ühe võimaliku lahendusteena nähti ette sõjaliste teadmiste senisest laiaulatuslikumat levitamist ühiskonnas ja ohvitseride väljaõppeks vajalike distsipliinide õpetamist väljaspool olemasolevat sõjalise hariduse süsteemi. Nii tõusiski 18.–19. sajandi vahetusel päevakorrale idee sõjaliste ainete õpetamisest ülikoolis ning sama eesmärgi pidi täitma ka kavandatav kubermangu sõjakoolide rajamine impeeriumi erinevates piirkondades.

Sõjaliste teadmiste levitamise avardamisega loodeti mõistagi laiendada võimalikku ohvitseriks õppijate kontingenti ühiskonnas. Kubermangu sõjakoolide lõpetajad pidid saama laia üldhariduse, mis võimaldanuks parimatel lõpetajatel jätkata õpinguid kadetikorpusetes ning teistel ülikoolides. Sõjateaduste õppimine ülikoolides pidi aga andma kadetikorpusete tasemel hariduse, mis võimaldas lõpetanutel pärast lühikest teenistust armees ja praktiliste oskuste omandamist saada kaadriohvitseriks. Järelikult olid nii kavandatavad kubermangu sõjakoolid kui ka sõjateaduste õpetamine ülikoolis mõeldud omalaadseks vaheetapiks ohvitseriks saamisel. Kuid oluline on siinkohal asjaolu, et selle tee valinutel polnud edasine karjäär ühemõtteliselt sõjaväeteenistusega seotud, vaid neile jäi võimalus hiljem valida ohvitseri elukutse asemel ka mõni teine amet. Eelöeldu kinnituseks on ka Tartus sõjateadust õppinute ja lõpetanute hilisem elukäik. 19. sajandi alguse kontekstis tuleb sellist lähenemist kindlasti paindlikuks ja asjakohaseks pidada.

Sõjateaduste õpetamine 19. sajandi esimesel poolel ei olnud Vene impeeriumi tollastes ülikoolides tavapärane – sellelaadse (esialgselt erakorralise) professuuri sisseseadmine Tartu ülikoolis oli selgelt

⁵⁰ EAA. 402-3-13. L 78–79. 1921. aastal võttis Eesti Vabariigi kaitseministeerium selle raamatukogu ülikoolilt enda käsutusse (E. Vigel. Tartu ülikooli sõjateaduste professor 1802–1830 seoses üldise sõjalise hariduslooga. Lk 607).

⁵¹ Государственность России. Словарь-справочник. Книга 2. С. 352.

erandlik nähtus.⁵² Samas ei kujunenud sõjateaduste õpetamisest ülikoolis suurt üritust – see ei arenenud välja iseseisvaks õppetooliks ega osakonnaks, mida kokkuvõttes ei tohiks siiski üksnes negatiivses võtmes hinnata. Sõjateaduste õpetamise laiendamine ülikoolis oleks tähendanud ka ülikooli osalist militariseerimist, mis oleks võinud minna vastuollu *alma materi* üldise õhustikuga. Pealegi ei anna sõjateaduste õpetamine akadeemilise ülikooli seinte vahel seda efekti, mis saavutatakse kõrgemates sõjakoolides. Seega võime keiser Nikolai I korraldust 1830. aastast, millega sõjateaduste õpetamine Tartu ülikoolis kaotati, käsitleda ka kui positiivset sammu. Eriti kui silmas pidada võimude poolset lubadust rajada Balti kubermangude jaoks eraldi kadetikorpus. Selle idee ellurakendamine oleks kindlasti olnud pikemas perspektiivis olulise tähtsusega sündmus baltisakslaste ning kindlasti ka kohalike elanike – eestlaste ja lätlaste – jaoks. Nii oleksid Balti kubermangud teatud mõttes võrdsustunud Soomega, kus tegutses omaette kõrgem sõjakool ning mille rolli meie põhjanaabrite ajaloos on raske alahinnata.⁵³ Tõepoolest – 1830. aastal koostati ulatuslik kava uute kadetikorpusete avamiseks erinevates kubermangukeskustes: Novgorodis, Tuulas, Tambovis, Polotskis, Poltaavas ja Jekaterinoslavis. Kadetikorpusete rajamist Balti kubermangudes see kava siiski ette ei näinud.⁵⁴ 1830.–40. aastatel avatigi rida uusi kadetikorpusi erinevates Venemaa kubermangudes,⁵⁵ kuid lubatud korpuse rajamine Baltikumis jäi seniteadmata põhjustel ellu viimata.

Sõjateaduste professuuri tegevus Tartu ülikoolis aastatel 1802–30 ning kubermangude sõjakoolide loomise kavad 19. sajandi alguses ei jäänud impeeriumi üldises haridusloos siiski mitte ainukeseks katseks sõjateaduste õpetamist laiendada. Küsimus militaarainete õpetamisest tsiviilhariduse süsteemis tõusis Venemaal uuesti päevakorrale 19. sajandi keskel – Krimmi sõja ajal –, mil sõjateaduslikke aineid hakati ajutiselt õpetama pealinnade (Moskva, Peterburi) gümnaasiumides ning ülikoolides.⁵⁶ Moskva ja Peterburi ülikoolide eeskujul seati Krimmi sõja ajal sõjateaduslike ainete õpetamine sisse ka Helsingi ülikoolis, kusjuures Soomes oli selle idee ellurakendajaks tollane kindralkuberner krahv F. W. R. von Berg.⁵⁷ Tema õppis teatavasti 19. sajandi alguses Tartu ülikoolis ja kuulas kindlasti ka tollase sõjateaduste professori F. G. von Elsneri loenguid ning pole ilmselt kahtlust, et sõjateaduste õpetamise sisseviimisel Helsingi ülikooli meenutas ta oma Tartu kogemust.

⁵² Teine erand oli kindlasti Tsarskoe Selo lütseum, mille lõpetajad said enamasti ohvitserideks.

⁵³ Vt. selle kohta lähemalt: J. E. O. Screen. The Helsinki Yunker School 1846–1879. A Case Study of Officer Training in the Russian Army. Helsinki: SHS, 1986.

⁵⁴ ПСЗ. II. Т. V. № 3457, 3593.

⁵⁵ Л. Бескровный Русская армия и флот в XIX веке. С. 125.

⁵⁶ ПСЗ. II. Т. XXX. № 29339.

⁵⁷ J. E. O. Screen. The Entry of Finnish Officers into Russian Military Service 1809–1917. Thesis approved for the degree of PhD in the University of London. London, 1976. P. 223–225.

Tartu ülikooli zooloogiakateedri eellugu ja rajamine

Erki Tammiksaar

Sissejuhatus

Tartu zooloogid pole seni oma õppetooli ajaloole erilist tähelepanu pööranud, kui mitte arvestada artikleid, mis on pühendatud Tartu ülikooli zooloogiamuuseumi rajamise ja arenguga seotule. Viimane oli aga orgaaniliselt seotud zoologia õpetamisega Tartus juba enne õppetooli tegelikku rajamist, mis kirjandusallikate kohaselt toimus 1843. aastal.¹ Käesoleva uurimuse eesmärk pole kirjutada Tartu ülikooli zoologia-professuuri ajalugu alates algusest, vaid valgustada asjaolusid, miks sündis Tartu ülikoolis zoologia õppetool alles 1843. aastal. Nimelt oli Vene riigi ülikoolides selleks ajaks töötanud zoologiaprofessorid juba pea 10 aastat (rajati Vene ülikoolide põhimäärusega aastast 1835). Käesolev uurimus põhineb eeskätt Saksa ja Eesti arhiivide materjalil, mida täiendavad Venemaal säilitatavad toimikud.

Zoologiaprofessuuri rajamise katsed (1820–1835)

Tartu ülikooli esimese põhikirja kohaselt rajati 1802. aastal filosoofiateaduskonna juurde loodusloo ajaloo õppetool rõhuga botaanikale, mille esimeseks professoriks valiti **Gottfried Albert Germann** (töötas sellel kohal 1809. aastani). Germanni õppetooli töö sisuks oli pidada loenguid mitte ainult botaanikast, vaid ka zooloogiast ja mineraloogiast (tänapäevastes geoloogiast). Germannist sai ka esimene Tartu ülikooli loodus-

¹ **Vello Kaavere**. Johann Friedrich Eschscholtz. // Eesti Loodus. 1968. 11. Lk 659–663; **Ingrid Heidemaa**. Zoologiamuuseum 150-aastane. // Eesti Loodus. 1972. 8. Lk 456–462; Tartu ülikooli ajalugu. Koost. K. Siilivask. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Kd. 2; **Tarmo Tiido**. Johann Friedrich Eschscholtz ja tema teaduslik pärand. // Eesti Loodus. 1993. 11–12. Lk 379–381; **Ю. Кеннел**. Адольф Эдуард Грубе. // **Г. В. Левицкий**. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета. Юрьев: Маттисен, 1902. С. 270–275.

loo kabineti (ehk muuseumi) juhataja, tema juhtimisel pandigi alus Tartu ülikooli zooloogilistele, botaanilistele ja geoloogilistele kogudele.

1809. aastal valiti Germanni kohale **Carl Ledebour**, kes oma ettevalmistuselt ja huvidelt oli eelkõige botaanik. Mineraloogia ja zooloogia teda ei huvitanud, kuid ülikooli põhikirja kohaselt pidi ta vastavalt õppetooli suunitlusele neid aineid lugema. Ledebouri õpilase Karl Ernst von Baeri meenutuste kohaselt piirdus Ledebour zooloogialoengutes ainult kõrgemate loomaklasside süstemaatikaga. Samas aga ei teinud ta saladust, et ka need teadmised olid tal väga kesised ning Baeri sõnul saatsuks ta kõige meelsamini kuulajad üldse oma zooloogialoengutest minema.² Seega oli Ledebour eluliselt huvitatud iseseisva mineraloogia- ja zooloogiaprofessuuri rajamisest Tartu ülikoolis ja sobivate õppejõudude leidmisest nende jaoks.

1820. aastal valmistati Venemaa haridusministeeriumis ette uut Tartu ülikooli põhikirja, mille kohaselt pidi kaasajastatama *alma materi* õppetoolide süsteem. Korraldus teha ettepanekuid uute professuuride osas sai Tartu ülikooli teaduskondades teatavaks 7. veebruaril 1820. aastal.³ Järgmisel päeval kirjutas Ledebour Baerile, et ta tegi rektor Johann Philipp Gustav Ewersi õhutusel ettepaneku uute õppetoolide seas rajada ka zooloogia ja võrdleva anatoomia professuur. Oma kirja lõpetas Ledebour järgmiselt: *Annaks Jumal, et see [ettepanek] läbi läheks ja seda üsna peatselt. Siis loodan ma varsti Teid siin näha ja siis moodustame me kindlasti hea ja loova loodusloolise töögrupi.*⁴ Ledebour arvestas õigesti. Ta tundis Baeri hästi ja teadis ka tema soovist naasta kodumaale, lisaks tema viljakast tööst Königsbergi ülikooli zoologiamuuseumi rajamisel ning võrdleva anatoomia alal. Võib oletada, et Ledebouri esitatud professuuri nimigi lähtus eelkõige soovist luua Tartus professuur spetsiaalselt Baeri jaoks.

Vaatamata suurtele lootustele ei tulnud asjast midagi välja ning Baer jäi Königsbergi. Uue ülikooli põhikirjaga rajati küll 1820. aastal loodusteaduste ajaloo professuuri asemel korraline botaanika- ja mineraloogiaprofessuur (koos mineraloogiamuuseumiga), kuid zoologiaprofessuur jäi seni väljaselgitamata põhjustel loomata.⁵ Ledebour tegi ettepaneku kasutada ülikooli uues eelarves olevat eradotsendi raha (2000 assignaatrubla) eradotsendi palkamiseks zooloogia alal, kes ühtlasi vastutaks ka zooloogiliste kogude eest.⁶ Aastail 1821–23 töötaski sellel kohal paleontoloog Eduard Eichwald.

² K. E. v. Baer. Nachrichten über Leben und Schriften des Herrn Geheimraths Dr. Karl Ernst von Baer. St. Petersburg: Schmitzdorff, 1866. S. 118.

³ EAA. 402-4-60. L 156. Filosoofiateaduskonna ettepanek haridusministeeriumile rajada zooloogia ja võrdleva anatoomia korraline professuur on kirjas ülikooli nõukogu protokollis 2. aprillist 1820 (EAA. 402-4-60. L 159p).

⁴ Universitätsbibliothek Giessen (UB Giessen). Nachlass von Baer. Bd. 14. Ledebour an Baer, D[orpat], 8./20.02.1820.

⁵ EAA. 402-4-60. L 227; Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Санктпетербург: Императорская Академия Наук, 1864. Т. 1. С. 1259.

⁶ EAA. 402-4-60. L 161.

Lisaks Eichwaldile sai 1820. aastal õiguse pidada ülikoolis zooo-
loogialoenguid ka Johann Friedrich Eschscholtz, kes valiti 1819. aasta
lõpul anatoomia, füsioloogia ja kohtumeditiini erakorraliseks profes-
soriks.⁷ Seega langes Ledebourilt kohustus zooo-
loogialoenguid pidada ära. Teiselt poolt jäi ta aga vastutavaks loodusloo kabineti sh ka zooloo-
giliste kogude eest. Teadusloolase Vello Kaavere õige märkuse kohaselt
kasutas Ledebour zooloogiliste kogude eraldamiseks botaanilistest
kogudest *osavat strateegiat*.⁸ Nimelt teatas ta, et kuigi Eschscholtz vajab
oma loengute illustreerimiseks zooloogilisi kogusid, ei saa ta seda teha.
Põhjuseks märkis Ledebour, et sel juhul ei saa ta kindlustada enda
vastutusalas olevate kogude korrektset säilimist (meenutame siinkoh-
al, et Eschscholtz töötas arsti-, Ledebour aga filosoofiateaduskonnas).
Zooloogiliste kogude üleandmise eelduseks pidas Ledebour nende
andmist enda vastutusalast Eschscholtzile. Kogude üleandmine toimus
26. juulil 1822. aastal ning nii sündis Tartu ülikooli arstiteaduskonna
juures zooloogiamuuseum.⁹

Zooloogiliste kogude üleandmise järel tundus Ledebourile, et nüüd
on zooloogia küsimus Tartus lahendatud, kuid ta eksis. 1831. aastal suri
ootamatult Eschscholtz. Jälle pöördus Ledebour Baeri poole palvega,
kas ta ei tahaks üle võtta Eschscholtzi anatoomia ja kohtumeditiini
õppetooli, et jätkata Tartus zooloogia õpetamist.¹⁰ Baer aga keeldus.¹¹
Seejärel arutas 1831. aasta detsembris kujunenud olukorda filosoofia-
teaduskond. Koosolekul esines ka Ledebour, kes selgitas, et seoses
Eschscholtzi surmaga oodatakse nüüd temalt zooo-
loogialoengute taas-
alustamist. Ta pidas seda aga võimatuks, sest ta polevat enam üheksa

⁷ Kirjanduses on ilmunud andmeid, milles väidetakse, et Ledebouri lemmikõpila-
seks oli Johann Friedrich Eschscholtz (Tartu ülikooli ajalugu. Lk 190). Kui see tõesti
olnuks nii, siis on kummastav, miks ei toetanud Ledebour Eschscholtzi püüdeid
1818. ja 1819. aastal saada anatoomia, füsioloogia ja kohtumeditiini professuuri
prosektoriks, millest annab tunnistust Eschscholtzi kiri ümbermaailmasõitjale
Adam Johann von Krusensternile (Т. А. Лукина. Иоганн Фридрих Эшшольц.
Ленинград: Наука, 1975. С. 66). Ainus järeldus on, et Ledebour eelistas kedagi
teist. Ledebouri kirjad Baerile tõestavad, et Ledebour pidas Baeri võimekamaks.
Seepärast näinuks Ledebour Baeri meelsasti ükskõik millisel õppejõu kohal Tartu
ülikoolis. Eschscholtz oli aga nii ülikoolile kui Ledebourile tähtis teise valikuna.
Nii valitigi Eschscholtz alles 1819. aastal pärast Baeri loobumisotsust anatoomia,
füsioloogia ja kohtumeditiini erakorraliseks professoriks ja prosektoriks (vrdl: Т.
А. Лукина. Иоганн Фридрих Эшшольц. С. 67).

⁸ V. Kaavere. Johann Friedrich Eschscholtz. Lk 662.

⁹ Kuna zooloogiaprofessuuri ülikooli juures polnud, nimetati Eschscholtz mitte
zooloogiamuuseumi juhatajaks, nagu kirjanduses alatasia märgitakse (nt: I. Heide-
maa. Zooloogiamuuseum 150-aastane; V. Kaavere. Johann Friedrich Eschscholtz; T.
Tiido. Johann Friedrich Eschscholtz ja tema teaduslik pärand), vaid juhataja kt-ks,
nagu kõik hilisemadki muuseumi eesotsas seisnud korralised professorid (Martin
Heinrich Rathke, Johann Friedrich Parrot, August Wilhelm Volkmann, Alexander
von Hueck, Alexander von Bunge) kuni Tartu ülikooli esimese korralise zooloogia
ja võrdleva anatoomia professori valimiseni (vrdl: EAA. 402-5-255).

¹⁰ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 14. Ledebour an Baer, Dorpat, 25. 10./ 06. 11.
1831.

¹¹ UB Giessen. Nachlass von Baer, Bd. 14. Ledebour an Baer, Dorpat, 13./25. 08. 1831.

aastat vastavat ettevalmistustööd teinud ja zooloogia olevat selle aja jooksul väga palju edasi arenenud. Olukorra lahendamiseks soovitas Ledebour võtta uuesti ametisse eradotsent zooloogia alal (töenäoselt lähtudes eeldusest, et järgmisel anatoomia ja kohtumeditsiini professoril ei pruugi olla huvi zooloogiat lugeda).¹²

Teaduskonna nõukogu toetas Ledebouri, kuid koht jäi loomata. Lisaks eelnevale selgub Ledebouri kirjadest Baerile, et ka keegi korralistest professoritest ei soovinud zooloogia-loengute pidamise lisakohustust endale võtta. Lõpuks soostus zooloogiamuuseumi ja loenguid üle võtma juba 1828. aastast Tartus füsioloogiaprofessorina töötanud **Martin Heinrich Rathke**. Viimane oli aga muutliku meelega. Ledebouri kirjade põhjal otsustades selgub, et kord polnud ta nõus mingil tingimusel zooloogialoenguid pidama, veidi hiljem aga otsustas hoopis kandideerida zooloogia ja võrdleva anatoomia professori kohale, mille loomise eest seisis 1832. aastal Peterburis rektor Johann Friedrich Parrot.¹³

Töenäoliselt lootis Parrot, et kavandatava uue Vene ülikoolide põhimääruse raames, milles nähti ette ka zoologiaprofessuuride rajamist,¹⁴ on võimalik rajada see ka Tartus. Ledebouri sõnul seisis konsultatsioonide tulemusel professuuri rajamine 1833. aastal vaid Vene riiginõukogu ja haridusministri otsuse taga.¹⁵ Kooskõlastust professuuri rajamise osas aga ei saavutatud arvatavasti seepärast, et Tartu ülikoolil oli erinevalt teistest Vene ülikoolidest autonoomia ja oma põhimäärus. Lisaks kõigele lahkus Rathke 1835. aastal Tartust Königsbergi ja jälle ei olnud Tartus kedagi, kes lugenuks zooloogiat.

Ülikooli juhtkond mõistis hästi, et ilma korralist professuuri rajamata ning seda zooloogiale spetsialiseerunud inimesega täitmata, pole sellel erialal Tartus suurt tulevikku. Kuna aga õppetooli rajamisele kooskõlastust ei saanud, tuli leida Rathke asemel uus füsioloogia-

Joonis 1. Karl Ernst von Baer 1840. aastatel

¹² EAA. 402-4-60, L 227-227p.

¹³ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 14. Ledebour an Baer, Dorpat, 03./15. 10. 1831; 01./13. 12. 1832; 15./27. 12. 1832.

¹⁴ Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. С. 744.

¹⁵ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 14. Ledebour an Baer, Dorpat, 17./29. 01. 1833.

professor, kes jätkaks ka zooloogialoengute pidamist. Rathke ise soovitas oma järglaseks toona Erlangenis töötanud zooloog Rudolf Wagnerit, meditsiiniteaduskond aga Bonni füsioloog Theodor Ludwig Wilhelm von Bischoffi ja Breslau ülikooli professor Baskhoffi.¹⁶ Eelnimetatud kandidaatide taseme kohta küsis rektor Johann Christian Moier Baeri arvamust.

Kahjuks ei ole teada, kas Baeri vastus Moierile on säilinud. Küll aga tõestab Moieri järgmine kiri Baerile, et viimane avaldas esmakordselt ametlikku soovi asuda Tartu ülikooli korralise professori kohale ning paluda Peterburi Teaduste Akadeemiast kaheaastast akadeemilist puhkust.¹⁷ Loomulikult ei tulnud sellest Baeri uitmõttest midagi välja, kuid see tekitas Tartus parajalt segadust.

Hermann Martin Asmuss ja tema töö zooloogina

Lahenduse zooloogiamuuseumi ja -loengute osas tõi endaga kaasa Parrot noorema nimetamine zooloogiamuuseumi juhataja kohusetäitjaks, kes nõudis enda ametisse astumise tingimusena abilise palkamist. Selleks sai 1835. aasta juunis Tartu ülikooli zooloogina lõpetanud **Hermann Martin Asmuss**.¹⁸ Asmusse näol leidis zooloogiamuuseum omale tänuliku hooldaja ja korrastaja.¹⁹ Lisaks hakkas Asmuss pidama suure innuga ka zooloogialoenguid ning tema silme ees terendas zooloogiaprofessori koht (Vene ülikoolides loodi nad 1835. aastal). Ja samamoodi, nagu Asmuss oli kõik eeldused loonud professori koha saamiseks, suutis ta teiselt poolt kõik ise ära rikkuda. Nimelt oli Asmuss teravmeelne ja -keelne õpetlane ning naljatlemine ülikooli kuraatori Gustav

¹⁶ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 16. Moier an Baer, Dorpat, 03. 04. 1835.

¹⁷ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 16. Moier an Baer, Dorpat, 23. 04. 1835. Sellist Baeri ootamatut soovi on võimalik selgitada vaid väga sügava hingelise ebastabiilsusega, mis oli tingitud Baeri sisseelamisraskustest suurlinnas Peterburis. Ta jõudis Königsbergist Peterburi 1834. aasta lõpul ning avaldas valmisolekut asuda Tartusse juba aprilli algul 1835 – vaid mõned kuud pärast Peterburi jõudmist.

¹⁸ Hermann Martin Asmusse elust ja teaduslikust tegevusest on Ajaloolises Ajakirjas ilmunud eraldi käsitus, mistõttu toon siinkohal esile vaid tema zooloogiamuuseumi ja -õppetooliga seonduva. Vt: **Erki Tammiksaar**. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane. // Ajalooline Ajakiri. 2000. 4 (111). Lk 5–28.

¹⁹ Nii Ledebour, Eschscholtz kui Rathke olid tuntud reisijad, kes täiendasid zooloogilisi kogusid, kuid kogutu süstematiseerimiseks ja kirjeldamiseks polnud korraliste professoritena töötanud zooloogiamuuseumi juhataja kohusetäitjatel piisavalt aega. Lisaks kõigele toimus 1829. aastal zooloogiamuuseumis tulekahju, mille käigus palju eksponaate hävis ja päästetu kordaseadmine nõudis suurt töökulu. Just Asmusse teeneks tuleb lugeda zooloogiamuuseumi kordaseadmist ja sealsete eksponaatide asjatundlikku kirjeldamist ning zooloogiliste eksponaatide välisvahetuse korraldamist. Selle määratu töö väärtust tunnistasid ülikoolis kõik, millest annavad tunnistust nii zooloogiamuuseumi juhataja kohusetäitjate kui ülikooli nõukogu kirjad, kaasaarvatud 3000-rublane summa, mis talle määrati zooloogiamuuseumi kordatsemise eest.

Craffströmi aadressil (arvatavasti 1839. aasta lõpul) rikkus lõplikult tema karjääri Tartus.²⁰

Zooloogiaprofessuuri rajamine

Asmusse lahkumine zooloogiamuuseumist vallandas sündmuste ahela, mis viiski zooloogiaprofessuuri tegeliku rajamiseni. Ülikooli nõukogu koosolekul 14. aprillil 1841, mil Asmuss ametist vabastati, esitas zooloogiamuuseumi juhataja kohusetäitja Alfred Wilhelm Volkmann ülikooli nõukogule *tungiva palve [...] rajada meie ülikoolis nii kiiresti kui võimalik zooloogiaprofessuur, sest vastasel juhul pole võimalik saavutada ei rahuldavat zooloogiamuuseumi juhtimist ega vajalikku kindlust zooloogia-loengute pidamisel ülikoolis.*²¹

Vastava palve esitas ülikooli nõukogu kuraatorile, kes vastas alljärgnevalt: *Kui peaks rajatama zooloogiaprofessuur, siis muutub ülikooli juures olev [zooloogia] eriala eradotsendi koht üleliigseks. Seepärast palun ma nõukogul otsustada, enne kui ma kosten selle professuuri rajamise eest, kas viimane ei pea eelkõige mitte vajalikuks hr. Asmusse lõplikku vabastamist oma ametist, sest nagunii on ta juba osaliselt lahti öelnud oma tegevusest ülikooli heaks [st kohast zooloogiamuuseumis].*²² Erinevalt kuraatorist pidas ülikooli nõukogu laitmatu teenistusega Asmusse jätkamist vajalikuks ja lootis valida Asmusse esimeseks Tartu ülikooli zooloogiaprofessoriks.

1842. aasta juuni algul saatiski haridusministeeriumi meditsiinikomitee Tartu ülikooli kirja, milles sisaldasid ettepanekud uute arstiteaduskonna õppetoolide rajamise osas. Kiri lõppes järgmiselt: *Lõpuks peab komitee tingimata vajalikuks Tartu ülikooli juurde teiste [Vene] ülikoolide õppetoolide eeskuju järgides, rajada korraline zooloogia ja võrdleva anatoomia professuur [...], millega ühendataks ka võrdleva anatoomia kogud ja zooloogiamuuseum.*²³ Oktoobri keskpaigaks 1842 oli selge, et zooloo-

²⁰ Loe lähemalt: E. Tammiksaar. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane.

²¹ EAA. 402-4-60. L 308.

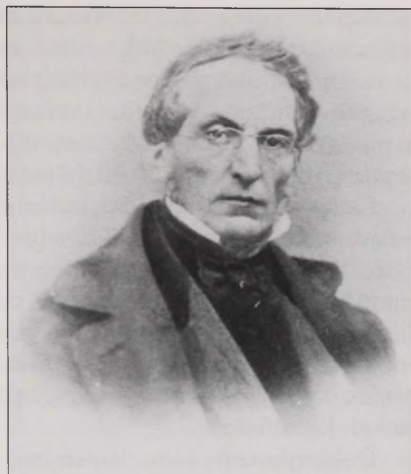
²² E. Tammiksaar. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogiaüliõpilane. Lk 16.

²³ EAA. 402-4-60. L 318. Haridusministeeriumi meditsiinikomitee ettepanek ühendada Vanas Anatoomikumis paiknev võrdleva anatoomia kollektsoon ülikooli peahoones asuva zooloogiamuuseumiga tekitas füsioloogiaprofessorites meelepaha. Nii saatsid Friedrich Bidder ja Volkmann ülikooli nõukogule 1842. aasta novembris kirja, milles avaldasid resolutsset vastuseisu kavale ühendada anatoomilised kogud zooloogiamuuseumiga. Nad tegid ettepaneku jätta anatoomilised kogud anatoomia professuuri juurde ja ühendada võrdlev anatoomia, mis oli kokku pandud zooloogiaga, hoopis inimese anatoomia õppetooliga (EAA. 402-4-60. L 327p). Kuraator saatis küsimuse seisukohavõtuks filosoofiateaduskonnale, kus moodustati kolmeliikmeline komisjon. Oma arvamust avaldasid geofüüsik Ludwig Friedrich Kämtz, geoloog Hermann Abich ja botaanik Alexander von Bunge (EAA. 402-4-60. L 330–330p) ning nende koondarvamuse esitas ülikooli nõukogule filosoofiateaduskonna dekaan astronoom Johann Heinrich Mädler. Oma kirjas märkis ta eelnimetatud professorite arvamusele tuginedes, et anatoomilised kollektsoonid

giaprofessuur Tartusse tuleb, sest ülikooli lisaelarves oli filosoofiateaduskonna eelarve juures märges: *korralise zoologia ja võrdleva anatoomia professorile on ette nähtud 1429 hõberubla ja 143 hõberubla korteriraha ning zooloogiamuuseumi konservaatorele 300 hõberubla.*²⁴

Ülikooli nõukogu soovis sellel kohal näha Asmusst ja Asmuss ise soovis sellele kohale kandideerida. Kuid tal polnud nõutavat Vene magistri ja doktorikraadi, et saada valituks vastavalt kas siis erakorraliseks või korraliseks professoriks. See-eest oli tal ette näidata Vene kandidaadikraad²⁵ ja Königs-

Joonis 2. Hermann Martin Asmuss (ERM. 863:15).

bergi ülikooli filosoofiadoktori kraad. Viimane oli aga toonase tsaaririigi teadussüsteemis väheste väärtusega, kuna professorikohtadele eelistati valida kodumaal kaitstud teaduskraadidega õpetlasi, et kaitsta Vene ülikooli välismaiste professorite eest ja kasvatada sel moel ise oma kõrgkoolidele järelkasvu. Tänu aga Tartu ülikooli põhimäärusest tulenevatele üldistele ja süsteemisisestele erinevustele õppejõudude valimise korras²⁶ otsustas ülikooli nõukogu toetada Asmusse püüdeid saada zoologiaprofessoriks. Teades kuraator Craffströmi viha Asmusse vastu, esitas ülikooli nõukogu kuraatorile järelepärimise, kas *kaasmaalasest välismaise doktorikraadiga isikut võib valida Tartu ülikooli professoriks,*²⁷ üldises vormis ilma Asmusse nime mainimata. Kuraatori kaudu läks küsimus haridusminister Sergei Uvarovile ja tema vastusele tuginedes teatas Craffström ülikooli nõukogule (5. septembril 1841) järgmist: Tartu ülikooli põhikirjas pole piirangut välismaise doktori-kraadiga isiku valimisel professoriks, küll minevat see aga vastuollu 1838. aasta teaduskraadide seadusega, mille kohaselt välismaisel dok-

voiksid tõesti jääda inimese anatoomia õppetooli juurde, kuid võrdleva anatoomia eriala ühendamisest inimese anatoomia õppetooliga ei pidanud filosoofiateaduskond otstarbekaks. Mädlar põhjendas teaduskonna seisukohta sedasi, et võrdleva anatoomiaga ei saa tänapäeval enam ühtegi zooloogi ette kujutada ja seepärast peaks keisri poolt lisaelarves kinnitatud zoologia ja võrdleva anatoomia professuuri nimi ka sel moel *jõusse astuma* (EAA. 402-4-60. L 329). Nii ka läks.

²⁴ EAA. 402-4-60. L 321p; Сборник постановлений по Министерству Народного просвещения. С. 744.

²⁵ Kandidaadikraadist piisas vaid koosseisuvälise eradotsendi kohal töötamiseks.

²⁶ А. Е. Иванов. Ученые степени в Российской империи XVIIIв.–1917 г. Москва: Российская Академия Наук Институт российской истории, 1994.

²⁷ EAA. 402-4-60. L 312.

torikraadil pole sellist tähendust, mis kodumaisel kraadil. Seega võib välismaise teaduskraadiga isikut valida Tartus professoriks vaid erakorralisel juhul (rahvusvaheliselt tuntud autoriteet oma erialal). Kuna aga nüüd püütakse järgida uut seadust *täie rangusega*, siis [...] tuleb vakantsetele professorikohtadele Tartu ülikoolis eelistatult valida igal juhul kaasmaalasi, kellel on Vene ülikooli doktorikraad.²⁸

Lahtiseletatult tähendas kuraatori kiri ülikooli nõukogule seda, et vajaduse korral on võimalik seadusi ülikooli kasuks tõlgendada ja neid mitte täita. Asmuss oli aga toonases teadusmaailmas tõesti üsna tundmatu (tal polnud ilmunud alates *venia legendi* kaitsmisest 1835. aastal ühtegi uurimust) ning tüli tõttu kuraatoriga polnud tal viimase poolt loota seaduste tõlgendamist enda kasuks st Asmusse kandidatuuri esitamist haridusministrile zooloogiaprofessori kohale ilma Vene doktorikraadi kaitsmata.

Doktorikraadi kiire kaitsmine oligi Asmussele ainus võimalus säilitada lootust zooloogiaprofessoriks saada. Kirjutamine tegi aga Asmusse haigeks ja töövõimeetuks.²⁹ Seepärast valis ta kuraatori vastupanu murdmiseks teise tee ning palus Peterburis ministri juures tema eest kosta Peterburi Teaduste Akadeemia zooloogidel Johann Friedrich Brandtil ja Baeril. Asmuss saatis Brandtile isegi lühikese uurimuse oma kandidatuuri toetuseks, kuid see ei sobinud isegi trükkis avaldamiseks, rääkimata kaitsmisest doktoritööna. Lisaks eelnevale ei leidnud Asmusse kandidatuur ka Uvarovi juures soodsat vastuvõttu.³⁰

Sel moel oli Asmuss konkurentsist väljas. Baer ning Brandt aga asusid otsima teisi kandidaate, kel oluks kodumaine doktorikraad. Brandt soovitas Odessa ülikooli zoologi Alexander Nordmanni ning Baer ootas sellal Siberis reisiva Alexander Theodor von Middendorffi seisukohavõttu,³¹ kes ihkas juba 1840. aasta algusest alates Tartus zoologi kohta.³² Erinevatel põhjustel jäid mõlemad Tartusse siiski tulemata. Kuna professor vajab täitmist, sobilikku kandidaati kaasmaalaste hulgas aga polnud, tegi Baer haridusministrile ettepaneku valida sellele kohale oma õpilane Königsbergi päevilt Adolf Grube.³³

Grubel polnud küll ette näidata Vene ülikooli doktorikraadi, kuid nagu eespool juba märgitud, olid seadused vajaduse korral tõlgendatavad. On saatuse iroonia, et Königsbergi doktorikraadiga Asmuss polnud zooloogiaprofessori kohale sobilik, sama ülikooli doktorikraadiga Grube aga küll. Kuigi kraadidelt ja suhtumiselt teadustöösse polnud

²⁸ EAA. 402-4-60. L 312a-312b.

²⁹ E. Tammiksaar. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogia-üliõpilane. Lk 12–13.

³⁰ С. Петербургский Филиал Архива Российской Академии Наук (PFA RAN). 66-2-14. Л. 310б.

³¹ E. Tammiksaar. Hermann Martin Asmuss – Tartu Ülikooli esimene zooloogia-üliõpilane. Lk 17.

³² Российская Национальная Библиотека (RNB). Отд. Рук. 965-1-1302, Л. 1-10б; Marburgi Riigiarhiiv (HSM). B. 702. № 320, Baer an Middendorff, St. Pbg., 24. 02. 1841.

³³ UB Giessen. Nachlass von Baer. Bd. 24. Baer an Grube, [St. Pbg.], 22. 06. [1843].

neil suurt vahet, tekkis vahe oma töötulemuste teadvustamisel teadlas-ringkondades. Asmussel, kes ei armastanud kirjutada, jäi puudu rahvusvahelisest autoriteedist zooloogias, Grube oli aga Saksamaal tuntud ja viljakas teadlane. Nii valitigi Grube tema rahvusvahelise tuntuse põhjal Tartu ülikooli nõukogu poolt korraliseks zoologia ja võrdleva anatoomia professoriks ja zooloogiamuuseumi juhatajaks, Asmuss oli aga sunnitud jätkama kuni Grube lahkumiseni Tartust (1856) eradot-sendina.

Kokkuvõte

Vajadus zooloogiaprofessuuri järgi tekkis Tartus juba 1820. aastatel, selle teostamiseni jõuti aga alles 1842. aastal. 19. sajandi esimesel kolmandikul oli iseseisva zooloogiaprofessuuri rajamise eest seismisel otsustav osa botaanikaprofessor Carl Ledebouril. Tänu tema oskuslikule tegutsemisele rajati arstiteaduskonna juurde 1822. aastal zooloogiamuuseum ning algasid regulaarsed zooloogialoengud. Samas aga ebaõnnestusid Ledebouri pidevad püüdlused tuua Karl Ernst von Baer Tartusse zooloogiks. See mõjus pikemas perspektiivis zoologia eriala arengule Tartus takistavalt, sest sundis ülikooli juhtkonda leidma zoologia õpetamiseks Tartus 1820.–1830. aastatel ajutisi lahendusi.

Kõige olulisem takistus zooloogiaprofessuuri rajamisel oli aga Tartu ülikooli põhimäärus eriseisundil võrreldes Vene ülikoolide põhimäärusega, mis ei võimaldanud alati õigeaegselt muutuda koos teadustegevuse praktiliste vajadustega. Seetõttu jäi 1830. aastatel zooloogiaprofessor Tartus loomata, kuigi impeeriumi teistes ülikoolides see toimus. Alles tungiv vajadus reorganiseerida ajale jalgu jäänud arstiteaduskonna õppetoolide struktuuri Tartu ülikooli põhimääruse väliselt 1840. aastate algul võimaldas seni arstiteaduskonna juurde koondunud zoologia õpetamise iseseisvumist. See viis kokkuvõttes zoologia õpetamise tagasi filosoofiateaduskonna alluvusse, kust see vahepeal oli *ajutise lahendusena* ära viidud.

Mis puutub vastrajatud korralise zooloogiaprofessori kohta täitmist, siis ilmneseis selles ilmekalt Vene teadussüsteemi nõrkused. Vaatamata selle välisele rangusele (1830. aastate lõpust alates tohtisid Vene ülikoolides korraliste professoritena töötada vaid kodumaal doktorikraadi kaitsnud õpetlased), tuli selles reeglis teha sagedasti mööndusi. Vastav reegel pidi kaitsma vakantseid professorikohti Vene ülikoolides välismaiste konkurentide eest, kuid omamaiste doktorite puudus sundis otsima võimalusi sellest möödaminemiseks ning seda mõnikord haridusministri enda heakskiidul! Pole kahtlust, et rumal vahejuhtum Gustav Crafftströmi ja Hermann Martin Asmusse vahel rikkus viimase kindla võimaluse saada Tartus zooloogiaprofessoriks. See, et tal polnud nõutavat Vene doktorikraadi ja tuntavat rahvusvahelist autoriteeti, oli rohkem formaalne läbikukkumise põhjus. Seda tõestab ilmekalt Adolf

Grube valimine. Nõutav kraad puudus temalgi, kuid see ei saanud tema valimisel takistuseks, sest zoologia-alase õppetöö korraldamine Tartus ilma korralise professorita osutus 1840. aastate algul juba võimatuks.

Tartu ülikooli orientalistide asendist teadusmaailmas 19. sajandil

Martin Hallik

Kas Tartu ülikool võis olla õnnelik selle üle, et ta 19. sajandil asus Saksa kultuuriruumi äärealal, olles samal ajal Vene Keisririigi osa? Vastus on jah ja ei. Tartu ülikoolil läks paremini kui mitmel teisel impeeriumi kõrgkoolil, kuid kaugeltki mitte nii hästi, nagu oleks võinud minna ühel sama suurel ja samade eeldustega ülikoolil, kui tema geograafiline asukoht oleks olnud teistsugune.

On üldtunnustatud tõde, et Tartu ülikool koolitas paljuskümnendite õppejõudude kaadrit teiste Venemaa ülikoolide jaoks. Kuid kas Tartu ülikooli enda õpetlased olid siis parimad oma ala asjatundjad? Kas nende panus oma eriala raames oli märkimisväärne maailma mastaabis? Nendele küsimustele sooviks järgnevalt vastust leida, vaadeldes olukorda humanitaarorientalistika valdkonna vaatevinklist.

Orientalistika (*studia orientalia*) mõiste kui selline on läbi ajaloo muutunud. Selle all on eri aegadel peetud silmas erinevate geograafiliste alade ja rahvaste uurimist ning tundmaõppimist. Mõiste *Orient* tuleneb ladinakeelsest sõnast *oriens*, mis tähistab nii tõusvat päikest kui ka Idamaad. Euroopa kultuuriarealis on tavapäraselt Oriendiks nimetatud Aasia ja Kirde-Aafrika maid. Terminit kasutasid juba muistsed kreeklased ja roomlased, andes sellele teatud poliitilise värvingu: ühel pool kultuursed Läänemaad (ladina *occidens* – õhtu, Õhtumaa), teisel pool barbaarsed Idamaad. Kuna tollal teati Euroopas Aasiast ja Aafrikast väga vähe, siis tähistas *Orient* vaid suhteliselt kitsast piirkonda Edela-Aasias ja Põhja-Aafrikas. Keskajal tunti Euroopas laiemalt peamiselt neid Oriendi ajaloo fragmente, mis olid seotud Euroopa ajalooga. Kõige tuttavam oli Lähis-Ida regioon, nn Piiblimaad.

Orientalistikat on mõnikord püütud samastada Oriendi muistsete ühiskondade, orientalse kultuuri lätete uurimisega. See seisukoht ei ole siiski valdav, sest 19. sajandil ja hiljem on orientalistid käsitlenud ka Idamaade kaasaegseid ühiskondi ja kultuure.

Sedamööda, kuidas laienesid eurooplaste teadmised Aasiast ja Aafrikast, avardus ka Idamaade mõiste, seda eelkõige ida, mitte niivõrd lõuna suunas. Keskajal sakslaste poolt kasutusele võetud termin Hommikumaad (*Morgenländer*) tähistas peamiselt Lähis- ja Kesk-Ida

ning Põhja-Aafrika maid. Tänapäeval mõistetakse Oriendi all eelkõige Euroopast ida poole jäävaid maid Aasiast kuni Vaikse ookeanini. Saksa traditsiooni silmas pidades võiks Oriendi mõiste hõlmata ka Egiptust, millest osa (Siinai poolsaar) kuulub geograafiliselt Edela-Aasiasse, Suudaani ja Etioopiat.

Orientalistika kui eraldi teadusharu kujunes välja 19. sajandi algul. Loomulikult olid sellel protsessil ka praktilised tõukejõud. Teadupärast olid Euroopa suurriikide poliitilised huvid suunatud Aasia mitmete piirkondade hõivamisele. Sellest tulenes ka kõrgendatud huvi selle maailmaosa keelte, ajaloo ja geograafia vastu. Orientalistika haaras nii praktilise eesmärgiga kui puhtteaduslikust huvist lähtunud uurin-guid. Vene impeerium vajas kindlasti inimesi, kes tegeleksid Venemaa majandusliku, poliitilise ja kultuurilise arengu huvides nii teadusliku uurimistööga, impeeriumi ida-alade valitsemise ja seal võimu kindlustamisega kui ka Venemaa esindamisega Aasia riikides. Kuid selline jaotus on vaid üks aspekte Tartu ülikooli humanitaarorientalistika uurimisel, sest isegi 19. sajandil ei saa pidada orientalistikat pelgalt kolonialismi üheks kaasnähtuseks. Kui kolonialismi mõiste juurde kuulub sageli halvustav suhtumine allutatud maade kultuuri, ajalukku jne, siis orientalistika kui teaduse eesmärk on eelkõige idamaiste vaimusaavutuste uurimine, nende paremate ja hinnatumate joonte esiletoomine teaduse ja ühiskonna üldise arengu huvides. Orientalisti eesmärk oli ja on erinevate teadmiskildude liitmine terviklikuks ja mõtestatud pildiks Idamaade kultuurist ja ajaloost.

19. sajandi Venemaal oli humanitaarorientalistika uurimine Euroopaga võrreldes üsna mahajäänud. Sajandi lõpu poole olukord küll mõneti paranes, kuid arengu katkestas Esimene maailmasõda. Võrdleva keeleteaduse ja orientaalkeelte vallas oli Venemaa ülikoolides õpetataval teadlastel märkimisväärsed saavutusi.

Semitoloogid

Tartu Ülikoolis õpetati idamaade keeltest kõige suuremas mahus ning kõige järjekindlamalt semi keeli. Need kuulusid usuteaduskonna õppekavasse, sest tulevane teoloog pidi neid keeli hästi tundma. Semi keeltega tegelenud õpetlaste hulgas oli nii andekaid õpetajaid kui ka silmapaistvaid teadlasi, mõned suutsid edukalt ühendada koguni mõlemaid tahke.

Esimene eksegeesi ja idakeelte professor oli **Johann Wilhelm Friedrich Hezel** (1754–1824, TÜ õppejõud 1802–1820), kes kinnitati sellesse ametisse juba enne ülikooli ametlikku avamist, 1801. aasta septembris¹ ning töötas siin kuni errusaatamiseni 1820. aasta alguses. Tema ülikoo-

¹ EAA. 402-3-440. L 174.

list lahkumise põhjuseks sai ratsionalistlik maailmavaade.² Hezelit on peetud selle perioodi ainukeseks silmapaistvaks teadlaseks tollase Tartu ülikooli usuteaduskonnas.³ Hezeli 86 teadustööst võime eksegeesi valdkonda liigitada 17, põhiosa moodustasid keeleteaduslikud uurimused.⁴ Juba enne Tartusse asumist oli ta kirjutanud mitu raamatut heebrea keelest ja selle õpetamisest.⁵ 1804. aastal valmis aga täiesti algupärane õpik heebrea keele õpetamiseks algajatele, mida autor ise hindas kõrgemalt kui 1787. aastal kirjutatud.⁶ Oma elu õnnestunuimaks tööks heebrea keele vallas pidas ta aga 1816. aastal valminud käsitlust.⁷ Ka araabia keele õpetamiseks oli Hezel enne Tartusse saabumist koostanud mitu õpikut.⁸ Üldiselt tunnustatud heebrea ja araabia keele õpikuid tollases Euroopas veel polnud, see seletabki Hezeli vajadust ning soovi kasutada nende keelte õpetamisel just enda õpikuid. Hezeli isiklik orientalistika-alane kirjanduskogu oli suur ning ta on annetanud Tartu ülikooli raamatukogule mitmeid araabia, türki, mongoli, tiibeti ja kopti keelseid käsikirju.⁹

J. W. Fr. Hezel oli nii oma kvalifikatsiooni kui ka koostatud õppematerjalide poolest üks mitmekülgsemaid orientaliste Tartu ülikoolis. Soome tollane kuulsaim orientaalkeelte õppejõud Hans Henrik Fattenborg (1769–1844)¹⁰ tegeles peamiselt heebrea keele õpetamisega ning luges ainult eraviisiliselt süüria ja araabia keele aluseid.¹¹ Ka heebrea keelt käsitlevate publikatsioonide poolest oli Hezel Fattenborgist viljakam.¹²

² Tartu Ülikooli ajalugu. II. Koost. K. Siilivask. Tallinn, 1982. Lk 80.

³ R. v. Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat. Reval, 1933. S. 199.

⁴ J. Frey. Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjev 1802–1903. Reval, 1905. S. 103–107.

⁵ J. W. Fr. Hezel. Geschichte der hebräischen Sprache und Literatur. Halle, 1776; J. W. Fr. Hezel. Anweisung zum Hebräischen, bei Ermangelung alles mündlichen Unterrichts. Weimar, 1781; J. W. Fr. Hezel. Kürzere hebräische Sprachlehre für Anfänger. Dortmund und Mayenburg, 1787; J. W. Fr. Hezel. Paradigmata der hebräischen Zeitwörter und Nennwörter. Giessen, 1789; J. W. Fr. Hezel. Allgemeine Nominal-Formlehre der hebräischen Sprache. Halle, 1793; J. W. Fr. Hezel. Kritisches Wörterbuch der hebräischen Sprache. Halle, 1793; J. W. Fr. Hezel. Institutio Philologi hebraei, tyronibus scripsit. Halle, 1793; J. W. Fr. Hezel. Hebräische Lehrstunden. Duisburg, 1793.

⁶ J. W. Fr. Hezel. Neue hebräische Sprachlehre für Anfänger. Dorpat, 1804.

⁷ J. W. Fr. Hezel. Paläographische Fragmente über die Schrift der Hebräer und Griechen. Berlin, 1816.

⁸ J. W. Fr. Hezel. Erleichterte arabische Grammatik. Jena, 1776; J. W. Fr. Hezel. Nöthige Verbesserungen und Zusätze zu seiner erleichterten arabischen Grammatik. Jena, 1780; J. W. Fr. Hezel. Anweisung zur arabischen Sprache. I–II. Leipzig, 1784–1785.

⁹ TÜRKHO. Mscr. 70–74.

¹⁰ H. H. Fattenborg valiti 2. juulil 1812 esimeseks orientaalkeelte õppetooli professoriks Åbo (Turku) Ülikoolis (professuur loodi 1811, varem oli orientaalkeeli õpetatud koos kreeka keelega. H. H. Fattenborg oli selle õppetooli raames juba 1796. aastal valitud dotsendiks). Samas ametis jätkas ta ka pärast ülikooli kolimist Helsingisse.

¹¹ E. Stenij. Die orientalischen Studien in Finland während des ersten Halbjahrhunderts der Universität zu Helsingfors 1828–1875. // Studia Orientalia. I. Helsingforsiae, 1925. S. 271.

¹² P. Aalto. Oriental Studies in Finland 1828–1918. Helsinki, 1971.

Hezeli tööd idakeelte õpetamisel jätkasid Samuel Gottlieb Rudolf Henzi (1794–1829, TÜ õppejõud 1820–29) ja Adolph Friedrich Kleinert (1802–34, TÜ õppejõud 1829–34), kuid oma eelkäijaga võrreldavale tasemele nad ei küündinud.

Märkimisväärseid tulemusi teadusvallas saavutas Johann Karl Friedrich Keil (1807–88, TÜ *stud. theol.* 1827–30, TÜ õppejõud 1834–57),¹³ kes alustas oma stuudiumi Tartu ülikooli usuteaduskonnas, kuid lõpetas juba Berliini ülikoolis, kaitstes seal 1833. aastal ka teoloogia litsentsiaadi ja filosoofiadoktori kraadi. Teoloogiadoktori kraadi sai ta 1838. aastaks.¹⁴

J. K. Fr. Keil tuli oma *alma materisse* eradotsendiks, eelistades seda kohta tööle Halle ülikoolis.¹⁵ Keil pidas aastatel 1834–57 suhteliselt korrapäraselt loenguid araabia, süüria, piibli-arama (kaldea) ja sanskriti keelest, lisaks veel piibli arheoloogiast, ta kirjutas koguni *Piibli arheoloogia käsiraamatu*.¹⁶ Araabia keele õpetamisel on ta ühel semestril kasutanud ka oma eelkäija S. G. R. Henzi raamatut.¹⁷ Heebrea keelt ta ei õpetanud.

Keili suuremaks uuenduseks saigi sanskriti keele õpetamise alustamine Tartu ülikoolis 1837. aastal.¹⁸ Seoses võrdleva keeleteaduse intensiivse arenguga hakati oluliseks pidama sanskriti baastekstide tundmaõppimist. Esimene sanskriti keele õppetool Euroopas avati 1815. aastal Pariisis Prantsuse Kolledžis (*Collège de France*). 1827. aastal alustas kirjandusteadlane, indoloog ja orientaalkeelte korraline professor Friedrich Rückert (1788–1866) sanskriti keele õpetamist Erlangeri ülikoolis, toetudes tollase Euroopa kuulsaima sanskritoloogiga Franz Boppi

Joonis 1. Johann Karl Friedrich Keil (TÜR KHO. Fo 653a).

¹³ J. Frey. Die Theologische Fakultät der Kaiserliche Universität Dorpat-Jurjev 1802–1903. Reval, 1905. S. 113–120; Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat, 1889. S. 166.

¹⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского Университета за сто лет его существования (1802–1902). Юрьев, 1902. Под редакцией Г. В. Левицкого. Т. I. С. 91–92.

¹⁵ Samas. Lk 92.

¹⁶ K. Fr. Keil. Handbuch der biblischen Archäologie. I–II. Erlangen, 1858–1859.

¹⁷ Verzeichniss der Vorlesungen auf der Kayserlichen Universität Dorpat. 1837. I. S. 3.

¹⁸ Verzeichniss. 1835. I. S. 3.

¹⁹ 250 Jahre Friedrich-Alexander-Universität. Erlangen-Nürnberg Festschrift. Herausgegeben von H. Kössler. Erlangen, 1993. S. 482–483.

töödele.¹⁹ Ka Keil kasutas Boppi õpikut.²⁰ See oli kirjutatud spetsiaalselt loenguid täiendavaks õpikuks. Lisaks grammatika selgitamisele tutvustas Keil oma loengutes mitmeid muinasindia kirjandusteoseid.²¹ Pikemalt jäi ta loengukavadesse India eepos *Mahābhārata*.²² Selle tõlkimise ja seletamise aluseks oli jällegi F. Boppi teos.²³

Keili teadustegevuse tasemest annab tunnistust koostöö Leipzigi ülikooli teoloogiaprofessori Franz Julius Delitzschiga (1813–90)²⁴ teose *Piibli kommentaar Vana Testamendi kohta* kuue osa kirjutamisel.²⁵

Joonis 2. Johann Christoph Wilhelm Volck (J. Frey. *Die theologische Fakultät der Kaiserlichen Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Reval, 1905. S. 130*).

Oluliseks näitajaks õppejõu ja teadlase erialasest aktiivsusest ja tasemest on osalemine rahvusvahelistel kongressidel.

19. sajandi teisel poolel toimusid orientalistide kongressid suhteliselt regulaarselt. Tartu ülikooli õppejõud **Johann Christoph Wilhelm Volck** (1835–1904, TÜ õppejõud 1861–98) võttis osa neljast rahvusvahelisest kongressist. 1872. aastal viibis ta neli kuud teaduskomandeeringus ja osales ka konverentsil Leipzigris.²⁶ 1876. aastal osales ta konverentsil Peterburis,²⁷ kus pidas Tartu mündikogudel baseeruva ettekande numismaatikast. 1878. aastal osales ta konverentsil Firenze.²⁸ Viimaseks rahvusvaheliseks konverentsiks, millel Volck osales, oli 1881. aastal

²⁰ Franz Bopp (1791–1867) oli aastatel 1821–64 orientalse kirjanduse ja üldise keeleteaduse professoriks Berliinis. Ta oli indo-euroopa keelte võrdleva grammatika looja. J. K. Fr. Keil kasutas sanskriti keele õpetamist alustades tema õpikut: **F. Bopp**. *Kritische Grammatik der Sanskrita-Sprache*. Berlin, 1834. Ei ole teada, kas seda väljaannet, või hoopis esimest, mis ilmus Berliinis 1827. aastal

²¹ Verzeichniss. 1838. I. S. 3.

²² *Mahābhārata* on india eepos, mis pandi kirja 4.–7. sajandil.

²³ **F. Bopp**. *Die Sündflut nebst drei andern der wichtigsten Episoden des Mahabharata*. Berlin, 1829. Boppilt pärineb veel: *Nalus Maha-Bharati Episodum. Textus Sanscritus cum interpretatione latine et annotationibus criticis*. Berlin, 1832.

²⁴ F. J. Delitzsch'i õpilaseks heebrea keele valdkonnas oli ka Soome orientalist Klas August Reinhold Tötterman (1835–1907).

²⁵ **K. F. Keil, F. Delitzsch**. *Biblische Commentar über das Alte Testament*. Leipzig, 1862–1875.

²⁶ EAA. 402-3-1765. L 78.

²⁷ EAA. 402-3-1766. L 6.

²⁸ EAA. 402-3-1765. L 86.

Berliinis toimunud viies rahvusvaheline orientalistide konverents.²⁹ Konverentsi korraldajaks oli Saksamaa Hommikumaa Ühing (*Deutsche Morgenländische Gesellschaft*) ning korraldava toimkonna esimeheks oli tuntud etiopist professor Christian Friedrich August Dillmann.³⁰ Konverentsist võttis osa 189 teadlast kogu maailmast, sh Indiast, Jaapanist ja Hiinast. Esindatud olid kõik vähegi olulisemad orientalistikat õpetavad ülikoolid Euroopast.³¹

Volck osales konverentsi kõige populaarsema, semitoloogia sektsiooni töös. Ta tegi ettekande H. Fr. W. Geseniuse *Vana Testamendi käsi-raamatu* (8. trüki) ümbertöötlustest, mis oli valminud koostöös professor Heinrich Ferdinand Mühlauga (1839–1914, TÜ õppejõud 1869–95).³² Järgmistel orientalistide kongressid Volck enam ei osalenud. Põhjuseks võis olla ülikoolipoolne alafinantseerimine, semitoloogia töögrupi keskustelu keskmesse tõusnud arabistika ja assürioloogia.³³

Indoloogid

Keiserlikust Tartu Ülikoolist sai alguse mitme andeka indoloogi haridustee. Neist silmapaistvamad olid Robert Lenzi (1808–36, TÜ *stud. theol.* 1824–28)³⁴ Leopold Alexander von Schroeder (1851–1920, TÜ *stud. phil.* 1870–73, TÜ õppejõud 1877–94) ja Alexander Wilhelm von Staël-Holsteini (1876–1937, TÜ *stud. phil.* 1894–96). Keiserliku Tartu Ülikooliga oli neist oma töös olulisel määral seotud vaid L. A. von Schroeder.

Robert Lenzi karjäär algas paljulubavalt, kuid selle katkestas varajane surm. Teda on peetud 19. sajandi esimese poole silmapaistvaimaks sanskritoloogiks Venemaal,³⁵ esimeseks, kes süstemaatilisel ja teaduslikul alusel tegeles sanskriti keelega.

Lenz sündis 23. jaanuaril 1808. aastal Tartus,³⁶ rae ülemsekretäri teise pojana. Aastatel 1824–28 õppis ta Tartus teoloogiat. Seejärel oli ta paar aastat Tallinna Toomkooli õpetajaks. Siis siirdus ta Peterburi, et juba mõne kuu pärast (mõningatel andmetel³⁷ filosoofia alal) ennast Berliini täiendama sõita. Tegelikult keskendus ta professor F. Boppi juhendamisel sanskriti keelele. Ta vaimustus indoloogiast sedavõrd, et peagi valmis tal ladinakeelne tõlge koos kommentaariga India ühe

²⁹ EAA. 402-3-1765. L 98.

³⁰ Verhandlungen des fünften internationalen Orientalisten-Congresses. Berlin, 1881. Lk 1.

³¹ Samas. Lk 19–21.

³² Samas. Lk 53, 57–58.

³³ Verhandlungen des VIII internationalen Orientalisten-Congresses. Wien, 1888. Lk 1, 19, 47, 73, 83, 115, 167, 183, 257.

³⁴ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. S. 138–139.

³⁵ Г. А. Зорграф. Роберт Христианович Ленц (1808–1836) (к 150-летию со дня рождения). / История и филология Индии. Ленинград, 1960. С. 31–32.

³⁶ EAA. 1253-3-4. L 120p.

³⁷ А. Куликова. Р. Х. Ленц в истории отечественной индологии. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. VIII. Tartu, 1979. С. 158.

väljapaistvama kirjaniku Kālidāsa draamast *Vaprusega saadud Urvashi* (*Vikramorvashī*).³⁸ Hiljem, kui ta oli Londonis tutvunud talle varem tundmata käsikirjadega, andis ta välja kriitilise täienduse sellele tööle.³⁹ R. Lenzi töö väärtust rõhutas saksa orientalisti professor Friedrich Rückerti (1788–1866) retsensioon.⁴⁰ Tema teadustööga oli väga rahul ka prof F. Bopp, andes sellest teada ka Peterburi tuntud orientalistile Chr. M. J. Frähnile. Berliinis töötas R. Lenz doktoriväitekirja kallal, mis mõnede uurijate väitel oli filosoofia valdkonnast, kuid mis teemal, pole teada.⁴¹

1833. aastal siirdus R. Lenz kaheaastasele teaduskomandeeringule Londonisse. Tema eesmärgiks oli koguda materjale sealsete sanskriti käsikirjade kohta ja uurida budismi ajalugu Londoni Ida-India raamatukogus (*East-India House*), Briti Muuseumis ja Briti Kuninglikus Aasia Ühingu.⁴² Talve 1834/35 veetis Lenz Oxfordis, septembris 1835 külastas veel ka Pariisi.⁴³ Nagu Lenz ise Londonist kirjutab, olid tal selle komandeeringuga suured plaanid, ta lootis koguda sedavõrd palju materjale, et jätkuks küllaga tööd kogu edaspidiseks eluks.⁴⁴ Tema vaimseks teejuhiks oli Inglismaal Oxfordi ülikooli sanskritoloogia professor Horace Hayman Wilson (1786–1860), kes oli kümme aastat töötanud Indias Bengaalia Aasia Ühingu sekretärina ja kellel oli rikkalik isiklik sanskriti käsikirjade kogu. Kõikidest manuskriptidest, millega ta töötas, jõudis R. Lenz avaldada vaid töö *Lalitavistara* puraanast.⁴⁵ Suur töö oli ka india lase Radhakanta-Deva poolt avaldatud sanskriti entsüklopeedia kohta retsensiooni koostamine.⁴⁶

R. Lenzi huvid olid erakordselt laialdased. Ta tahtis kirjutada töö vanaindia draama teooriast ja ajaloost, huvitudes samal ajal ka india luulest ja reaalseid ajaloosündmusi kajastavatest kirjandusmälestistest. Paljud alustatud töödest jäid pooleli, osa tema varase surma, osa suure hulga teemadega samaaegselt tegelemise tõttu. Inglismaalt ja Prantsusmaalt naasis ta kahekümne paksu vihikuga, milles olid koopiad

³⁸ R. Lenz. *Urvasia fabula Calidasi. Textum sanscritum editit, interpretationem latinam et notas illustrantes adiecit Robertus Lenz Dr. Ph. Berlin, 1833.*

³⁹ R. Lenz. *Apparatus criticus ad Urvasiam, fabulam Calidasi, quem, tanquam suae eius libri editionis appendicem, Londonii conscripsit Robertus Lenz. Berolini, 1834.*

⁴⁰ Vt: P. Th. Falck. *Der Stammbaum der Familie Lenz in Livland, nach einem neuen System. Beilage. Nürnberg, 1907. S. 35.*

⁴¹ Vt: A. Куликова. Р. Х. Ленц в истории отечественной индологии. С. 158.

⁴² Г. А. Зограф. Роберт Христианович Ленц (1808–1836). С. 33.

⁴³ А. Куликова. Р. Х. Ленц в истории отечественной индологии. С. 159–160.

⁴⁴ *Allgemeine Deutsche Biographie.* 18. S. 279.

⁴⁵ R. Lenz. *Analyse du Lalita-vistara-pourana, l'un des principaux ouvrages sacrés des Bouddhistes de l'Asie centrale, contenant la vie de leur prophète, et écrit en sanscrit.* // *Bulletin scientifique publié par l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg.* I. No. 7–13. St. Pétersbourg, 1836. *Lalitavistara* on umbes 5. sajandist eKr pärit tähtis budistlik kirjalik, mis käsitleb Shākyamuni (Buddha) elu.

⁴⁶ R. Lenz. *Account of the Sabda Kalpa Druma; a Sanscrit encyclopaedical lexicon, published in Calcutta by Radhakanta-Deva.* // *Journal of the Royal Asiatic Society.* II. London, 1835. P. 188–200.

paljudest käsikirjadest koos kommentaaride ja märkustega. Lisaks unikaalsetele sanskritoloogia materjalide kopeerimisele oli ta ka raske tööga omandanud teadmised praakriti keeltest, sh paalist, mida Venemaal seni hästi ei tuntud.⁴⁷ Inglismaal olles jõudis R. Lenz tõdemusele, et peale vanade keelte tuleks rõhku pöörata ka elavatele India keeltele, mida tal Venemaal oleks olnud raske omandada. Nii õppiski ta usinalt hindi ja urdu keelt.⁴⁸

Peterburi tagasi pöördunud, tegi Lenz Peterburi Teaduste Akadeemias ettekande Londoni raamatukogudes ja arhiivides leiduvatest sanskriti käsikirjadest.⁴⁹ Akadeemikute Chr. M. J. Frähni ja Jakov (Isaac) Schmidt ettepanekul valiti R. Lenz Peterburi Teaduste Akadeemia adjunktiks. J. Schmidt avaldas *St. Peterburi Ajalehes* kõrge hinnangu Lenzi kui sanskritisti kohta.⁵⁰ Lenz sai võimaluse Peterburi Ülikoolis eradotsendina loenguid alustada. Ta pidas ka avalikke loenguid sanskriti keelest ja võrdlevast keeleteadusest.⁵¹

R. Lenz oli erakordselt suure töövõimega andekas teadlane. Ta ei tahtnud käia sanskritoloogias juba sissetallatud radu, vaid uurida seni tundmatut. Paraku ei olnud tal aega korda saata kaugeltki nii palju, kui ta soovis ning tema võimed oleksid lubanud. Ta suri Peterburis 30. juulil 1836 28-aastasena.⁵²

Leopold Alexander von Schroeder oli järgmine rahvusvaheliselt särema löönud indoloog Tartust. L. A. von Schroeder õppis aastail 1870–73 Tartu ülikoolis võrdlevat keeleteadust. Tema õpetajate hulgas olid professor L. Meyer ja klassikalise filoloogia professor Ludwig Schwabe. Aastatel 1874–75 õppis ta Leipzgis dotsent Ernst Kuhni käe all sanskriti keelt,⁵³ seejärel (1875) on ta kuulanud Jenas professor Berthold Delbrücki ning 1875–76 Tübingenis professor Rudolf von Rothi⁵⁴ loenguid. Leipzgis tutvus ta ka professor Hermann Brockhausiga.⁵⁵ Juba 1879. aastal jõudis ta doktorikraadi kaitsmiseni vanaindia kirjandusest.⁵⁶

⁴⁷ Г. А. Зорграф. Роберт Христианович Ленц (1808–1836). С. 38.

⁴⁸ Samas. Lk 34.

⁴⁹ P. Th. Falck. Der Stammbaum der Familie Lenz in Livland, nach einem neuen System. S. 35.

⁵⁰ St. Petersburgische Zeitung. 1833. 209.

⁵¹ А. Куликова. Р. Х. Ленц в истории отечественной индологии. С. 160–161.

⁵² Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Herausgegeben von W. Lenz. Köln-Wien, 1970. S. 447.

⁵³ E. Kuhn oli paali ja teiste praakriti keelte spetsialist, kuid L. A. von Schroeder ei hinnanud teda kuigi kõrgelt (L. von Schroeder. Ueber die Entwicklung der Indologie in Europa und ihre Beziehungen zur allgemeinen Völkerkunde. Wien, 1895. S. 9, 16). Hiljem oli ta võrdleva keeleteaduse professor Heidelbergis ja Münchenis.

⁵⁴ R. von Rothi pidas L. A. von Schroeder epohhiloovaks uurijaks, kes pani aluse veedade uurimisele Euroopas (L. von Schroeder. Ueber die Entwicklung der Indologie. S. 6).

⁵⁵ Linnart Mäll. Leopold von Schroederi tegevusest Tartu ülikoolis. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu, 1975. Lk 214.

⁵⁶ L. von Schroeder. Ueber die Maitrayani Samhita, ihr alter, ihr Verhältniss zu den verwandten Çakha's, ihre sprachliche und historische Bedeutung. Dorpat, 1879.

Väärtusliku teadusalase tutvuse sai ta enesetäienduse ajal Jenas. Nimelt õppis ta seal tundma Euroopa üht silmapaistvamat sanskritoloog O. N. von Böhtlingki, Peterburi akadeemikut. Nendevahelised kontaktid kestsid pikki aastaid.

Tänu Berliini Teaduste Akadeemia poolt kahel korral määratud F. Boppi nimelisele stipendiumile⁵⁷ (mis ühtlasi oli suur tunnustus) sai L. A. von Schroeder pea neli aastat järjest (1878–81) pühenduda algallikate uurimisele Saksamaa (peamiselt Jena) arhiivides ja raamatukogudes. 1880. aasta veebruaris sai L. A. von Schroeder järjekordse lähetuse välismaale, et valmistuda professorikutseks.⁵⁸ Ta plaanis uurida seni Euroopas veel tundmata manuskripte ja tuua Euroopa sanskritoloogias teaduslikku käibesse uusi allikmaterjale. Aruandes rahvarahandusministeeriumile 17. detsembrist 1880⁵⁹ märkis L. A. von Schroeder, et tema esimeseks eesmärgiks oli sõita Berliini, tutvumaks sinna Indiast värskest saabunud käsikirjadega – *Maitrāyaṇi-samhitā*⁶⁰ ühe osa ning *Kaṣiṣṭhala-samhitā*⁶¹ ga. Viimase puhul oli tegu selle teose esimese eksemplariga Euroopas ja Schröder lootis leida midagi uut. Käsikirja sai ta indoloogia professori Albrecht Weberi käest. Berliini ülikooli raamatukogust laenutati talle mõneks ajaks ka *Kathakami* käsikiri, samuti Euroopas ainuke. L. A. von Schroeder kirjeldab oma aruandes pikalt tehtud tekstianalüütilist tööd, mis hõlmas rea tekstide (*Kathakami*, *Kaṣiṣṭhala-samhitā*, *Taittirīya-samhitā*, *Vājasaneyi-samhitā* ja *Taittirīya-Brāhmaṇa*⁶¹) võrdlust *Maitrāyaṇi-samhitā* ga.

Berlinist sõitis Schroeder edasi Jenasse. Aruandes mainib ta oma tõiseid kontakte professor Johann Georg Bühleriga, keda ta pidas üheks tähtsamaks India käsikirjade avastajaks Ahmadabadis. L. A. von Schroeder tellis endale uurimiseks India käsikirju Londonist *India Office*’i kaudu Jenasse. Tal õnnestus saada *Padapatha* täpne käsikirjaline koopia. Bengaalia Kuninglik Aasia Ühing (*Royal Asiatic Society of Bengal*) tegi talle koostööettepaneku tema raamatu (*Maitrāyaṇi-samhitā*) esimese osa trükkimiseks. L. A. von Schroeder ütles sellest ära, kuna oli saanud soodsama pakkumise (kirjastamiskulude katmine) Saksamaa Hommikumaa Ühingult (*Deutsche Morgenländische Gesellschaft*). Koostöö viimasega rahuldas teda väga. Ühest India tähtsamast kirjandusmälestisest – veedadest – oli Euroopas selleks ajaks välja andmata kolm osa *Yajurveda*’st: *Maitrāyaṇi-samhitā*, *Kathakam* ja *Kaṣiṣṭhala-samhitā*. Schröder pidas neist tähtsaimaks esimest, kuna just sellest toob näiteid Panini⁶² grammatika. Ülejäänud veedad – *Ṛgveda*, *Atharvaveda* ja *Sāmaveda* – olid juba teiste euroopa sanskritoloogide poolt publitseeritud.

⁵⁷ TÜR KHO. 71. 29:10. L 217.

⁵⁸ EAA. 402-3-1913. L 21, 23–25.

⁵⁹ Samas. L 40–43.

⁶⁰ *Samhitā* – sanskr. k. kogu, valimik.

⁶¹ Braahmanad – brahmanismi pühad raamatud.

⁶² 5.–4. sajandil elanud India lingvist.

Maitrāyaṇi-samhitā nelja osa väljaandmine oli väga oluline saavutus Schröderi teadusbibliograafias.⁶³ Tema tõlketöödest tuleb esile tuua eepose *Mahābhārata* kuuenda raamatu ühe osa *Bhagavati laulu* (*Bhagavadgīta*) ja vanaindia kirjandusteose *Dhammapāda* avaldamist saksa keeles.⁶⁴ L. A. von Schroederi käsitus india kirjanduse ja kultuuri ajaloolisest arengust omas olulist tähtsust Tartu ülikooli kui orientalistika keskuse arenguloos.⁶⁵

1887. aastal külastas L. A. von Schroeder Sankt-Peterburgis Teaduste Akadeemia Aasia Muuseumi kogusid, et viia lõpule üks oma peamisi töid: *India kirjandus ja kultuur ajaloolises arengus*.⁶⁶ 1. juulil 1888. aastal läks ta jälle kuueks kuuks komandeeringusse, mille käigus külastas vanaindia käsikirjade uurimiseks Königsbergi, Berliini, Münchenit ja Viini. 1890. aasta lõpul avaldas ta soovi veelkord minna uurima india käsikirju Berliinis ja Viinis.⁶⁷

Oma arvukate komandeeringute ja reiside vaheajal, 1882. aastal, sai ta Tartu ülikooli vanaindia (sanskriti) keele ja kirjanduse dotsendiks. Sama aasta 20. veebruaril pidas ta inauguratsiooniloengu sanskriti poeesiast.⁶⁸ Tema õppejõutöös said oluliseks kursused sanskriti grammatikast ning sanskriti tekstide selgitavast lugemisest.⁶⁹ L. A. von Schroederi teadustöös domineerisid kaks valdkonda: india kirjanduse ajalugu ja religiooni ajalugu. Mõlemas valdkonnas kasutas ta võrdlevat

Joonis 3. Leopold Alexander von Schroeder (TÜR KHO. Fo Norm 17:259).

⁶³ L. von Schroeder. *Maitrayani-Samhita*. I–IV. Leipzig, 1881–1886.

⁶⁴ L. von Schroeder. *Bhagavadgita, des Erhebenen Sang*. Jena, 1912; L. von Schroeder. *Worte der Wahrheit – Dhammapadam*. Eine zum buddhistischen Canon gehörige Spruchsammlung. Leipzig, 1892. Linnart Mäll on mõlemad teosed välja andnud ka eesti keeles.

⁶⁵ L. von Schroeder. *Indiens Literatur*. Pole hästi arusaadav, miks Pent Nurmekund nimetab seda *teatmeteoseks*. Ta lisab küll juurde, et tegemist on 19. sajandi Euroopa indoloogia-alase suursaavutusega ja et teos püsis aastaid asendamatuks, kuid ikkagi *teatmeteosena* käibel (Pent Nurmekund. Tartu ülikooli andam indoloogiasse. // Edasi. 1981. 22. september).

⁶⁶ L. von Schroeder. *Indiens Literatur und Kultur in historischer Entwicklung*. 50 Vorlesungen. Leipzig, 1887.

⁶⁷ EAA. 402-3-1913. L 87, 91, 107, 111.

⁶⁸ L. von Schroeder. *Ueber die Poesie des indischen Mittelalters*. Dorpat, 1882.

⁶⁹ Verzeichniss. 1882; 1884–1888; 1890–1893.

meetodit. Orientalistikat käsitlevatest kirjutistest valmis Tartus 11; kokku kirjutas ta aga antud valdkonnas ligi 40 monograafiat ja artiklit.⁷⁰

Suurem osa tema teaduslikust toodangust valmis juba pärast Tartu ülikoolist lahkumist. Loomingilisele tõusule aitasid kaasa tema jõudmine küpsesse loomeikka, allikmaterjalide parem kättesaadavus, uurimiskeskonna paranemine, materiaalsete tingimuste avardamine, publitseerimisvõimaluste laienemine.

L. A. von Schroederi monumentaalseks usundialaseks kirjatööks oli kaheköiteline monograafia *Aaria religioon*⁷¹ – võrdleva usuteaduse alane suurteos.

L. A. von Schroederil oli kontakte orientalistidega kogu Euroopas. Ta käis viiendal rahvusvahelisel orientalistide kongressil Berliinis, osaledes indogermaani seksiooni töös.⁷² 1886. aastal osales ta VII rahvusvahelisel orientalistide kongressil Viinis.⁷³ 1889. aastal esindas ta Tartu ülikooli VIII kongressil Stockholmis ja Oslos.⁷⁴ Tal oli isiklikke tuttavaid ja kaastöölisi ka Aasia maades. Indiast muretses talle materjale Saksamaa peakonsul Calcuttas (ja hilisem saadik Pekingis) Edmund Friedrich Gustav von Heyking (1850–1915, TÜ *stud. iur., rer. pol.* 1870–73).

Schröderi loobumine õpetamisest Tartu ülikoolis oli seotud venestamisega, mida juhtis rektor Anton Budilovitši (1892–1901). Venestamine sundis lahkuma ka enamiku saksakeelseid professoreid, sh ka Schröderi. 1892. aastal kutsuti teda sanskritoloogia professoriks Chicago ülikooli, kuid ta ei võtnud ta seda pakkumist vastu. Nähtavasti ei tahtnud ta lahkuda Euroopast, kus indoloogia alaseks tööks olid paremad tingimused. Peagi sai L. A. von Schroeder pakkumise Marburgi ülikooli eradotsendi kohale, kuid seegi ettepanek ei rahuldanud teda. 1894. aastal õnnestus tal aga saada Vana-India ajaloo ja muinasteaduse professori koht Innsbrucki ülikoolis. 27. juulil 1894 kirjutas ta Tartu ülikooli rektorile ja Nõukogule avalduse ametist vabastamiseks alates 1. augustist samal aastal, motiveerides oma avaldust *mitmete erinevate põhjustega*.⁷⁵ Schröder hindas kõrgelt Austria ülikoolide (Innsbruck, Graz, Viin) indoloogia taset.⁷⁶ Parimaks neist pidas ta Viini. 1899. aastal valitigi ta Viini ülikooli indoloogia professoriks. Järgmisel aastal sai ta ühtlasi Viini Teaduste Akadeemia liikmeks, mis oli talle kui rahvusvahelise mainega teadlasele-indoloogile väljateenitud au.⁷⁷

⁷⁰ F. von Schroeder. Lebenserinnerungen von Leopold von Schroeder. Leipzig, 1921. S. 276–281.

⁷¹ L. von Schroeder. Arische Religion. I–II. Leipzig, 1914.

⁷² Verhandlungen des fünften Internationalen Orientalisten-Congresses. S. 54.

⁷³ EAA. 402-3-1913. L 68, 71.

⁷⁴ VIII orientalistide rahvusvahelisel kongressil olid peale Euroopa riikide esindatud ka Türgi, Pärsia, Egiptus, Tuneesia, Maroko, Hiina, Jaapan jt. Idamaad (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Leipzig, 1889. S. IV).

⁷⁵ EAA. 402-3-1913. L 126.

⁷⁶ Samas. L 139–145.

⁷⁷ L. Mäll. Leopold von Schroederi tegevusest Tartu ülikoolis. Lk 215.

L. A. von Schroeder suri 8. veebruaril 1920. aastal Viinis.⁷⁸ Tema kirjanduslik pärand oli suur: 69 teaduslikku monograafiat ja artiklit, 51 populaarteaduslikku kirjutist, üle kümne ilukirjandusliku töö.⁷⁹

Alexander von Staël-Holstein oli kolmas Tartu ülikoolis õppinud ere indoloog ning budismi uurija. Nelja semestri jooksul (1894–1896) registreeris ta end 26 kursusele, kuid ei sooritanud ühtegi eksamit.⁸⁰ 1896. aastal sõitis ta edasi õppima Berliini, kus huvitus peamiselt sanskritist. Õpinguid Saksamaal kroonis 1900. aastal dissertatsioon *Karmapradīpa: II. Prapāthaka*,⁸¹ mis oli vanaindia budistliku tekstikatkeni tekstikriitiline publikatsioon koos tõlke ja kommentaariga.⁸² Töö näitas algaja budoloogi ja sanskritisti teadmiste head taset, kuid ei äratanud erilist rahvusvahelist tähelepanu. Naasnud 1901. aastal Venemaale, sooritas A. W. von Staël-Holstein magistrieksamid ning leidis teenistuskoha välisministeeriumi Aasia osakonnas. Ta veetis aasta (1903–04) Indias, kus uuris preestrite ja õpetlaste abiga raamatukogudes ja tempelites muinasindia kirjatöid. Oma reisist Indiasse tegi ta 29. mail 1904. aastal ettekande Vene Geograafiaühingu Etnograafia Osakonnas,⁸³ mis äratas tähelepanu eelkõige materjali valikuga. Staël-Holstein asus tööle praktikandina Peterburi Teaduste Akadeemia juures.⁸⁴

Peterburis sai ta 1911. aastal eradotsendiks ja kaks aastat hiljem idakeelte magistriks.⁸⁵ Teaduste Akadeemia komandeeris ta 1915. aastal Tokyosse, kuhu ta aga ei jäänud kauaks. 1916. aastal õnnestus Staël-Holsteinil (arvatavalt seal töötavate prantsuse orientalistide abiga)⁸⁶ saada sanskriti ja tiibeti keele professori õppetool Pekingi kõrgkoolis, mille ta säilitas oma elu lõpuni, pidades vahepeal loenguid ka Ameerika Ühendriikides Harvardi ülikoolis.

A. W. von Staël-Holsteini tegevusest õppejõuna Pekingi ja Harvardi ülikoolis pole peaaegu midagi teada. Ilmselt rahuldas tema idakeelte oskus ja õppetöö tase Pekingi ülikooli. Lisaks tööle ülikoolis sai temast 1921. aastal Hiina valitsuse nõunik *ülikoolide korraldamise alal*.⁸⁷ Loengud Harvardis (1928–29) ja budoloogiline uurimistöö andsid talle rahvusvahelise tuntuse.

⁷⁸ F. von Schroeder. Lebenserinnerungen von Leopold von Schroeder. S. 268.

⁷⁹ Samas. Lk 276–281.

⁸⁰ EAA. 402-1-25317. L 13–14.

⁸¹ A. von Staël-Holstein. Der Karmapradīpa: II. Prapāthaka. Halle, 1900.

⁸² Märt Läänemets. Alexander von Staël-Holsteini 50. surma-aastapäeva puhul. // Looming. 1987. 5. Lk 712.

⁸³ А. Сталь-фон-Гольштейн. Путевые впечатления из Индии. // Известия Императорского Русского Географического Общества. XL. 4. Санктпетербург, 1904. С. 557–583. M. Läänemetsa tõlkes on valik teksti sellest ilmunud eesti keeles: Alexander Staël von Holstein, Hermann von Keyserling. India-reisid. Tallinn, 1991. Lk 9–29.

⁸⁴ Revalsche Zeitung. 1937. 23. September.

⁸⁵ EAA. 1674-2-185. L 7.

⁸⁶ M. Läänemets. Alexander von Staël-Holsteini 50. surma-aastapäeva puhul. Lk 713.

⁸⁷ Päevaleht. 1937. 24. september.

A. W. von Staël-Holsteini publikatsioonide koguarv ei tõusnud üle kolmekümne,⁸⁸ kuid need tõid talle siiski nii kohaliku kui ka rahvusvahelise tunnustuse (Pekingi Sino-India Instituudi direktor, Hiina Akadeemia liige, Prantsuse Aulegioni risti kavaler, posthuumselt monument Tõstamaal). Tema saksa keelest vene keelde tõlgitud (1923) Viini indoloogiaprofessori J. G. Bühleri sanskriti õpik⁸⁹ teenis edukalt vene algajate indoloogide lingvistilisi vajadusi.

A. W. von Staël-Holsteini teaduslikuks peatööks tuleb lugeda Shanghais 1926. aastal avaldatud mahajaana suutra *Kāshyapaparivarta* sanskriti-, tiibeti- ja hiinakeelset teksti,⁹⁰ koos sellele 1933. aastal järgnenud kommentaaridega. Kuna suutra originaaltekst pole tervikuna säilinud, pani ta selle kokku fragmentide ja tõlgete põhjal. See oli kahtlemata väga suur töö ja nõudis kümmekond aastat vaevanägemist ning andis tõhusa panuse budoloogiasse, orientaalsete lingvistikasse ja ajalukku. A. W. von Staël-Holstein suri Pekingis 16. märtsil 1937. aastal.⁹¹

Ajaloolased ja filosoofid

Idamaade ajalooga tegeleti 19. sajandil Tartus suhteliselt vähe. Kuid mõni ajaloolane väärib siiski esiletõstmist. 1828. aastal sai üldajaloo professoriks varem Halle ülikoolis professoriametit pidanud **Friedrich Karl Hermann Kruse** (1790–1866, TÜ õppejõud 1828–63).⁹² Loengute alusena võttis ta kasutusele oma isa Christian Karsten Hinrich Kruse (1753 – 1827), Leipzigi ülikooli endise ajaloo abiteaduste professori koostatud ja kaartidega varustatud ajalootabelid.⁹³ See oli väga originaalne õppevahend nii oma suure formaadi, rohkete kaartide ja genealoogiliste skeemide, võrdlev-kronoloogilise ülesehituse kui ka sisu ajalise ulatuse (2000 eKr–1834) poolest. Kuigi teos käsitles eelkõige Euroopa maade ajalugu, oli üks veerg pühendatud ka Aasiale, Aafrikale ja (alates 16. sajandist) Ameerikale. Suures mahus oli käsitletud Osmani riigi ehk Türgi ajalugu. Kogu ülejäänud Aasiat vaadeldi kokku sama suures mahus. Kahjuks ei kajasta õpiku suurepäraseid kaardid Pärsia idapoolseid alasid. Tabelites olid konspektiivses vormis esile toodud Oriendi olulisemad sündmused ning ajaloolised nimed. Kruse oli üks väheseid Tartu ülikooli ajalooprofessoreid, kes luges spetsiaalselt

⁸⁸ M. Läänemets. Alexander von Staël-Holsteini 50. surma-aastapäeva puhul. Lk 713.

⁸⁹ G. Bühler. Leitfaden für den Elementarcursus des Sanscrit mit Übungstücken und zwei Glossaren. Wien, 1883.

⁹⁰ A. von Staël-Holstein. The Kāśyapaparivarta: A mahayanasutra of the Ratnakuta class; Ed. In the original Sanskrit, in Tibetan and in Chinese. Shanghai, 1926.

⁹¹ Revue de la Presse. 1937. 23. September.

⁹² EAA. 402-3-878. L 8.

⁹³ Chr. Kruse. Atlas und Tabellen zur Übersicht der Geschichte aller europäischen Länder und Staaten von ihrer ersten Bevölkerung an bis zu den neuesten Zeiten. Halle, 1834 (viies trükk, Fr. K. H. Kruse täiendustega).

Oriendile pühendatud kursusi, nimelt 1829. ja 1834. aastal juudi rahva vanimat ajalugu, seostatuna piibli geograafiaga, ja 1844. aastal Türgi ajalugu, mida ta käsitles koos paavstluse ja Kreeka ajalooa.⁹⁴ Võimalik, et Türgi ajaloo käsitlemisele andis tõuke Türgi tõusmine rahvusvahelisse huvipunkti: 1839.–41. aastal toimus Türgi-Egiptuse konflikt, Venemaa, Inglismaa, Austria ja Preisimaad moodustasid Türgi kaitseks Nelikliidu, algasid ka sisemised ümberkorraldused (*tanzimat*) Türgis.

Idamaade filosoofia uurimine Tartu Ülikoolis on seotud krahv **Hermann Alexander Keyserlingi** (1880–1946, TÜ *stud. chem.* 1898–1900) nimega.⁹⁵

Peale Tartu õppis ta Genfi, Heidelbergi ja Viini ülikoolides geoloogiat ja loodusteadust, jõudes filosoofiadoktori kraadini. Idamaade filosoofiast oli tal enne aastail 1911–12 sooritatud ümbermaailmareisi vähe aimu, See reis, mis sai teoks Kõnnu metsade müügist saadud raha abil,⁹⁶ viis teda Tseilonile, Indiasse, Kagu-Aasiasse, Hiinasse, Jaapanisse ja Põhja-Ameerikasse (hiljem lisandusid eraldi reisid Põhja-Aafrikasse ja Lõuna-Ameerikasse). Just see reis etendas olulist osa tema vaadete edasises kujunemises. Ilmunud reisikiri (1919),⁹⁷ mis oli kirjutatud populaarses stiilis, sai laialdase tähelepanu osaliseks ja tõi autorile tuntuse filosoofina.

Kuigi H. A. Keyserlingi reisikiri pühendas palju mõtisklusi Oriendile – nii India, Hiina kui ka Jaapani religioonidele, ei läinud autor idamaise filosoofia uurimisel süvitsi ega huvitunud nende käsikirjalistest allikatest. Pärast tema reisikirja ilmumist läks Saksamaa ülikooliringkondades liikvele salmike:

*Wenn Gottes Atem leiser ging,
schuf er den Grafen Keyserling.*⁹⁸

Joonis 4. Friedrich Kruse (TÜR KHO. Fo 321b).

⁹⁴ Verzeichniss. 1829. I. S. 11; 1834. I. S. 10; 1844. I. S. 8–9.

⁹⁵ Album Academicum Universitatis Tartuensis. I. Tartu, 1986. Lk 75; Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. S. 378.

⁹⁶ Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. S. 378.

⁹⁷ H. Keyserling. Das Reisetagebuch eines Philosophen. München, 1919.

⁹⁸ Tölkes: *Kui Jumal ära väsis, lõi ta krahv Keyserlingi.*

H. A. Keyserling kasutas saadud orientalse filoloogia teadmisi eelkõige võrdlusmaterjalina Euroopa filosoofiliste süsteemidega. Tema peaeemärk ei olnud Idamaiste mõtlejate seisukohtade sügavam analüüs, vaid püüd nende üksikuid mõtteavaldusi esile tuues näidata Euroopa mõttemaailma mandumist. Domineerima jäi teatud pealiskaudsus, mida kinnitavad ka mitmed teosed.⁹⁹

Keyserlingi arvates peaks inimkond Idast ja Läänest kõrgemale tõusma, kuid samas ei tohiks neid kultuure kokku sulatada, sest kumbki tähendab oma tasandil viimast astet.¹⁰⁰ Ta tunnetas orientalse ja oksidentalse mõttemaailma erinevust ja soovis nende omaette arengut, välistamata aga vastastikust tundmist ja püüdlust teineteise mõistmisele.

Nende mõtteväljatuste ja heietuste juures jäi H. A. Keyserling Saksa kultuuriareaali raames siiski vaid tagasihoidliku tähendusega filosoofiks.

Seda, et Tartu ülikoolist ei sirgunud ühtegi maailma tippklassi kuuluvat Idamaade filosoofiat tundvat ja mõtestavat teadlast, võib pidada oma-moodi sümptomaatiliseks. Idamaade filosoofia uurimine ja mõistmine ning asjatundlik tõlgendamine eeldab väga head keeleoskust, kultuuri ja ajaloo tundmist ning mingi konkreetse teema sügavat läbiuurimist. See eeldab ka edukaks teadustööks vajalikke tingimusi – vastava raamatukogu ja allikabaasi olemasolu, samuti sotsiaalset tellimust.

Tartu ülikool jäi Saksa kultuuri areaali, mis võimaldas olla sõltumatum Venemaa teadus- ja hariduspoliitikast. Kuid olles siiski selle kultuuriareaali äärealal, jäid Tartu orientalistide teaduskontaktid teiste

Joonis 5. Hermann Alexander Keyserling (*Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 1963. Bd. 10. Hamburg-Hamm, 1962).

⁹⁹ H. Keyserling. Über die innere Beziehung zwischen den Kulturproblemen des Orients und des Okzidents. Jena, 1913. Teos on kirjutatud Raikkülas pärast ümbermaailmareisilt naasmist ja kujutas endast Shanghai Hiina Rahvusvahelises Instituudis 1912. aastal peetud ettekannet; H. Keyserling. Wiedergeburt. Darmstadt, 1927

¹⁰⁰ H. Keyserling. Hommiku- ja õhtumaine mõtlemine kui tee mõtteni. / Loov tunnetus. Tartu, 1998. Lk 27–28.

Euroopa riikide (Inglismaa, Prantsusmaa) kolleegidega väga tagasihoidlikeks ning võimalused sealsetes raamatukogudes ja arhiivides leiduvate Idamaade käsikirjade uurimiseks – episoodilisteks. Seda enam väärivad austust üksikud eredalt särama löönud tähed.

Johann Ludwig Müthel – Tartu Keiserliku Ülikooli õigusteaduskonna isa

Marju Luts

Õigusteaduskonna algus 1802. aastal

Õigusteaduskonna istungite protokolliraamat *Actum in Facultate Caesareae Academiae Dorpatensis* on avatud 24. aprillil 1802 sellise sissekandega: Pärast seda, kui 21. ja 22. aprillil oli toimunud selle akadeemia pidulik avamine, seadis austatud kõrgeltseatud kuratoorium täna sisse akadeemilise nõukogu, mis pidas kohe oma esimese istungi ning asus päevakorra järgi formeerima teaduskondi. Sealjuures võtsin mina, Johann Ludwig Müthel, rooma ja saksa algupära tsiviil- ja kriminaalõiguse¹ kutsutud korraline professor õigusteaduskonna seni ainsa liikmena üle selle teaduskonna dekaanaadi. Nii on kirjas ka akadeemilise nõukogu protokollide väljavõttes, mis on lisatud aktidesse. Sellises kvaliteedis alla kirjutades JLMüthel, dekaan.²

Teaduskonna esimene dekaan oli kuratooriumi poolt professoriks valitud juba enne ülikooli avamist. Kohe, kui kuratoorium 1802. aasta alguses oma organiseerimistööga jälle Tartus alustas, pöörduti tollal veel Riias maakohtus sekretäriametit pidanud Mütheli poole ning pakuti talle ülalnimetatud professuuri. Mütheli vastusest kuratooriumile ilmneb, et kuraator Carl Otto von Transehe oli juba eelmisel suvel temaga võimalikust professuurist rääkinud.³ Tollal oli juttu õigusteaduskonna kolmandast, Liivi- ja Eestimaa provintsiaalõiguste ning praktilise õiguseõpetuse professuurist. Nüüd teatas Müthel, et talle oleks tema senise tegevuse pinnalt see *praktiline professuur* küll paremini sobinud, kuid nõustus siiski üldise tsiviil- ja kriminaalõiguse⁴ professuuri vastu

¹ Vrdl nn kuraatorlikud statuudid: Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes nebst den durch den namentlichen Befehl Sr. Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzugekommenen Veränderungen. Zum eigenen Gebrauch der Universität gedruckt. In der academischen Buchdruckerey bey M. G. Grenzius, 1802, §82, kus on sätestatud õigusteaduskonna struktuur.

² EAA. 402-9-1. L 2.

³ J. L. Müthel an das ritterschaftliche Kuratorium. Riga, 25. Januar 1802 (EAA. 402-4-7. L 339).

⁴ Ma nimetan Mütheli esimest professuuri õigusteaduskonnas *üldise õiguse* õppetooliks sellepärast, et sisuliselt mõeldi selle pikavõitu nimetuse all rooma, kanoonilise ja germaani algupäraga õiguste kogumit. Niisugune üldine ja peaaegu üle-euroopaline õigus oli kujunenud eelkõige rooma õiguse retseptiooni tulemusena alates keskajast. Ladina keeles nimetati seda *ius commune*, saksa keeles *gemeines Recht*.

võtma.⁵ Nii tuleb tõdeda, et õigusteaduskonnas oli ülikooli avamisel vaid üks professor ja seegi teatud mõttes vael õppetoolil.

Kui vaadata Mütsheli eelnevat teenistuskäiku, siis võib täiesti uskuda, et tal oli igati põhjust pidada end õiguse praktilise poole pealt tugevamaks kui üldõigusliku professuuriga paratamatult seonduvas teoreetilisemas õiguseõpetuses. Mütshel oli oma 18 tööaasta jooksul jõudnud praktiseerida auskultandi (st kantseleiametniku) ja protokollijana Riia ametikohtus, Riia ülemkonsistooriumi ja maakohtu sekretäri- ning sama maakohtu assessori asetäitjana, tegeledes aastaid veel ka advokaadipraktikaga.⁶ See ametite loetelu viitab ka valdkondadele, milles Mütshel end ilmselt tugevana tundis: Riia linnaõigus ja Liivimaa maaõigus. Ta kinnitas ka ise oma kirjas, et ülejäänud kahe Läänemere-

⁵ Kui raske oli siiski ka lähedalasuvast Riist Tartusse ümber asuda, näitab Mütsheli tihe kirjavahetus kuratooriumiga. Mütshelil oli võrdlemisi suur pere, kus ülikooli tuleku ajal kasvas viis alaealist last. Võib ette kujutada, et sellise perega kolimine ei saanud olla kuigi odav. Mütshel paluski, et kuratoorium eraldaks talle kolimiseks ja elu sisseseadmiseks Tartus esimesel kolmel aastal neli- kuni viissada rubla toetusraha. Kuratoorium leidis, et Mütsheli esitatud põhjused toetus taotlemisel on *liigutavad* ning otsustas eraldada talle ümberasumisega seotud kulude katteks ühe- kordselt ja lõplikult 1000 rubla. Lisades oma otsusele samas nõudmise, et Mütshel ei tohi sellest kellelegi teada anda. 200 rubla sellest summast sai Mütshel kätte juba Riias, et tal oleks võimalik kolimisega alustada (EAA. 402-4-7. L 328p, 339p, 375).

⁶ Johann Ludwig Mütshel sündis 20. veebruaril 1763 Liivimaa Läti-osas Cesvaines (sks. k. *Seßwegen*). Erinevate allikate järgi pidas tema isa seal maapastori, jutlustaja või kiriku võõrmündri ametit. Igatahes soovis isa oma pojale teoloogilist haridust. 12-aastasena saadeti Johann Ludwig Saksamaale, Magdeburgi lähedale Klosterbergeni kloostrikooli. 1781. aastal alustas Mütshel õpinguid Halle ülikooli teoloogiateaduskonnas. Väidetevast oli õigusteadus talle andale meelepärasem ja selle saladuste süüvimiseks olid kulunud öötunnid. Viimaks oli ka isa nõus poja erialavahetusega ning 1783. aastal Göttingenis oma õpinguid jätkates pühendus Mütshel juba ainult õigusteadusele. 20-aastase noormehena kodumaale tagasi pöördunud sai temast 1784 auskultant, hiljem protokollist Riia käsitöökohtus. 1785. aastal Riia ülemkonsistooriumi sekretäriametis avanes Mütshelil võimalus rakendada oma topeltkvalifikatsiooni. 1797. aastal sai temast Riia maakohtu sekretär, aasta hiljem ka sama kohtu assessori asetäitja. Sellelt kohalt saabus Mütshel Tartusse professoriks. Vt ka: Александр Невзоров. Мютель, Иоган Лудвиг / Г. Левицкий (Ред.). Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902). Т. 1. Юрьев, 1902. С. 544 jj; J. F. Recke, C. E. Napiersky (Hrsg.). Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. Bd. 3. Mitau, 1831. S. 291 ff; Eduard Traemer. Mütshel, Johann Ludwig. / Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 23. Leipzig, 1886. S. 104; Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. von Wilhelm Lenz. S. 538; vt ka teenistusleht Mütsheli isiklikus toimikus: EAA. 402-3-1190. L 62 jj. Ilmselt on professor Nevzorov koostanud Mütsheli biograafia just selle teenistuslehe alusel. Nimelt räägib üksnes tema Mütsheli kinnitamisest Riia linnasekretäriks valitseva Senati ukaasiga 26. aprillist 1800, arvestades teenistusaega 31. detsembrist 1799 (A. Невзоров. Мютель, Иоган Лудвиг. С. 544). Sama võib lugeda ka Mütsheli teenistuslehest, kus seda nimetatakse *ülendamiseks*. Ükski teine allikas Mütsheli puhul Riia linnasekretäri ametit ei maini. Ka 1802. aasta läbirääkimiste ajal professuuri osas on juttu ikkagi Riia maakohtu sekretärist Mütshelist (vrdl nt: EAA. 402-4-7. L 285, 328p).

provintsi kohalikku õigust ei oleks ta siiski võimeline kohe lugema.⁷ 1802. aasta alguses pakutud üldõiguslik professor ei hirmutanud teda vast sellepärast, et ta oli nii rooma kui üldist saksa õigust õppinud oma tudengiaastail Saksamaal Halle (1781) ja Göttingeni (1783) ülikoolides.

Müthelil ei tulnud talle veidi sobimatut õppetooli siiski kuigi kaua täita. Mitte küll ülikooli,⁸ vaid iseenele palvel õnnestus tal ümber asuda Liivi- ja Eestimaa provintsiaalõiguste õppetoolile. Juba 26. aprillil istungil arutas kuratoorium Mütheli esitatud tungivat soovi vahetada professori ning asuda tegutsema *tema soodumusele ja pikaajalises praktikas kogutud kogemustele vastaval* õppetoolil.⁹ Igatahes ei olnud Müthel ülikoolis ainuke professor, kes soovis juba sel esimesel semstril õppetooli vahetada. Peale tema esitasid samasisulise taotluse veel professorid G. F. Parrot, Martin Ernst Styx ja Hermann Leopold Böhlendorff. Niisiis leidis igas teaduskonnas oma professuurivahetaja. Seepärast kogus kuratoorium vastavad taotlused kokku ning esitas 28. juunil uued vormilised kutsed.¹⁰ Müthel võis 30. juunil õigusteaduskonna protokolliraamatusse tehtud sissekandele oma professuurimuutusest taas uues *kvaliteedis* alla kirjutada.¹¹ Tegelikult oli see ka viimane kord, kui tal tuli teaduskonna istungiprotokoll üksinda allkirjastada ehk üksi koosolekut pidada. Samale esimesele lehele on mahtunud 2. juuli sissekanne veel ühe kolleegi, alguses ülikooli sündiku ametisse kinnitatud Carl Friedrich Meyeri¹² nimetamisest vabanenud üldõiguslikule õppetoolile. 19. sajandi Tartu ülikooli õigusteaduskonna esimese aastakümne juhtiv ja tooniandev tandem oli kokku saanud.

⁷ Müthel ilmselt ei teadnud, et Kuramaa rüütelkond ei osalenud enam ülikooli organiseerimisel ja ka provintsiaalõiguslik professor hõlmas pärast seda vaid Liivi- ja Eestimaa kohalikku õigust.

⁸ Nii nimelt: П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в первые десятилетия XIX в. // *Studia iuridica: Historia et theoria* 4: Из истории юридического образования в Эстонии в XVII–XIX вв. (Tartu Ülikooli Toimertised. 868.). Tartu, 1989. C. 97.

⁹ EAA. 402-4-7. L 394.

¹⁰ EAA. 402-4-7. L 417. Senises kirjanduses käib Mütheli professuurivahetuse kuupäevana 14. mai 1802 (П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в первые десятилетия XIX в. C. 97, viitega L. Leesmendi artiklile, kuid viimases pole üldse juttu Mütheli professuurivahetusest; vrdl: Leo Leesment. Esimesest õigusteaduse professorist 1802. a. taasavatud Tartu Ülikoolis. // *Nõukogude Õigus*. 1978. 6. Lk 435. Järvelaiu viidatud venekeelne variant Leesmendi artiklist on eestikeelse tõlge). 14. mail 1802 toimus küll akadeemilise nõukogu istung, kus muu seas kanti ette ka kuratooriumi 8. maiga dateeritud kiri nõukogule, et Müthelil on lubatud professuuri vahetada (vt: väljavõtet nõukogu istungiprotokollist EAA. 402-3-1190. L 2). Mütheli isikutoimikus leiduvast teenistuslehes pole muide sõnagi toimunud professuurivahetusest (EAA. 402-3-1190. L 63p).

¹¹ EAA. 402-9-1. L 2.

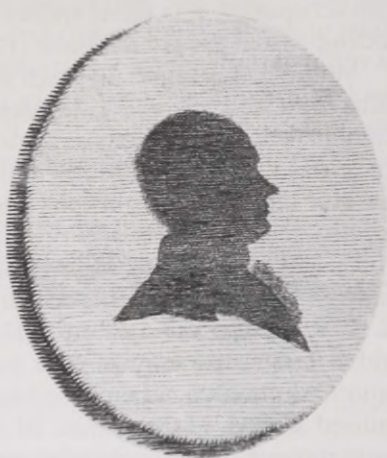
¹² Carl Friedrich Meyer (1757–1817) oli Tartus saksa ja rooma algupära kriminaal- ja tsiviilõiguse professor surmani.

Müthel kolleegina

Mütheli puhul on ikka rõhutatud tema tihedat lävimist F. G. Parrotiga.¹³ 28. mail 1812 Müthelile peetud leinakõnes ülistas Parrot lahkunu teeneid ülikooli algusaastate organiseerimistöös: *Siin kontsentreerusid kõik tema kogutud teoreetilised teadmised ja väärtuslikud kogemused, et teha temast [...] tekkiva asutise üks alustalasid. Tema tahte puhtus ja hoole soojus olid võrdsed tema teadmiste põhjalikkuse ja hulgaga. Kes jõuaks lugeda üles kogu tema tööde hulga meie hüvanguks, selle akadeemia rajamiseks ja hoidmiseks? [...] Ma meenutan tänulikult eelkõige seda, mis ma ise talle võlgnen. Oma sõbrakäega juhatas ta mind asjaajamistes ja juhtis minu samme siinsete seaduste mulle tundmatul teel.*¹⁴ Võib uskuda, et juriidilised nõuanded kulusid ülikooli tulihingelisele juhile marjaks ära ning enam-vähem ühevanuste meeste (Müthel oli vaid enam aastat Parrotist vanem) vahel valitses ilmselt tõesti sõbralik suhe.

Samas ei ole põhjust arvata, et iseenesest küll Tartu professorite seltskondliku kooskäimise ringi *Ephesinische Kirche*¹⁵ liikmete hulka arvatud Müthel¹⁶ oleks olnud eriti seltskondlik. Ehkki Parrot rõhutas Mütheli sõbralikkust, piiras temagi selle eelkõige perekonnaga: *Temas [Müthelis] oli sügav tundmus sõpruseks. Seda kogesid tema vähesed lähedased sõbrad. Kuid ta ei otsinud võimalust selle välja näitamiseks, eriti mitte seltskondlikus ringis, millega ta nagunii vaid väga harva liitus. Tema vaim oli selleks liiga tõsimeelne, mis oli talle üldse iseloomulik. Ta otsis oma sõpru kitsast perekonnaringist ja tegelikult õigusega, sest sealt võib neid ikka leida.*¹⁷

Joonis 1. Johann Müthel (TÜR KHO. Fo 3623:8a).

¹³ П. Ярвейлд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в первые десятилетия XIX в. С. 97; vt ka: Friedrich Bienemann. Der Dorpater Professor Georg Friedrich Parrot und Kaiser Alexander I. Reval, 1902. S. 81.

¹⁴ Georg Friedrich Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Müthel, russisch-kaiserlichen Collegienrath, Professor des Livländischen Provinzialrechts und der practischen Rechtsgelehrsamkeit an der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, gehalten am 1802. Dorpat, s.a. S. 12 f.

¹⁵ Tartu ülikooli ajalugu. II kd. 1798–1918. Koost. K. Siilivask. Tallinn, 1982. Lk 41.

¹⁶ Vrdl: Johann Wilhelm Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. // Baltische Monatsschrift. Bd. 53. Riga, 1902. S. 362 f.

¹⁷ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Müthel. S. 5.

Mütheli *perekonnaring* Tartus oli aga kaunis suur, sest siin elasid paljud tema enda ja ka naisepoolsed sugulased.¹⁸ Ka Mütheli lähedaseks sõbraks nimetatud filosoofiaprofessor B. G. Jäsche oli 1808. aastast selle suguvõsaga seotud.¹⁹

Müthel ei saanud ülikooli professorina siiski üksnes oma pere keskel viibida, vaid pidi suhtlema ka kolleegidega. Nagu öeldud, oli tema esimene teaduskonnakaaslane Carl Friedrich Meyer, kellega koos tuli seista silmitsi teaduskonna ülesehitamisega seotud raskustega. Johann Wilhelm Krause väitel oli Meyer *Mütheli salajane vastane*. Erinevalt endassetõmbunud Müthelist oli Meyer avatud ja seltskondliku loomuga, mis ometi ei tähendanud eriti sõbralikku läbikäimist kolleegidega teaduskonnast või ülikoolist üldse.²⁰ Olgu isiklike sõprus- või vaenu-suhetega kuidas oli. Minu käsutuses ei ole allikaid, mis Krause väidet toetaksid või ümber lükkaksid. Asjaajamiste ning töösuhete puhul tundub siiski, et õigusteaduskonna esimeste professorite vahel valitses sõbralik koostööõhkkond.

Olgu siinkohal näitena toodud kasvõi ülikooli uue põhikirja välja-töötamine. Müthel valiti 1802. aasta 29. detsembril vastava komisjoni liikmeks.²¹ Kui hiljem nõukogus esitasid teiste teaduskondade professorid vastuväiteid Mütheli plaanile õigusteaduskonna struktuuri osas, siis kaitses Meyer Mütheli koostatud struktuuri tunduvalt tulisemalt kui Müthel ise.²² Ka toetas Meyer väga ning koguni käendus Mütheli laenuaotlust. Vastuolude tõttu oma senise üürileandjaga soovis Müthel 1805. aastal saada laenu ülikooli pensionifondist, et soetada omale maja.²³ Pensionifond oma esialgse kapitaliga (10 000 rbl) pidi 1803. aasta põhikirja §288 järgi andmagi selle aastase summa laenudena välja, et kasvatada fondi kapitali laenuintressidest.²⁴ Enne Müthelit olid professoritest seda võimalust kasutanud juba Carl Friedrich Meyer, Friedrich Eberhard Rambach ja Wilhelm Friedrich Hezel, samuti ülikooliga mitte-seotud isikud.²⁵ Võib-olla seisis Meyeri toetusvalmiduse taga tõepoolest ka asjaolu, et ta ise oli juba pensionifondilt laenu saanud. Ometi viitab vastastikusele sõprusele ja ühistundele seegi asjaolu, et pärast Mütheli

¹⁸ Lähemalt: **Johann Wilhelm Krause**. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. // Baltische Monatsschrift. Bd. 54. Riga, 1902. S. 81.

¹⁹ **J. W. Krause**. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Bd. 53. S. 384.

²⁰ **J. W. Krause**. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Bd. 54. S. 92.

²¹ Ülikooli 1803. aasta põhikirjast ja selle väljatöötamisest vt ka: Tartu ülikooli ajalugu. II. Lk 42 jj.

²² Lähemalt ja viidetega: **Marju Luts**. Keiserlik *Landesuniversität* Läänemereproovintsidele. Tartu ülikooli õigusteaduskonna struktuur 19. sajandi alguses. // Ajalooline Ajakiri. 1998. 3 (102). Lk 43 jj.

²³ Mütheli laenuaotlus on üksikasjalikult dokumenteeritud tema isiklikus toimikus (EAA. 402-3-1190. L 8–20).

²⁴ Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat.

²⁵ Ülevaade pensionifondi olukorrast ja võimalustest 1805. aastal (EAA. 402-3-1190. L 16).

surma sai just Meyerist tema orvustunud laste eestkostja (seadusega ettenähtud teine eestkostja oli professor G. B. Jäsche).²⁶

Tandemil Mützel-Meyer oli taasavatud ülikooli esimesel aastakümnel õigusteaduskonnas kahtlemata juhtpositsioon. Kõigepealt olid nad kuni 1803. aasta lõpuni üldse vaid kahekesi ning olid kordamööda dekaaniametis. 1804. aasta esimesest semestrist vaid 1805. aasta aprillini Eestimaa ja Soome provintsiaalõiguste professuuri täitnud Christian Daniel Rosenmüller valiti küll dekaaniks, kuid jõudis selles ametis olla vaid mõne kuu. Samuti 1804. aastast teaduskonna liikmeskonda kuulunud Kuramaa provintsiaalõiguse professor Friedrich Kasimir Kleinenberg²⁷ oli vaid erakorraline ning ei saanudki teaduskonnas juhtivaid ametikohti täita. Alles 1805. aastal Eestimaa ja Soome provintsiaalõiguste professoriks valitud Christian Heinrich Gottlieb Köchy²⁸ sai meie kahele sõbrale selles mõttes konkurentsi või ka koormuseleevendust pakkuda. Köchy saabumisest 1805. aasta teisest semestrist kuni Mützeli surmani 1812. aastal jagunesid dekaanadisemestrid järgmiselt: nii Mützel kui Köchy viiel semestril, Meyer neljal. Viimane oli aga 1806.–08. aasta viie semetri vältel ülikooli rektor. Õigusteaduskonna professoritel tuli tihti ka ülikooli appellatsioon- ja revisjonikohtu eesistuja ametit pidada. Mützel tegi seda oma kümne teenistusaasta jooksul kaheksal semestril ja lisaks veel üks kord (1805. aasta sügissemestril) ühe konkreetse asja arutamiseks esimehe kohusetäitjana. Meyer ja Köchy jõudsid esimesel kümnendil selles ametis olla vaid vastavalt kahel ja kolmel semestril.

Arvatavasti oli Mützeli nii korduv valimine ülikooli kõrgeimale kohtunikupostile seotud nii tema praktilise kogemustepagasi kui ka isikuomadustega. Juba enne ülikooli tulemist oli Mützel väidetavasti kogu Liivimaal kuulnud oma äraostmatuse ja põhimõttekindlusega. Parrot on seda kuulsust kirjeldanud järgmiselt: *Tema tegevus ja põhjalikkus oma töös on Riias ning kogu maal niisama kuulsad kui tema äraostmatus. Tema vaim oli tegev, tema süda puhas, tema käed plekkideta. Selles ei saa kahelda, sest tema öötöö, tema väsimatu põhjalikkusetaotlus ja tema pistisevihkamine olid tihti ka selle ülbe pööbli pilkamisobjektid, kes ei suutnud mõista sellist tegevust ja voorust.*²⁹ Ülikooli akadeemiline pere ilmselt oskas hinnata neid voorusi, kui valis Mützeli ikka ja jälle oma asjade üle kohtumõistjaks. Võimalik, et muu seas oli määrav ka Mützelile üldiselt omistatav olemuslik isalikkus.

Mützelil tuli vahel teaduskonnaski täita teatud mõttes kohtuniku või lepitava isa rolli. Näitena võib tuua õigusteaduskonnas 1811. aasta algul puhkenud loengutüli. Professor Köchy oli nimelt välja kuuluta-

²⁶ EAA. 402-3-1190. L 33 j.

²⁷ Friedrich Kasimir Kleinenberg (1754–1813) oli Kuramaa õiguse professor kuni surmani.

²⁸ Christian Heinrich Gottlieb Köchy (1769–1828) Eestimaa ja Soome õiguse professor Tartus 1805–1817.

²⁹ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Mützel. S. 11 f.

nud Meyeri professuuri ainete hulka kuuluvad loengud rooma õiguse pandektidest. Ehkki teiste professuuride ainete lugemine oli teaduskonnas üsna tavaline, tundis Meyer end sel korral puudutanuna. Ta oli nimelt ka ise pandektiloengud välja kuulutanud. Nii leidis ta, et Köchy oleks pidanud eelnevalt vähemalt küsima, ega Meyer ise ei kavatse sel semestril sama ainet lugeda.³⁰ Köchy vaidles omalt poolt vastu, et selline eraviisiline loa nõutamine oleks vastuolus ülikooli põhikirjas ettenähtud akadeemilise õpetamisvabadusega.³¹ Meyer siiski niisama lihtsalt leppida ei kavatsenud ning esitas akadeemilisele nõukogule taotluse, et see võtaks vastu otsuse niisuguste kollisioonide keelamiseks.³²

Loomulikult ei olnud küsimus ainult põhimõttes või konkurentsi-kartuses. Professorite loenguhonorarid sõltusid ka kuulajate hulgast. Kui kaks professorit lugesid samal semestril ühte ainet, jagunesid üliõpilased nende vahel ja mõlema honorar pidi paratamatult kujunema väiksemaks kui tavaliselt. Samas tuli professoril endal siiski kogu töö ära teha.

Tekkinud pingelises olukorras pakkus Müthel dekaanina välja saalomonlikult vahepealse lahenduse. Ühelt poolt andis ta õiguse Köchyle, et põhikirja järgi on õpetamisvabadus tagatud ning lubatud lugeda ka teise professuuri aineid ilma vastava professori enda loata. Ainus piirang põhikirja §-st 88 seisnes selles, et sealjuures ei tohtinud kannatada lugeja enda professuuri kuuluvate ainete õpetamine. Selle reegli vastu oli Köchy aga oma väljakuulutatud loengutega eksinud. Ta oligi vaid teiste professuuride ained välja kuulutanud, pakkumata ainsatki loengut Eestimaa või Soome provintsiaalõigustest. Nüüd tahtis dekaan Müthel, et vastav reegel oleks siiski täidetud. Köchy oli seepeale valmis taganema umbes poolele maale oma esialgsest teadaandest lugeda 1) rooma õiguse pandekte ja 2) üldist kriminaalõigust. Ta kuulutas nüüd lisaks eelnimetatuile välja ka Eestimaa tsiviilõiguse loengu ning lubas vastavalt lugeda kas seda või üldist kriminaalõiguse kursust, olevalt kogunenud kuulajate hulgast. Igatahes ei mingit järeleandmist pandektiloengute küsimuses. Selles tegelikus tülüküsimuses jäi Köchy jonnakalt truuks oma esialgsele plaanile.³³

Tähelepanuväärasel moel ei nõustunud Müthel aga mingil juhul Meyeri keelunõudmisega. Igaühele pidi jääma õigus lugeda ka teiste professuuride aineid omal algatusel. Küll aga tuli Mütheli arvates plaanitavad loenguajad eelnevalt dekaanile teada anda, et see saaks kõrvaldada võimalikud ajalised kokkulangevused.³⁴ Tähelepanuväärseks nimetan ma Mütheli seisukohta sellepärast, et ka tema enda loenguhonorari suurus oli samasuguses ohus nagu Meyeri oma. Nimelt

³⁰ Õigusteaduskonna istungiprotokoll 28.01.1811 (EAA. 402-9-2. L 58).

³¹ Samas. L 58p.

³² Samas. L 59p.

³³ Samas. L 60p.

³⁴ EAA. 402-9-2. L 61.

oli temagi kuulutanud välja üldise kriminaalõiguse loengud, mida soovis lugeda ka Köchy ning lõpptulemusena lugeski. Päris täpselt ei ole kahjuks võimalik kindlaks teha, kuidas jagunesid seepeale kuulajad. Andmed on üksnes Köchy kuulajate kohta. Pandektiloengutes oli tal neid 20 ja kriminaalõiguses 16.³⁵ Mitte päris täpselt, aga siiski kõnekat pilti pakuvad 1807. aasta teise semestri lõpust kuni 1811. aasta esimese semestri lõpuni ülikoolist lahkunud tudengitele väljaantud tunnistuste ärakirjad õigusteaduskonna protokolliraamatus. Selle ajaga nõutas teaduskonnalt tunnistust 41 tudengit, kellest 17 ei kuulanud oma stuudiumi vältel üldist saksa kriminaalõigust mitte kordagi. Seega jääb üle 24 tudengit. Neist 15 olid kuulanud Köchy loenguid, 8 Mütthelit ja üks huviline koguni mõlema loenguid samas aines.³⁶ Niisiis olid tegelikus konkurents hoopis Müttheli ja Köchy loengud. Protesteerinud Meyer nimelt luges 1811. aasta esimesel semestril pandektide asemel rooma õiguse institutsioone.³⁷

Igatahes tundub, et Müttheli pakutud lahendus toimis. Edaspidi kuulutasid Köchy ja Meyer oma pandektiloengud välja erinevatel semestritel, mitte kordagi enam korraga. Kirjeldatud juhtumis leiab aga tõepoolest kinnitust Müttheli paljukiidetud erapooletus ning mõneti isalikult mõjuv lepitav ja rahustav tasakaalukus. Kui temast kuus aastat vanem kolleeg Meyer ilmutas lapsikuid solvumismärke ja kuus aastat noorem kolleeg Köchy lapsikut jonnakust, siis Mütthel näib kõige selle keskel tõesti leebelt naeratava isana. Leppides muuhulgas sellegagi, et laps tema võileivast poole endale haarab.

Mütthel akadeemilise õpetajana

Müttheli isaliku hoolitsusega pidi seostuma ka teatav, võib-olla koguni pelutav rangus. Miks muidu oleks Parrot oma leinakõnes meenutanud tudengite algusaastate võõristust Müttheli suhtes: *Mitte alati ei olnud tema õpetlaslik teene nii tunnustatud, kui oleks pidanud. Meie akadeemia algaegadel ei olnud õppiv noorus [veel] valmis võtma vastu tema mehelikku, põhjalikku, kriitilist ettekannet. Alles vähehaaval saabus küpsus ning õpiti suurepäraselt õpetajat mõistma, austama ja armastama.*³⁸ J. W. Krause läks oma hinnangus Mütthelile tunduvalt kaugemale: *Tema muidu pehmet südant ja tundemaailma teravdas mingi askeetlik hape. Ta haistis igal pool kõige hullemat sorti kelmust. Mõnele võis tunduda, nagu oleks temas kehastunud Torquemada või ...*³⁹ Kellele vihjas Krause oma kolme punktiga, seda

³⁵ EAA. 402-4-45. L 296.

³⁶ EAA. 402-9-1. L 72p, 73p, 77, 79p, 86, 86p, 89p, 91p; 402-9-2. L 2, 8, 8p, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 15p, 16, 17, 20p, 24, 24p, 25p, 29, 40, 40p, 41, 42, 45, 54p, 64p, 68p, 69p, 71p, 74p.

³⁷ EAA. 402-4-45. L 312p.

³⁸ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Mütthel. S. 15.

³⁹ J. W. Krause. Das erste Jahrzehnt der ehemaligen Universität Dorpat. Bd. 54. S. 81.

saab üksnes oletada. Juba võrdlus kurikuulsa suurinkvisiitori Thomas de Torquemadaga iseenesest tundub päris teravana. Igatahes jääb nii Parrot ettevaatlikust kui Krause ülepritsivast väljendusest mulje, et üliõpilased vähemalt alguses pigem pelgasid kui austasid ja armastasid oma akadeemilist õpetajat.

Ometi oli tal neile aastail 1802–12 välja pakkuda terve hulk erinevaid loengukursusi. Andrei Nevzorov nimetas oma Mütheli-biograafias 14 kursust.⁴⁰ Samu aineid viitega Nevzorovi nimekirjale loetleb ka Peeter Järvelaid.⁴¹ Sealjuures on erinevate ainetena nimetatud viit loengukursust Liivimaa õigusajaloost, mis osaliselt olid küll pühendatud erinevatele ajaperioodidele. Loengukavade alusel Mütheli väljakuulutatud aineid kokku arvestades saab aga tulemuseks koguni 17 erinevat kursust alates 1802. aasta teisest semestrist. Nevzorovi-Järvelaiu nimekirjast on täiesti välja jäänud sellised loengud nagu:

- korraline tsiviilprotsess (1802 II⁴²);
- rooma õiguse ajalugu (1802 II, 1810 II);
- poliitikateooriad (1803 II);
- üldine saksa kriminaalõigus (1803 II, 1804 I ja II, 1805 I, 1806 I ja II⁴³, 1807 I, 1810 II, 1811 I);
- positiivne saksa tsiviilõigus (1803 II; 1804 I ja II);
- kohtuliku praktika alused või praktiline õiguseõpetus (1803 I ja II; 1805 II; 1806 I);
- kantseleistiil ja -tseremoonia (1803 II; 1808 I välja kuulutatud, kuid jäi ära⁴⁴; 1808 II; 1812 I);
- saksa kriminaalprotsess (1805 I);
- kanoonilise õiguse ajalugu (1812 I);
- saksa õiguse ajalugu (1812 I).

Eriti palju loetud saksa kriminaalõigusega konkureerivad seni käibinud nimekirjast eelkõige Liivimaa õigusajalugu (1806 II; 1807 I; 1809 II; 1810 I; 1811 I ja II), mille Mützel ühendas vahel ka üldise õigusajalooga (1805 I ja II; 1809 II).

Liivimaa provintsiaalõiguse professorina luges Mützel muidugi ka vastavaid positiivõiguslikke aineid:

- rüütli- ja maaõigus koos selle ajalooga (1802 II; 1803 II);
- kriminaalõigus rüütli- ja maaõiguses (1805 II);
- Liivimaa kriminaal- ja tsiviilõiguse alused (1803 I; 1807 II);
- Liivimaa õiguse pandektid (1808 I ja II; 1809 I ja II);
- Liivimaa kriminaalõigus (1810 I ja II);

⁴⁰ А. Невзоров. Мютель, Йоган Лудвиг. С. 545.

⁴¹ П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в первые десятилетия XIX в. С. 98.

⁴² Rooma number aastaarvu järel tähistab vastavalt kas esimest või teist semestrit.

⁴³ Polnud küll loengukataloogis välja kuulutatud, kuid tegelikult toimus (EAA. 402-4-45. L 76p).

⁴⁴ Samas. L 95p.

- solitaar- ehk isikuõigus Liivimaa tsiviilõiguses (1811 I välja kuulutatud, kuid jäi ära; 1811 II).

Kümne aasta kohta on see ikkagi kaunis kirju ainetepalett. Samas kõrval luges kolleeg Meyer vaid rooma õiguse institutsioone ja pandekte, vahel ka nn kaasaegse rooma õiguse süsteemi loenguid. Kuigi kriminaalõigus kuulus Meyeri professuuri nominaati, luges ta seda vaid ühel korral (1802 II) ja edaspidi jäi kriminaalõiguse õpetamine enamasti Müheli hooleks. Nagu eelpool nägime, tuli tal sealjuures arvestada konkurentsiga Köchylt. Ometi ei olnud Müheli aktiivsus ka üldise saksa kriminaalõiguse lugemisel tingitud 1802. aasta professuurivahetuse tingimusest, nagu väidab A. Nevzorov.⁴⁵ Kuratooriumi nõusolek vahetuseks oli tõepoolest seotud klausliga, ja nimelt: *Müthelile peab jääma kohustus jätkata juba väljakuulutatud loengutega kuni uue semestri alguseni*.⁴⁶ Selleks esimeseks semestriks olid aga kogu ülikoolis kuulutatud välja pigem sissejuhatava või propedeutilise sisuga loengud. Mühelil olid need vastavalt õigusajaloo alused ja sissejuhatus õiguse teooriasse, millest ta kumbagi hiljem enam sel kujul välja ei kuulutanud.

Niisiis tuleb Meyeri professuuri ainete lugemist seostada ikkagi Müheli enda huvide ja võimetega. Peale selle tuleb silmas pidada, et Mühel lähtus juba tema õpinguaegadel ülikoolides levinud meetodist kohaliku õiguse õpetamisel. Erinevalt varasematest aegadest, kui ülikoolis õpetati juristidele üksnes rooma õigust, tõi nn *usus modernus* kaasa ka kohalike õiguste loengud. Ometi kanti neid ette roomaõigusliku süsteemi järgi või räägiti kohalikest eripäradest lisana roomaõigusliku tüve juurde.⁴⁷ Läänemereprovintssides kehtis aga subsidiaarõigusena nn üldine saksa õigus, mis tegelikult koosnes nii rooma-, germaani- kui kanoonilisest õigusest pärit materjalist. Nii on üpris loomulik, et Liivimaa provintsiaalõiguse professor luges päris palju ka neid üldõiguslikke aineid. Hiljem ja uute teaduslike meetodite valguses sai selline lähenemine küll ka kriitika osaliseks. 1822. aastal nimetas tollane õigusteaduskonna juhtfiguur C. C. Dabelow⁴⁸ senist provintsiaalõiguse õpetamist Tartus täiesti *ebateaduslikuks* ning osutas siin juba kirjeldatud õpetamise meetodile: *Õpetati hoopis lahjat, algusest peale ühekiilgset provintsiaalõiguse ajalugu ning provintsiaalõiguse dogmaatiline osa lisati pandekti-, kriminaalõiguse- ja protsessiloengutele. Ja kui midagi kuulutati välja eriliselt provintsiaalõiguslikuna, siis ei olnud ka see põhimõtteliselt midagi muud kui provintsiaalõigusega ääristatud pandektiõigus*.⁴⁹

⁴⁵ A. Невзоров. Мютель, Иоган Лудвиг. С. 546.

⁴⁶ EAA. 402-4-7. L 394.

⁴⁷ Selle meetodi olemusest ning 19. sajandi vastureaktsioonist lähemalt ja edasijuhata-
vate viidetega: Marju Luts. Juhuslik ja isamaaline: F. G. v. Bunge provintsiaal-
õigusteadus. Tartu, 2000. Lk 65 jj.

⁴⁸ Christoph Christian Dabelow (1768–1830) oli Tartus rooma ja saksa algupäraga
eraõiguse professor 1819–30.

⁴⁹ Christoph Christian Dabelow. Ueber die Juristen-Fakultät zu Dorpat. / E. G.
Bröcker (Hrsg.). Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland. Bd. 1. Riga, 1822. S. 288 f.

Vaevalt võib aga tudengite eelmainitud võõristuse põhjuseks pidada seda, et neile õpetati kaasaegse saksa õigusteaduse silmis juba mitmes mõttes vananenud ja kõrvalejätaval meetodil. Pole vist põhjust arvata, et 19. sajandi alguse Tartu juuratudeng luges innukalt uuemat õigusteaduslikku kirjandust ning nõudis selle pinnalt ka oma ülikooli õppejõududelt modernsemat ümberkäimist materjaliga. Neid pidi Mütheli loengute puhul eemale pelutama siiski mingi muu põhjus. Võib-olla oli see äärmuseni arendatud süstemaatika, mida küll Müthel ise nimetas *tingimatult rangeks logismiks*.⁵⁰

Nagu öeldud, lähtus Müthel oma õpetamismeetodis ilmselt eeskujust, millega ta oli kokku puutunud õpinguaastail Halles ja Göttingenis. Sel ajal valitses veel nn mõistuseõiguslik suundumus, mis püüdis ka õiguslikku materjali esitada *de more geometrico*.⁵¹ Kui aastatel 1817–22 oli kõne all Mütheli loengukonspektide võimalik avaldamine, väitis hilisem õigusteaduskonna professor Erdmann Gustav Bröcker⁵², et Mütheli muidu tunnustusväärse teadusliku saavutuse puhul tuleb ikkagi kahetseda kaht viga. Esimene tulenes Bröckeri meelest materjali liigsest ulatusest, mis paratamatult tingis pinnapealsust ning vigu. Teine on aga tõepoolest suguluses nn geomeetrilise meetodiga. Nimelt märkis Bröcker, et Mütheli tööde kasutamist segab ülepingutatud alapunktistamine ja alapunktide alapunktistamine.⁵³ Mütheli käsikirjade kasutamine on selles mõttes tõepoolest kaunis keeruline. Pikapeale kipub järg ikkagi kaduma. Nii tuleb kogu aeg tähele panna, millise alapunkti alapunkti alapunktis parasjagu asutakse. Samas ei puudu Mütheli järjekindlal ja rangel süstemaatikal oma võlu. Ometi võib arvata, et niisugust teksti suulises esituses jälgida oli vägagi raske ning tudengid ei tarvitsenud professori ranget logismi just nauditavaks pidada.

Müthel teadlasena

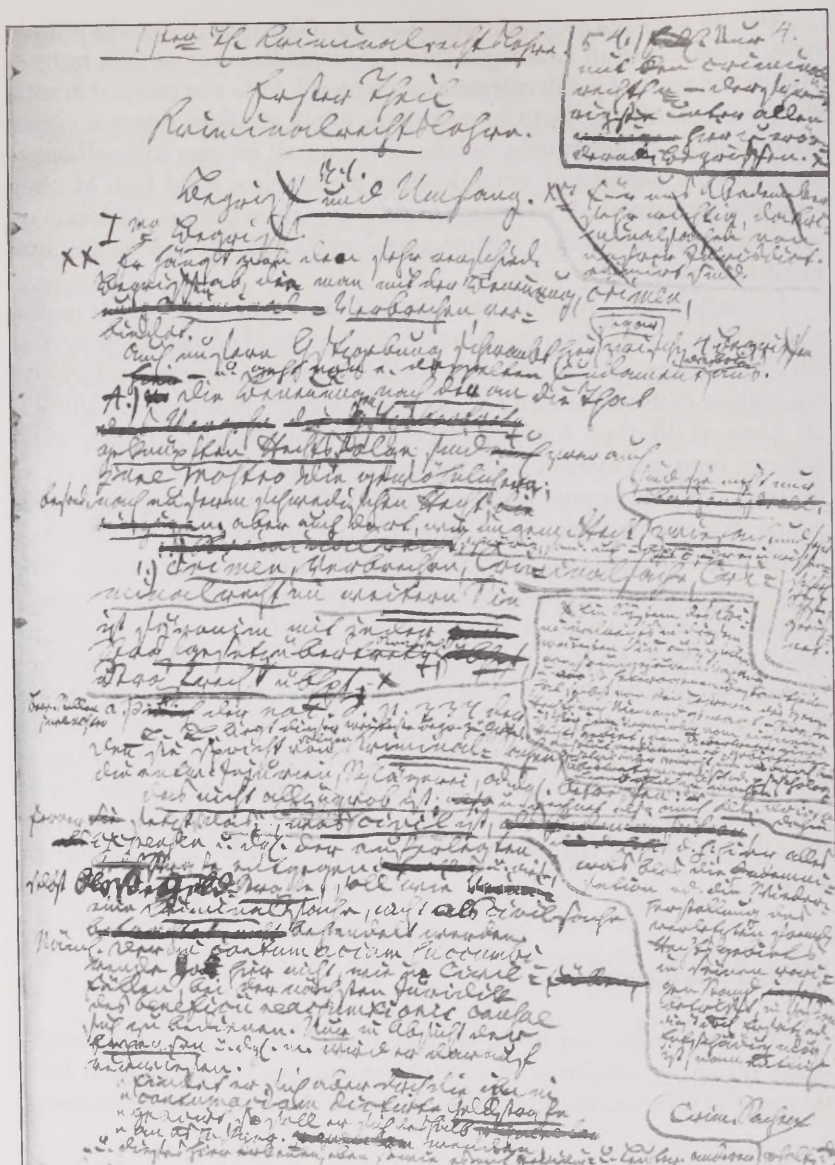
Mütheli ühe olulise uurimisvaldkonna moodustanud Liivimaa kohalik õigus oli varem teaduslikult läbi töötamata. See on ka asjaolu, mida ikka ja jälle rõhutatakse, et Müthel pidi oma uurimis- ja õpetamiseseme

⁵⁰ Tegelikult küll tihti, kuid nii äärmuslike ja kumulatiivselt kokkuseatud predikaatidega 1805. ja 1806. aastal peetud kriminaalõiguseloengute konspektis (TÜR KHO. 8-21. L 108p).

⁵¹ Demonstreerivast meetodist õigusteaduses: **Wolfgang Drechsler**. Einführung. / W. Drechsler (Hrsg.). Johann Ulrich von Cramer. Opuscula I. Hildesheim, Zürich, NewYork, 1996. S. XXII ff; lühendatud variant eesti keeles: **Wolfgang Drechsler**. Johann Ulrich von Cramer ja demonstreeriv meetod õigusteaduses. // Juridica. 1996. 8. Lk 400 jj.

⁵² Erdmann Gustav Bröcker (1784–1854) oli aastal 1825 Tartus provintsiaalõiguse erakorraline, 1831–50 rahvusvahelise õiguse ja riigiõiguse korraline professor.

⁵³ [Erdmann Gustav Bröcker]. Müthel's rechtswissenschaftlicher Nachlass. / E. G. Bröcker (Hrsg.). Jahrbuch für Rechtsgelehrte in Russland. Bd. 1. Riga, 1822. S. 231.

Joonis 2. Lehekülj J. L. Mütheli loengukonspektist (System des livländischen Provinzialrecht. II. Vorlesungen an der Universität Dorpat. Mit Ergänzungen und Verbesserungen. [1803]. TÜR KHO. 8-7).

n.ö toorainena kokku kandma ja üleüldse mingisse korda seadma.⁵⁴ Samas pidi ümberringi siiski valitsema kindel ootus, et kohalik ülikool oma kohalike õiguste professoritega hakkab avaldama ka vastava

⁵⁴ Nt: E. Traemer. Müthel, Johann Ludwig. S. 104.

valdkonna uurimusi. Nii väitis Gustav Johann von Buddenbrock, et õigustatult vaadati selle sajandi alguses rajatud keiserliku ülikooli poole Tartus, milles sisseseatud spetsiaalsete õppetoolide tõttu Venemaa, Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa õiguste jaoks pidi tärkama lootus, et tulevad ka vastavad süstemaatilised käsitlused.⁵⁵ Samas tuli tal tõdeda, et neile ootustele vastasid lõpptulemusena siiski vaid Mütheli tööd, mis paraku olid olemas üksnes käsikirjalistena. Ka oma üldhinnangus õigusteaduskonna varasemale tegevusele ülimalt kriitiline Dabelow tõstis esile just Mütheli teadusliku taseme kõrgust. Tema hinnangust ei puudunud siiski ka suur annus irooniat: *Tartu õigusteaduskonna krooniks jääb alati Müthel, kuivõrd on juttu rangest õigustundest, truust kohusetäitmisest ja püsivast hoolsusest. See võiks kehtida ka tema kui õpetlase kohta, kui tal oleks olnud parem teaduslik haridus ja saatus oleks teda varustanud helgema peaga.*⁵⁶ Mütheli käsikirjaliste loengukonspektide kohta arvas Dabelow samas, et vähemalt provintsiaaõiguse osas on need väga väärtuslikud.

Mütheli teaduslik pärand on tänini jäänud suurelt jaolt käsikirja. Mütheli eluajal ei jõudnud avalikkuseni ükski kirjutis tema sugugi mitte viljatust sulest. Kaasaegsete hinnangutest võib järeldada, et Mütheli teaduslik tagasihoidlikkus tulenes eelkõige tema äärmuseni ulatunud enesekriitikast ja täiuslikkusetootlusest.

Tartu Ülikooli Raamatukogu käsikirjade osakonnas säilitatav käsikirjaline pärand⁵⁷ on mahult kaunis aukartustäratav. Selle 31-st ühikust on 29 Mütheli enda loengukonspektid, kõik ligi 300 lehe ehk ca 600 leheküljega. Kaks aastat pärast Mütheli surma, 1814. aastal avaldas Karl Morgenstern lootust, et *tema [Mütheli] kaheldamatult väga teenekaist kirjanduslikest töödest edaspidi keegi asjatundjaist kasutamiskõlbuliku osa trükituna teatavaks teeks, sest sellele tugevale jõulisele mehele ei olnud määratud pikemat elu.*⁵⁸ Peatselt leiduski selleks tööks sobiv asjatundja. Juba aasta hiljem võis Morgenstern teatada, et Mütheli käsikirjad on trükiväljaande ettevalmistamiseks antud üle G. J. Buddenbrockile, kes armastusest kohaliku õiguse teadusliku käsitluse vastu lubas need välja anda *nii surnud isa laste hüvanguks kui Liivimaa õiguse uurimise edandamiseks.*⁵⁹ 1817. aastal andis Buddenbrock avalikult teada, et on oma ettevalmistustöödega jõudnud trükivalmis järku. Buddenbrock kavatses Mütheli pärandist välja anda vaid selle osa, mis puudutas kohalikku õigust ja selle ajalugu:

⁵⁵ [Gustav Johann Buddenbrock]. Ankündigung. [Riga, 1817]. S. 2.

⁵⁶ C. C. Dabelow. Ueber die Juristen-Fakultät zu Dorpat. S. 299.

⁵⁷ Ülikool ostis Mütheli käsikirjad tema pärijatelt 1820. aastal.

⁵⁸ [Karl Morgenstern]. Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom Jahre 1812. / K. Morgenstern (Hrsg.). Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 1, Jg. 1813. Dorpat und Leipzig, 1813. S. 218.

⁵⁹ [Karl Morgenstern]. Müthels litterarischer Nachlaß. / K. Morgenstern (Hrsg.). Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst. Bd. 2, Jg. 1814. Dorpat und Leipzig, 1815. S. 282.

- 1) Liivimaa õigusajalugu kolmes köites. Sellele tahtis Buddenbrock lisada ka sissejuhatuse õigusajaloo ülesannetest ja meetoditest, mille Müthel ise oli ühendanud üldise õiguse ajalooa.
- 2) Liivimaa kriminaalõigus kahes köites.
- 3) Liivimaa isikuõigus ühes köites.
- 4) Liivimaa abieluõigus ühes köites.
- 5) Liivimaa rüütli- ja maaõiguse süsteem ühes köites.⁶⁰

Seega plaanis ta avaldada kokku kaheksa köidet Mütheli uurimusi. Probleem oli aga selles, kust leida väljaandmiseks vajalik raha. Mütheli pärijaid ei tahtnud Buddenbrocki rahaliselt koormata. Vastupidi, neile pidid osaks saama hoopis raamatute müügitulud. Buddenbrocki avalik pöördumine oligi mõeldud selleks, et leida väljaandele eeltellijad ja koguda vajalik summa niisugusel moel. Trükkimist sai tema arvestuse järgi alustada üksnes juhul, kui tellijaid koguneb vähemalt 150. Ilmselt ei leidunud Liivimaal siiski nii suurt hulka *õigusteaduse toetajaid, tundjaid ja armastajaid*,⁶¹ sest Mütheli käsikirjad jäid sel korral kõik avaldamata.

Mütheli teaduslikest vaadetest võib aga aimu saada ka käsikirjade vahendusel. Kahjuks ei ole neid siiani kuigi põhjalikult analüüsitud. Nii saab ka siinkohal esitada vaid esmased tulemused, mis vajaksid kindlasti veel edasiarendamist ja süvendamist. Ometi aitavad needki senist pilti natuke korrigeerida.

Kõigepealt tuletame meelde Dabelowi väidet, et provintsiaalõiguse õpetamisel kanti ette *ühekiilgset õigusajalugu*. Dabelow pidas niisuguse väljendiga silmas seda, et loeti üksnes nn välist õigusajalugu. Juba 18. sajani lõpus hakati saksa õigusteaduses nimelt eristama õiguse välist ja sisemist ajalugu. Väliste õigusajaloo all peeti silmas eelkõige õiguse allikate ajalugu. Sisemine õigusajalugu pidi aga uurima konkreetsete õigusinstituutide ja nende omavaheliste suhete ajalugu. Just viimane oli eriti oluline 19. sajandil saksa õigusteaduse nägu jõuliselt kujundanud õigusteaduse ajaloolise koolkonna programmis.⁶² Seda koolkonda ei saa aga silmas pidada P. Järvelaid, kui ta räägib *esimesest Tartu juristide teaduskoolkonnast – õigusajaloo koolkonnast, kuhu kuulusid J. L. Müthel, [...]*.⁶³

Müthelit ei saa nimelt kuidagi pidada saksa õigusteaduse ajaloolise koolkonna ideede poolehoidjaks. Müthel väljendas küll veendumust, et tulevasele juristile on sissejuhatuseks stuudiumisse hädavajalik just väliste õigusajaloo ehk õiguse allikate ajaloo kursus. Kaasaegse õigusteaduse katsed siduda ühte käsitlusele nii väline kui sisemine õigusajalugu lükkas ta aga otsustavalt tagasi. Veel enama kriitika osaks sai

⁶⁰ [G. J. Buddenbrock]. Ankündigung. S. 7.

⁶¹ Samas. Lk 9.

⁶² Lähemalt ajaloolise koolkonna mõistest õigusteaduses ja selle koolkonna programmist: M. Luts. Juhuslik ja isamaaline. Lk 28 jj, 48 jj.

⁶³ Peeter Järvelaid. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda. II. // Eesti Jurist. 1992. 2. Lk 158.

tema poolt ajaloolises koolkonnas viljeldav suundumus kuulutada just sisemine õigusajalugu õigusteaduse kui niisuguse jaoks hädavajalikuks ja süstematiseerimisel möödapääsmatuks. Mütheli õigusajalooliste vaadete teaduslikule sugulusele 18. sajandi Göttingeni pragmaatilise ajalooteaduse koolkonnaga viitab seegi, kuidas ta rõhutas just pragmaatilise käsitusviisi tähtsust.⁶⁴

Mütheli õigusteaduslikud vaated kuulusid ajaloolise koolkonna eelsesse perioodi ka selles mõttes, et ta oli täiesti valmis tunnustama mõistuseõiguse koolkonna juriidilist loomuõigust ja selle subsidiaarset kehtivust positiivse õiguse kõrval.⁶⁵ Ometi võib just selles punktis täheldada ka Mütheli teaduslike vaadete muutumist tema kümne professoriaasta vältel. See avaldus eelkõige Mütheli kriminaalõiguslike seisukohtade ja veendumuste ümberkujunemises. Müthel luges aastatel 1802–07 üldist saksa kriminaalõigust Göttingeni ülikooli professori G. J. F. Meisteri õpiku⁶⁶ järgi. Valiku võis tingida asjaolu, et Müthel oli selle õpikuga tuttav juba oma õpingute ajast Göttingenis. Veel 1805. aasta loengute kirjapaneku ajal oli Müthel ilmselt veendunud oma valiku õigsuses või vähemalt ei pidanud seda küsitavaks. Arvatavasti 1806. aasta loenguteks tehtud täiendused konspektis näitavad aga juba muutusi. Hiljem lisatud lehel püüab ta põhjendada, miks ta *ei valinud ühtegi kolmest kuulsast uuemast filosoofilisest õpikust Feuerbachilt, Grolmannilt või Kleinilt*. Meisteri õpiku eelistena tõi Müthel välja neli põhjust. Esiteks järgivat see kenasti tasakaalukat keskteed olukorras, kus uuemad autorid tuleb liigitada *terroristideks* [P. J. A. Feuerbach] või *äärmuslikeks humanistideks* [E. F. Klein]. K. L. Grolmann ei kuulunud küll kumbagi nimetatud suunda, kuid esindas omakorda äärmuslikku preventSIONismi, mille eest tahtis Müthel oma kuulajaid hoopis eraldi hoiatada. Meisteri õpiku eelisena tõi Müthel välja käsitletud materjali rikkalikkuse ning ülejäänud ladinakeelseist õpikuist oli selle 1802. aasta väljaanne lihtsalt uusim. Viimane põhjus, mis pidi andma eelise valitud õpikule, seisnes selle lisas, milles Mütheli väitel on lisana trükitud vanim ja parim väljaanne Karl V 1532. aasta kaelakohtuseadustikust *Constitutio criminalis Carolina*.⁶⁷

Ometi on selge, et Müthelis süvenes ajapikku veendumus Feuerbachi uue kriminaalõiguseõpetuse paikapidavusest. Kui ta pärast kolmeaastast vaheaega kuulutas 1810. aasta teisel semestril taas välja saksa kriminaalõiguse loengud, võttis ta aluseks Feuerbachi juba tõeliselt

⁶⁴ J. L. Müthel. Vorlesungen über die römische, canonische, deutsche u. liefländische Rechtsgeschichte (TÜR KHO. 8-1. L 15b jj).

⁶⁵ Lähemalt: M. Luts. Keiserlik *Landesuniversität* Läänemereprovintsidele. Lk 50.

⁶⁶ Georg Jakob Friedrich Meister. Principia iuris criminalis Germaniae communis. Göttingen, 1802.

⁶⁷ J. L. Müthel. Vorlesungen über Meisters jun. Kriminalrecht. 1stes Semester 1805 iter 1stes Semester 1806 (TÜR KHO. 8-21. L 2. Praegu TÜ raamatukogus leiduvaks Meisteri õpikus igatahes ei ole lisa, mis sisaldaks *Carolinat*).

kuulsaks saanud õpiku.⁶⁸ E. G. Bröcker on seda muutust kirjeldanud nõnda: Üleminek kriminaalõiguse puhtpraktiliselt süsteemilt puhtfilosoofilisele nõudis kogu loengukonspekti täielikku ümbertöötamist. Kuid juba varem, aastatel 1805 ja 1806 kaldus Mützel oma ettekandes uue õigusfilosoofia poole.⁶⁹ Selle uue õigusfilosoofia tuuma moodustas tees, et kedagi ei tohi karistada teo eest, mida pole eelnevalt seaduses karistatavana kirjeldatud ja selgesti määratletud ka võimalik karistus (*nullum crimen nulla poena sine lege*). See põhimõte on tänini jäänud õigusriiklikult mõistetud karistusõiguse tuumaks. Küll aga võis see tekitada mõningaid raskusi 19. sajandi alguse Läänemereprovintside seadusandlikus situatsioonis. Näiteks Feuerbach töötas oma uuel kodumaal Baieris ise välja modernse kriminaalkodeksi, mis kehtestati aastal 1813 ja mõjutas selle eeskujule toetuva Preisimaa kriminaalkodeksi (1851) kaudu ka Saksa Keisririigi kriminaalkodeksit (1871). Mützel pidi aga õpetama kriminaalõigust olukorras, kus peaaegu puudusid positiivsed ja uuema aja selguse nõuetele vastavad karistusseadused. Selles mõttes oli Feuerbachi legalistliku õpetuse rakendamine siinmail kaunis keeruline. Ilmselt tundus Mützelilegi, et vanast loomuõiguslikust kriminaalõiguse õpetusest võib ehk siiski veel midagi kõlblikku leida. Igatahes lubas ta 1810/11. aastal, et hakkab edaspidi saksa kriminaalõigust lugema vaheldumisi Feuerbachi ja Meistleri õpikute järgi.⁷⁰ Sellelt pinnalt tundub, et Bröckeri kirjeldatud muutus ei olnudki võib-olla nii kategooriline.

Samas annab Mützeli uuest kiindumusest kinnitust just see osa tema pärandist, mis on pühendatud Liivimaa kohalikule kriminaalõigusele. Sellest osast Mützeli loomingust võime me mingil määral osa saada ka trükisõna kaudu. Nimelt andis tollal veel eradotsendina provintsiaalõigust õpetav Friedrich Georg von Bunge 1827. aastal välja *Mützeli Liivimaa kriminaalõiguseõpetuse käsiraamatu* esimese osa.⁷¹ P. Järvelaid on sellega seoses väitnud järgmist: Asjaolu, et F. G. Bunge valis oma olulisimaks objektiks tsiviilõiguse uurimise ja kriminaalõiguse osas publitseeris J. L. Mützeli käsikirja, räägib veelkord viimase tööde kõrgest teaduslikust

⁶⁸ Paul Johann Anselm Feuerbach. Lehrbuch des gemeinen in Deutschland geltenden peinlichen Rechts. 4. Aufl. Giessen, 1808. Feuerbachi õpiku esimene väljaanne ilmus vaid seitse aastat varem, 1801. Autori eluajal jõudis ilmuda veel õpiku 11. välja. (1831), C. J. A. Mittermaieri väljaandel veel kolm järgnevat väljaannet. Feuerbachi kriminaalõiguslikest vaadetest ja nende olulisusest modernse kriminaalõiguse kujunemisel vt nt: Jaan Sootak. Kriminaalpoliitika. Tallinn, 1997. Lk 83 jj.

⁶⁹ E. G. Bröcker. Mützel's rechtswissenschaftlicher Nachlass. S. 230.

⁷⁰ J. L. Mützel. Vorlesung über Feuerbachs Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts. Zuerst gehalten in 2ten Semester 1810, iter 1tes Semester 1811 (TÜRKHO. 8-23. L. 2).

⁷¹ F. G. Bunge (Hrsg.). Handbuch der livländischen Criminalrechtslehre von Dr. (sic!) Johann Ludwig Mützel, weiland Kaiserl. Russischem Collegienrath und Professor des livländischen Rechts und der practischen Rechtsgelehrsamkeit auf der Kaiserl. Universität zu Dorpat, nach dessen Tode herausgegeben und mit einigen Anmerkungen begleitet. 1. Abth. Dorpat, 1827.

tasemest.⁷² Niisiis: kui juba kuulus Bunge ise tegi sellise valiku, siis pidi Mütheli töö olema seda väärt. Bunge oli Mütheli käsikirja avaldamise ajal aga kõigest 25 aastat vana ja kuulsuse tulekuni oli veel tükk aega. Pealegi oli Bunge teatud mõttes sundolukorras. Ta oli nimelt 1826. aasta teiseks semestriks kuulutanud välja loengud Läänemereprovintside kriminaalõigusest. Eradotsendina tulnuks tal aga akadeemilisele nõukogule esitada kirjalik loengukonspekt, mida tal veel ei olnud. Sellest tuligi idee anda välja hoopis Mütheli käsikiri.⁷³

Paraku on Bunge väljaandel mõned olulised puudused. Esiteks jäigi see poolikuks ning teist, Liivimaa kriminaalõiguse eriosa lõpuni sisaldavat köidet Bunge ei ilmutanud.⁷⁴ Nagu ta muide kordagi enam ei kuulutanud välja ka loenguid kohalikust kriminaalõigusest. Teiseks puudub väljaandja eessõna, mis ütleks kasvõi sedagi, millisest käsikirjast on ikkagi lähtunud.⁷⁵ Rääkimata sellest, et oleks poetatud sõnagi editeerimisprintsipiide kohta. Just need tunduvad aga Bunge väljaande puhul kummalisevõitu. Trükitud käsiraamatust on nimelt enamasti välja jäetud Mütheli õigusdogmaatilised põhjendused, miks üks või teine lahendus peab olema just selline. Müthel on määratlenud kuriteoga tekitatud kahju hüvitamise ja tsiviilõigusliku deliktiõiguse vahekorra,⁷⁶ kuriteo kui *delicta publica* olemuse nii kitsamas kui laiemas tähenduses,⁷⁷ kuriteo ja politseilise korrariikkumise eristamise tähtsuse⁷⁸ jne. Kõik need kriminaalõigusteaduse ja praktikagi jaoks olulised määratlused ning piiritlemised on Bunge käsiraamatust välja jätnud.

Mütheli käsikirjas kasutatud esituskord algab igas punktis sellega, et kõigepealt esitatakse teaduslikud kaalutlused, mis enamasti lähtuvad Feuerbachi teooriast saksa üldise kriminaalõiguse kohta. Seejärel analüüsitakse asjassepuutuvaid allikakohti kohalikust õigusest ning näidatakse, et esitatud teoreetilisi väiteid toetavad ka kohalikud õigusallikad. Just neis kohtades võib näha, millise vaevaga pidi Müthel ikkagi kokku kandma vähesed tükikesed kohalikest seadustest, et

⁷² П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в первые десятилетия XIX в. С. 99.

⁷³ EAA. 402-9-72. L 39 j, 46–47.

⁷⁴ Bunge käsiraamat lõpeb §-ga 65. Mütheli käsikiri Liivimaa kriminaalõiguseõpetusest hõlmab kokku kolm säilikut TÜR KHO nimelisest fondist nr 8: säilikud 7, 9, 10. Number 8 on nimelt ekslikult nende vahele seatud ja sisaldab Mütheli varasemaid loenguid kohalikust õigusest. Eelnimetatud kolmes kokkukuulavas köites on Müthelil kokku 144 paragrahvi. Seega ei hõlma trükitud käsiraamat isegi mitte poolt Mütheli käsikirjast. Seda ka mahulises mõttes.

⁷⁵ Bunge käsiraamatu ja Mütheli käsikirjade võrdlemisel tundub, et aluseks on võetud eelmises viites kirjeldatud loengukonspekt *Liivimaa provintsiaalõiguse süsteem. Alustatud 1807. aasta II semestril*. See käsikiri pidi olema aluseks loengutele, mida Müthel nimetas kõigepealt *Liivimaa kriminaal- ja tsiviilõiguse alusteks* ning hiljem *Liivimaa õiguse pandektideks*.

⁷⁶ J. L. Müthel. System des liefländischen Provinzial-Rechts. Vorgetragen den 2ten September 1807 (TÜR KHO. 8-7. L 5).

⁷⁷ J. L. Müthel. System des liefländischen Provinzial-Rechts. Vorgetragen den 2ten September 1807. L 10p jj.

⁷⁸ Samas. L 11p jj.

teostada feuerbachilikult legalistlikku kriminaalõigusõpetust. Peale üksikute rootsiaegsete seaduste sai ta peamiselt toetuda vaid Katariina II instruksioonile, mis oli adresseeritud keisrinna poolt kokkukutsutud kodifitseerimiskomisjonile. Selles mõttes ei saa sedagi pidada päris ehtsaks positiivseks karistusseaduseks.

Mütheli allikaanalüüsid on Bunge publikatsioonis taandunud vaid viideteks vastavatele kohtadele. Ometi ei olnud Mütheli kasutatud allikad ka 1827. aastaks veel avaldatud ja selles mõttes ei olnud nende kättesaadavus 20 aasta jooksul sugugi paremaks muutunud. Käsikirjas hoolikalt esitatud sõnasõnalised väljavõtted allikaist võimaldavad autori seisukohti ja tõlgendusi igatahes suurepäraselt kontrollida. Bunge käsiraamatul see eelis puudub. Võib-olla võttis Bunge väga tõsiselt Buddenbrocki väidet, et Mütheli käsikirjad tuleb nende loetamatuse ning siia-, sinna-, ette- ja tahapoole viitamise tõttu korrastada ja läbi töötada, samuti suulise ettekande ülemäärasest taagast puhastada.⁷⁹ Sedapuhku on aga koos pesuveega välja visatud ka laps.⁸⁰

Samas oli Bunge kahtlemata õigus, kui ta väitis, et *Müthel on just selle osa Liivimaa õigusest, mis oli teatavasti tema lemmikobjekt, vähemalt minu arvates läbi töötanud harvaesineva täpsuse, täielikkuse ja hoolikusega*.⁸¹ Eelnimetatud põhjustel ei saa kahjuks sama väita Bunge avaldatud käsiraamatu kohta. Nii tuleb paradoksaalsel moel tõdeda, et tänapäeval vääriks ehk avaldamist just see osa Mütheli käsikirjalisest pärandist, mis on juba korra avaldatud. Mütheli loengukonspekt on nimelt ainus teaduslikult läbitöötatud süstemaatiline käsitlus Liivimaa kohalikust kriminaalõigusest tervikuna. Selle teaduslik analüüs pakuks kindlasti ka huvitavat pilti sellest, kuivõrd ikkagi oli Feuerbachi legalistlik teooria rakendatav suurelt jaolt olematute positiivsete karistusseaduste tingimustes. Tükkhaaval suutis Müthel Rootsi kuningate plakatitest ja ka üksikutest Vene seadustest leida tuge isegi teoreetilisel põhjalatud süsteemis esitatud eriosa kuriteokoosseisude määratlemiseks.⁸²

Seni on olnud põhitähelepanu Mütheli saavutustel kriminaalõiguse vallas. Niisugune rõhuasetus on tegelikult tingitud Mütheli enda tea-

⁷⁹ [G. J. Buddenbrock]. Ankündigung. S. 8.

⁸⁰ Vrdl kasvõi juba päris algust, kus on esitatud kriminaalõiguse üldised alusprintsiibid. Kõik need on tuletatud põhimõttest *nullum crimen ...* Bunge on küll trükinud ära põhimõtted ise, kuid loobunud nende paikapidavuse põhjenduste avaldamisest. Kummaline tundub ka see, et ta ei ole pidanud trükivääriliseks printsiipide osa lõpetavat ja kriminaalõiguse jaoks põhimõttelise tähtsusega väidet: *Need üldised printsiibid kriminaalõigusest üldse [...] kujutavad endist üldisi reegleid. Ma võiksin veel lisada, et erandid neist on meile täiesti võõrad. See kehtib isegi üksikute seaduste puhul, rääkimata õigusemõistmisest* (J. L. Müthel. System des liefländischen Provinzial-Rechts. Vorgetragen den 2ten September 1807. L 21p). Bunge käsiraamatus me seda lausa modernsele õigusriiklikule kriminaalõigusele osutavat kategoorilist nõudmist ei leia.

⁸¹ F. G. Bunge an den Dekan C. C. Dabelow. Dorpat, 25.05.1826 (EAA. 402-9-72. L 39p).

⁸² Vrdl viited: F. G. Bunge (Hrsg.). Handbuch der livländischen Criminalrechtslehre. S. 103 ff, kus algab kriminaalõiguse eriosa ehk üksikute kuritegude kirjeldused ja nende eest ettenähtud karistuste määratlemine.

duslikust pärandist. Tema põhihuvi oligi suunatud kriminaalõigusele, ehkki ta luges natuke ka tsiviilõigust. Proportsioonidelt kuulub aga esikoht kindlasti kriminaalõigusele. Võib-olla sellepärast, et ükski teine õigusteaduse haru pole nii tihedalt seotud inimsuse hüvangu ja hävinguga kui kriminaalõigus.⁸³ Igatahes näitab Mütsheli keskendumine kriminaalõigusele ka provintsiaalõiguslikes loengutes, et Dabelowi väide *provintsiaalõigusega ääristatud pandektiõigusest* vajab vähemalt Mütsheli puhul mõningast korrektuuri. Et tema tähelepanu oli koondunud eelkõige kriminaalõigusele, siis jäi keiser Iustinianuse korraldusel koondatud *Corpus iuris civilise* nn ehtne pandektiõigus Mütsheli käsitlusest praktiliselt välja. Pandektiõiguse lõviosa moodustas nimelt hoopis tsiviilõigus. Mütshel lähtus oma õpetuses küll tõesti mittekohalikust õigusest, kuid see ei olnud siiski mingi sajanditevanune rooma õigus, vaid kaasaegne teaduslik kontseptsioon saksa üldisest kriminaalõigusest. Ka Mütsheli napilt esindatud tsiviilõiguslikest käsitlustest ei ole võimalik leida kinnitust Dabelowi väitele. Sellestki vallast on meie käsutuses üks F. G. Bunge ja Carl Otto Madai välja antud uurimus Mütshelilt, soolise eestkoste osa puudutav osa perekonnaõigusest.⁸⁴ Igatahes ei leia selles mingit pandektiõigust, mida provintsiaalõigus vaid pitsina ääristaks. Mütshel on süvenenud hoopis kohalikesse allikatesse, ehkki samas tundub mõneti küsitav tema kõhklematus ka üldiste vene seaduste lülitamisel nende hulka.⁸⁵

Mütsheli teaduslike saavutustega on seotud ka üks natuke mõistatuslik lugu. Nii E. Traemer kui A. Nevzorov väitsid, et Mütsheli veidi enne surma valminud doktoridissertatsioon olevat teel Hallelse kaotsi läinud.⁸⁶ Samas võib Parroti leinakõnest hoopis nii aru saada, et Mütshel alles kavatses seda kirjutama hakata: *Meie suurepärase sõber oli just valmis selle tööga esmakordselt kirjanikuna üles astuma ning taotlema doktorikraadi (mille ta tegelikult palju lihtsamate töödega oleks võinud juba ammu saada), kui surm ta meilt ja õpetlasilvalt röövis*.⁸⁷ Mütshel püüdis võimalikult täpselt määratleda, mil määral saab kuritegu selle toimepanijale omis-

⁸³ J. L. Mütshel. *Criminale über Meisters principia juris criminalis Germaniae communis edit.* 4ta Goettingae 1802. 1tes Semester 1804 (TÜR KHO. 8-20. L 2); J. L. Mütshel. *Vorlesung über Meisters jun. Kriminalrecht.* Göttingen 1802. 1tes Semester 1805, iter 1tes Semester 1806 (TÜR KHO. 8-21. L 1p).

⁸⁴ Johann Ludwig Mütshel. *Die Geschlechtvormundschaft nach Livländischem Recht.* // F. G. Bunge, C. O. Madai (Hrsg.). *Theoretisch-practische Erörterungen aus den in Liv-, Esth- und Curland geltenden Rechten.* Bd. 1. Dorpat und Leipzig, 1840. S. 185 ff. Väljaandjad lubasid küll edaspidigi avaldada tükke Mütsheli teaduslikust pärandist, kuid see jäigi üksnes lubaduseks.

⁸⁵ Vene seaduste kehtivuse probleemist näiteks Bunge õpetuses vt lähemalt: M. Luts. *Juhuslik ja isamaaline.* Lk 168 jj.

⁸⁶ E. Traemer. Mütshel, Johann Ludwig. S. 104; [Gustav Johann Buddenbrock]. *Ankündigung.* 104; A. Невзоров. Мютель, Йоган Лудвиг. С. 546. Ilmselt toetuvad mõlemad juba 1831. aastal avaldatud väitele: *Samuti kahetsetakse, et läks kaotsi tema kriminaalõiguslik inauguratsioonitöö omistatavuse määra.* Ta oli saatnud selle Hallelse doktorikraadi saamiseks (J. F. Recke, C. E. Napiersky (Hrsg.). *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland.* S. 292 f.

tada (lad *imputatio*, sks *k Zurechnung, Imputation, Imputabilität*).⁸⁸ Parroti sõnul püüdis ta selles küsimuses jõuda *matemaatilise täpsuseni*.⁸⁹ Kas ka töö valmimiseni, ongi jäänud saladuseks. Kui Parroti sõnadest võib isegi nii aru saada, et Müthel alles kavatses dissertatsiooni kirjutada, siis K. Morgensterni ülikoolikroonika lubab oletada, et töö oli juba valmis: *Täiesti trükivalmis ei tundu [Mütheli käsikirjalisest pärandist] olevat miski peale kriminaalõigusliku uurimuse omistatavuse määrast*.⁹⁰ Morgenstern selgitab sedagi, miks tahtis Müthel doktorikraadi just mõnest teisest ülikoolist taotleda. Ta olevat *oma vahel lausa piinlikult hoolsas kohusetruuduses* pidanud sobimatuks taotleda doktorikraadi teaduskonnast, kuhu ta ise kuulub.⁹¹

Kui Mütheli käsikirjad jõudsid Buddenbrocki kätte, selgus aga, et nende seas ei olnud doktoritöö käsikirja. Morgenstern küsis ka Halle ülikoolist järele, et ehk oli see tõesti juba sinna ära saadetud. Sealt tuli eitav vastus. Ometi ei arvanud Morgenstern seepeale, et käsikiri läks teel kaotsi. Oletati pigem, et see on kellegi kohaliku käes, kellele Müthel võis anda oma töö lugeda. Morgenstern pöördus kohaliku avalikkuse poole palvega, et käsikirja võimalik valdaja annaks selle välja Mütheli laste eestkostjaile. Ta lisas ka lubaduse, et avaldab väljailmunud käsikirja kohe oma ajakirjas.⁹² Morgensterni üleskutse kohtas kas kurte kõrvu või ei olnudki käsikirja tõepoolest veel olemas. Igatahes ei anna ükski hilisem siinmail ilmunud kirjutus põhjust kahtluseks, nagu oleks Mütheli uurimus olnud kellelgi siiski kasutada. Nii ei saagi kindlalt väita, kas Müthel jõudis oma luigelaulu valmis, enne kui ta suri, olles alles jõudnud õigusteadlase jaoks parimasse loomeikka.

Isa surm

Lõpetuseks peaks Mütheli puhul olema õigustatud tulla siiski veel kord tagasi tema isarolli juurde. Parroti väitel oli Mütheli meelistegevus nimelt lastekarjaga jalutamine: *Vist ainult oma lastega tundis ta end õnnelikult. Tema armastatuim nauding oli nendega jalutamine mõnel ilusal suveõhtul. Nõnda, ümbritsetuna iseenese, õe ja väimehe lastest, pakkus see õnnelik oma patriiarhaalses lihtsuses meile kauneimat pilti tõelisest pereisast*.⁹³ Pilt tundub tõesti kena ning selle äkiline purunemine pidi asjaosalisi raskelt tabama.

⁸⁷ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Müthel. S. 14.

⁸⁸ Varauuasaegsest imputatsiooniteooriast ja sellele järgnenud omistamisteooriast kriminaalõiguses lähemalt: Jaan Sootak. Eetiline või normatiivne etteheide? Süü mõistest kriminaalõiguses. // Akadeemia. 1998. 2. Lk 300 jj.

⁸⁹ Samas.

⁹⁰ [K. Morgenstern]. Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom Jahre 1812. S. 218.

⁹¹ [K. Morgenstern]. Müthels litterarischer Nachlaß. S. 283 f.

⁹² Samas. Lk 284.

⁹³ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Müthel. S. 15 f.

49-aastase Mütsheli surm tuli ootamatuna nii tema lähedastele kui kolleegidele. Morgensterni väitel polnud ta eelneva kümne Tartu-aasta jooksul kordagi haige olnud ning 1812. aasta mais jäid tema loengud esmakordselt ära haiguse tõttu.⁹⁴ Haigus oli aga kiire, kestis vaid kuus päeva. Tollane Tartu ülikooli anatoomia ja füsioloogia professor K. F. Burdach on seda oma mälestusraamatus nimetanud *närvipalavikuks*.⁹⁵ Burdachi järgi oli see põhjustatud pingest, mille oli toonud Mütsheli ellu armastatud abikaasa surm viimase lapse sünnitusel.

Et Mütshel elas oma naise surma sügavalt läbi, väidavad ka kõigi teiste kaasaegsete tunnistused. Ta püstitas oma kadunud naisele koguni omapärase mälestusmärgi, kui nii võib öelda. Vastsündinud *valulapse* ristimise eel pöördus ta Morgensterni poole palvega, et too aitaks oma rikkalikust filoloogilisest varasalvest leida lapsele nimi, mis *mulle iga päev teda ristinimega kõnetades väljendaks seda, mida ta mulle tähendab*.⁹⁶ Küllap oligi Morgensterni varasalvest pärit väikese Mnemona⁹⁷ nimi. Parroti sõnul leidis Mütshel selle *süütu olendi, unustamatu abikaasa armastuse viimase pandi hoidmisest ning tema kasvamise jälgimisest siiski tröösti ja leevendust oma leinas*.⁹⁸

Võib-olla said Mütsheli tervisele saatuslikuks sügavast leinast kantud piirangud, mis ta endale seadis. Burdachi väitel olevat ta muu seas täiesti loobunud oma senistest söömisharjumustest ning toitunud veel üksnes taimedest. Arstiteaduskonna professorid ei pidanud niisugust dieeti võimaliseks tekitama *sapi ja sellega koos naatriumi ülejääki ning mädasest käärinistest tulenevat ammoniaaki*.⁹⁹ Niisamuti ei nõustunud nad ravima Mütshelit Parroti soovitatud äädikaga. Selle asemel olevat nad valinud hoopis *ärritamismeetodi*,¹⁰⁰ mis siiski ei andnud soovitud tulemusi. Igatahes tekkis Mütsheli surma (24. mail 1812) järel Parroti ja Burdachi vahel tõsine vaidlus äädikaravi õigustatuse ja tõhususe üle.¹⁰¹

Paraku ei aidanud keiserliku ülikooli õigusteaduskonna esimest professorit ja suure pere isa tagasi ellu enam ükski meetod. Tema oli leidnud endale koha kirstus, millele olevat kirjutatud järgmised sõnad:

⁹⁴ [K. Morgenstern]. Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom Jahre 1812. S. 217.

⁹⁵ Karl Friedrich Burdach. Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie. Leipzig, 1848. S. 260; Närvipalaviku (*Nervenfieber*) all on tavaliselt silmas peetud tüüfust (vt: Lemming Rootsmäe. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1859. Tallinn: Valgus, 1987. Lk 51). Toim.

⁹⁶ J. L. Mütshel an K. Morgenstern. 12.09.[1811?] (TÜR KHO. 3-CCCXLII. Bd. 6. L 197).

⁹⁷ EAA. 402-3-1190. L 63.

⁹⁸ G. F. Parrot. Trauerrede auf Johann Ludewig Mütshel. S. 16.

⁹⁹ Nii on Parroti diagnoosi andnud edasi Burdach. K. F. Burdach. Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie. S. 260.

¹⁰⁰ Samas tsitaadiga Parrotilt. Milles selline ravi võis seisneda, oskavad ehk meditsiiniloolased seletada.

¹⁰¹ Viiteid kohalikus ajakirjanduses ja üksikväljaannetes arendatud terava vastastikuse poleemika kohta vt. K. F. Burdach. Rückblick auf mein Leben. Selbstbiographie. S. 260 ff.

Õigusmeel, õigusteadus ja õigusfilosoofia, kohusearmastus ja kohusetunne, voores ja usklikkus liitunult õpetlase, inimese ja kristlase karakteris.¹⁰² Tänapäeval võib vaid soovida, et osagi selle isasümbolina kujutatud mehe õigusemeelest, töökusest ja kohusetundest leiaks tee tema järeltulijate töödese-tegemistesse nii õigusteaduskonnas kui Tartu ülikoolis üldse.

¹⁰² Vt: [K. Morgenstern]. Chronik der Kaiserlichen Universität zu Dorpat vom Jahre 1812. S. 219, viitega professor Jäschelt pärit andmetele.

TAEVAST kui mõtlemise häälestuskaarest 1808. aasta veebruari Tartu üle

Eduard Parhomenko

Und so steht sie nun da .... Ja siin ta nüüd ongi – see uus tarkusele, teadusele ja humaansusele pühendatud kasvatusasutus, rajatud ja avatud soodsaimate auspiitside all, mis ealeski seesugusele asutusele osaks on saanud. Kirjanduse ja teaduste ajalugu õpetab meile, missugust head mõju on ülikoolide rajamine avaldanud teadusliku kultuuri õnnelikule edenemisele ning seeläbi üksikute inimeste ja tervete rahvaste haridusele.¹

Nõnda tõdes Tartu ülikooli taasavamise pidustuste kirjelduse lõpetuseks vastne Tartu ülikooli teoreetilise ja praktilise filosoofia professor Gottlob Benjamin Jäsche. Järgnenud pea 37 aasta vältel vermis ta siinkandis ning laiemaltki filosoofilist maastikku. Filosoofia ajaloos on ta tuntud oma õpetaja Immanuel Kanti loogikaloengute käsiraamatu² koostaja ja väljaandjana. Tähelepanu pälvib ka tema osalus omaaegsetes filosoofilistes väitlustes spinotsismi ja panteismi üle.

*

See kirjutis siin püüab tabada *häälestust*, millest oli kantud Gottlob Benjamin Jäsche filosofeerimine, eriti selle käändumine 19. sajandi esimese kümnendi lõpus – ajal, mil ta õpetas Tartu ülikoolis.

Adumaks Jäsche filosofeerimise häälestust, püüdkem näha tema *pilku* Tartu üle kõrguvasse taevasse, *pilku*, mille ta koos Karl Morgensterniga tõstis oma koduaia lähedusest ühel 1808. aasta veebruarikuu kirkal hommikul, teisel päeval pärast oma kaasa surma:

Jah muidugi, kõlasid me mõlema suu ja süda üheskoos, muidugi on loodus, nähtav taevas me kohal vaadeldav pildi ja sümbolina moraalsele maailmale, meelte- ja tähistaeva kohal nähtamatule teistsusele ja taevale, mis on vaimu- ja südamesilmaga tunnistatav

¹ **Gottlob Benjamin Jäsche.** Geschichte und Beschreibung der Feyerlichkeiten bey der Gelegenheit der am 21. und 22. April 1802 geschehenen Eröffnung der neu angelegten Kayserlichen Universität zu Dorpat in Livland. Dorpat: Gedruckt bey M. G. Grenzius, 1802. S. 89.

² **Immanuel Kant.** Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen. Hsg. v. G. B. Jäsche. Königsberg: Bey Friedrich Nicolovius, 1800.

ning millele on vaimse, ideaalse inimese tahtmine ja igatsemine ja lootmine suunatud.³

See pilk avas taeva mõtlemise häälestuskaarena.

Meenub Immanuel Kanti *Praktilise mõistuse kriitika* lõpetus, selles kirjeldatud taevapilk:

Kaks asja täidavad hinge [Gemüt] üha uue ja kasvava imestuse ja aukartusega, mida sagedamini ja püsivamalt selle üle järele mõeldakse: *tähistaevas minu üle ja moraaliseadus minu sees*. Kumbagi ei tohi ma otsida hämaruses varjatuna või kaugel väljaspool oma nägemisringi ega paljalt oletada; ma näen neid enda ees ja ühendan nad vahetult teadvusega enese eksistentsist. Esimene algab sellest kohast, mille võtan sisse välises meelteilmas, ja avardab ühendusse, milles ma seisan, äraarvatusse suurusse – maailmadega üle maailmade ja süsteemidega süsteemidest, peale selle veel nende perioodilise liikumise, selle alguse ja edasikestmise piiritutesse aegadesse. Teine algab minu nähtamatust isest, minu isiksusest ning näitab mind maailmas, millel on tõeline lõpmatus, ent mis on tajutav vaid arule, ja millega ma end tunnetan (seeläbi aga ühtlasi ka kõigi nende nähtavate maailmadega) mitte paljalt juhuslikult nagu seal, vaid üleüldises ja paratamatus ühenduses. Esimene pilk arvututele maailmahulkadele hävitab ühtlasi mu tähtsuse loomise kreatuurina, kes peab planeedile (pelgalt punktile maailmaruumis) tagasi andma materia, millest ta oli tekkinud, pärast seda kui see on olnud mõnd lühikest aega varustatud (pole teada, kuidas) elujõuga. Teine [pilk] seevastu aga ülendab lõputult mu väärtust intelligentse isiksusena, milles moraaliseadus ilmutab mulle loomsusest ja isegi kogu meelteilmast sõltumatut elu vähemalt niipalju, kui saab seda järeltada selle seadusega minu olemasolu eesmärgipärasest määratlusest, mis pole piiratud sellesinase elu tingimuste ja piiridega, vaid ulatub lõpmatusse.⁴

Kanti taevakaaja pilk nagu avanuks juba taevakaare Jäsche ja Morgensterni pilgule. Ometi oli 1808. aasta veebruaris häälestuskaar Tartu üle kuidagi teine.

*

1808. aastal kirjutas Jäsche oma päevikusse: *Non omnis moriar. Nicht ganz werde ich sterben*.⁵ Hiljem valis ta need Horatiuse oodist *Exegi*

³ *Ja wohl, stimmten wir beide mit seinem Mund und Herzen zusammen – wohl ist die Natur, der sichtbare Himmel über uns anzusehen als ein Bild und Symbol der moralischen Welt, des unsichtbaren Jenseits und über dem Sinnen- und Sternenhimmel, mit dem Auge des Geistes und des Herzens zu erspähenden Himmels, welchen das Wünschen und Sehnen und Hoffen des geistigen, idealischen Menschen gerichtet ist (Gottlob Benjamin Jäsche. Liebe und Glaube. Morgen-Gedanken. Käsikiri, TÜR. KHO. L 39p).*

⁴ Immanuel Kant. Kritik der praktischen Vernunft. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990, S. 186

⁵ G. B. Jäsche. Liebe und Glaube. L 13p.

monumentum pärinevad sõnad⁶ motoks oma portreele.⁷ Surematus oli talle sügavalt isiklik ning ühtlasi filosoofilis-religioosne küsimus. Kirjas O. von Mirbachile kinnitas ta, et pani "eht filosoofilis-moraalses religioosuses mõttes täie veendumusega oma isikliku intelligentsi edasikestmise suhtes oma portree alla kirja järgmised sõnad: *non omnis moriar!*"⁸ Karl Morgensterni arvates oli see moto ajendatud Jäsche "kaunis tähenduses tagasihoidlikust, ent ometi iseeneses kindlast enesetundest [*Selbstgefühl*]."⁹

Ja kuigi *Non omnis moriar* peaks algselt tähendama eeskätt maapealset edasikestmist oma töö, loomingu, õpetuse, sellele rajaneva kuulsuse läbi ning 18. sajandi lõpupoole mõtestati seda Kanti kõlbelis-praktilise kristluse vaimus¹⁰ – siis 1808. aasta veebruari Tartus apelleeris see taevale, mille helgus ehk alles andis kindluse ja kinnituse: *Non omnis moriar!*

*

Pilk kõrgesse taevasse.

Igatsus surematuse järele.

*

Gottlob Benjamin Jäsche sündis 15. (3.) juulil 1762. aastal Alam-Sileesias Kuramaa hertsogi valdustesse kuulavas linnas Wartenbergis (praegu Syców Poolas) kirikuõpetaja ja kohaliku linnakooli juhataja perekonnas. Kodus sai Jäsche sügavalt religioosse kasvatusena.¹¹ Aastatel 1777–83

⁶ Ain Kaalepi tõlkes: "[...] Ei kao täiesti ma, suurt osa võtta must ei saa matusapäev – järglaste austuses värskeks jään, seni kuni näeb Kapitoolium pontifeksi, kes käib vaikiva neitsiga [...]" (Rooma kirjanduse antoloogia. Tallinn: Eesti Raamat, 1971. Lk 333).

⁷ F. Schlateri joonistatud 1837. aastaga dateeritud portree.

⁸ G. B. Jäsche. Jäsche an O. von Mirbach. / Johann Friedrich Herbart. Sämtliche Werke. Bd. 18. Langensalza: Hermann Beyer & Söhne, 1912. S. 307.

⁹ Karl Morgenstern. Dr. Gottlob Benjamin Jäsche. Kathedervortrag. Dorpat: H. Laakmann; Leipzig: E. Kummer, 1843. S. 40.

¹⁰ Vt ka: Johann Gebhard Ehrenreich Maass. Versuch über die Gefühle, besonders über die Affecten. Bd. I–II. Halle, Leipzig: Ruffische Verlagshandlung, 1811–1812. Jäsche on selle raamatu II osa eeslehele märkinud "S. 304. N.o.m.ec." Maass arendab nimetatud teoses omalaadset filosoofilist tunnetekäsitust (psühholoogiat) tuginedes Kantile, eeskätt "Otsustusvõime kriitikale". Käsitledes teose teises osas autunnet (*Ehrgefühl*), illustreerib Maass 304. leheküljel surematut järelekuulsust, selle ülevust (kui esteetilist ideed) Horatiuse sõnadega: "Non omnis moriar, multaque pars mei vitabit libitinam". See, et Maass seob au- ja kuulsusetunde "ideaalse endatunde" ja omaenda "täiuslikkuse" edendamise, asetab ka tema *Non omnis moriar*'i Kanti moraalifilosoofia raamesse (Osutuse eest Maassile olen tänu võlgu Viiru Klementile, vt ka V. Klement. Tartu ülikooli esimene filosoofiaprofessor Gottlob Benjamin Jäsche. / Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1998. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1999. Lk 134).

¹¹ Jäsche elu ja tegevuse kohta vt: K. Morgenstern. Dr. Gottlob Benjamin Jäsche. Kathedervortrag; Matthias Wolfes. Jaesche, Gottlob Benjamin. / Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon. Bd. XVI. Verlag Traugott Bautz, 1999. [http://www.bautz.de/bbkl/j/jaesche] 11.11.2002; V. Klement. Tartu ülikooli esimene filosoofiaprofessor Gottlob Benjamin Jäsche; Rein Ruutsoo. Kanti filosoofia Tartu ülikoolis XIX sajandi esimesel poolel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979. Lk 17–25.

õppis ta Breslau gümnaasiumis, kus omal käel uuris Christian Wolffi loogikat.¹² Sellele varajasele huvile on tagasi viidud tema hilisem tegelemine loogikaga. Aastatel 1783–85 õppis ta Halle ülikoolis teoloogiast. Seal vermis teda Leibnizi ja Wolffi järgijate valgustuslik ratsionalism. Nii tärkas tal wolffiaanist filosoofiaprofessor J. A. Eberhardi loogika- ja metafüüsikaloengute mõjul huvi filosoofia vastu. Halles õpetatavat teoloogiat iseloomustas mõõdukas ratsionalism. Ometi läks noor Jäsche teravalt vastuollu ortodoksse luterlusega. See avaldus nii konfliktis omaenda isaga, kelle meelest olid poja vaated ülemäära liberaalsed, kui ka Sileesia kiriku ortodoksse juhtkonnaga. Selle viimase puhul sai konflikti vahetuks ajendiks Jäsche pikem artikkel: *Katse uurida küsimust: Kas puhtast naturalismist võib saada rahvareligioon?*¹³, mille ta avaldas 1789. aastal anonüümselt. Jäsche määratles siin oma koha kahe filosoofilis-religioosse äärmuse: ortodoksse luterliku teoloogia ja järjekindlalt lõpuni viidud ratsionaalse teoloogia ehk naturalismi suhtes. Sisuliselt oli tegemist vastasseisuga religioosse ja teadusliku maailmaseletuse vahel. Oma kirjutises arvas aga Jäsche, et on leidnud lahenduse – nimelt kesktee kahe nimetatud äärmuse vahel. Ent selleks polnud enam Leibniz-Wolffi filosoofiast kantud mõõdukas valgustuslik ratsionalism, vaid hoopis *Kanti kriitiline filosoofia*. Jäsche väljavaated saada ametisse kirikuõpetajana, mistarvis ta pärast ülikooliõpinguid hoolega valmistus, ahenesid igatahes.

Järgnevalt suunduski Jäsche Königsbergi, kust temast sai Immanuel Kanti järgija ja õpilane. Esimene kord viibis ta Königsbergis oktoobrist 1791 aprillini 1792 ning teine kord veebruarist 1799 juulini 1801. Oma esimesel Königsbergi perioodil külastas Jäsche Kanti metafüüsika ja antropoloogia loenguid ning sõlmis filosoofiga ka isikliku tutvuse. Tänu Kanti soovituskirjale sai ta koduõpetaja koha Kuramaal, kuhu jäi kuni tagasipöördumiseni Königsbergi. Kuramaal tegi Jäsche algust Kanti filosoofia populariseerimisega. Ta avaldas teose *Idee kõigi teaduste uue süstemaatilise entsüklopeedia tarvis* (1795),¹⁴ mis lähtub puhta mõistuse arhitektoonika käsitusest *Puhta mõistuse kriitikas*. Kahasse F. G. Maczewskiga koostas Jäsche ülevaatliku kokkuvõtte Kanti moraalifilosoofiast *Õiguse- ja kohusteõpetuse arusaadava kokkuvõtte katse* (1796),¹⁵ mis on üks esimesi omasuguste seas.

¹² Christian Wolff. *Philosophia rationalis sive logica*. Pars 1–3. Frankfurt/Leipzig, 1740.

¹³ [G. B. Jäsche]. Versuch einer Untersuchung der Frage: Kann reiner Naturalismus Volksreligion werden? // *Berlinisches Journal für Aufklärung*. Bd. 2. Stück 3. März 1798; Bd. 3. Stück 1, April 1798.

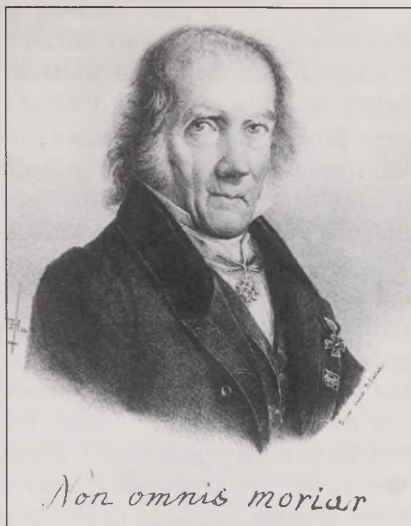
¹⁴ G. B. Jäsche. Idee zu einer neuen systematischen Encyclopädie aller Wissenschaften. // *Philosophisches Journal einer Gesellschaft Teutscher Gelehrten*. Hrsg. von F. I. Niethammer. Bd. I. H. 4. 1795.

¹⁵ G. B. Jäsche, F. G. Maczewski. Versuch eines fasslichen Grundrisses der Rechts- und Pflichtenlehre. Zum Unterricht der reifen und gebildeten Jugend in Schulen und bey der hauslichen Erziehung. Königsberg: Bey Friedrich Nicolovius, 1796.

Teise Königsbergis viibimise ajal sai Jäsche Kanti toetusel akadeemiliseks eradotsendiks. Ülikoolis hakkas ta pidama loengukursusi *Kanti Puhta mõistuse kriitika* üle. Ta sai sagedaseks külaliseks lõunasöökidel Kanti pool kodus.

Jäsche osales filosoofilistes diskussioonides. Nii ründas ta nime D. K. varjus ägedalt nii Fichte isikut kui ka tolle teadusõpetust (*Wissenschaftslehre*) kalambuuritsevas kirjutises *Ühe arktiklase hääl Fichtest ja tolle menetlusest kantiaanide vastu*¹⁶, andes nii oma panuse Fichte ümber puhkenud ateismitülisse (*Atheismusstreit*). Kanti enda palvel tõrjus ta Herderi Kanti-kriitikat traktaadis *Ühe fantaseeriva mõistuse uusima empirismi kolmest põhialusest: ruumist, ajast ja jõust*.¹⁷ Aastal 1800 andis Jäsche välja Kanti loogikaloengud kokkuvõtliku kompendiumina (1800). Tema kui kantiaani jaoks oli see kahtlemata oluline töö, ent silmas pidades filosoofilise publiku jahedat reaktsiooni, valmistas see talle mõnesuguse pettumuse. Arvatavasti just seetõttu loobus ta hiljem Kanti metafüüsikaloengute väljaandmisest, kuigi Kant oli ka seda temalt palunud.¹⁸

1802. aastal sai Jäschest taasavatud Tartu ülikooli teoreetilise ja praktilise filosoofia korraline professor. Kahtlemata aitas Jäschet seejuures asjaolu, et ta oli Kanti õpilane, ent vähetähtis polnud ka tõik, et Kuramaal veedetud aastail kujunesid tal head sidemed baltisaksa aadlikega, eeskätt Mannteuffelite ja Mirbachide perekondadega. G. A. von Mannteuffel ja O. von Mirbach kuulusid taasrajatava Tartu ülikooli kuraatorite kolleegiumi. Jäsche oli olnud O. von Mirbachi koduõpetaja.

Joonis 1. Gottlob Benjamin Jäsche (TÜR KHO. Fo 515b).

¹⁶ [G. B. Jäsche]. Stimme eines Arktikers über Fichte und sein Verfahren gegen die Kantianer von D.K. [Königsberg], 1799.

¹⁷ G. B. Jäsche. Ueber die drey Grundvesten des modernsten Empirismus einer phantasierenden Vernunft, Raum, Zeit und Kraft. / Mancherley zur Geschichte der metacritischen Invasion. Königsberg: Bey Friedrich Nicolovius, 1800.

¹⁸ Vt ka: Werner Stark. Neue Kant-Logiken. Zu gedruckten und ungedruckten Kollegheften nach Kants Vorlesungen über Logik. / Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen. Kant-Forschungen. Hrsg. v. Reinhard Brandt, Werner Stark. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1987. S. 123–164; Eduard Parhomenko. Gottlob Benjamin Jäsche Immanuel Kanti loengute väljaandjana. // Studia Philosophica I (37). Tartu Ülikooli Toimetised. Vihik 962. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1993. Lk 23–40.

Tartu-perioodi jääb olulisim pööre Jäsche filosoofilistes tõekspidamistes – nimelt ajavahemikus 1808–13 teiseses tema kantiaanlus. Nüüdsest püüdis Jäsche ühitada Kanti õpetust Friedrich Heinrich Jacobi usufilosoofiaga, st käsitada Kanti Jacobi seisukohalt. Sellesse aega langeb Jäsche ulatuslike panteismiskäsitluste algus. Panteismi kui spinotsismi ja ateismi ründamine kujuneski järgnevalt tema üheks põhiliseks teemaks. Ta sekkus ägedalt vaidlusesse panteismiküsimuse üle, mis puhkes väitlusest Mendelssohni ja Jacobi vahel¹⁹ ning kujunes 19. sajandi esimestel kümnenditel üheks ulatuslikumaks filosoofiliseks debatiks – vaidluseks Spinoza õpetuse (spinotsismi ja panteismi) kui radikaalse ja järjekindla ratsionalismi (mis viib ateismi) üle. Seesuguses kontekstis valmis Jäsche ulatuslik filosoofiliste õpetuste ajaloo kui panteismi ajaloo esitus kolmeköitelise teosena *Panteism oma erinevate põhivormide järgi...*²⁰ (1826, 1828, 1838), kus ta jõudis ka Fichte ja Schellingi ning lõpuks Hegeli filosoofia kui spinotsistlike ja panteistlike süsteemide arvustamiseni. Hegeli õpilane Karl Rosenkranz arvab oma *Kanti filosoofia ajaloos*, et Jäsche leiab panteismi “kõikjalt, kus ta ei leia eest deismi” ja seepärast olla ta panteismikriitika “täis tahtmatut ebaõiglust.”²¹

Tartu ülikooli professorina pidas Jäsche loenguid 1802. aasta aprillist kuni 1838. aasta detsembrini. Ta luges enam kui kümmet erinevat kursust: loogika, psühholoogia, metafüüsika, loomuõigus, moraali-filosoofia, loomulik teoloogia, filosoofia ajalugu, vanaaja filosoofia ajalugu, saksa uusimate filosoofiliste süsteemide ajalugu, filosoofiliste teaduste entsüklopeedia, sissejuhatus filosoofia stuudiumisse jne; pidas seminare Cicerost ja Senecast, filosoofilisi konversatsioone, praktilisi kolleegiume kirjutamise ja vaidlemise harjutamiseks. Õppejõuna oli Jäsche väga hoolas. Kuni 1826. aastani määras ta 3–5 loengukursusele 12–16 tundi nädalas, 1808. aasta esimesel semestril koguni 18 tundi. Lisaks viis ta peaaegu igal semestril 1–3 tundi nädalas läbi praktikume ja seminare. Taoline koormus ületas tunduvalt õppejõule esitatavad nõudmised. Ülikooli põhikirja järgi oli iga korraline ja erakorraline professor kohustatud pidama poole aasta jooksul kaks loengukursust 6–8 tundi nädalas.

Jäsche oli tegev ka Tartu ülikooli juhtimisel ning laiemalt Liivi- ja Eestimaa hariduselu korraldamisel. Ta oli korduvalt filosoofiataaduskonna dekaan ja akadeemilise kohtu liige, üks kolmest aastatel 1803–20²² ülikooli juures tegutsenud ja gümnaasiumiõpetajaid ette-

¹⁹ F. H. Jacobi. Über die Lehre des Spinoza, in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn. 1785.

²⁰ G. B. Jäsche. Der Pantheismus nach seinen verschiedenen Hauptformen, seinem Ursprung und Fortgange, seinem speculativen und praktischen Werth und Gestalt. Bd. I–III. Berlin: Bei G. Reimer, 1826–1832.

²¹ Karl Rosenkranz. Geschichte des Kant'schen Philosophie (1840). Berlin: Akademie-Verlag, 1987. S. 245.

²² Pedagoogilis-filoloogilise seminarina tegutses asutus edasi kuni 1856. aastani. Toim.

valmistanud Üldise Õpetajate Instituudi direktorist. Ühtlasi oli ta filosoofiaprofessoriks aastatel 1828–38 Tartu ülikooli juures tegutsenud Professorite Instituudis, mis valmistas ette õppejõude Vene impeeriumi kõrgkoolide tarvis.

Jäsche suri 6. septembril (25. augustil) 1842. aastal.

Nos te ordine, quo Deus permiserit, cuncti sequemur [Meie kõik selle korra kohaselt, mida Jumal meile andnud, üheskoos järgneme], kõlas Tartu Jaani kalmistul Jäsche muldasängitamisel vanarooma matusevormel, milles Natura oli asendatud sõnaga Deus – respektist lahkunu panteismivastaste religioossete ja filosoofiliste veendumuste ees.²³

*

Pöördumisega Friedrich Heinrich Jacobi usufilosoofia poole muutusid Jäsche senised filosoofilised arusaamad. Muudatus väljendus eeskätt tema Kanti-käsituse teisenemises. Ta ise koges seda dramaatilise ja sügava pöördena, kuigi uurijad kalduvad siin nägema pelka aktsentide nihkumist, mis peamises jäänud kantiaanluse piiresse. Nii või teisiti on tegemist märkimisväärse arenguga Jäsche vaadetes.

Puhta mõistuse kriitika (1781) ühe esimese olulisema arvustajana mõjutas F. H. Jacobi kogu Kanti kriitilise filosoofia varajast retseptsiooni. Jäsche suhtus Jacobi Kanti-kriitikasse esialgu küll eitavalt, hiljem aga hoiak muutus: ta jõudis arusaamisele, et Kanti ja Jacobi õpetustes on olulisi ühisjooni. Nimelt leidis ta Jacobi spinotsismi- ja panteismikriitikas lähte Kanti seisukohtade ühendamiseks Jacobi omadega – seega ka võimaluse oma filosoofiliste vaadete lähendamiseks Jacobi usufilosoofiale.

Panteismi- ja spinotsismikriitika tähendust aitab mõista ehk asjaolu, et Spinoza õpetusest oli saanud üks Kanti filosoofia retseptsiooni saatvaid (vaidlus)küsimusi. Jacobi oli see, kes oma 1785. aastal ilmunud raamatus *Über die Lehre des Spinoza, in Briefen an Herrn Moses Mendelssohn* (Spinoza õpetusest, kirjades härra Moses Mendelssohnile) väljakäidud süüdistustega Lessingi aadressil, et too olla spinotsist, see aga tähendab ateist, reaktualiseeris Spinoza filosoofia kui teatud laadi mõtlemise näite (nn Spinoza-renessanss) ning vallandas skandaali (*Spinozismus-Pantheismus-Streit*), mis samas omal kummalisel moel käivitas kauaoodatud diskussiooni Kanti filosoofia üle.²⁴ Spinoza õpetuses ja selle väidetavates retsidiivides (*spinotsism*) nägi Jacobi seesugust filosofeerimise laadi, mis käsitab kõike olevat – ka jumalat – kausaalselt determineerituna – mis viivat aga vältimatult jumala ja maailma erisuse (s.t jumala transtsendentsuse) ja jumala isiksuslikkuse kaotamiseni (*panteism*) ning lõpuks ühtlasi *ateismi*. Sisuliselt käis vaidlus küsimuse

²³ Karl Morgenstern. Dr. Gottlob Benjamin Jäsche. S. 50, 58.

²⁴ Ursula Goldenbaum. Kants Stellungnahme zum Spinozismusstreit 1786. / Immanuel Kant und die Berliner Aufklärung. Hrsg. v. Dina Emundts. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2000. S. 98.

üle, kas filosoofiline *demonstratsioon* ehk *tõestamine*, kujul, nagu seda arvati paradigmaatiliselt Spinoza õpetuses esinevat, tähendab vältimatult vabaduse ja seega igasuguse kõlbluse eitamist ning seega lõpuks panteismi ja fatalismi.²⁵

*

Jäsche avanemist Jacobi usufilosoofiale ning sellega kaasnenud spinotsismi ja panteismi ründamist tuleks vaadelda laiemalt filosoofia ja teoloogia vahekorra taustalt 18. ja 19. sajandite vahetusel. See oli sügavalt mõjustatud Kanti õpetusest.

Dogmaatilise metafüüsika kriitikaga, kitsamalt spekulatiivsete jumalatõestuste vääramisega *Puhta mõistuse kriitikas* võttis Kant *teoreetiliselt* mõistuselt igasuguse õiguse tunnetada jumalat. Teoreetilises tunnetuses pidi jumala-ideele jääma pelgalt formaalne *regulatiivne* funktsioon. Küll aga pidas Kant võimalikuks *praktilis-moraalset* teadmist jumala kohta, st pidi olema võimalik seletada ja põhjendada jumala olemasolu lähtuvalt maailmas ilmnevast kõlbelisest korrast ja täiuslikkusest. Jumalamõiste põhjendamine sai seega olla vaid praktiline, st *moraaliteoloogia* ehk *eetikoteoloogia* (*Ethikotheologie*) ülesanne. "Moraaliteoloogia on veendumus kõrgeima olendi olemasolust, mis [veendumus] põhineb kõlblusseadusel."²⁶

Praktilise mõistuse kriitikas lahendab Kant "jumala" ja "surematuse" dialektika, st praktilise mõistuse enese vastuolu seeläbi, et käsitab neid praktilise mõistuse postulaatidena. See näitab, et jumal ja surematus ei lisandu eetikale pelgalt väliselt, vaid neil on otsustav tähendus praktilise mõistuse seesmistest vastuolude ületamisel. Vastuolud aga tarvitsevad lahendamist, kuna vastasel korral lakkab mõistus olemast mõistus. Kant omistab jumalale ja surematusele samasuguse paratamatuse kui kõlblusseadusele.²⁷

Praktilise mõistuse dialektikast sünnib vajadus kaasata eetika alustesse jumala-idee. Ent kuna teoreetiliselt filosoofial pole põhimõtteliselt õigust anda põhistust jumala-ideele, siis jumala-idee kaasamine kõlblusseaduse põhistamisse lõpuks ähvardab tühistada kõlbluse siduva jõu ja tähenduse. Kui siduda jumala-idee eetikaga, eetika on Kantil jällegi iseenesest autarkne,²⁸ aga siduda kuidagi lõdvemalt, siis hakkab selle all kannatama jumala-idee enese evidentsus. On osutatud, et Kantil viib jumala-idee praktiline põhistamine "dialekmani", kus aluspõhi

²⁵ Ingo Kautilis. Von "Antinomien der Überzeugung" und Aporien des modernen Theismus. / Religionsphilosophie und spekulative Theologie. Der Streit um die Göttlichen Dinge (1799–1812). Hrsg. v. Walter Jaeschke. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1994. S. 1.

²⁶ Immanuel Kant. Kritik der reinen Vernunft. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990. S. 597 (B 660).

²⁷ Walter Jaeschke. Die Vernunft in der Religion. Studien zur Grundlegung der Religionsphilosophie Hegels. Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-holzboog, 1986. S. 54.

²⁸ Kõige radikaalsemalt ja järjekindlamalt on eetika autonoomia & autarkia Kantil läbi viidud "Alusepanekus kommete metafüüsikale" (1785).

ise, millelt see põhistamine lähtub, minetab oma siduva (st kõlbeliselt kohustava, seega ka põhistava) tähenduse.²⁹

Puhta mõistuse kriitika ja *Praktilise mõistuse kriitika* seovad (kumbki omal moel) kõlblusseaduse kehtivuse jumala olemasolu eeldusega. Kuna jumala olemasolu pole aga võimalik kindlalt eeldada (teoreetiline mõistus ei saa seda anda!), siis võib see kõlblusseaduse kehtivuse sidumine jumala olemasoluga lõpuks (tahtmatult) tähendada lahtiütlemist kõlblusseadusest kui millestki seesugusest, mis jääb "tühjaks ajuviirastuseks"³⁰ või "täiesti fantastiliseks ja vääraks."³¹ Tabanud ära ohu, mida kätkeb eneses kõlblusseaduse kehtivuse sidumine jumala olemasolu eeldusega, on Kant *Otsustusvõime kriitikas* juba ettevaatlikum ning selgitab, et suutmatuse veenduda jumala olemasolus ei anna vähimatki õigust lahti öelda kõlblusseaduse siduvusest.³² Veendunud ateist on tegelikult aga ebajärjekindel, kui peab kinni moraalseadusest, sest siis peaksid kõlbelsed nõudmised paistma talle vastuolulisena. Seesugune järeldus saab olla vältimatu eelduse korral, et jumala-idee on seesmiselt konstitutiivne praktilise mõistuse kooshoidmisel. Nii on kõlbelsete nõuete siduvus lõpuks siiski osutunud sõltuvaks teoreetilisest tunnetusest.³³

See vastuolu, mis ilmneb nii teoloogia põhistamisel eetikaga kui ka teoloogilise lähte kaasamisel moraali alustesse, ei jäänud Kanti kaas-aegseil sugugi märkamata. Nii asuti otsima uusi võimalusi teoloogia põhistamiseks. See ei saanud aga sündida enam ei praktilisel ega ka mitte teoreetilisel teel – või kui, siis tulnuks kõigepealt revideerida Kanti kriitikat spekulatiivse teoloogia aadressil. Sellesuunalised katsed jäid esialgu väheveenvaks.

F. H. Jacobi eripäraks on aga, et tema usufilosoofia asetus hoopiski väljapoole ülnimetatud võimalusi – seega ühtlasi ka väljapoole filosoofiat selle rangemas tähenduses. Jacobi taotluseks oli asendada filosoofia mitteteadmine jumalast *mitte-filosoofilise teadmise*ga. Jumal ei saa olla diskursiivse tunnetuse objektiks. Kui Kant oli näidanud, et spekulatiivne mõtlemine on loomuldasa võimetu minema kogemuse piirist üle jumala tunnetamiseni, kuna see sünnitab pelgalt "ajuviiras-

²⁹ W. Jaeschke. Die Vernunft in der Religion. S. 68.

³⁰ "Die Sittlichkeit an sich selbst macht ein System aus, aber nicht die Glückseligkeit, außer sofern sie der Moralität genau angemessen ausgetheilt ist. Dieses aber ist nur möglich in der intelligibelen Welt unter einem weisen Urheber und Regierer. Einem solchen sammt dem Leben in einer solchen Welt, die wir als eine künftige ansehen müssen, sieht sich die Vernunft genöthigt anzunehmen, oder die moralischen Gesetze als leere Hirngespinnste anzusehen, weil der nothwendige Erfolg derselben, den dieselbe Vernunft mit ihnen verknüpft, ohne jene Voraussetzung wegfallen müßte" (I. Kant. Kritik der reinen Vernunft. S. 733, B 839).

³¹ "Ist also das höchste Gut nach praktischen Regeln unmöglich, so muß auch das moralische Gesetz, welches gebietet dasselbe zu befördern, phantastisch und auf leere einge bildete Zwecke gestellt, mithin an sich falsch sein" (I. Kant. Kritik der praktischen Vernunft. S. 131).

³² W. Jaeschke. Die Vernunft in der Religion. S. 74–75.

³³ Samas.Lk 77.

tusi", siis Jacobi seisukoht oli, et diskursiivne tunnetus alandab jumala vältimatult millekski lõplikuks. Jacobi: "Jumal, keda saaks *teada*, poleks üldse mingi jumal."³⁴

*

Jäsche kantiaanluse käandumise vaagimiseks annab hea tausta Kanti enda seisukohavõtt Jacobi ja Mendelssohni spinotsismiväitluses. Otseseks ajendiks sai Jacobi püüe näidata, et tema, st Jacobi spinotsismikriitika olla kooskõlas Kanti filosoofiaga,³⁵ mispeale Kant kostis artikliga *Was heisst: Sich im Denken orientieren?* (Mida tähendab: end mõtlemises orienteerida?) (1786).

Puhta mõistuse kriitika teise väljaande eessõnas (1787) kirjutab Kant: "Ma pidin seega *teadmise* tühistama, tegemaks ruumi *usule* [...]"³⁶ Kant peab silmas tunnetuse ulatuse *piiramist* meelelise kogemusega, st *teoreetilise* tunnetuse pretensioonide ohjamist ülemeelelise suhtes, säästmaks puhta mõistuse *praktilist* kasutust ja selle ideid nagu jumal, vabadus ja surematus. Oluline on aga seejuures rõhutada, et usk tähendab Kantil siin *mõistuse*usku, mitte aga Jacobi *tundmus*usku / *tundmus*kristlust.

Artiklis *Was heisst: Sich im Denken orientieren?* kõneleb Kant otsesõnu puhtast mõistuseusust (*der reine Vernunftglaube*), mis tuleneb mõistuse loomukohasest ja paratamatust vajadusest *eeldada* (*voraussetzen*) kõrgema olendi olemasolu. Selle puhta mõistuseusu eristab Kant (teoreetilisest) *teadmistest*: jumala olemasolu ei saa *tõestada* (*demonstrieren*). Puhas mõistuseusk peab *eelnema* nii ilmutusele kui ka usu ajaloolisele traditsioonile, olema pärimusele *aluseks*. Me vajame puhast mõistuseusku, jumalamõistet loomuldasa, *orienteerumaks* ülemeelelises valdkonnas ning rahuldamiseks meie mõistuse vajadust seletada maailmas kehtivat otstarbekust ja korrapära (st anda mõistust rahuldav alus sellele), ent seejuures ei anna mõistuseusk ega jumalamõiste meile mingit teadmist ülemeelelise kohta.

Jacobi ja Mendelssohni vaidluses spinotsismi üle häiris Kanti kõige rohkem asjaolu, et see õõnestas "mõistuse õigust" kaasa rääkida asjus, mis kuuluvad ülemeelelisse valdkonda – jumal, hinge surematus – ning mille järele (praktiliste) *ideedena* tunneb mõistus loomuldasa vajadust. Kuna aga Jacobi (oma spinotsismi kui konsekvantse ratsionalismi kriitikaga) ei seadnud kahtluse alla mitte ainult nende asjade kohta käiva *teadmise* võimalikkuse, vaid lõpuks *mõistuse*usu üldse kui usu ja uskumise aluse, siis avas ta Kanti arvates sellega tee igasugusele ebausule, koguni ateismile. Kant ei saanud mitte kuidagi nõustuda Jacobi ja Mendelssohni väitlusest järelduvaga, et Spinoza filosoofia *resp* spinotsism on ainus võimalik mõistuseprintsipidega kooskõlastuv, neile rajanev jumala-käsitus – seega just Jacobile soodsa järeldusega, et

³⁴ Friedrich Heinrich Jacobi. Werke. Leipzig: Bey Gerhard Fleischer, 1816. Bd. III. S. 7.

³⁵ U. Goldenbaum. Kants Stellungnahme zum Spinotzismusstreit S. 109–110.

³⁶ "Ich musste also das Wissen aufheben, um zum Glauben Platz zu bekommen [...]" (B XXX)

üldse igasugune mõistuseusk on kõlbmatu. Spinoza esindas Kanti silmis küll vastuvõetamatut traditsioonilist ja dogmaatilist metafüüsikat, mis oli otseselt vastuolus tema kriitilise filosoofiaga: Spinoza õpetus ei tundnud põhimõttelist eristust asja iseendas ja asja meile vahel, laiendas aja ja ruumi kui meelelise kaemuse puhtad vormid ja aru kategooriad (kausaalsuse kategooria) ülemeelelisele, seega väitis teoreetilise teadmise võimalikkust jumala kohta – siis ometigi ei järeldunud Kantile sellest mõistusele rajaneva usu kui seesuguse võimatus.

Jäsche puhul sai määravaks asjaolu, et Kanti käsitus usust kui *mõistuse* usust teda mingist hetkest enam ei veennud ning ta võttis omaks Jacobi *tundmus* (tundmuskristluse), kuigi Kant oli sellest selgesõnaliselt distantseerunud.

*

Isiklikuks taustaks Jäsche mõtlemise käändumisel on abikaasa Sally surm 1808. aasta 7. veebruaril. Selle kaotuse ränkus kajastub tema pihtimuslikus mõttepäevikus *Armastus ja usk. Hommikumõtteid*. Päevikus püüdis Jäsche mõtestada juhtunut. Lein üha süvenes ning kujunes raskeks hingeliseks ja ühtlasi filosoofiliseks kriisiks. Jäsche püüdis seda endale seletada kui vastuolu elu ja filosoofia vahel. Kanti filosoofia, vähemalt sellisel kujul nagu Jäsche seda seni oli mõistnud, ei võimaldanud tal abikaasa surmaga leppida ning sellega kaasnenud üleloomulikku mõtestada. Ummikust juhatas välja Jacobi usufilosoofia, millest inspireeritud “religioosne” ehk siis “mõistuse idealistlik seisukoht” aitas ületada elu ja filosoofia vastuolu. See seisukoht pidas silmas *absoluutset ja igavest, suhestades kõik piiratu ja tingitu tingimatuga kui kõige lõpliku printsiibiga*.³⁷ Seesugune lähe pidi nüüd ka filosoofiliselt lubama tunnistada imet, üleloomulikku kogemust vastukaaluks sellele, mida ta ise nimetab loodusteaduslikuks ja natuurfilosoofiliseks skepsiseks – *arule (Verstand)* ja selle printsiipidele rajanevale tunnetusviisile.

Jäsche aktsepteerib Jacobi tõlgenduse, et *mõistuse* sisuks (silmas pidades justkui Kanti *Vernunft*’i, selle olulises eristuses *Verstand*’ist) on *suunatus ülemeelelisele*. Mõistuse, selle ideede funktsioon seega ei ammendu regulatiivse funktsiooniga (nagu Kantil), vaid ideid mõeldakse objektina (s.o objekti omavana) – nad kajastavad ülemeelelist reaalsust *tingimatu* ja *absoluutse* olemisena, osutavad sellele, mis seesugusena saab aga olla antud vaid *vahetult – ilmutuslikult*. See on juba põhimõtteline kõrvaleminek Kanti käsitusest, kuigi väliselt jäädakse Kanti terminoloogiale ju isegi truuks.

Samas Jäsche selgitused “mõistuse idealistliku seisukoha” osas haakuvad paiguti silmnähtavalt Jacobile eripärase kõnepruugiga, kus on keskne koht mõistetel nagu *bedingt, mittelbar ja natürlich*, mis Jacobi sõnutsi saavad aga mõtte alles oma korrelaatidelt *unbedingt, unmittelbar, übernatürlich*. Tuleb tähele panna neid korreleeruvaid sõnu, kui Jäsche inspireerituna Jacobist seab nüüd oma “mõistuse

³⁷ G.B. Jäsche. Liebe und Glaube. Morgen-Gedanken. L 69p.

gestorben zu Dorpat den 7ten
Februar 1808, in einem Alter
von etlichen 30 Jahren.

An Ihrer Seite ^{der} ~~der~~ treuer Gatte und
Freund
Gottlob Benj. Jäsche, ^(u. d.)
geb. in Schleſien den 15ten Julii 1762
gestorben den ...

+ Weiland Lehrer der Weltweisheit
auf der Kayserl. Höheren Schule
zu Dorpat,
Jetzt Schüler einer Höheren Weisheit
auf einer Höheren Schule.
† zu Wardenberg

Joonis 2. Filosoofiaprofessori Gottlob Benjamin Jäsche mõttepäevik "Armastus ja usk. Hommikumõtteid" oli ajendatud tema kaasa Sally Strakeri surmast 7. veebruaril 1808. Mõttepäeviku käsikirja tiitellehele järgneb ühise hauakivi ("me hauale püstitatagu püramiid armastuse ja usu sümbolitega") pealiskirjade visand. Päevikus püüab Jäsche mõtestada juhtunut, vaigistada armastatud naise surma läbi vallandunud hingelist ja ühtlasi filosoofilist kriisi, mida ta tõlgitseb kui vastuolu filosoofia ja elu, kaine mõistusepärasuse ja armastuse (tundmusliku armastuse kui religioosse usu algupära) vahel. Sügavas hingehädas ei leidnud Jäsche Immanuel Kanti filosoofiast, kelle truu õpilane ta oli olnud, enam kiüllaldast tuge oma tungivale vajadusele uskuda surematusse, vajadusele seletada oma kalli kaasa surmajärgset "üleloomulikku" ilmumist tõelisesena, mille kogemise vahetut meelelist teravust ta päevikus kirjeldab. Vastavalt oma uuele ja päästvale arusaamale armastuse ja usu ülemlikkusest kõrgema tarkusena palja mõistusetarkuse ehk ilmatarkuse (filosoofia) suhtes märgib Jäsche hauakivi pealiskirjade kavandis iseenda kohta: "Varemalt ilmatarkuse õpetaja Keiserlikus Kõrges Koolis Tartus, nüüd Kõrgema Tarkuse õpilane Kõrgemas Koolis."

idealistliku seisukoha", mis tähendab lähtumist *teadukindlusest* (*Gewissheit*), mis ei saa olla kausaalselt *tingitud* (ja on seega *tingimatu*), ühtlasi mõisteliselt seletatav ehk *vahendatav* (ja seega on *vahendamatu*) ja mis seetõttu on looduseülene (*übernatürlich*) – aluseks kõige tingitu ja lõpliku mõistmisele. Kogu see oleva valdkond kokku, mida iseloomustab ja konstitueerib vahendlikkus, moodustab Jacobi sõnutsi looduse (*Natur*). Sellele aga *eelneb*, sellest *ülemal* on olemine, mis on loomuldasa *tingimatu* (*unbedingt*) ja vahendamatu/vahetu (*unmittelbar*), mida peab teadma *ette* ja *enne* igasugust loomulik-looduslikult olevat. Seesugust olevat saab mõelda vaid kui midagi *üleloomuliku/looduseülest* – ja see teadmine saab olla vaid vahetu (*unmittelbar*). Oluline on, et *teadukindlus* (*Gewissheit*) *tingimatu* olemasolust (st jumalast) ja *teadmine* tingitust olemisest (sh omaenese olemasolu tingitusest) pole omavahel seotud nii, et nende teadmiste näol oleks tegemist järeldustega, millest annaks omakorda teha järeldus (millegi *üleloomuliku/looduseülese* olemasolu kohta. Veendumuse, et range ja katkematu tuletusseos lõpliku/tingitu ja lõpmatu/tingimatu vahel on võimatu, seab Jacobi vastu Spinoza filosoofiale, õigemini küll selle omapoolsele rekonstruktsioonile nn spinotsismina.

Jacobi silmis on spinotsism õpetus kogu oleva tuletusseotusest/tingitusest, mis on oma tuletuslikkuses range ja lüngatu (*more geometrico*). Selles tuletusseose tervikus on iga lüli see, mis ta on, vaid suhtes teise lüliga, – seega vaid ratsionaalse relatsiooni läbi. Jacobi näeb siin ohtu jumalale – see kui *tingimatu* ja absoluutne osutub *tingituks*. Kui aga Spinoza õpetab jumalast, õpetab kui *tingimatust*, siis peab see teadmine jumalast olema saadud kuidagi teisiti kui (mõistelise) mõtlemise ja loogilise tuletuse teel. Enamgi: puhtratsionaalne ja deduktiivne meetod (mille Jacobi omistab Spinozale) teeb mõtlemisele juba *ette* võimatuks küündida selleni, mis jääb väljapoole ja ülemale igasugusest *tingimusest* ja relatsioonist.³⁸ See saab olla antud vaid *vahetult* – usus või religiooses tundmuses.

Avanemine Jacobi usufilosoofiale andis Jäschele võimaluse kõnelda teisepoolsusest, surematusest ja jumalast kui *reaalsusest* ning selle *tunnetatavusest* usu läbi *vahetu antuse* tähenduses. Usu läbi adumise võimalikkus pidi kindlalt näitama, et ülemeeleline ja jumalik ei jää mõistuse-ideedena (Kant) pelgalt ajuviirastusteks (*Hirngespinnste*), pelgalt inimtunnetusvõime paratamatuteks produktideks, vaid on *tegelikkus*.

Usk ja *tundmus*, et jumalik ja üleloomulik on *reaalsused*, kujunesid Jäsche filosoofiliste veendumuste uueks lähtekohaks, mida ei saanud ega tohtinudki püüda ratsionaalselt põhjendada (demonstreerida), s.o mõisteliselt *vahendada*.

*

³⁸ Manfred Frank. Einführung in die frühromantische Ästhetik. Vorlesungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1989. S. 242.

Laiem publik sai Jäsche filosoofiliste tõekspidamiste teisenemisest teada kirjutises *Mõistleva aru filosoofia vastuolus aru ja mõistuse filosoofiaga* (1813).³⁹ Jäsche väidab siin, et Kant ja Jacobi on eri teid mööda jõudnud mitmes olulises küsimuses lähedastele seisukohtadele; et "mõlemad seavad oma aru- ja mõistuse-filosoofiad vastu dogmaatilise demonstratiivse õpetussüsteemi kujul esinevale mõistleva aru filosoofiale."⁴⁰ Väljendiga *Philosophie des vernünftelnden Verstandes* (mõistleva aru filosoofia), mille Jäsche võttis otse Jacobilt,⁴¹ on mõistetud spinotsismi ning konkreetselt "häbimärgistatud" Schellingi filosoofiat.

Jäsche arvates langevad Jacobi ja Kanti vaated kokku põhiliselt kolmes punktis:

1. Aru ei ole jumaliku tunnetusprintsii; pigem töö ja teaduse enese huvides on, et tema sfääri ei toodaks sisse absoluutset ega jumaliku.
2. Seevastu mõistus kui millegi tingimatu printsii tunnistab jumalat ja eeldab, et jumal on nüüd moraalse-praktilise usu printsii bina, Kanti õpetuse järgi, või siis intellektuaalse kaemuse, vahetu ja algupärase teadmise objektina, mille printsii biks on just mõistus, ideede sees ja ideede kaudu [...] Jacobi vaadete kohaselt.
3. Et iga mõistuse katse rajada sellele usu või vahetu ja algupärase teadmise printsii bile teadust jumalikust pole mitte ainult asjatu, vaid teeb mõistuse mõistleva aru mänguks.⁴²

Jäsche kirjutab Jacobi vaimus Kanti ebajärjekindlusest, vastuolust tolle õpetuses: "kahetähenduslikkusest", "lõhest tema õpetuse vaimu ja kirjatähe vahel", "ületamatust antagonismist tema kui inimese põhiveendumuste ja tema kui filosoofiaõpetaja teaduslike printsii pide vahel."⁴³ Selle argumentidiga õigustab Jäsche Kanti filosoofia läbipõimimist Jacobi seisukohtadega.

Milles siis seisneb Jacobi ja Jäsche meelest Kanti kui filosoofi, kui teadlase põhiseisukoht? Nimelt tulenevat Kanti õpetusest inimese täielik võimetus tunnetada midagi reaalselt olemasolevat: "see peab jääma igavesti problemaatiliseks, kas mõistuse objekt on olemas väljaspool ettekujutust ja sellest sõltumatult", sest et Kanti süsteemis on "mõistus kui tunnetusvõime suhestatud ainuüksi aruga ja [mõistus] saab meelelisest kogemusest väljapoole vaid luuletada" ning "aru ei kõlba looma tõest tunnetust, kuna kõik aru mõisted saavad oma kehtivuse ainuüksi

³⁹ Gottlob Benjamin Jäsche. Die Philosophie des vernünftelnden Verstandes, im Gegensatz gegen die Philosophie des Verstandes und der Vernunft. // Dörptische Beyträge für Freunde der Philosophie, Literatur und Kunst. Herausgegeben von K. Morgenstern. Jhrg. 1813. Bd. I. H. 1. Dorpat: J. C. Schünmann; Leipzig: P. G. Kummer, 1813.

⁴⁰ Samas. Lk 8

⁴¹ Friedrich Heinrich Jacobi. Von Göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung. Leipzig: Bey Gerhard Fleischer, 1811. S. 133.

⁴² G. B. Jäsche. Die Philosophie des vernünftelnden Verstandes. S. 8–9.

⁴³ Samas. Lk 29–30.

kaemuse kaudu, kaemus aga ei ütle reaalse kohta üldse mitte midagi, annab vaid ettekujutusi nähtumustest."⁴⁴

Samas oli Jäsche nagu Jacobigi veendunud, et Kant (*inimesena*) oma sisimas peab võimatuks möönda nähtumusi ilma selleta, mis sealt nähtub; ilma selleta, mis selle "taga" realselt olemas on. Ses mõttes on Kantil nähtumuste "taga" meelelise ülemeeleline substraat ehk "looduse intelligiibel substraat väljaspool meid ja meie sees."⁴⁵ Siit nüüd, varjudes Kanti sõnade taha, tuletab Jacobi põhjenduse oma seisukohale: "et mõistus ei saaks üldse olemaski olla [...] kui kõrgemad ideed, mis ta produtseerib, jumal, vabadus ja surematus [...] oleksid vaid objektitud ajuviirastused, eksitavad pettepildid [...] ilma et nad kunagi kinnitust leiaksid."⁴⁶

Jäsche tahab niisiis näidata, et Kanti jumala-idee pole vaid pelgalt subjektiivne mõistuseprodukt, vaid objektiivne reaalsus, mida ei saa küll tunnetada, st mõistuse printsiipidest lähtuvalt tuletada või seletada, ent mis ometigi on antud inimesele vahetult ja tõsikindlalt, st usu läbi.

*

1808. aasta veebruarikuu üheksanda päeva hommikul, teisel päeval pärast oma kaasa surma astus Jäsche ühes tema poole tulnud Morgensterniga aeda: selge pilvitu taevas helgas talvise Tartu kohal. Meenutagem veelkord algul tsiteeritud sissekannet Jäsche päevikus:

Welch ein schöner heiterer Tag! rief der heitere und den Freund zu erheitern gekommene Freund aus ... Milline ilus helge päev! hüüatas helgemeelne ja oma sõpra helgusega troostima tulnud sõber. Jah muidugi, kõlasid me mõlema suu ja süda üheskoos, muidugi on loodus, nähtav taevas me kohal vaadeldav pildi ja sümbolina moraalsele maailmale, meelte- ja *tähistaeva* kohal nähtamatule teispoolsele ja taevale, mis on vaimu- ja südamesilmaga tunnistatav ning millele on vaimse, ideaalse inimese tahtmine ja igatsemine ja lootmine suunatud.⁴⁷

Helgav hommikutaevas ja moraalne maailm – ühes hingetõmbes väljaõelduna kordavad põhimõtteliselt Kanti *Praktilise mõistuse kriitikas* lausutud seost tähistaeva ja meisse kätketud moraalseaduse vahel. Pealegi nimetavad Jäsche ja Morgenstern veel tähistaevastki. Kant oli haaratud *tähistaevast*, Jäsche ja Morgenstern aga innustunud *hommikutaevast* – ent nii või teisiti on tegemist *nähtava, aistitava* taevaga – loodusega, meelelisega.

*

⁴⁴ F.H. Jacobi. Von Göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung. S. 133.

⁴⁵ Immanuel Kant. Kritik der Urteilskraft. Hamburg: Felix Meiner Verlag, S. 204.

⁴⁶ F.H. Jacobi. Von Göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung. S. 132.

⁴⁷ G. B. Jäsche. Liebe und Glaube. L 13p (*Kursiiv autorilt*).

"Milline ilus helge päev!" hüüatas Morgenstern. See oli ilmailu, mis lasi nähtaval taeval paista nähtamatu taeva, moraalse maailma "pildi ja sümbolina."

Et taevas tol hommikul pani kõnelema *ilust*, on tähenduslik. Me ei leia Jäsche ja Morgensterni taevapilgust midagi, mida nad oleks kogenud rõhuva ja mahasuruvana. Asi pole pelgalt selles, et ilm oli tol hommikul ilus ja taevas Tartu kohal kõrge ja selge – ja üldse, et oli päev, aga mitte öö. Kantilgi tähendab *tähistaevapilk selget* ja lõputult *kirgast* taevast, mis meid ülendab, ent teisalt rõhub ja alandab, lausa hävitab. Kant ei kipugi kõnelema taeva *ilust*, pigem on (tähis)taevas talle midagi *ülevat*. Kuigi *Praktilise mõistuse kriitika* lõpetuses on tähistaeva *ülevusest* juttu vihjamisi, siis ometigi seal kirjeldatud taevapilk on oma dünaamiliselt täiesti üleva oma (vt ka *Otsustusvõime kriitika*). Ülevana kogetavad nähtused mõjuvad loomuldasa ähvardavana, meid põrmustavana. Nii ohustab Kanti taevakaeja meelelise taeva lõputusse, öise taevalaotuse tähtede kättesaamatusse kulgev pilk lõpuks kaejat ennast:

[...] pilk arvututele maailmahulkadele hävitab ühtlasi mu tähtsuse loomse kreatuurina, kes peab taas tagasi andma mateeria, millest ta oli tekkinud, planeedile (pelgalt punktile maailmaruumis), pärast seda kui see on olnud mõnd lühikest aega varustatud (pole teada, kuidas) elujõuga.⁴⁸

Ja kui *ihusilmaga* taeva lõputusse heidetud pilk näitab (refleksioonis) taevakaejale ta enese tühisust *homo phaenomenon'*ina (surelikkust füüsilise olendina), siis *vaimusilma* pilk ilmutab talle ta enese ülevust *homo noumenon'*ina (surematust moraalse isiksusena):

Teine [pilk] seevastu ülendab minu väärtust kui *intelligentsi* väärtust lõputult mu isiksuse [*Persönlichkeit*] läbi, milles moraaliseadus ilmutab mulle loomsusest ja isegi kogu meelelisest maailmast sõltumatut elu [...].⁴⁹

Sellele tähistaeva kaeja "teisele" pilgule võiks Jäsche juures vastata "vaimu- ja südamesilma" pilk, mis kaeb ja tunnistab moraalset ilma, mis justkui nähtamatu taevana kõrgub meelelise taeva kohal, ning millele on siis "vaimse" ja "ideaalse" inimese lootus ja ootus suunatud. Moraaliseadus ilmutab kaeja teisele pilgule temas eneses kui isiksuses ("*moraaliseadus minu sees*") "meelelisest maailmast sõltumatut elu vähemalt niipalju [*wenigstens soviel*], kui seda saab võtta [*abnehmen* – võtta, järeldada] minu olemasolu eesmärgipärasest määratlusest, mis pole piiratud seesinase elu tingimuste ja piiridega, vaid läheb lõpmatusse."⁵⁰ Kant peab siin silmas tõika, et ülemeelelise kõlbelise maailmast saame

⁴⁸ I. Kant. Kritik der praktischen Vernunft. S. 186.

⁴⁹ Samas.

⁵⁰ Samas.

rääkida (järeldada, *abnehmen*) ehk vaid niipalju, kui see on võimalik teatud *analoogia* põhjal inimelus ja üldse looduses adutavast eesmärgipärasusest (teleoloogiast) lähtuvalt. Niisiis taevakaeja pilgule avaneb ülemeeleline maailm vaid kõlbelises, praktilises tähenduses... küsimus pole selle (teoreetilises) tunnetamises, vaid selles, et ülemeelelise/intelligiibli maailma mõiste kui puhta mõistuse idee on siin mõeldud meie tahte määratlusalusena, s.o alusena, mis määrab meie tahte (sõltumatult meelelisest kogemusest) – seega on ülemeelelise maailma puhul Kanti jaoks tegemist eeskätt puhta praktilise mõistuse ideega kui meie tahte vahetu määratlusalusega – ja ka ainult selles tähenduses saab ja võib rääkida selle tegelikkusest – mitte aga mõistusidee objekti tegelikkuse tähenduses.

*

Ülevatunne on loomuldasa vastuoluline, see kätkeb eneses murdumist, katkestust, tähendab korraga nii naudingut (*Lust*) kui ka kannatust ja õudu (*Unlust*) – kannatusest murtud naudingut. Nii on ülevas midagi niisugust, mis rikub harmooniat, lõhub ilus väljenduva maailma otstarbekohasust ja korrastatust seeläbi, et laseb meie võimetel kogeda oma haprust ja tühisust loodusnähtuste võimsuse palge ees.

Vägevad, ettekalduvad, otsekui ähvardavad kaljud, taevas lasudena kerkivad äiksepilved, mis tulevad välgu ja müristamisega peale, vulkaanid kogu nende purustavas jõus, orkaanid neist mahajäänud laostusega, piiritu ookean end koguva tormiga, võimsa jõevoos kõrge kosk ja kõik seesugune muudavad meie võime vastu panna võrreldes nende [loodusnähtuste] võimsusega tühiselt väikseks. Aga nende vaatlus on seda ligitõmbavam, mida hirmuäratavam see on, kui vaid ise viibime ohutuses.⁵¹

Jäsche puhul vahest abikaasa lahkumisel kõrvalt kogetud surm ning selle ligioli lasi tunda õudu ja alandust ja jõuetust – inimese lõplikkust. Ent hommikune ilmailu oli Jäschele kinnituseks, et lahkunud, ent end surmale järgnenud õöl käepuudutusega hüvastijätuks korra ilmutanud kaasa *pole* surnud: "Ei! Minu jaoks pole ta surnud – minu jaoks ta elab ning nüüd ja alati saab minule ja koos minuga elama."⁵²

*

"Pildi" ja "sümbolina" nähtamatule taevale, teispooldusele – moraalsele maailmale oli lõputult nähtav taevas kaardus 1808. aasta veebruari Tartu üle.

Pilt (*Bild*) tähendab siin ilmselt *Sinnbild*'i, mis on saksa vaste sümbolile. Siin ehk võiks *Sinnbild*'i (piltkuju, võrdkuju) võtta koguni tähenduses, et nähtav taevas on ülemeelelise nähtamatu taeva *meelepilt* ehk *mee-*

⁵¹ I. Kant. Kritik der Urteilkraft. S. 107.

⁵² "Nein! Sie ist nicht tot für mich – Sie lebt für mich und wird Jetzt und immer für mich und mit mir leben" (G. B. Jäsche. Liebe und Glaube. L 15).

line pilt. Kui nüüd mõista seda juttu pildist ja sümbolist nii, et nähtav pilt väljendab midagi nähtamatut, osutab millelegi oma ülemeelelisuses nähtmatule ja teistlaadsele, siis on tegemist traditsioonilise arusaamaga sümbolist.

Kant käsitleb sümbolit kui mõistete meelelist kujutamist/esitamist.

Skeemi⁵³ puhul esitatakse arumõisteid ehk kategooriaid meeleliselt, s.t neile antakse "korrespondeeriv kaemus a priori." Sümboli puhul omistatakse meeleline kaemus mõistusemõistele ehk ideele, st "mõistele, mida on kohane mõtelda ainult mõistusel ja millele ei saa olla kohane ükski meeleline kaemus." Ideede meeleline esitamine rajaneb aga pelgalt analoogial, st et skematiseerimisega langeb siin ühte vaid meeleliste aistingute reflekteerimise reegel, mitte aga kaemus ise, seega pelgalt refleksiooni vormi, mitte aga selle empiiriline sisu.⁵⁴

Skeemides on mõisteid näidatud otse, sümbolites vaid kaudselt. Skeemid esitavad mõistet demonstratiivselt, sümbolid analoogia vahendusel. Ka meie teadmised jumalast, niivõrd kui neist saab praktilises tähenduses rääkida, on sümbolilised.

Mis mõttes kõneleb Jäsche pildist ja sümbolist? Tähendab sümbol siin objektitu mõistuse-idee kui mõtlemise subjektiivse printsiibi kujutamist meelelisena (Kant) või siis väljendab nähtav taevast nähtamatut – ent tegelikku ja tingimatut (meie mõtlemisest sõltumatut) – meelelise pildina?

*

Ilmailu paistes helgas taevast 1808. aasta veebruaris Tartu üle ülemeelelise taeva ja maailma meelepildina. See ilmailust taevast polnud lihtsalt ülemeelelise, vaid ülemeelelise kui moraalse, kui kõlbelse sümbol.

Otsustusvõime kriitika nimetab ilu kõlbelisuse sümboliks.⁵⁵ Seos ilu ja kõlbelisuse vahel saab võimalikuks seeläbi, et ilu kogemisega kaasnevas refleksioonis, selle vabaduses näitlikustub vabaduse idee kaemuslikult. Vabaduse idee on aga kõlbeliselt hea aluseks ja moraalse eeldus.⁵⁶ Ilu sümboliline loomus osutab esteetilise ja moraalse tunnetuse analoogiale: ilu kaudu teadvustub meile vabadus kui meie vaimuvõimete mängu eesmärgipärasus ja vabadus, mis osutab vabadusele kui meie loomukohasele võimele seada sihte, ning meenutab, et meil tuleb nende sihtide poole püüelda kui teovõimelistel ja seega autonoomseil olendil. "Vabaduse idee, millest meie mõistuslik enesemõistmine praktilise [mõistuse] primaadi all rohkem kui kõigist teistest [ideedest] sõltub ja millel peab puuduma objektiline kaemus, pole seepärast veel määratud tühjaks mõisteks jääma, kuna vabaduse meelestamine ehk meeleline

⁵³ Transsendentaalse skeemi puhul on tegemist puhast arumõistest ja nähtumust vahendava ettekujutusega, mis üheltpoolt on puhas või intellektuaalne, teiselt poolt aga meeleline. Nt suuruse skeemiks on arv.

⁵⁴ I. Kant. Kritik der Urteilskraft. S. 255.

⁵⁵ Samas. Lk 213–215.

⁵⁶ Birgit Recki. Ästhetik der Sitten. Die Affinität von ästhetischem Gefühl und praktischer Vernunft bei Kant. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 2001. S. 171.

kujustumine [*Versinnlichung*] siiski esteetiliselt, st esteetilise tunde vahendusel on võimalik."⁵⁷ "Ilu refleksioonis saab mõistuse-idee meeleliseks [*Versinnlichung*] tundmuse kaudu, õigemini selle tundmusena."⁵⁸

Pangem ent tähele, siin on juttu aprioorse *mõistuse*-idee meelelisest kujustamisest, mitte aga selle idee võimalikust (ülemeelisest) objektist ega selle ülemeelise objekti sümbolist ehk meelelisest pildist.

*

Kuidas ikkagi võiksid ühte kuuluda Jäsche pilk ilmailus helgavasse taevasse tema panteismi- ja spinotsismikriitikaga? Ja missugune siis ikkagi pidi olema see taevas 1808. aasta veebruari Tartu üle?

Oluline on, et Jäsche jaoks tähendab panteism ja spinotsism *diskurssiivset* mõtteviisi, mis käsitab kogu olevat läbivald tuletus- ja põhjusseostest tingituna. Seega on tema silmis tegemist õpetusega, mis välistab religioosse tundmuse, teeb võimatuks jumala vahetu antuse tundmuses *tingimatu* tegelikkusena – ühesõnaga hävitab usu jumalasse ja hinge surematusse.

Taeva lõputu helgus veebruarikuu kaheksandal päeval pidi andma Jäschele kindluse, et ime, surematus, jumal – kõik see oma äraseletamatuses on tegelikkus – tegelikkus, mis paistab siailma nähtava taeva ilmailuna. Ehk *kujustab* see pilk taeva lõputusse helgusse diskurssiivse mõtlemise piiri, teeb *aistitavaks* ratsionaalse demonstratsiooni vaibumise?

Heidaks veel kord oma pilgu selle ilmailus helgava, kõlbelisuse meelepildina nähtuvasse taevasse, kaeks selle fenomenaalset karakterit. Väljendid *ein schöner heiterer Tag, ein freier heiterer Himmel* lubavad oletada, et taevas oli kõrge ja läbipaistev – eeterlik – vähimatki pilveriba polnud tol hommikul Tartu kohal.

Seesugust taevast saab võtta *meelelisuse miinimumina*, lõputut läbi paistvust meeleliste aistingute maksimaalse redutseeritusena. Nii nähtuna *läheneks* taevas puhtale vormile – paistaks meelelisuse (selle reflekteerimise) puhta vormina, puhta reeglina. Samas aga kuuluks niimoodi nähtud taevas *ikka veel* meelelisse maailma, oleks ikka veel meeleline. Ehk saaks koguni ütelda, et nii nähtud taevas oleks *puhas vorm* oma *maksimaalses meelelisuses*.

Kas ja mis tähenduses saab siin olla juttu demonstratsiooni ja diskursiivsuse piirist – eriti kui pidada silmas tõika, et Kanti seisukohalt saab juttu olla mõistete, antud juhul *mõistuse*mõistete ehk ideede meelelisest kujustamisest selles tähenduses, et aru tegevusest võetakse üle see viis ehk reegel ehk vorm, kuidas aru kategooriate abil reflekteerib ja korrastab aistinguid – ning see meelelise refleksiooni pelk vorm ehk reegel kantakse nüüd üle ideedele, nendele meelelise kaemuse omistamisele, ideede kujustamisele. Oluline on, et seejuures ei toimu empiiri-

⁵⁷ Birgit Recki. Ästhetik der Sitten. Die Affinität von ästhetischem Gefühl und praktischer Vernunft bei Kant. S. 175.

⁵⁸ Samas. Lk 171–172.

lise sisu ülekandmist. Nüüd tuleks aga märkida, et nii nähtud taevapilk nagu jääks mõistuse ja mõistuspärasuse raamesse.

Jäsche pilk kõrgesse taevasse polnud ei astronoomi ega mõne muu loodusteadlase pilk, kes oleks näinud taeva nähtumist selle kausaalses tingituses ja kellele pilgu pea lõputu kulg oleks tootanud põhjusseoste laiendamist kogu olevale ning seeläbi kõigi saladuste (ka jumalike) natuurfilosoofilist äraseletamist. Pigem võiks Jäsche taevapilku iseloomustada kui eetilist ja esteetilist – seda ülalpoolt mainitud Kanti vormeli tähenduses, et ilu sümboliseerib kõlblust. Ka Jäsche enda sõnapruuk justkui kinnitaks seesuguse lähenemise võimalust. Oluline on seejuures, et kõlbelse kogemine esteetilisest elamuses peaks meile meeleliselt kujutama *vabaduse*, täpsemalt vabaduse-idee. Just vabaduse ilmumine meelepildina ehk *sümbolina*, annab ühe olulise võimaluse meelelises vahetuses – *ilutundes*–tunnetada vabadust, mis muidu jääs pelgalt puhta mõistuse sisutühjaks mõisteks ehk ideeks. Vabadus on Kanti jaoks aga kõlbluse *ratio essendi* ehk olemisalus.⁵⁹ Kuigi Kanti õpetus küll möönab võimalust ja koguni vajadust kogeda kõlbelis-praktilise usu aluseid – jumala ja surematuse ideid – sümbolites ja seega esteetilisest elamuses (kõrge hommikutaeva ilmailu paistis kui kõlbelse maailma ja teispoolse meelepilt Tartu kohal üheksandal veebruaril 1808), ei tohiks siiski unustada tõika, et Kanti järgi on siin tegemist vaid ainult *mõistuse*-ideede meelelise kujustamisega – puhaste mõistuse-mõistetega, mis on põhimõtteliselt objektitud ning millede kehtimine (tegelikkus) kõlbelis-praktilises tähenduses mitte kuidagi ei saa asendada ega tõestada nende ideede (neile vastavate objektide) objektiivset tegelikkust (jumala olemasolu tõestus – välistatud!!).

See, kuidas kaardus taevas Jäsche pilgule tol hommikul, oli oluliselt määratud mõne päeva eest lahkunud naise ilmumise ees – hüvasti-jätvas randmepuudutuses. Seesugust *ilumist*, mida Jäsche koges lausa meelelisele aistingule omase *vahetusega*, polnud võimalik *mõisteliselt vahendada*, st arumõistetega (kateegooriatega), seega kausaalselt seletada – kuna seesugune seletus oleks pidanud näitama surmajärgse ilmumise võimatust ja olematust. Või siis teisisõnu: Abikaasa surmajärgse ilmumise ühtpidi üleloomulikkus ja teistpidi selle meeleline, aistinguline vahetus olid Jäschele (kui filosoofile) teineteist välistavad ka selles mõttes, et katse seda sündmust (kui eeskätt üleloomulikku) teaduslikult (st *aruprintsiipidest* lähtuvalt) seletada oleks tähendanud arukateegooriate, mille kasutamine on Kantil rangelt seotud meelelisusega, rakendamist ülemeelelisele – st väära kasutamist.

Abikaasa ilmumise *üleloomulikkuse*, ent *meelelise vahetuse* mõjul võiski Kanti pelgalt kõlbelis-praktiline usk jumalasse ja hinge surematusesse Jäsche silmis minetada oma senise veenvuse, kuna Kanti käsitus jääb jumal ja surematuse lõpuks ikkagi pelgalt (subjektiivseks) mõistusemõisteks, pelgalt objektituks ideeks. Teisti öelduna: Jäschel

⁵⁹ I. Kant. Kritik der praktischen Vernunft. S. 4.

tekkis vajadus leida sellele kantilikule kõlbelis-praktilisele usule alus. Seda aga polnud Jäsche kui põhimises Kanti küllaltki truul järgijal võimalik anda teoreetilise teadmise teel, st pöörduda jumala spekulatiivse tunnetuse poole. Selle tee oli Kant oma kriitikaga jumalatõestuste aadressil *Puhta mõistuse kriitika*s kinni pannud – vähemalt Jäschele ja veel paljudele Kanti pooldajateks jäänule. Ka Friedrich Heinrich Jacobi oli selles osas Kantiga ühel meelel. Temale tähendas jumala spekulatiivne tunnetamine, teoreetiline käsitlemine spinotsismi ja lõpuks ateismi. Küll aga ei loobunud Jacobi arusaamast, et jumal kui tingimatu tegelikkus on meile antud – antud vahetult *usus, tundmuses, aimduses*. See jumala vahetu antus on aga igasuguse filosoofia, s.t demonstratsiooni väline. Just niisuguses *tundmuses* leidis Jäsche uue ja kindla lähtealuse oma kantilikule kõlbelis-praktilisele usule jumalasse ja hinge surmatusse.

Ja nii võiski Tartu üle nähtav taevas paista oma ilmailus mitte pelga esteetilis-eetilise meelepidina, st subjektiivse mõistuse-idee meelelise kujustusena, vaid sümbolina, mis *väljendab* tegelikkust, milleni ükski arukategooria ei küüni ning mida ükski mõistuse-idee ei ammenda. Nii tuleks tähele panna, kuidas Jäsche kõneleb sellest, et taevas on me üle või kohal (saksa über):

[...] wohl ist die Natur, der sichtbare Himmel über uns anzusehen als ein Bild und Symbol der moralischen Welt des unsichtbaren Jenseits und über dem Sinnen- und Sternenhimmel, mit dem Auge des Geistes und des Herzens zu erspähenden Himmels [...].⁶⁰

See sisendab esialgu muljet, et tegemist on Kanti *über*'iga *Praktilise mõistuse kriitika* lõpetusest: "[...] der bestirnte Himmel über mir und das moralische Gesetz in mir." Kanti taevakaeja pilk algab kohe vahetult sellest paigast, kus too välises meelelises maailmas viibib, ning kulgeb "ins unabsehlich Große mit Welten über Welten und Systemen von Systemen, überdem noch in grenzenlose Zeiten ihrer periodischen Bewegung, deren Anfang und Fortdauer."

Ja tõesti – Jäsche esimene *über* osutab nagu Kantilgi meeleliselt nähtavale taevaotusele me kohal, me üle. Kanti järgmine *über* käib samuti meeleliste taevaste maailmade kohta ning väljendab nende lõputult suur hulka.

Ja kui meelelise tähistaeva (taevaste) ülev lõpmatus, heites taevakaeja oma lõplikule minale tagasi, teda alandades, laseb tal ühteaegu endas kogeda oma intelligiibli *seesmise kõlbelist* totaalsust ja jõudu, siis Jäsche taevapilgule avaneb ilmailus nähtav taevas kõlbelise maailma kui *ülemeelelise* teispoolsuse helgav meelepilt. See Jäsche teine *über*, mis taandab "meelte- ja tähistaeva" taeva ülemeelelise sümboliks, adudes selle üle "nähtamatu teispoolsuse moraalset maailma", mida on antud tunnistada ainuüksi vaimu- ja südamesilmaga – kajastades, tõsi küll, Ja-

⁶⁰ Kursiiv autorilt.

kobi veendumust, et jumala olemasolu tingimatus selle teadukindluse vahendamatuses ehk ebavahendlikkuses on looduseülene ja üleloomulik (*übernatürlich*) –, paistab samas ühtlasi kui Platoni *hyper*. Dialoogis *Phaidros* teatakse ju kõnelda "taevaiüleseist paigust" (*hyperouranion topon*), kuhu suunduvad surelike surematud hinged "vaatlevad seda, mis on väljaspool taevast" (247c).

Seal on nii (tuleb ju sõandada kõnelda tõtt, kui kõneldakse tõest): värvideta, kujuta, puudutamatu olevalt oleva olemine [...]''⁶¹

⁶¹ Platon. *Phaidros*. Tlk. Marju Lepajõe [käsikiri]. Lk 22.

Professor Martin Ernst Styx ja kohtuarstiteaduse õpetamise algus Tartu ülikoolis

Jaan Kasmel

Kõigil tegutsemisperioodidel Tartu Ülikooli koosseisu kuulunud arstiteaduskonnas on õpetatud läbi aegade paljusid erinevaid distsipliine. Üheks vanemaks ja määravamaks aineks on nende hulgas olnud anatoomia, mille lugemisega tehti algust juba *Academia Gustavianas*.¹ Kuid kes, millal ning millistes tingimustes alustas esmakordselt kohtuarstiteaduse lugemist Tartu ülikooli arstiteaduskonnas ning mida nägid ette selle aine õpetamise osas tol ajal kehtinud ülikooli põhikirjad? Vaatamata sellele, et viimase kahe sajandi jooksul on avaldatud palju arstiteaduskonna ajalugu käsitlevaid uurimusi, puudub nende seas siiani põhjalikum ülevaade kohtuarstiteaduse õpetamise algusest.

Kohtuarstiteaduse alged ulatuvad kaugesse minevikku, aega, mil hakkasid tekkima esimesed õigusnormid.² Iseseisvaks arstiteaduse haruks kujunemise käigus, mis toimus väga pika aja jooksul tihedas seoses õigussuhete ning erinevate loodusteaduste ja meditsiini arenguga, tekkis vajadus hakata kohtuarstiteadust ka õpetama. Ülikoolides ja akadeemiates saadi sellega algust teha 18. sajandi esimesel veerandil, pärast seda, kui olid ilmavalgust näinud mõned õpikuna kasutatavad kohtuarstiteaduslikud teosed. Algul kandis õpetamine siiski juhuslikku iseloomu.³ Venemaal seostub kohtuarstiteaduse õpetamise algus Moskva Ülikooliga, kus doktor I. Erasmus luges kohe pärast ülikooli avamist 1755. aastal loengukursust kohtumeditšiinilise teaduse alus- test.⁴ Süstemaatiliste kohtuarstiteaduse loengute ja praktiliste töödega alustati Peterburi Kirurgilise Arstiteaduse Akadeemias 1798. ja Moskva Ülikoolis 1804. aastal.⁵

¹ Tartu ülikooli ajalugu, I. 1632–1798. Koost H. Piirimäe. Tallinn, 1982. Lk 42.

² I. Wirth. Tote geben zu Protokoll. Berlin, 1988. S. 8.

³ Судебная медицина. / Большая медицинская энциклопедия. Т. 24. Издание третье. Москва, 1985, 339–343.

⁴ В. Л. Попов, Р. В. Бабаханян, Г. И. Заславский. Курс лекций по судебной медицине. Санкт-Петербург, 1999. С. 12.

⁵ А. А. Солохин, Ю. А. Солохин. Судебно-медицинская наука в России и СССР в XIX и XX столетиях. Москва, 1998. С. 6.

Ülikooli taasavamise eelloost 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi algul on käesoleva ajakirja numbri lehekülgedel juba üsna põhjalikult juttu olnud, mistõttu keskendun järgnevalt vaid arstiteaduskonda puudutavale. 4. mail 1799. aastal Paul I poolt kinnitatud Senati otsusega ülikooli asutamise kohta⁶ nähti usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskonnale ette kokku 22 professorit. Arstiteaduskonnale oli ette nähtud kuus korralist professorit, üks nendest pidi lugema anatoomiat ja *medicina forensist* (kohtuarstiteadust). Need õppeained olid enamikus Euroopa ülikoolides ühendatud ühe professuuri alla. Ülejäänud viie professori vahel olid arstiteaduskonnas loetavad ained jaotatud järgmiselt: 1) füsioloogia ja patoloogia; 2) teraapia ja kliinik; 3) kirurgia ja ämmaemandakunst; 4) botaanika ja *materia medica* (raviainete õpetus) ning 5) keemia ja farmaatsia. Sama plaan nägi teaduskonniti ette mitme abiõppeasutuse loomise. Arstiteaduskonnale leiti vajalikud olevat: 1) kliiniline instituut 14 voodikohaga; 2) haavaarstihaigla 10 voodikohaga; 3) sünnitusmaja kuue voodikoha ning ämmaemandate kooliga selle juures; 4) anatoomiateater⁷ prosektori⁸ ning tema kahe abilisega; 5) keemialaboratoorium. Nimetatud abiõppeasutuste tegevust pidid juhatama vastavate ainete korralised professorid.⁹ Üks kuu enne planeeritud ülikooli pidulikku avamist, 14. detsembrist 1800, asusid arstiteaduskonnas esimestena ametisse anatoomia ja kohtuarstiteaduse korraline professor Martin Ernst Styx (1759–1829) ning keemia ja farmaatsia korraline professor Erdmann Heinrich Gottlob Arzt (1746 või 1747–1802).¹⁰

Avamiseks tehtavate ettevalmistuste ajal tegi Paul I ootamatult uue otsuse ning määras 25. detsembril 1800 ülikooli asukohaks Tartu asemel vastavalt Kuramaa rüütelkonna taotlusele siiski Jelgava (Miitavi). Pärast vahepealseid segadusi¹¹ jõuti 1802. aastaks siiski niikaugele, et 5. jaanuari ukaasiga kinnitas Aleksander I uue ülikooli põhikirja,¹² milles arstiteaduskonna professorite arvu oli 1799. aasta plaaniga võrreldes vähendatud kuuelt neljale. Samas kasvas hügieeniainete lisandumise tõttu loetavate ainete hulk, mis oli professorite vahel jaotatud järgmiselt: 1) anatoomia, füsioloogia, kirurgia ja ämmaemandakunst; 2) patoloogia, semiootika, teraapia ja kliinik; 3) dieteetika, riiklik ja populaarne

⁶ Plan der errichtenden Universität. [Riga, 1799]. S. 11–12.

⁷ Anatoomiateater (*theatrum anatomicum*) või anatoomikum spetsiaalselt ehitatud amfiteatri tüüpi hoone (ruum) inimese anatoomia õpetamiseks ja uurimistööks. Esimesed anatoomiateatrid tekkisid Euroopas 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi algul (Д. А. Жданов, В. В. Куприянов. Анатомия. / Большая медицинская энциклопедия. Изд. третье. Т. I. Под ред. Б. В. Петровского. Москва, 1974. С. 428).

⁸ Prosektor – arstiteaduskonna abiõppejõud, kes toimetab lahanguid ja juhatab prepareerimistöid.

⁹ Plan der errichtenden Universität. S. 16–17.

¹⁰ Г. В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей. Императорского Юрьевского университета за сто лет его существования. Т. I. Юрьев, 1902. С. 235; Т. II. Юрьев, 1903. С. 315.

¹¹ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk 34–35, 62.

¹² Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat. [Dorpat], 1802. S. 15–16.

arstiteadus ning *materia medica* ja 4) keemia ja farmaatsia. Võrreldes ülikooli asutamise plaaniga 1799. aastast ei toonud põhikiri kaasa muutusi arstiteaduskonnale ettenähtud abiõppeasutuste nimede ja nende töö juhtimise osas.

Lisaks kahele juba olemasolevale arstiteaduskonna professorile asus 27. veebruarist 1802, seega vähem kui kaks kuud enne ülikooli taasavamist uue põhikirja alusel, kolmandana ametisse patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku professoriks Daniel Georg Balk (1764–1826).¹³ Anatoomia, füsioloogia, kirurgia ja ämmaemandakunsti korralise professori ametikoht jäi täitmata. Kui ülikool 21.–22. aprillil 1802 9 professori ja 19 üliõpilasega pidulikult avati, oli arstiteaduskonnas kuus üliõpilast.

Ülikoolis puudusid kindlad ja kohustuslikud õppeplaanid. Täpsemalt määratlemata oli õppeaja kestvus, kuigi arstiteaduskonnas oli see algul kaks aastat. Üliõpilaste poolt omandatud teadmiste kontroll oli pindmine ja juhuslik. Peale kohustuslike loengute pidid professorid üliõpilasi individuaalselt juhendama ja harvem ka praktikume läbi viima. Ülikooli taasavamisele järgnenud aastatel andsid teravalt tunda õppejõudude ja õppetegevuseks kõlbulike ruumide puudumine – õppetöö toimus selleks üüritud eramajades ja -korterites. Kuna üliõpilaste arv kiiresti kasvas, hakati kohe mõtlema uute ajakohaste hoonete ehitamisele.¹⁴

Esimene anatoomia ja kohtuarstiteaduse professor Martin Ernst Styx

Mõnevõrra rohkem kui üks aasta ja neli kuud enne ülikooli taasavamist oli korraliseks professoriks, kelle ülesandeks oli hakata õpetama anatoomiat ja kohtuarstiteadust, mis oli esmakordselt ülikooli ajaloos eraldi distsipliinina programmi võetud, saanud Martin Ernst Styx.

Järgnevalt annan ülevaate M. E. Styxi elust ja tegemistest enne ülikooli teenistusse astumist ja teenistuse ajal, eesmärgiga välja selgitada tema teedrajav roll kohtuarstiteaduse õpetamisel Tartu ülikoolis.

Styx sündis Riias 19. detsembril 1759 välismaalase pojana. Õppis aastatel 1770–79 sünnilinna lütseumis ning seejärel Jena ja Göttingenis arstiteadust. 1782. aastal sai ta Jena ülikoolist meditsiini- ja kirurgia-doktori kraadi väitekirja eest, mis käsitles sääre- ja toppenärvi anatoomilist kirjeldust. Hiljem täiendas Styx end veel Göttingeni ja Strassburgi ülikoolis. Venemaal arstina praktiseerimise õiguse saamiseks sooritas ta Peterburis vastava eksami, töötas aastatel 1783–85 kreisiarstina Oudovas ja lühikest aega jaoskonnaarstina Peterburis. Järgneval viiel aastal oli ta Orenburgi hospidali ülemarst ning sai seal ka linna auko-

¹³ Г. В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей. II. С. 315.

¹⁴ Tartu Ülikooli ajalugu. II. Lk 62.

danikuks. 1790. aastal määrati ta sõjaväehospidali peaarstiks Tallinna ja aasta pärast samale ametikohale Riiga. Alates 1793. aastast hakkas M. E. Styx seal tegutsema vabalt praktiseeriva arstina ning avaldas samal aastal ka oma saksakeelse raamatu aadrilaskmise kuritarvitamisest Balti kubermangudes.

Veel enne ülikooli taasavamist esimeseks anatoomia ja kohtuarstiteaduse korraliseks professoriks saanud M. E. Styxil ei avanenud sellel ametikohal võimalust lugeda kummastki aimest mitte ühtegi loengut. 1802. aasta jaanuari algul kinnitatud ülikooli põhikirja alusel viidi ta sama aasta 9. aprillist, seega kolm nädalat enne õppetöö ametlikku algust, üle dieteetika, riikliku ja populaarse arstiteaduse ning *materia medica* korraliseks professoriks. Uute distsipliinide kõrval jäi eelmise ametikoha ülesannetest Styxile lugeda ka kohtuarstiteaduse aine, mis moodustas ühe osa riiklikust arstiteadusest põhiliste hügieeniainete kõrval.

Oma loengutega ülikoolis alustas prof Styx 1. mail 1802 alanud kevadsemestril. Järgneva kahe kuu jooksul luges ta arstiteaduskonna üliõpilastele populaarmeditsiini ja raviainete õpetust, kumbagi ainet neli tundi nädalas ning kohtuarstiteaduse valdkonda kuuluvaid loenguid vigastuste surmavusest, kaks tundi nädalas. Viimaste puhul kasutas ta loengute alusmaterjalina 1798. aastal ilmunud Königsbergi professori Johann Daniel Metzgeri (1739–1805) teose *System der gerichtlichen Arzneywissenschaft* teist väljaannet.¹⁵ Sellega oli prof Styx pannud aluse kohtuarstiteaduse õpetamisele arstiteaduskonna üliõpilastele, ja mitte mõne üksiku loengu pidamisega, vaid terve loengukursusega selle aine ühest võrdlemisi keerukast peatükist. Kuna ülikoolil anatoomiateater esialgu puudus, siis ei saanud õpetamisel kasutada lahanguite demonstratioone.

15. septembril 1803 kinnitatud järjekordse ülikooli põhikirjaga nähti arstiteaduskonnale ette neli korralist ja kaks erakorralist professorit.¹⁶ Sellest lähtudes määrati Styx dieteetika, *materia medica*, meditsiiniajaloo ja -kirjanduse korraliseks professoriks. Riikliku arstiteaduse alla kuulunud kohtuarstiteaduse aine õpetamine anti nüüd anatoomiat ja füsioloogiat õpetavale korralisele professorile. Niisiis luges prof Styx kohtuarstiteaduse valdkonda kuuluvaid loenguid oma teenistusaja sees ainult ühel semestril (1803. aasta kevadsemestri kohta puuduvad ülikooli loengukavad). Kuigi Styxi viimase ametikoha nimetuses ei esine ühtegi sõna meditsiinipolitseist (ühiskondlikust hügieenist), tuli tal seda riikliku arstiteaduse osa edasi lugeda. Et vähendada oma koorumust ja saada rohkem tegelda raviainete õpetuse küsimustega, hakkas Styx taotlema hügieeniainete õpetamiseks arstiteaduskonnas eraldi koosseisulist dotsendi kohta, mis 1823. aasta sügisest ka realiseerus.

¹⁵ Anzeiger der Vorlesungen, welche aus der Kayserlichen Akademie zu Dorpat vom 1. May bis zum 1. Julius des jahres 1802. Dorpat, [1802]. S. 3–4.

¹⁶ Statuten der Kaiserlichen Universität zu Dorpat. S. 18.

Hügieeniainete koondamine ühe õppejõu kätte oli Tsaari-Venemaal esmakordne. 1833. aastal hakati taotlema vastava professuuri loomist. Kui aastaid hiljem, 1. jaanuarist 1843 avati arstiteaduskonnas riikliku arstiteaduse õppetool, siis oli selle professori kätte koondatud kohtuarstiteaduse, hügieeniliste distsipliinide, arstliku seadusandluse, veterinaarpolitsei ja epizootiliste haiguste õpetamine. Peaaegu samal ajal avati sama nimega õppetool ka Kiievi Ülikoolis ning need said esimeseks Vene impeeriumis.¹⁷

Oma pika teenistusaja (55 semestri) jooksul õpetas prof Styx paljusid arstiteaduslikke distsipliine.¹⁸ Raviainete õpetuse loenguid luges ta 1826. aasta lõpuni, 20 korda kevad- ja 21 korda sügissemestril, nädalakoormusega 4–6 tundi. Suurema arvu tundide puhul olid põhikursusele lisatud ka retseptuurikunstialased küsimused. Eraldi retseptuurikursust luges ta kuuel kevad- ja viiel sügissemestril. Tema dieteetika loengud toimusid 24 semestril. Meditsiinipolitsei loengutega alustas prof Styx 1805. aasta kevadel, lugedes seda kursust kokku 18 semestril, sh kolmel sügissemestril (1810–12) kõigi teaduskondade üliõpilastele. Arstiteaduse metodoloogia loenguid luges professor Styx kahel ning meditsiinilist entsüklopeediat ja metodoloogiat kolmel semestril, arstiteadusliku kirjanduse ajalugu ning raviainete õpetuse kirjandust kumbagi kolmel, uuema aja raviainete õpetuse ajalugu ja kirjandust, üldist patoloogiat ja füsioloogiat ühel semestril. Kuigi Styxi ametikohustustesse kuulus juba 1803. aasta sügisest ka meditsiiniajaloo ja -kirjanduse õpetamine, alustas ta arstiteaduse ajaloo loengutega alles 1820. aasta teisel poolaastal ja järgmise aasta sügisest hakkas neid lugema eradotsent *dr. med.* Hermann Johann Köhler (1792–1860). Veel leiame professor Styxi loengute nimekirjast 1805. ja 1806. aasta kevadsemestril füüsilis-filosoofilise antropoloogia loengud uuemate vaadete seisukohalt, mis toimusid neli korda nädalas, üks tund korraga. Ta tõstatas ka mitmete erikursuste lugemise vajaduse (*Kehalisest kasvatuses ja selle mõjust vaimsetele omadustele; Esmaabi äkkhaigestumiste ja õnnetusjuhtumite puhul*). Prof Styxi ettepanekul määrati 1819. aastal Emajõe üliõpilastele kindel suplemiskoht (praeguse Laia tänava ja Vabaduse puistee ristumiskoha lähedal), et vältida ebameeldivusi veekogu kasutamisel, mõni aasta hiljem püstitati sinna hoone ja 1828. aastal pandi ametisse valvur, kelle käsutusse anti ka vajalikud päästevahendid.

Professor Styx pööras suurt tähelepanu tervishoiuteadmiste populariseerimisele, püüdes välja töötada sanitaarpropaganda teaduslikke aluseid. Juba ülikooli taasavamise aktusel esines ta kõnega populaarmeditsiini vajalikkusest ja kasulikkusest. Selles rõhutas ta vajadust tugevdada talurahva tervist, anda neile vahendeid, mille abil saaks haigusi mitte niivõrd ravida, kuivõrd nendest hoiduda. Ta kinnitas,

¹⁷ S. Talvik. Kohtuliku arstiteaduse algetest Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas. // Eesti Arst. 1928. 4. Lk 205–209.

¹⁸ Verzeichnis der gehaltenen Vorlesungen auf der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, 1802–1929. Dorpat, 1802–1829.

Joonis 1. Tartu Ülikooli Vana Anatoomikum (TÜR KHO. Fo 3589:26b).

et iga inimene peab tundma oma keha ehitust ja kõige selle mõju, mis võib seda kahjustada. Professor Styx pidas vajalikuks ka populaarmeditsiini loengute pidamist tulevastele õpetajatele ja pastoritele. Tema sulest ilmusid saksakeelsed *Populaarmeditsiini ideed koos populaarmeditsiiniloengute temaatikaga nende kuulajatele ning vaimulikele ja mõisnikele mõeldud Populaarmeditsiini käsiraamat*. Kuid erinevalt professor Balkist, kes rõhutas ühiskondlikku tervishoiukorraldust, koondus Styxi arusaamine profülaktikast peaaugaltult isiklikule hügieenile saksa arsti-klinitsisti C. W. Hufelandi vaimus. Oma töödes käsitles prof Styx kliima, atmosfääri, aastaegade, eluviisi, toitumise, une ja ärkveloleku ning temperamendi mõju tervisele, puudutas vaimset tööd ja keha omadusi, analüüsis abielu küsimust ja naise käitumist raseduse ajal.

24. aprillil 1802 valiti M. E. Styx¹⁹ arstiteaduskonna kolme korralise professori hulgast teaduskonna esimeseks dekaaniks. Selles ametis oli ta korduvalt ka edaspidi (1803–04, 1807–08, 1809–10, 1814–15, 1819–20, 1826–27), andes oma panuse arstiteaduskonna tegevuse kujundamisse. Styx kuulus ka 1803. aastal ülikoolile vajalike hoonete püstitamiseks moodustatud ehituskomisjoni koosseisu. Esimeste hoonetena asuti kohe projekteerima ja ehitama anatoomikumi, raamatukogu ja peahoone. Professorite Styxi ja Balki järelevalve all alustati 8. juunil 1803 anatoomikumi vundamendi rajamist. 1805. septembrikuuks oli nägus, kuigi väikene rotunditaoline ehitus valminud, mis oluliselt parandas õppetöö läbiviimise tingimusi arstiteaduskonnas.²⁰

Aastatel 1809–16 oli professor Styx ühtlasi meditsiinilis-kliinilise instituudi majandus- ja politseidirektoriks. Ta tegeles ka ravitööga, aidates

¹⁹ V. Kalnin. Martin Ernst Styx (1759–1829). / Eesti arstiteaduse ajaloost. Koost V. Kalnin. Tartu, 1996. Lk 16–19.

²⁰ J. W. Krause. Kunagise Tartu ülikooli esimene aastakümme. / Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Koost S. Issakov. Tallinn, 1986. Lk 60–66.

ülikooli juures aastatel 1812–13 organiseeritud ajutises sõjaväehospidalis 257 abivajajat. Kuna Styx oli üks vähestest tolaeagse ülikooli professoritest, kes oskas korralikult vene keelt, arvati ta vene keele eksamikomisjon, mille ülesandeks oli eksamineerida riigiteenistusse minevaid lõpetajaid. Mitmel korral valiti Styx ülikooli apellatsioon- ja revisjonikohtu, tuletõrjekomisjoni ning ülikooli kassakolleegiumi liikmeks. 1813. aasta teisel poolel täitis ta prorektorina rektori kohuseid ning oli sama aasta detsembrikuu lõpust järgmise aasta 1. augustini kinnitatud ülikooli rektoris. Sellele ametikohale asumisel pidas prof M. E. Styx kõne üliõpilaste suhtlemisest haritud seisustega. Ta jõudis riiginõuniku teenistusastmeni (1822) ja sai 1828. aastal Püha Vladimiri IV järgu ordeni. Oma hoolsa tööst eest pälvis ta valitsuselt kallihinnalise kingituse – briljantsõrmuse.

Viimast korda oli professor M. E. Styx arstiteaduskonna dekaan 1826. aastal, 30. oktoobril läks ta teenelise professorina erru, kuid jätkas dekaanina järgneva kahe kuu jooksul. Seejärel tegi ta viiel semestril tasuta õppetööd, lugedes populaarset farmaatsiat, meditsiinipolitseid ja tõlkeid farmakopöadest. Ta suri Tartus 13. märtsil 1829.

Kohtuarstiteaduse õpetamise jätkumine

20. märtsist 1803 asus anatoomia, füsioloogia, kirurgia ja ämmaemandakunsti korralise professori ametikohale **Heinrich Friedrich Isenflamm** (1771–1825, õppinud Erlangenis ja Würzburgis). Juba 6. juunil 1803 oli professor Styx ülikooli nõukogule esitanud taotluse üürida anatoomiateatriks 2–3 tuba köögi ja keldriga. Isenflamm leidis selleks sobiva puust elumaja, mis kuulus parukameister J. G. Drewingile. Üürileping kirjutati poolte vahel alla 20. augustil 1803 ja pikendati aasta pärast.²¹ Tegemist oli praegu aadressil Struve 2 asuva majaga.

Septembris 1803 kinnitatud ülikooli põhikirja alusel viidi H. F. Isenflamm anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse korralise professori ametikohale. Võib arvata, et ta võis järgneval kahel aastal selles üüritud elumajas sisse seatud ajutises anatoomiateatris õpetada kohtuarstiteadust esialgu ainult laipade lahanguite läbiviimise juures. Prof Isenflammi sulest 1805. aastal ilmunud *Keiserliku Tartu Ülikooli Anatoomiateatri päevikust* võime leida põhjalikuma ülevaate hoones nelja semestri vältel toimunud õppetööst, selle korraldusest, õppevahenditest, doktoriväitekirjade kaitsmistest, loengutest, lahangutest. Viimaseid, nii kohtumeditsiinilisi kui ka kliinilis-patoloogilisi, tehti anatoomiateatris kahe õppeaasta jooksul ligikaudu 30.

Kohtuarstiteaduse loengutega arstiteaduskonna üliõpilastele alustas ta 1805. aastal teisest poolaastast, kui Toomemäel oli valminud uus õppehoone – anatoomikum, lugedes seda ainet kuus tundi nädalas. Tema

²¹ E. Käer-Kingisepp. Lehekülgi Tartu Ülikooli arstiteaduskonna õppetööst 19. saj. algusaastail. // Nõukogude Eesti Tervishoid. 1985. 2. Lk 118–122.

loengutele pääsesid ainult need arstiteaduskonna üliõpilased, kes olid enne ära kuulanud keemia-, patoloogia-, teraapia- ja kirurgialoengud. Prof Isenflamm pidas kohtuarstiteaduse loenguid veel järgneva nelja aasta sügissemestril ja pöördus siis tagasi oma sünni- ja ülikoolilinna Erlangenisse. Ka tema kasutas oma kohtuarstiteaduse loengute läbiviimisel D. J. Metzgeri õpikut, kuid selle 1805. aastal ilmunud kolmandat väljaannet.

Anatoomia, füsioloogia ja kohtuarstiteaduse korralise professori H. F. Isenflammiga seostub 1805. aasta sügisest kohtuarstiteaduse regulaarse õpetamise algus arstiteaduskonna üliõpilastele.

M. E. Styxi kõrval asus ülikooli taasavamise eel patoloogia, semiootika, teraapia ja kliiniku korralise professorina ametisse **Daniel Georg Balk**.²² 1. augustist 1803 sai ta ühtlasi Tartu ülikooli rektoriks ja hakkas samal semestril omal initsiatiivil lugema õigusteaduskonna üliõpilastele meditsiinilis-filosoofilise jurisprudentsi kursust. Professor Balk tegi seda omakoostatud saksakeelse õppevahendi (231 lk) järgi, mis ilmus aastal 1803 Tartus. Need loengud ja tema õpik, kuigi saksakeelsetena olid kohtumeditiini valdkonnas esimesed Tsaari-Venemaal, mis määratud spetsiaalselt õigusteaduskonna üliõpilastele.

Kokkuvõtteks

Senini on esile tõstetud professor M. E. Styxi teeneid ülikooli ja eriti arstiteaduskonna tegevuse kujundamisel, raviainete õpetuse ja hügieeniliste distsipliinide õpetamisel ning tervishoiualaste teadmiste levitamisel. Teda on peetud üheks sanitaarhariduse teerajajaks Baltikumis. Kõigele sellele võime nüüd lisada, et dieteetika, riikliku ja populaarse arstiteaduse ning *materia medica* korralise professorina alustas Styx 1802. aasta kevadsemestril loengutega vigastuste surmavusest esimesena Tartu ülikooli ajaloos kohtuarstiteaduse õpetamist arstiteaduskonna üliõpilastele. Nii kuulub see aine esimeste distsipliinide hulka, mida hakati õpetama 200 aastat tagasi taasavatud Tartu ülikooli arstiteaduskonnas.

Joonis 2. Prof Heinrich Friedrich Isenflamm (TÜR KHO. Fo 3395:1a).

²² J. Kasmel, T. Kasmel. Professor Daniel Georg Balk – the first anthropology lecturer at the reopened University of Dorpat (Tartu) in 1802. // Acta Medico-Historica Rigenia. V. Riga, 2000. P. 103–107.

Keiserliku Tartu Ülikooli usuteaduskonna esimesed professorid

Urmas Petti

Tartu ülikooli usuteaduskond oli 19. sajandi Venemaal iseäralik ning ootamatu nähtus. Juba tema olemasolu rikkus üldist tava, liiati siis kuulumine algusest peale euroopalike eeskujude järgi rajatud ülikooli tervikusse. Kuni tsaaririigi lõpuni oli Tartu ülikooli usuteaduskonna näol tegemist ainsa evangeelse fakulteediga tervel õigeusklikul Venemaal. Neist asjaoludest tingituna oli teaduskonna roll ning mõju nii tänasel Eesti alal kui laiemalt väga kaalukas, kaalukam ilmselt, kui me endale ette oskame kujutada. Veidi enam kui saja aasta jooksul valmistati siin ette protestantlikke teolooge, peamiselt luterlikke hingekarjaseid, kes asusid hiljem ametisse mitte üksnes Baltimaades, vaid teisteski Venemaa provintsid. Ka teadustegevuses jõuti eriti sajandi teisel poolel silmapaistvate tulemusteni, mitmetele Tartu usuteaduskonna lõpetanutele pakuti tööd Saksamaa ülikoolides ning neist said tunnustatud teadlased.

Universitase enda sees määratles usuteaduskonna rolli ning vaimust ülikooli statuut. Selle §64 sätestas: *Teoloogilised loengud peavad olema vastavuses Pühakirja ning selle ustava tõlgendusega, ning teoloogiat õpetavad professorid peavad andma vande, et nad õpetavad puhast Pühakirja; lisaks peavad nad, nagu ka kõik teised õpetajad, kõige siduvamalt kohustuma, et nad mingeid põhimõtteid ei levita, mis religiooni, avaliku korra, riigi põhiseaduse või eluviisi puhtusega vastuolus on, ega ka oma käitumisega mingit avalikku meelepaha ei tekita*. Paraku viis see selge määratlus mõnikord ka konfliktide ning kriisideni.

Teaduskonna õppekeeleks oli keiserliku ülikooli algusest lõpuni (1802–1918) saksa keel. Seda kõigepealt seepärast, et õppejõud ning üliõpilased olid enamuses rahvuselt sakslased. Kui kogu ülejäänud ülikooli õppetöö viidi 19. sajandi lõpus üle vene keelele, tekitas evangeelse teoloogia õpetamine vene keeles õigeusklikul Venemaal mitmes otsustajas kahtlusi. Nõnda säilitas usuteaduskond oma saksakeelsuse ja -meelsuse ka venestamisperioodidel, hoolimata asjaolust, et sajandi teisest poolest olid õppetoolid täidetud enamasti kohalike baltisakslastega, kes vähemalt formaalselt vene keelt valdasid.

Nimetatud keiserliku Tartu ülikooli esimese statuudi (1803) §81 alusel pidi loodavas usuteaduskonnas olema neli õppetooli: dogmaatika ja teoloogilise moraali, eksegeetika ja orientaalkeelte, kirikuloos ja teoloogilise literatuuri ning praktilise teoloogia ehk kateheetika, homileetika ja pastoraalteoloogia õppetool. Sajandi keskel loodi vastavuses piibliteaduste arenguga ning lähtuvalt vajadusest vähendada eksegeetikaprofessori loengukoormust juurde semiidi keelte ja Vana Testamendi õppetool, st lahutati Vana ja Uue Testamendi teadused.

Ülikooli avamise hetkel 1802. aastal olid täidetud vaid kaks õppetooli: dogmaatika kateeder professor Lorenz Ferdinand Ewersi (1742–1830, professor Tartus 1802–24) ning eksegeetika professor Wilhelm Friedrich Hezeliga (1754–1824, professor Tartus 1802–20). Juba sügissemestril 1802 lisandus küll kolmas korraline professor, praktiline teoloog Hermann Leopold Böhlendorff (1773–1828, professor Tartus 1802–23). Esimesel tegutsemisaastal immatrikuleeriti teaduskonda 11 üliõpilast, esimesed kaks lõpetajat anti aastal 1804.

Lorenz Ewers sündis 7. veebruaril 1742 Karlskronas. Tema isa oli Rootsi laevastiku proviantmeister. Aastatel 1760–62 õppis Ewers Kalmaris gümnaasiumis. Kõrgema hariduse omandas ta aga juba Saksamaal Greifswaldi ülikoolis alates 1762. aastast ning lõpetas selle 1770. aastal *doctor philosophiae* kraadiga. Pärast ülikoolistuudiumi oli ta levinud tava kohaselt mõnda aega ametis koduõpetajana Stralsundis. 1774. aastal omistati talle Greifswaldi ülikooli poolt õigus *magister docens*'ina pidada avalikke loenguid.

1776. aasta septembris kutsuti Lorenz Ewers Tartu ühendatud kroonu- ja linnakooli rektoriks. Seda auväärset ametit pidas ta peaaegu terve inimpõlve. Ilmselt just seal omandatud kõrge reputatsiooni tõttu valiti ta 3. detsembril 1800 rüütelkondade kuratooriumi poolt rajatava ülikooli usuteaduskonna dogmaatika ja moraali professoriks. Seoses vahepealsete plaanidega viia ülikool üle Jelgavasse (Miiitavi) taandas Ewers end sellelt kohalt, ent nõustus taas kandideerima, kui viimaks ikka Tartu kasuks otsustati. 7. veebruaril 1802 kinnitati Ewers Venemaa valitsuse poolt professoriks. Sama aasta 2. aprillil valiti ta lisaks ülikooli

Joonis 1. Lorenz Ferdinand Ewers (J. Frey. *Die theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Reval, 1905*).

akadeemilise nõukogu poolt ühehäälselt prorektoriks, mis sisuliselt vastas toona rektori positsioonile, kellena Ewers ka ülikooli pidulikul avamisel 21. – 22. aprillil 1802 üles astus.

1802. aastal omistati Lorenz Ewersile Erlangeni ülikooli poolt *doctor theologiae* kraad. 1804. aastal täitis ta usuteaduskonna dekaani kohuseid.

Teoloogiliste vaadete poolest esindas Ewers 17.–18. sajandi luterliku ortodoksia, st konservatiivset ja biblitsistlikku suunda. 19. sajandi alguses, teoloogilise ratsionalismi võidukäigu ajal, peeti seda positsiooni juba üldiselt anakronistlikuks. Just seetõttu polnud ka Ewersi läbisaamine oma nooremate kolleegidega teaduskonnas sageli kõige parem. Laiemates akadeemilistes ringkondades teda küll austati tema eheda religioossuse, kõlbelise väarikuse, ausameelsuse ning rõõmsa inimsõbralikkuse pärast, ent samas peeti enamasti ka veidi lapsikuks ning kohtlaseks.

Peale dogmaatika ja moraali luges Ewers hermeneutikat, ühe korra loengukursust Pauluse kirjast roomlastele ning kahel semestril messiaanlikest psalmidest. 1814. aastast alates, kui eksegeetika professori Hezeli õigusi piirati (vt allpool), käsitles ta regulaarselt Uue ja Vana Testamendi sissejuhatust.

Teadlasena oli Lorenz Ewers paraku väheproduktiivne, ühelt poolt ilmselt vastava eelsoodumuse ning ettevalmistuse puudumise ja teisalt suure loengukoormuse tõttu.

Kauaaegsete teenete eest õppetegevuses omistati Ewersile 1819. aastal Püha Anna II järgu orden. Toonane ülikooli kuraator, krahv Karl Lieven iseloomustas oma sõnavõtus ülikooli nõukogus sel puhul Lorenz Ewersit kui meest, *kes pika ustava teenistuse, Jumala sõna puhta õpetamisega mitte maailma seaduste, vaid Kristuse järele, ning samavõrd eeskujuliku kristliku eluviisiga on teinud end austava esiletõstmise vääriliseks.*

Pärast 48 aastat teenistust kooliametis, millest 22 olid möödunud ülikoolis, palus 82-aastane Lorenz Ewers 10. juunil 1824 enese ametist vabastamist. Palve rahuldati oktoobris 1824 koos senise palga säilitamisega pensionina. Sama aasta lõpuni pidas raugaeas professor veel loenguid. Lorenz Ewers suri Tartus 3. mail 1830.

Wilhelm Friedrich Hezel sündis 16. mail 1754 Königsbergis linnapastori pojana. 1772. aastal astus ta Jena ülikooli, kus õppis teoloogiat ning idamaade keeli. Tema erakordne filoloogiline andekus avaldus varakult. 1775. aastal anti Hezelile ilma eksamiteta filosoofiadoktori diplom. Järgnevad kolm aastat tegutses ta Jenas eradotsendina.

1778. aastal abiellus W. F. Hezel Ilmenau pastori tütre, Charlotte Henriette Schwabega. Ta asus elama abikaasa juurde ning võis segamatult tegeleda teadusliku uurimistööga. 1780. aastal päris ta äialt väikese mõisa Ilmenau lähistel, kus elas täielikult stuudiumile pühendunult järgmised kuus aastat. Tagasivaates on ta seda aega pidanud kõige

õnnelikumaks oma elus. Just sel ajal valmisid seitse köidet tema monumentaalsest piiblikommentaarist.¹

1786. aastal kutsuti Hezel Giesseni ülikooli orientaalse ja Piibli literatuuri professoriks. Sellel ametikohal töötas ta 15 aastat.

Septembris 1801 sai Hezel kutse Tartusse rajatava ülikooli eksegeetika professori kohale. Mais 1802 valiti Hezel usuteaduskonna esimeseks dekaaniks, selles ametis oli ta ka aastatel 1806, 1808, 1810, 1813 ja 1816. 1805. aastal promoveeriti Hezel dissertatsiooni *Symbolas exegetico-theologicas* alusel Tartus teoloogiadoktoriks.

12. detsembril 1813 piirati Hezeli õppejõutegevust haridusministri käskkirjaga ning talle jäeti õigus pidada loenguid üksnes orientaalsete keelte alal. Selle põhjuseks oli Hezeli poolt üllitatud Uue Testamendi tõlge saksa keelde koos kommentaaridega.² Toonase haridusministri, Peterburi Piibliseltsi presidendi ja võõraste usutunnistuste asjade eest vastutaja Sergei Golitsõni väitel olid selles ratsionalismi vaimus tehtud tõlkes *mõned kohad meelevaldselt muudetud... ning isegi mõned usuõpetuse tõed kõrvale heidetud*. Näiteks tõlkis Hezel Rm 8, 1–2: *Tõelisi Jeesuse religiooni tunnistajaid ei saa seega mingi karistus tabada, kuna nad ei järgi meelelisust, vaid mõistust, sest Jeesuse õnnestav mõistusereligioon on meid vabastanud meelelisuse väest kui viletsuse allikast*. Eestikeelses Piiblis 1997. aastast on sama koht tõlgitud järgnevalt: *Nii ei ole nüüd enam mingit hukkamõistu neile, kes on Jeesuses Kristuses. Sest elu Vaimu seadus Kristuses Jeesuses on vabastanud su patu ja surma seadusest*. Hezeli tõlge tabas aga hästi toonase aja vaimu ning seda loeti usinalt.

Nii usuteaduskond kui ülikooli nõukogu protesteerisid õigeuskliku riigi poolt tarvitusele võetud kaitsemeetmete vastu, mis pidid teenima puhta evangeelse õpetuse säilitamist ülikoolis. Seda tõlgendati otsese ning jõhkra sekkumisena õpetamise vabadusse. Golitsõni peamine mure oli olnud, et Hezel võib hakata oma tõlget kasutama õppetöös. See näitas tegelikult kõrge ametikandja asjatundmatust evangeelse teoloogia õpetamise traditsioonides. Usuteaduskond tõrjuski selle kahtluse, kinnitades, et neil pole kombeks Piiblit käsitleda tõlgete alusel ning professor Hezel tunneb keeli piisavalt, et kasutada algteksti. Lisaks küsiti irooniliselt, kuidas Golitsõn üldse Hezeli teksti üksnes teiste tõlgetega võrreldes sai järelduseni jõuda, et selle sisu on moonutatud. Kõikidest vastukäikudest hoolimata Hezel eksegeetiliste loengute lugemisest siiski kõrvaldati ning seda tuleb pidada esimeseks löögiks teoloogilise ratsionalismi vastu Tartu ülikoolis.

Wilhelm Friedrich Hezel oli väga mitmekülgne inimene ning kaasaegsete tunnistuste kohaselt ka värvikas isiksus. Näiteks tekitas ta sageli elevust oma sõnavõttudega ülikooli nõukogus. Ajuti juhatas ta kasvatusinstituuti Tartus. Teda huvitas aiandus ning põllupidamine, ta

¹ Die Bibel Alten und Neuen Testaments mit vollständig erklärenden Anmerkungen in 10 Bänden, 1780–1791.

² Die Bibel des Neuen Testaments oder die ehrwürdigen Urkunden der christlichen Religion, als echte und einzige Quelle derselben. ... 1809.

valmistas ise siirupit ja rummi ning propageeris maisikasvatust kui Venemaa rahvaste heaolu allikat. Hezel huvitus ka majaehitusest, tema sageli ebaõnnestunud katsed kutsusid esile pilget ülikooli arhitekti Krause poolt.

Hezeli teaduslikud uurimused ei piirdunud teoloogia ja filoloogiaga, samavõrd huvitasid teda filosoofia, pedagoogika, aga ka numismaatika ning paleograafia. Loominguliselt oli Hezel tohutult viljakas ning on avaldanud töid kõigil nimetatud aladel. Tema tõeliseks erihuviks olid grammatikad, milles ta ei piirdunud üksnes semiidi keeltega, vaid kaasas ka klassikalisi ning moodsaid keeli. Tal oli plaanis välja anda kõigi orientaalsete keelte õpikud ladina keeles. Tõsi, see projekt ei saanud küll teoks, kuna haridusminister oli nõus toetama üksnes venekeelseid õpperaamatuid.

W. F. Hezel oli mitmete Saksamaa akadeemiliste seltside auliige, kaks korda premeeriti teda keisri poolt briljantsõrmusega.

Novembris 1819 palus Hezel *teadaolevate väliste olude tõttu* ametist vabastamist.³ Loa sai ta selleks jaanuaris 1820. Wilhelm Friedrich Hezel suri 12. juunil 1824 Tartus omanimelise tänava (praegune Liivi tn) nurgal isiklikus majas.

Nii nagu usuteaduskond oli 19. sajandi Tartu ülikoolis omanäoline ning erilaadne nähtus, nii olid omanäolised ning erilaadsed ka fakulteedi esimesed õppejõud. Üksnes kahes isikus oli esindatud suur hulk kohati lausa vastandlikke jooni. Ewers esindas minevikupärandist tugevalt kinnihoidvat luterlikku ortodoksiat, Hezel aga toona ultramoodsat, kõiki valgustuslikke uuendusi tervitavat ja tarvitavat ratsionalismi. Ewersiga saabus teaduskonda pikaajalise pedagoogilise ja administratiivse töö kogemus, Hezeliga teadusliku uurimistöö sügavus ja haare. Tähtendusrikas oli kindlasti seegi, et Vene ülikooli usuteaduskonnale panid aluse rootslane ja sakslane kunagiste suurvõimude esindajatena siinsetel aladel.

Samuti on selgelt näha, et teaduskonna hilisem profiil kujunes suuresti just nende alguses esindatud teoloogiliste positsioonide sünteesist, selleks sai luterlik konfessionalism, mis ühendas jooni pietismist, orto-

Joonis 2. Johann Wilhelm Friedrich Hezel (TÜR KHO. Fo 771a).

³ Teatavasti oli 1817. aastal ametises määratud uus kuraator Karl Lieven selgelt ratsionalismi vastu teoloogias. *Toim.*

doksiast, aga ka näiteks ratsionalismi rüpes sündinud ajaloolis-kriitilisest piibliuurimisest.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Lorenz Ewersi isikutoimik (EAA. 402-3-1978).

Wilhelm Friedrich Hezeli isikutoimik (EAA. 402-3-440).

Roederich von Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval: Franz Kluge, 1933. S. 195–209, 241–278.

Johannes Frey. Die Theologische Fakultät der Kais. Universität Dorpat-Jurjew 1802–1903. Historisch-biographisches Album mit Beiträgen früherer und jetziger Glieder der Fakultät. Reval: Franz Kluge, 1905.

Karl Girgensohn. Die Theologische Fakultät. / **Hugo Semel (Hg.).** Die Universität Dorpat (1802–1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern. Dorpat: H. Laakmann, 1918, S. 39–50.

Sergei Issakov (koost). Mälestusi Tartu ülikoolist (17.–19. sajand). Tallinn: Eesti Raamat, 1986.

Heinrich Seesemann. Die Theologische Fakultät der Universität Dorpat 1802–1918. / **Reinhard Wittram (Hg.).** Baltische Kirchengeschichte. Beiträge zur Geschichte der Missionierung und der Reformation, der evangelisch-lutherischen Landeskirchen und des Volkskirchentums in den baltischen Landen. Göttingen, 1956. S. 206–219.

Ludwig Strümpell. Rückblick auf die Wirksamkeit der Universität Dorpat. Zur Erinnerung an die Jahre von 1802–1865. Nach den vom Curator des Dörptschen Lehrbezirks eingezogenen Berichten und Mittheilungen. Dorpat: C. Mattiesen, 1866. S. 137–166.

Wilhelm Süß. Karl Morgenstern (1770–1852). Ein kulturhistorischer Versuch. (Eesti Vabariigi Tartu ülikooli toimetused, B humaniora XVI). Tartu, 1928.

Richard Thoma – uurija ja eksperimentaator

Leili Kriis

Käesoleva kirjutise ajendiks on 1999. aastal Tartu Ülikooli Mikrobioloogia Instituudist Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumile üle antud Richard Thoma konstruktsiooni järgi valmistatud verekehakeste loenduskambri komplekt. Professor Marika Mikelsaar meenutas, et ta töötas Thoma kambriga juba tudengipõlves ning see on olnud oma aja tähenduslikke töövahendeid mikrobioloogia laboratooriumis. Tootekatalooge sirvides selgus, et muuseumi valduses on ka Thoma konstruktsiooni järgi valmistatud mikrotoom ja mikrotoominoad. Kõik see ärgitas tutvuma kirjanduse ja allikatega, et sellest pisut nagu unustatud ülikooli professorist rohkem teada saada.

Richard Thoma Tartu Keiserliku Ülikooli professorina

Richard Thoma (1847–1923) nimi oli teadusringkondades tuntud juba kümme aastat enne tema Tartusse saabumist ja seda nii erialaste kirjutiste kui teadusriistade uute konstruktsioonide väljatöötamise poolest.

Thoma sündis 11. detsembril 1847. aastal Bonndorfis, Badenis (Lõuna-Saksamaal) advokaat Andrei Thoma perekonnas ning sai vanematelt eesnimed Richard Franz Karl Andrei.¹ Ta lõpetas gümnaasiumi Stuttgartis ning pühendus aastail 1866–72 meditsiiniõpingutele Heidelbergi ja Berliini ülikoolides. 1870.–71. aastal võttis ta vabatahtliku rindearstina osa Saksa-Prantsuse sõjast. 1872. aasta kevadel sooritas Ricard Thoma edukalt meditsiinidoktori eksamid ning sai Heidelbergi ülikooli patoloogilise anatoomia õppetooli assistendi koha prof Julius Arnoldi juures. Sügisel 1873 habiliteerus ta uurimusega *Die Überwanderung farbloser Blutkörper von dem Blut- in das Lymphgefäßsystem*, mille järel omistati talle eradotsendi kutse. Augustis 1877 nimetati 30-aastane Thoma erakorraliseks professoriks.

1883. aastal, J. E. A. Bötscheri (prof 1860–83) lahkumise järel sai Richard Thoma kutse Tartu ülikooli üldpatoloogia ja patoloogilise

¹ EAA. 402-3-1674. I. 23.

anatoomia õppetooli korralise professori kohale, mille ta ka vastu võttis. Arstiteaduskonna nõukogu ettepaneku kohaselt tutvustas anatoomiaprofessor Ludwig Stieda ülikooli valitsusele oma esildises 20. septembrist 1883 Richard Thomat kui silmapaistvat patoanatoomi ja eksperimentaatorit, kes on avaldanud 15 uurimust, konstrueerinud mitte ainult erilise mikrotoomi ja teisi riistu, vaid välja töötanud ka uusi uurimismeetodeid. Ta on lugenud Heidelbergis üliõpilastele loenguid inimese parasiitide, eripatoloogia, mikroskoopia tehnika ning mitmesuguste haiguste patoloogilise anatoomia teemadel ning juhendanud praktikume. Stieda märkis, et Richard Thomast kui silmapaistvast õppejõust olid huvitatud ka Giesseni

Joonis 1. Prof. Richard Thoma Tartu päevil (TÜR KHO. Fo 3454:10b).

ülikool Saksamaal ning Baltimore ülikool Ameerikas.² Miks Thoma valis Tartu? Võib vaid oletada, et ta langetas otsuse saksa kultuuriruumis oma headuses tuntud Tartu ülikooli arstiteaduskonna kasuks seetõttu, et lootis just siin oma teaduslikke eesmäärke teostada.

Professor Thoma ametiaeg pidi algama 1883. aasta detsembri keskpäiku, kuid peatselt saabuvate jõulude tõttu palus ta ülikooli valitsuselt pikendust uue aasta alguseni. Detsembris lähetas ta Tartu poole teele oma pagasi. 207 kasti hulgas oli neli kasti teaduslike instrumentide ja kogudega, viis kasti raamatute, fotode ja trükimaterjalidega ning üks kast klaasaparatuuri, käsikirjade ja fotokassettidega.³ Seega olid kaasa võetud materjalid, mis pidid võimaldama Thomal jätkata Heidelbergis alustatud teaduslikku uurimistööd.

Richard Thoma saabus Tartusse uue aasta alguses. 19. jaanuaril 1884 andis ta ametisseastumise puhul nõutava truudusevande töötamiseks Keiserliku Majesteedi alamana. Paari päeva pärast, 21. jaanuaril, pidas Thoma ülikooli aulas avaloengu vananemisest tingitud muudatustest inimkehas.⁴

² EAA. 402-3-1674. L 6-8.

³ EAA. 402-3-1675. L 7-8.

⁴ Samas. L 28. *Ueber einige senile Veränderungen des menschlichen Körpers und ihre Beziehungen zur Schrumpfnier und Herzhypertrophie.*

Patoloogilise anatoomia instituudi uuendamine

Vana Anatoomikumi ruumid, kus asusid kõik arstiteaduskonna teoreetilised kateedrid, sealhulgas patoloogilise anatoomia instituut, olid arenevale arstiteadusele lootusetult kitsaks jäänud. Sellele juhtis tähelepanu füsioloogiaprofessor Aleksander Schmidt oma kirjas 13. oktoobrist 1882 ülikooli valitsusele.⁵ Ülikooli palvel eraldatigi valitsuse otsusega 1. jaanuarist 1885 Tartu ülikoolile 85 000 rubla õppetöö paremaks korraldamiseks arstiteaduskonnas,⁶ eelkõige uue õppehoone ehitamiseks füsioloogia ja patoloogilise anatoomia instituutidele. Värske professor Thoma sai võimaluse plaanide koostamisel kaasa rääkida ja asus kohe aktiivselt asja kallale. Ehitusplaanide koostamine ja kinnitamine võttis aga aega. Thoma kirjast 7. jaanuarist 1886 arstiteaduskonna nõukogule selgub, et ülikooli arhitekt Reinhold Guleke ei kiirusta kavandatava ehitise plaane temaga kooskõlastama, mistõttu *võib kahe tähtsa meditsiiniinstituudi ehitus terveks aastaks edasi lükkuda lihtsalt kõrvaliste asjaolude ning isiklike huvide tõttu.*⁷ Ehituse eelarve kinnitati alles juulis ning seejärel algas ehitustegevus. Järgmisel aasta 10. aprillil on Thoma koostanud põhjaliku protokolliga ehituse vastuvõtu ja järelevalve komisjoni tegevusest, mille ülesandeks oli olnud *üle vaadata ja oma arvamus avaldada terve rea takistuste kohta, mis uue hoone ehitamise käigus olid ilmnunud.*⁸ Sama aasta sügisel teatas arhitekt, et puudused ehituses saavad kõrvaldatud ja nõutud täiendused tehtud 1888. aasta kevadel ning sügissemestri alguseks on hoone üliõpilaste vastuvõtuks valmis. 6. juulil 1888 teataski ta ülikooli valitsusele uue õppehoone valmimisest, kogumaksumusega 52 720 rbl 22 kop,⁹ millele lisandus veevärgi sisseseadmise kulu 2 857 rbl 89 kop.¹⁰

Hoone sisustamiseks pöördus Thoma olla kursis eriala viimase sõnaga. Nii avaldas ta 1887. aasta kevadel soovi osaleda loodusteadlaste kongressil augustis Wiesbadenis: *Juba viis aastat olen uurinud haigusi, mida inimestele on põhjustanud vereringeprobleemid [...] ning ei ole saanud mujalt pärit oma eriala inimeste ringis üleskerkinud küsimuste üle mõtteid vahetada [...] samuti arutada neid küsimusi, mis on tekkinud seoses uue patoloogia instituudi ehitamisega. Edusammud patoloogilis-anatoomilise uurimistöö tehnikas ja meetodites on viimastel aastatel olnud nii suured, et nende rakendamine uues õppeasutuses võib saada sellele tõeliseks võiduks.*¹¹ Sügisel esitas Thoma ülikooli valitsusele taotluse uutes ruumides instituudi töö korraldamiseks vajaminevate vahendite soetamiseks. Thoma

⁵ Eliise Käer-Kingisepp. Aleksander Schmidt Tartu Ülikooli füsioloogia kateedri juhatajana aastail 1869–1894. // Tartu Ülikooli Ajaloo Küsimusi, III. Tartu, 1975. Lk 15–16.

⁶ EAA. 402-5-1104. L 182.

⁷ Samas. L 2.

⁸ Samas. L 124–128.

⁹ Samas. L 213–216.

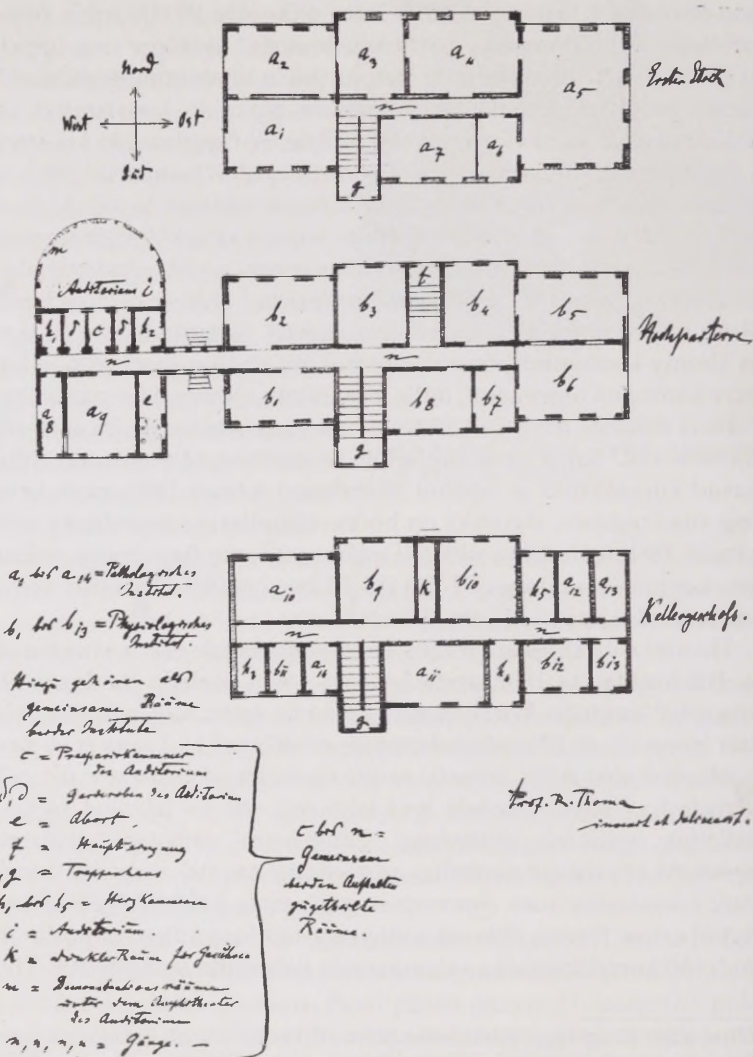
¹⁰ Samas. L 238.

¹¹ EAA. 402-3-1674. L 51.

Skizze des pathologischen und physiologischen Institutes.

NB

Joonis 2. R. Thoma eskiis-kavand patoloogia ja füsioloogia instituutide hoonele (EAA. 402-5-1104. L 213).

arvestuste kohaselt jäi valitsuse eraldatud summast (85 000 rbl) õppehoone ehituse täieliku valmimise korral (lisandusid veel kulutused gaasi-, veevarustuse ja kanalisatsiooni sisseseadmiseks) ikka 10 000 rbl järele, mida saaks kasutada mõlemale instituudile uue sisseseade soetamiseks. Taotluse lõppu lisas Thoma, et *praegusel juhul usub ta oma laiaulatuslikke teadmisi, mis on omandatud ühe varasema sarnase tegevuse käigus seades sisse uut patoloogia instituuti Heidelbergis, samuti arvukatel reisidel ning mida nüüd tõeliselt kasutoovalt ja ilma sündsusetu ajakaotuseta võib kasutada*.¹² Heidelbergis olid nad koostöös professor Arnoldiga teinud sisulisi ümberkorraldusi sealses patoloogia instituudis ja Thoma oli selles aktiivset osa etendanud.¹³

Vastavalt Thoma taotlusele hangiti patoloogilise anatoomia instituudile 1888. aasta jooksul: 1) mööbliesemeid (mitmesuguse kuju ja suurusega lauad, toolid, klaaskapid, tõmbekapid, seinatahvlid, klaasriiulid); 2) majatarbeid (transporditav amfiteater lahkamissaalis, rullaknakatted, mh ka elektrikell ja majatelefon); 3) instrumente, sealhulgas 24 mikroskoopi koos lisaseadmetega, täielik sisseseade bakterioloogilisteks uurimistöödeks (seenekultuuri kasvatamiseks ja uuringuteks); 4) laboratooriumisisustust (mikrotoomid, aparaadid loomkatsete tegemiseks, mootorid, õhupumbad, gaasipõletid jms). Koos väiksemate väljaminekutega nagu postikulud jäi summa ettenähtud 5000 rbl piiridesse.¹⁴

Õppetöö ja teaduslik tegevus

Thoma oli igas suhtes vääriline järeletuliija Böttcherile, aktiivne ja algatusvõimeline, väljapaistev õppejõud ja väsimatu töötaja.¹⁵ Professor Thoma luges Tartus üldpatoloogiat (koos üldise patoloogilise anatoomiaga), spetsiaalset patoloogilist anatoomiat, loengukursust patoloogilistest kudestest ja mikroskoopia tehnikast. Peale selle viis ta läbi patoanatomilisi demonstratsioone ja juhatas praktikume, võttis osa lahkamistest ning juhendas teaduslikku uurimistegevust.¹⁶

Aastatel 1890–92 alustas Thoma esimesena Tartu ülikoolis bakterioloogia loengute lugemist üliõpilastele.¹⁷ Hiljem jätkas tema tööd prof. Vjatšeslav Afanasjev, lugedes alates 1896. aastast süstemaatilist

¹² EAA. 402-5-1104. L 177–178.

¹³ Г. В. Левицкий. Биографический словарь профессоров и преподавателей Им. Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902). Т. 11. Юрьев, 1903. С. 104–107.

¹⁴ EAA. 402-4-1135. L 76; 402-5-1104. L 177.

¹⁵ Die Universität Dorpat (1802–1918). Skizzen zu ihrer Geschichte von Lehrern und ehemaligen Schülern von Hugo Semel. Dorpat, 1918. S. 77.

¹⁶ Samas. Lk 3.

¹⁷ Ilo Käbin. Die medizinische Forschung und Lehre an der Universität Dorpat/Tartu 1802–1940: Ergebnisse u. Bedeutung für d. Entwicklung d. Medizin. Lüneburg, 1986. S. 197.

bakterioloogiakursust. Siiski on väidetud, tuginedes Thoma enda andmetele, et ta jättis tihtipeale väljakuulutatud bakterioloogiakursuse lugemise oma assistentidele, doktoritele Vikleinile ja Lonzile, põhjendades seda vaba aja täieliku puudumisega.¹⁸

Teaduslik uurimistöö instituudis kontsentreerus Thoma ajal põhiselt veresoonekonna ja selle haiguslike muutuste, eriti skleroosi uurimisele. Thoma arvates oli veresoonte ateroskleroosi süvenemine kompenseeriv, tasakaalustav protsess. Vananemise ja krooniliste haiguste läbi kaotavad veresooned oma lihaselise kihi ja kandevõime elastsuse. Pulseeriva vere mõjul veresooned järk-järgult laienevad. Skleroose sidekoe moodustumine mittevajalikuks saanud elastsete kudede varu armistumise läbi tugevdab taas veresoonte seinu ja takistab ähvardavat vereringkäigu aeglustumise jätkumist. Ateroskleroos on kompenseeriv krooniline artriit (liigesepõletik).¹⁹

Õppejõuna oli Richard Thoma Tartu üliõpilaste seas kõrgelt hinnatud, tema loengud olid süsteemsed ja põhjalikud ning uurimistööle suunatud. 1888. aasta aruandes kirjutab professor Thoma, et tema juhendatavast õppetööst võttis antud õppeaastal osa kokku 399 üliõpilast, neist sügissemestril: praktilise patoloogilise histoloogia kursusest 125; praktiliste ülesannete kursusest patoloogilises instituudis 24 ning teaduslikule erialasele uurimistööle ettevalmistava kursuse tööst 5. 1899. aasta kevadsemestril võttis praktiliste ülesannete kursusest osa 15; teadusliku erialatöö ettevalmistusest 5 ja demonstratsioonlahkamistest 125 üliõpilast.²⁰ Thoma juhendamisel valmis Tartus kokku 42 uurimistööd, sh 30 dissertatsiooni: 22 kardioloogia valdkonnast ning 8 teistel teemadel. Lisandub veel 12 õpilaste poolt trükitud avaldatud uurimistööd. Thomale endale oli Tartu periood eriti viljakas, kümne aasta jooksul avaldas ta trükitud 34 teaduslikku kirjutist.²¹

Mittematemaatilise õpilasest said tuntud teadlased. Werner Zöge von Manteuffel (1857–1926), Kirurgiakliiniku juhataja aastatel 1906–18 (eradotsent ja dotsent 1889–98), Tartu kirurgiatraditsioonide edasiarendaja, on oma õpiajale tagasi vaadates asetanud Thoma ülikooli arstiteaduskonna professorite hulga üheks esimeseks *oivaliselt selge mõistuse ja õpetuse poolest*.²² Noore mehena ohverdanud ta terve aasta oma stuudiumi anatoomiale ja patoloogilisele anatoomiale. Tänu Thomale ja omaenese töödele patoloogias ja anatoomias kujunes ta õpilasest õpetajaks ning võis 1889. aastal alustada iseseisvat kirurgitööd.

¹⁸ Г. В. Левицкий. Биографический словарь. С. 103.

¹⁹ Die Universität Dorpat (1802–1918). S. 79.

²⁰ EAA. 402-4-1135. L 77.

²¹ Г. В. Левицкий. Биографический словарь. С. 104–107.

²² Aus Professor Zoeges Lebenserinnerungen. / Werner Zöge von Manteuffel Professor der Chirurgie in Dorpat 1857-1926. Ein Lebensbild in Briefen, Erinnerungen und Worten seiner Freunde und Schüler zusammengefasst von Anna von Kügelgen. Reval, 1931. S. 156–184.

Zoege von Manteuffel oli rohkem kunstnikunatuur ja talle rääkis enam pildiline kujutis. Nii rajanesid tema tööd alati eksperimendil ja patoloogilis-anatoomilise uurimise tulemusel. Aastad, mil ta patoloogiaalse uurimistööga tegeles, olid tema sõnul õnnelikemad elus. *Kui ei tegelda patoloogilise anatoomiaga, muutub kogu asi käsitööks*, kirjutas ta. See vaikne armastus patoloogilise anatoomia vastu ilmnas niipea, kui tuli preparaate või mikroskoobiga lahendada huvitavaid kliinilisi küsimusi. Siin sai rakendada põhjalikke morfoloogiaalaseid teadmisi, mille eest ta tänas Tartu patoloogi Thomat.²³

Arst ja kirjanik Vikenti Veressajev (1867–1945), teine Thoma õpilane, on meenutanud üliõpilasaega Tartus: *Loenguid üldpatoloogia alal pidas professor Richard Thoma, kõlava teadusliku nimega õpetlane. Mees oli lombakas ja masajalgne, jässaka, kandilise kehaga; avarat, kõrget laupa piirasid lühikesed punaste kiharate salgud, ka habe oli apelsinikarva, targad rohekad silmad vahtisid alati pilkevalmilt. Ta oli innustunud purjesportlane, tal oli oma isiklik jaht, kogu oma vaba aja veetis ta Emajõel. Tema loengud olid huvitavad, ta oskas kuulajais huvi äratada, oma kõnet vaimukusega elustada, joonistas suurepäraselt mitmevärviliste kriitidega mustale tahvile patoloogiliste protsesside kujutusi. Thoma lahkas ka nende haigete laipu, kes olid surnud ülikooli kliinikuis. Professorid-kliinikuarstid värisesid ta ees, nende vigade lahkamises oli ta halastamatu.*²⁴

Tartu ülikoolis professorina töötades püüdis Thoma järgida juba väljakujunenud elukorraldust: ta tellis süstemaatilisel uut teaduskirjandust (antud olukorras Peterburi Sõjameditsiini Akadeemia raamatukogust), taotles väliskomandeeringuid konverentsidele ja teistele kokkusaamistele ning veetis regulaarselt puhkused kodumaal. Ta oli järjekindel instituudi majandusajade korraldamisel. Suvepuhkusele minnes oli tal ikka esitada nõudmisi kas siis põrandate, ahjude, lõõride või muu sellise remontimiseks või korda tegemiseks.²⁵ Ühes oma viimastest pöördumistest ülikooli valitsuse poole (7. märtsist 1894) taotles ta majahoidja Märt Kase, kes kogu oma teenistuse ajal on minu täieliku rahulolu ära teeninud, töötasu tõstmist 4 rubla võrra. Ülikooli valitsus nõustus lisama 2 rbl, seega jäi majahoidja töötasuks koos prii korteriga 15 rbl kuus.²⁶

1891. aastal alanud venestamise surve tugevnedes ning vene õppekeelele ülemineku tingimustes nägi Thoma oma töövõimaluste otsustavat piiramist. Tema avaldus ametist vabastamise kohta 30. novembrist 1893 rahuldati ning Thoma lahkus Tartu ülikooli teenistusest 1. aprillist 1894. Tartu ülikooli professoritel oli õigus pärast kümneaastast tee-

²³ Aus Professor Zoeges Lebenserinnerungen; W. von Reyher. Werner Zoege von Manteuffel, weilend Professor der Chirurgie in Dorpat, als Gelehrter, Lehrer und Arzt. S. 108–109.

²⁴ V. Veressajev. Derptis. / Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa vene kirjanike kujutuses (XVIII sajandi lõpp – XX sajandi algus). Koostanud S. Issakov. Tallinn, 1971. Lk 540–541.

²⁵ EAA. 402-5-1131. L 40, 75, 342.

²⁶ EAA. 402-5-1242. L 10.

nistust taotleda endale (pensioni)hüvitist aastapalga ulatuses. Thoma taotluse kohaselt eraldati talle ühekordne toetus aasta elamiskulude suuruses summas 1429 rbl ja 60 kop.²⁷

Õpik

Professor Thoma tegevuse kokkuvõtteks õppejõuna ja uurijana Keiserlikus Tartu Ülikoolis sai tema 1894. aastal Stuttgartis välja antud patoloogilise anatoomia õpiku I osa: *Üldine patoloogiline anatoomia*. Nii kirjutas ta õpiku eessõnas, veebruaris 1894 (olles siis veel Tartus): *Kuna olen poliitiliste põhjuste tagajärel lõpetanud, minu ametikoht selles ülikoolis on üles öeldud, kujutab see raamat minu tegevuse kokkuvõtet selles kõrgkoolis.*²⁸

Ettevalmistustööd õpiku koostamiseks olid alanud juba Heidelbergis, kuid põhiraskus langes Tartu perioodile. Thoma jätkas eessõnas: *Hiljem olen ma siin Dorpatis kümme aastat iseseisvalt tegutsenud ja sealjuures suure arvu nooremaid kaastöölisi leidnud, kes mulle mõnegi küsimuse lahendamise oluliselt lihtsamaks tegid. Nendele kuulub tunnustav sõna nende väga paljukordselt aeganõudvate ja pingutavate tööde eest.*²⁹

Mahukas, ühtekokku 746 lehekülje ja rohkete illustratsioonidega õpik on tõlgitud ka inglise keelde. Õpiku teise osa materjalid, mis pidid kajastama spetsiaalse patoloogilise anatoomia küsimusi, olid ette valmistatud ning Thoma lootis, kuna tal ametialaseid lisakohustusi ei olnud, need peatselt trükki toimetada. Läks aga teisiti.

Prosektorina Magdeburg-Sudenburgi haiglas

Tartust lahkumise järel sai Richard Thoma mittekoosseisulise prosektori koha Magdeburgi ülikooli teenistuses, Magdeburg-Sudenburgi haiglas, kus oli 1894. aastast direktoriks Heinrich Unverricht (1853–1912), endine Tartu ülikooli sisehaiguste professor ja kliiniku juhataja (1889–92).

Töö haiglas näis olevat Thomale kui uurijale vähepakkuv, nii näeme tema kirjandusliku loomingu allikat kui mitte päris ära kuivamas, siis ära voolamas, kirjutas oma eelkäija kohta Tartu Ülikooli anatoomiaprofessor aastatel 1921–29 Alexander Ucke.³⁰ Viie aasta jooksul ilmus temalt vaid kuus kirjutist.³¹

Thoma ühiskondlikust tegevusest annab tunnistust fakt, et ta oli 1897. aastal üks Saksa Patoloogia Seltsi asutajaliikmeid. 1906. aastal pöördus ta tagasi Heidelbergi, kus tegutses eraõppejõuna, pühendudes

²⁷ EAA. 402-3-1674. L 127.

²⁸ Lehrbuch der Pathologischen Anatomie von Richard Thoma. Zwei Theile. Erster Theil. Allgemeine Pathologische Anatomie. Stuttgart, 1894.

²⁹ Lehrbuch. Vorwort.

³⁰ A. Ucke. Richard Thoma. // Eesti Arst. 1924. 3. Lk 50.

³¹ Г. В. Левицкий. Биографический словарь. С. 107.

uurimistööle oma kodus laboratooriumis. Koos järelhüüdega Richard Thoma surma puhul 26. novembril 1923 ilmusid ajakirjas *Beiträge zur pathologischen Anatomie* ka tema kaks viimaseks jäänud kirjutist.

*

Thoma ülikoolidest, Heidelberg – Tartu – Magdeburg, oli Tartu periood aktiivsemaid ja töörohkemaid tema elus. Keiserliku Tartu Ülikooli üldpatoloogia ja patoloogilise anatoomia professorina korraldas Richard Thoma instituudi töö ümber Saksamaa arenenud ülikoolide eeskujul. Koos arhitektiga töötas ta välja sobivaimad ruumilahendused uues õppehoones ning püüdis instituuti varustada kaasaegse eesrindliku teadusaparatuuriga. Tema ajal alustati uue loengukursuse, bakteriooloogia lugemist, senisest põhjalikumalt käsitleti mikroskoopia tehnikat. Õppetöös oli kesksel kohal üliõpilaste suunamine teaduslikule uurimistööle ja koostööle professoriga. Siin valmisid arvukad uurimused, samuti õpik.

Tartu ülikoolis sai ta rakendada oma organisaatori, õppejõu ja uurija talenti. Thoma on kirjutanud: *uurimistöö ja muud tööd, mis siin kaugeleulatavas vormis said maha pandud, ulatuvad osaliselt tagasi aega, kui ma 12 aastat tagasi Heidelbergis J. Arnoldi esimese assistendina tegutsesin.*³² Töö Heidelbergi ülikoolis oli ettevalmistusajaks iseseisvale tegutsemisele Tartus. Siin oleks ta meeleldi ka jätkanud, kavandatud tööd olid alles lõpetamata, nagu näiteks õpiku II osa trükiks ettevalmistamine, mis lõpuks jäigi tegemata. Missuguseks oleks kujunenud Thoma saatuse, kui ta oleks valinud õppejõukarjääri mõnes Saksamaa või Ameerika ülikoolis, jääbki oletuseks. Tartust lahkumise järel ei õnnestunud tal saada või ei soovinudki ta enam leida enesele sobivat õppetooli, väljundit oma teaduslikule potentsiaalile.

Richard Thomal elukäigus on sarnaseid jooni Tartu ülikooli anatoomiaprofessori August Rauberiga (1841–1917, professor 1886–1911).³³ Mõlemad olid pärit Lõuna-Saksamaalt, Rauber ametniku, Thoma advokaadi perekonnast, rooma-katoliku kiriku liikmed, osalesid Prantsuse-Saksa sõjas rindearstidena. Hiljem said neist (kaheaastase vaheajaga) Tartu ülikooli arstiteaduskonna professorid. Nad mõlemad olid oma erialale jäagitult pühendunud uurijad ja tähelepanuväärsed organisaatorid, kes tõid endaga Tartusse kaasa Kesk-Euroopa ülikoolides valitsevat vaba, demokraatlikku vaimu. Erinevalt Rauberist, kel lubati ülikoolis loenguid saksa keeles jätkata ning kes lõpuks jäigi Tartusse, pidas Thoma paremaks siit lahkuda. Mõlemad elasid kõrge eani (76 eluaastat). Tähelepanuväärne on, et mõlema anatoomi nimi ja teadusliku tegevuse jälg ulatub tänapäevagi. Rauber-Kopschi õpiku

³² Lehrbuch. Vorwort.

³³ E. Lepp-Kogermann. August Rauber. // Nõukogude Eesti Tervishoid. 1982. 5. Lk 350–354.

(anatoomiaatlase) arvult juba 20 kordustruk (tänapäevases teostuses) ilmus Saksamaal 1987. aastal³⁴

Richard Thoma instrumentide konstruktsioonide uuendajana

Richard Thoma põhilised teadusriistade konstruktsioonide uuendused jäävad Heidelbergi aega. Tartus ta vaid lihvis ja täiendas tehtud töid. Thoma oli üks väheseid kuulsa Hermann von Helmholtzi õpilasi.³⁵ Tagasivaatavalt kirjutas ta oma õpiku eessõnas: *Oma elutöö algusest alates olen ma kõigest väest püüdnud tungida patoloogias toimuva mehaanika saladustesse ning ei ole seepärast vältinud isegi aeganõudvaid mehaanika ja matemaatika õpinguid.*³⁶ Diferentsiaal- ja integraalarvutuste oskus oli selle stuudiumi vili.

Omandatud teadmisi püüdis ta rakendada ka patoloogiliste mehhanismide selgitamisel, näiteks 1882. aastal ilmunud töös *Untersuchungen über die Grösse und das Gewicht der anatomischen Bestandteile des menschlichen Körpers im gesunden und kranken Zustande*. Ta pühendas palju aastaid oma elust veresoonkonna histogeneesi ja histomehaanika uurimisele. Professor A. Ucke sõnade kohaselt ei lükanud keegi tema seisukohti ümber, kuid vaikides mindi temast mööda.³⁷

Tunduvalt edukam oli Thoma oma mehaanikaalaste teadmiste rakendamisel uute instrumentide, õieti juba varem loodud instrumentide konstruktsioonide täiustamisel ja uute uurimismeetodite väljatöötamisel. Üsna oma karjääri alguses, töötades veel eradotsendina Heidelbergi ülikoolis (1875) kirjutas Thoma, et ta on füsioloogias ja patoloogias läbiviidavate eksperimentaalkatsete juures teostatavate mikroskoopiliste uuringute kergendamiseks aparate loonud, nende kasutamismeetodeid mitme aasta jooksul katsetanud ning julgub neid nüüd avalikkusele esitleda.³⁸

Verekehakeste loenduskamber. Koostöös Zeissi firmaga valmis Thomal 1878. aastal verekehakeste (punaste ja valgete vereliblede) loenduskamber (*Blutkörperzählapparat*). Kuna nii kliinilises kui eksperimentaalses meditsiinis teostatavad rohked vereanalüüsid olid aeganõudvad, õnnestus Thomal koostöös optik Carl Zeissiga välja töötada

³⁴ Helle Tapferi intervjuust ajalehele *Postimees* 27. märtsil 2001.

³⁵ EAA. 402-3-1674. L 7; H. von Helmholtz (1821–94) oli füsioloogiaprofessor 1849–71 Königsbergi, 1855 Bonni ja 1858–71 Heidelbergi ülikoolides; füüsikaprofessor 1871–88 Berliini ülikoolis, on avaldanud teedrajavaid uurimusi füsioloogia ja füüsika alalt ning leiutanud uusi instrumente nagu oftalmoskoop (silmapeegel), oftalmomeeter, värvisegaja, vibratsioonimikroskoop, kaksiksireen, elektrodünaamilised kaalud, Helmholtzi pendel jm, vt ka: <http://www.uni-karlsruhe.de/~za279/helmholtz.html> 03.01.2002.

³⁶ Lehrbuch. Vorwort.

³⁷ A. Ucke. Richard Thoma. Lk 50–51.

³⁸ R. Thoma. Beitrag zur mikroskopischen Technik. / Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin. Bd. LXV (1875). S. 36.

uus aparadi konstruktsioon, mis seda protseduuri tunduvalt lihtsustas.³⁹ 1881.–82. aastal avaldatud töödes kirjeldab Thoma verekehakeste loenduskambri ning loendusmeetodite väljatöötamise protsessi.⁴⁰

Thoma-Zeiss'i loenduskamber koosneb paksust esemeklaasist, millele kleebitud klaasrõngake. Rõnga põhi kujutab endast peenimat ruudustikku, koosnedes 16 suurest ruudust, millest igaüks omakorda jaotatud 16 ruuduks. Ruudukeste abil, toetudes vastavale uurimismeetodikale, on võimalik mikroskoobi all vere vormelemendid loetleda.⁴¹ Loenduskambri konstruktsioon võimaldas kasutamist erinevate firmade mikroskoopidega, kuid verekehakeste loendamine oli hõlpsam Zeissi ja Hartnacki mikroskoopidega (varustatuna vastavate objektiividega).⁴² Verekehakeste loenduskambrite konstruktsiooni modifikatsioone on loonud teisedki uurijad nagu Bürker, Türck, Neubauer, Fuchs-Rosenthal, Breuer ja Zapperts; kasutamismeetod on kõigil sarnane, vaid ruudustik ja loendamine on igal erinev.⁴³

Thoma jäi Heidelbergi ajast väljakujunenud koostööle truuks ka Tartus. Esimene tellimus – *mikroskoop Prof. Thomale Dorpatis* – anti firmast välja 18. veebruaril 1884.⁴⁴ Thoma tellis mikroskoobe ja optilisi lisaseadmeid Zeissi firmast kuni Tartust lahkumiseni. Carl Zeissi firma oli tuntud oma kõrgetasemelise toodangu ning sedavõrd ka kallima hinnakirja poolest. Seetõttu on mõistetav, miks enamik Tartu ülikooli teisi instituute eelistas Ernst Leitz'i või Carl Reicherti optikafirmasid. Tänapäevaks on 18 Thoma poolt Patoloogilise anatoomia instituudile ostetud mikroskoopi jõudnud ülikooli muuseumi.⁴⁵ Kuigi mikroskoobe on kasutanud saja aasta vältel mitmed üliõpilaste põlvkonnad, on nad suhteliselt hästi säilinud, komplekteeritud ja terved ning sellistena tähelepanuväärsed muuseumi mikroskoopide kollektsioonis.

Mikrotoom. Teine Thomale kuulsust toonud instrument on tema nime kandev mikrotoom, mille konstruktsioon avaldati 1880. aastal. Mikrotoom on seade väga väikeste taimsete või loomsete kudede lõikamiseks mikroskoobiga vaatlemiseks. On avaldatud arvamust, et Thoma töötas oma mikrotoomi konstruktsiooni välja Tartus.⁴⁶ See toimus siiski juba varem, Heidelbergis. Thoma kirjeldab väljatöötatud mikrotoomi konstruktsiooni oma 1881. aastal avaldatud töös *Ueber ein Mikrotom*:

³⁹ J. F. Lyon, R. Thoma. Ueber die Methode der Blutkörperzählung. / Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin. Bd. LXXXIV (1881). S. 131–143.

⁴⁰ Samas; R. Thoma. Die Zählung der weissen Zellen des Blutes. / Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin. Bd. LXXXVII (1882). S. 201–209.

⁴¹ V. J. Kristman. Sisehaigused. Tartu, 1947. Lk 432–433.

⁴² J. F. Lyon, R. Thoma. Ueber die Methode der Blutkörperzählung. S. 137.

⁴³ The Microscope. A simple Handbook by Conrad Beck. London, 1921. P. 58–61.

⁴⁴ ÜAM. 1199:2 Ar. L 2.

⁴⁵ ÜAM. 1199:2 Ar. L 2. Kõigil mikroskoopidel on peal graveering *Universität Dorpat Pat. Inst.* Neist kolm mikroskoopi on instituudile ostetud 1883., kaks 1887., kümme 1888. ning kaks 1893. aastal.

⁴⁶ Vt: I. Käbin. Die medizinische Forschung und Lehre. S. 49.

[...] mikrotoom kuulub liugmikrotoomide hulka, nagu seda Rivet, Brandt... ja mitmed teisedki on konstrueerinud [...]. Mina lasin suurema sedalaadi instrumendi valmistada, millele ma mehaanik R. Jungi abil Heidelbergis mitmesuguseid väikeseid täiendusi tegin, mis seisnesid põhiliselt liugtee kalde uuendustes, kelgu ja nugade kujus ja suuruses ning muu sellise lisamises.⁴⁷

Thoma konstrueeritud liugmikrotoom koosneb valatud riskülikukujulisest rauast alusest, kuhu kinnitub mikrotoomi korpus liugteega, millel on lisaseadmed: objekti hoidja klambritega, mikromeetri kruvi skaaladega objekti löikepaksuse määramiseks ning noahoidja kelguga.⁴⁸ Objekt kinnitatakse tugevdusainega nagu parafiin vms, sealt löigatakse mikrotoomi abil lõigud.

Thoma mikrotoomikonstruktsioon võimaldas võrreldes eelkäijatega lõigata enneolematult väikeseid ja täpselt määratletud objekti lõigukesi (täpsusega 1–1/2 mikronit) mikroskoobiga uurimiseks ning jäi sellisena pikaks ajaks ületamatuks. See tähendas ühtlasi uue ajajärgu saabumist histoloogias. Koostöös firmaga Jung alustati Thoma mikrotoomide seeriatootmist. Thoma konstruktsiooniga mikrotoome valmistati kahes suuruses: mudel I liugtee pikkusega 40 cm ja mudel II liugtee pikkusega 27 cm.

Mikrotoomi noad. Mikrotoomi juurde (ka eraldi kasutamiseks) kuulusid mikrotoomi noad Thoma väljatöötatud konstruktsiooni järgi. Firma *Wilhelm Walb* (Heidelberg) tootekataloogi järgi 1892. aastast toodeti Thoma nuge üheksas erinevas suuruses, lõiketerade pikkusega 8–36 cm.⁴⁹ Nii neid mikrotoome kui mikrotoomi nugasid valmistasid hiljem teisedki firmad (näiteks *Ernst Leitz Wetzlaris*).

Thoma valmistatud instrumentide konstruktsioone võib olla teisigi. Dr. Helga Beezi sõnul on Jena Optikamuuseumis hoiul Richard Thoma väljatöötatud konstruktsiooniga mikroskoop.⁵⁰

Tundub siiski, et vaatamata õnnestunud instrumentide konstruktsioonide väljatöötamisele ei olnud eksperimentaalriistade uuendamine Thomale eesmärgiks omaette, vaid ainult vahendiks oma igapäevase uurimistöö paremaks ja aega säästvamaks korraldamiseks.

Thoma instrumendid Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis

Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseumis on praeguse seisuga hoiul neli Richard Thoma konstruktsioonide järgi valmistatud instrumenti, toodetud erinevates Saksamaa firmades. Arvan, et ülikooli instituutides

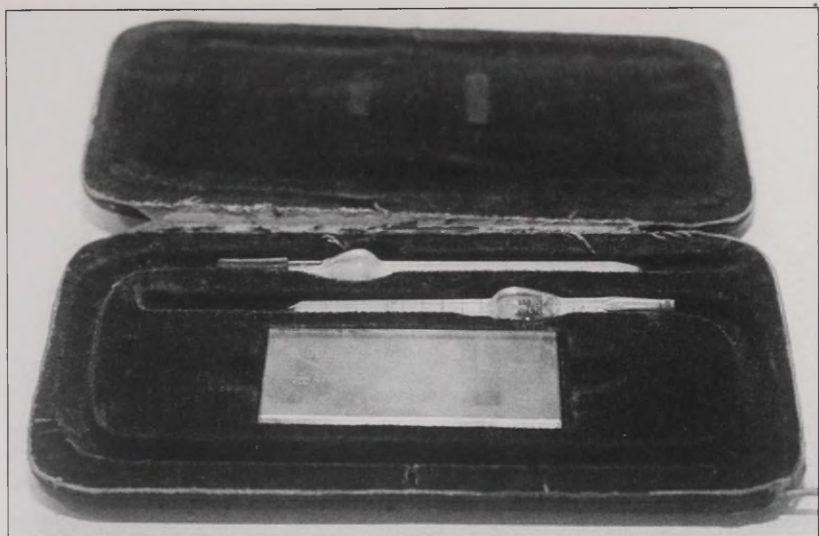
⁴⁷ R. Thoma. Ueber ein Mikrotom. / Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medicin. Bd. LXXXIV (1881). S. 189–191.

⁴⁸ R. Jung. Fabrik wissenschaftlicher Instrumente und Apparate G.m.b.H. Heidelberg. Katalog I. Mikrotome. 1911. S. 12–17.

⁴⁹ Ergänzungs-Katalog zum Special-Preisverzeichniss 1892 der Fabrik chirurgischer Instrumente von *Wilhelm Walb* in Heidelberg. Spetzialität: Microtommesser. S. 3.

⁵⁰ *Carl Zeiss Stiftung* arhiivi juhataja, Oxfordis, 07.09.2000.

Joonis 3. Verekehakeste loenduskambri komplekt (ÜAM 1138:3a-d Aj).

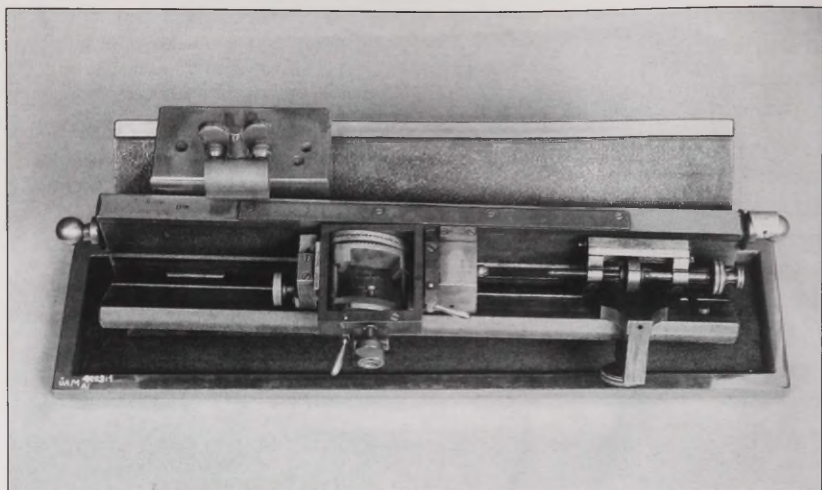
võib neid olla teisigi, sest kaugeltki kõik vanad instrumendid ei ole muuseumi jõudnud.

Hemomeetri komplekt Thoma järgi koosneb spetsiaalsest klaasist valmistatud loenduskambrist, mille juurde kuuluv rõngas ruudustikuga kahjuks puudub, samuti katteklaseid, komplektis on pipetid valgete ja punaste vereliblede jaoks, millede kummidetailid on lagunened. Nii-siis on muuseumi eksemplaril osa detaile aja jooksul hävinud, kuid ter-vik on üldjoontes hästi aimatav (joonis 3). Komplekt on nahaga kaetud karbis (mõõdud 19x9x3 cm), vooderdatud seest tumesinise sametiga, karbil on kiri *Blutkörperzählapparat nach Thoma. E. Leitz Wetzlar*.

Hemomeeter on ostetud Tartu Ülikooli Mikrobioloogia instituudile optikafirmast *Ernst Leitz*, Wetzlaris, tõenäoliselt 1920. aastail. Sama-suguse verekehakeste loenduskambri kirjeldus on ära toodud firma 1920. aasta tootekataloogis, mille järgi võis osta loenduskambrit nii eraldi (hinnaga 90 Saksa marka) kui ka komplektina (165 Saksa mar-ka).⁵¹

Muuseumis leiduvate firmade tootekataloogide järgi valmistati ja müüdi Thoma verekehakeste loenduskambreid mitmetes teisteski Saksa firmades nagu *Carl Zeiss*, (seal nimetatud ka Thoma-Zeissi loen-duskambriks) *R. Jung* ning Inglise päritolu firmas *W. Watson & Sons, Ltd*. Sellest võib järeldada, et Thoma väljatöötatud hemomeetri konst-ruktsioon ning kasutamismeetod olid hinnatud ja laialt tuntud ning kasutatud.

⁵¹ No. 47 E. Apparate für Blutuntersuchungen. 1920. *Ernst Leitz*. Optische und mechanische Werke Wetzlar. S. 7–8.

Joonis 4. Mikrotoom, mudel I (ÜAM 1023:1 Aj).

Muuseumis asuva mikrotoomi eksemplar (joonis 4) on valmistatud Thoma konstruktsiooni mudel I järgi firmas *Rudolf Jung*, Heidelberg, tootenumbriga 1198. Mikrotoomil on valatud rauast alus suurusega 12x49,5 cm, mikrotoomi korpusele kinnitatud liugtee pikkuseks on 40 cm, sellel on kruvimikromeeter, täpsusega 20 mikronit,⁵² ning objektija noahoidjad kelgul. Mikrotoom on vineeralusel, kaetud klaasitud kastiga. Mikrotoom on ostetud Patoloogilise anatoomia instituudile 19. sajandi viimastel kümnenditel, tõenäoliselt veel prof Thoma ajal. Muuseumile saadi mikrotoom muinsuskaitse komisjoni ringkäigul ülikooli õppehoonetesse 1997. aastal anatoomia professor Ado Truupõllu vahendusel. Firma *R. Jung* 1911. aasta tootekataloogi järgi võis mikrotoomi hinnaks olla 220–300 Saksa marka.⁵³ Mõningate erinevustega ning hinnaga lisaseadmeid müüdi ka eraldi, nii võisid instrumendist huvitatud ise komplekteerida oma vajadustele ja võimalustele sobiva variandi.

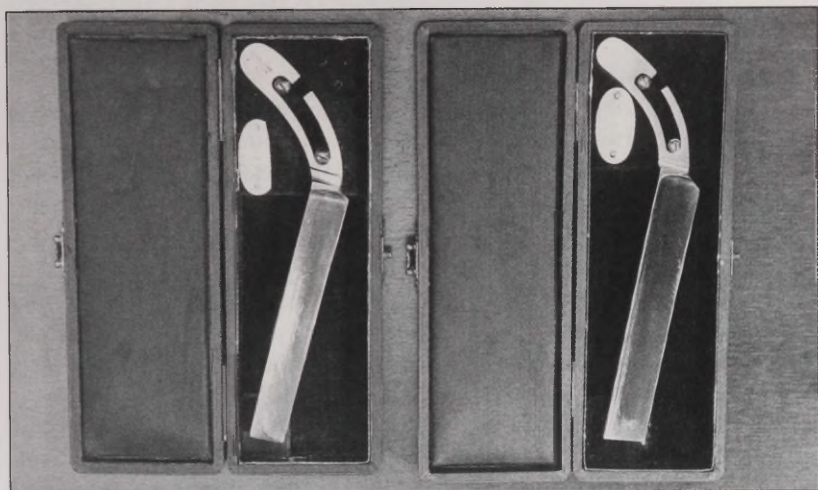
Muuseumi valduses on ka kaks kaunist komplekti erinevas suuruses Thoma konstruktsiooni järgi valmistatud mikrotoomi nugaedega (joonis 5). Esimene, lõiketera pikkusega 12 cm, märgistusega 1 on valmistatud firmas *Wilhelm Walb* (Heidelberg). Teisel, lõiketera pikkusega 12,5 cm, märgistusega 2, valmistaja firma märgistus puudub. Noad on pakendatud lilla ja punase siidriidiga vooderdatud karpidesse.

Firma *W. Walb* 1898. aasta tootekataloogi järgi oli sellises suuruses noa hinnaks 13,5 Saksa marka.⁵⁴ Mikrotoomi noad leiti 1999. aastal ühe Patoloogilise anatoomia instituudist toodud töölaua sahtlist, kui

⁵² Toomas Punga arvutuste kohaselt.

⁵³ **R. Jung**. Fabrik wissenschaftlicher Instrumente und Apparate G.m.b.H. S. 12–17.

⁵⁴ *Ergänzungs-Katalog zum Special-Preisverzeichniss 1892*, S. 3.

Joonis 5. Mikrotoomi noad. (ÜAM 1156:1a,b Aj, ÜAM 1156:2a,b Aj).

sisustati muuseumi õppelaboratooriumi ruumi. Patoloogilise anatoomia instituudi inventarinumbrite järgi (PI IID 122, PI IID 124) on noad soetatud üheaegselt, 19. sajandi lõpukümnenditel, tõenäoliselt prof Thoma ametiajal.

Lõpetuseks

Thoma jagas mõnegi suure uurija saatust: lugupidamine ja tunnustus eluajal, mille ta oli ära teeninud, jäi saamata, kirjutas professor Ucke järelhüüdes Richard Thoma surma puhul.⁵⁵ Siiski ei ole Thoma nimi tänapäeval sugugi tundmatu, vastupidi, aja möödudes on tema tööd saanud selgema tähenduse.

Thoma mikrotroomid olid aktuaalsed 80 aasta vältel. Saksamaal 1999. aastal väljaantud ulatuslikus entsüklopeedias on Richard Thoma biograafias muu hulgas kirjutatud, et tema 1880. a. loodud liugmikrotoom oli pikka aega rahvusvaheliselt juhtiv instrument koetükikeste lõikamisel mikroskoopilisteks uuringuteks.⁵⁶

Firma Jung järeltulija Leica arhiivi andmetel on Thoma konstruktsiooni järgi valmistatud mikrotroome 1962. aasta seisuga müüdud rohkem kui 4 500 eksemplari.⁵⁷ Nii on Thoma väljatöötatud mikrotroomikonstruktsioon tõestanud oma suurepäraseid omadusi ja leidnud laialdast kasutamist. Alles kaasaegsed, uue põlvkonna mikrotroomid, suutsid selle positsiooni üle võtta.

⁵⁵ A. Ucke. Richard Thoma. Lk 50.

⁵⁶ Das Deutsche Biographische Enzyklopädie. München, 1999. Bd. 10. S. 15.

⁵⁷ Leica. [<http://www.hbu.de/mile.htm>] 17.12.2001.

Samaväärne oli ka Thoma verekehakeste loenduskamber *Thoma-Zeiss Kammer*.⁵⁸

Thoma ateroskleroosialased uurimistulemused on olnud teedrajavaks, et neid on põhjust tänapäevalgi meenutada. 1999. aastal välja antud populaarteaduslikus trükises tunnistatakse südameinfarkti riskifaktoritest kirjutades, et *juba 1880. aastal tõendas meditsiiniõppejõud, Heidelbergi professor Richard Thoma, et ateroskleroos ei ole südameinfarkti esilekutsumise põhjuseks*.⁵⁹

Tartu ülikool võib uhkust tunda oma kunagise professori üle, kes on toonud siia vaba ja uurivat vaimu, pühendumust ja põhjalikkust oma kutsumust järgides ning jaganud seda oma õpilastele ja kolleegidele. Thoma kohalolekut ülikoolis märgivad tema konstruktsioonide järgi valmistatud teadusriistad ajaloomuuseumi fondis ja ekspositsioonis.

Kuid ülikool muutub ja areneb koos ajaga. Nii on Patoloogilise anatoomia instituut 2000. aastal läbi teinud järjekordse uuenduse ja asub nüüd kaasaegses Biomeedikumi hoones. Instituudi muuseumikogud, mille preparaatide kogu on täiendanud ka prof Thoma,⁶⁰ on koha leidnud Vanas Anatoomikumis. Thoma plaanide kohaselt ehitatud Uus Anatoomikum, endine füsioloogia ja patoloogilise anatoomia instituutide õppehoone, on alustanud uut eluringi ülikooli keelekeskusena.

⁵⁸ Roche Lexikon Medizin, 4. Auflage, Urban & Fischer Verlag, München 1984/1987/1993/1999. [<http://www.gesundheit.de/roche/ro37500/r38524.html>] 01.03.2002.

⁵⁹ Broder Clausen. Chronisch Krank? Nein Danke! 1997.

[<http://www.naturheilkunde-aktuell.de/buch/extratitel/cro-krank-info.htm>] 17.12.2001.

⁶⁰ EAA. 402-4-1127. L 88; 402-4-1135. L 75-76.

Professor Oswald Schmidt.
Üks õigusajalugu õpetanud
rahvusliku ärkamis- ja
natsionalismiaja jurist Liivimaalt¹

Peeter Järvelaid

Lapsepõlv

Carl Oswald Alexander Schmidt sündis 19. jaanuaril 1823. aastal. Tema sünnikohana märgivad teatmeteosed Kuressaaret,² kuid lapsepõlv möödus tal ilmselt 27 km eemal Valjalas, kus tema isa, Saaremaa konsis-
tooriumi superintendent Gottlob Alexander von Schmidt (1794–1871) oli kirikuõpetaja.

Schmidtide perekonnalooga põhjalikumalt tegelenud O. Schmidti poeg Tartu raesekretär ja advokaat Arwed Schmidt (1862–1941),³ suutis välja selgitada, et perekonna esivanemad elasid 17. sajandi teisel poolel Ida-Preisimaal, 1734. aastast asus Schmidtide perekond elama Vene impeeriumi Läänemerekubermangudesse. Esimesena saabus Liivimaale Johann Heinrich Schmidt (1713–1808), kes pani aluse Schmidtidest Valjala kirikuõpetajate reale (1743–1868).⁴ Ka kõik G. A. von Schmidti kolm poega paistsid elus silma ande ja hariduspüüde poolest. Vanim neist, *dr. phil.* Eugen Schmidt (1821–1905), tegutses saksa keele õpetajana Nikolai-Instituudis Moskvas ja on oma jälje ajalukku jätnud ka kui hea maletaja. Oswald Schmidti (1823–90) sai Tartu ülikooli juuraprofessor ja ülikooli prorektor ning noorimast vennast Alexander Schmidti sama ülikooli füsioloogiaprofessor ning ülikooli rektor.⁵ On muidugi

¹ Artikkel on kirjutatud Saksamaal Marburgis Herderi instituudis stipendiaadiks oleku ajal.

² Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. von Wilhelm Lenz. Wedemark: Verlag Harro von Hirscheydt, 1998. S. 689–690.

³ Arwed von Schmidt õppis Tartu ülikoolis juristiksi (1881–86) ja oli tegev Tartu raehärrana (1889), siis raesekretärina (1918) ja edasi advokaadina. Vt: **Arwed von Schmidt**. Zur Geschichte der Familie Schmidt und von Schmidt in Deutschland, Oesel, Livland, Estland und Russland. Dorpat: Kommissionsverlag J. G. Krüger, 1929. S. 54–55.

⁴ **Arwed von Schmidt**. Die Pastoren Oesels seit der Reformation. Tartu: J.G.Krüger, 1939, S. 69.

⁵ Hermann Adolph Alexander Schmidt sai 1869 Tartu ülikooli korraliseks füsioloogiaprofessoriks; 1877–80 oli ta arstiteaduskonna dekaan ja 1885–90 Tartu ülikooli rektor. A. Schmidt kuulus oma õpetaja Fr. Bidderi loodud Tartu füsioloogiakoolkonda.

kahju, et meie jaoks nii oluline teatmeteos nagu Eesti Entsüklopeedia 14. köide (Eesti elulood) toob küll mõlema professorist venna elulood, kuid ei anna lugejale isegi väikest viidet, et nimetatud kuulsad mehed võiksid vennad olla.⁶

Oma esmase koolihariduse sai Oswald Schmidt kodust ja tema ametlik koolitee oli suhteliselt lühike. See kestis vaid viis aastat (1837–42). Pärast gümnaasiumiõpinguid Tallinnas viis haridustee noore mehe edasi Tartusse, kus ta immatrikuleeriti kohaliku ülikooli õigusteaduskonda 13. jaanuaril 1842.⁷ Vastne üliõpilane asus elama Tartus Lohse majas vana lossimüüri ääres.⁸

Õigusteaduse üliõpilasena Tartu ülikoolis

Oswald Schmidt astus Tartu ülikooli õigusteaduskonda *alma mater* jaoks keerulisel ajal. Tema õpingud algasid 1842. aasta esimesel semestril ning kestsid neli aastat, mille järel ta sai oma esimese juristidiplomi 10. mail 1846. Veidi vähem kui aasta pärast, 7. aprillil 1847 sai ta kirjaliku lõputöö esitamise järel Tartu ülikoolist ka kandidaadikraadi (*cand jur*). Kui Schmidt Tartu ülikooli tuli, seisis õigusteaduskonna eesotsas dekaanina 19. sajandil Liivimaal tegutsenud juristidest tuntuim mees, prof Friedrich Georg von Bunge (1802–97). Õigusteaduskond oli sel ajal oma õppejõudude arvult suhteliselt väike – Bunge kõrval tegutsesid seal veel esimese Tartu ülikooli õigusteaduskonna kasvandikuna oma koduülikoolis professoriks saanud Erdmann Gustav Bröcker, aga samuti professorid Carl Eduard Otto, Karl Otto von Maday ning eradotsentidena kaks hilisemat tuntud juuraprofessorit Ewald Sigismund Tobien ja Carl von Rummel. Kohe O. Schmidt õpingute alguses muutus olukord õigusteaduskonnas järsku keeruliseks. Protestiks keskvõimu surve vastu lahkusid praktiliselt üheaegselt Tartu ülikoolist F. G. von Bunge ja K. O. v. Maday. Keskvoim püüdis õigusteaduskonnale peale suruda ka uut poliitilist suunda, mis taotles uute professorite õppetoolidele kutsumisel välismaalaste asemel Vene impeeriumi alamate eelistamist. Nende hulgast omakorda tulnuks eelistada neid, kes olnuks võimelised ja moraalselt valmis seniajani ikka saksakeelsena tuntud Tartu ülikoolis õpetama üliõpilasi vene keeles.

Tartu ülikooli õigusteaduskonna lõpetamise järel asus Oswald Schmidt tööle praktilise juristina. Kirjanduse väitel oli tema esimene

⁶ Vt: Eesti Entsüklopeedia, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000. Kd 14. Eesti elulood. Lk 465. Tingitud on see tänapäeva sügavast spetsialiseerumisest, kus ka entsüklopeedia artiklid tellitakse kitsa eriala teadlastelt, kes sageli ei vaata meeleldi oma eriala piiride taha. Vendade Schmidtide näide pole siin mingi erand, vaid lausa üks tüüpnäide.

⁷ Album Academicum der kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von A. Haselblatt und Dr. G. Otto. Dorpat: Verlag von C. Mattiesen, 1889. S. 315.

⁸ Verzeichniss des Personals und Studierenden auf der kaiserlichen Universität zu Dorpat für das zweite Semester (vom 24. Juli bis zur 19. Dezember) 1844. Dorpat. S. 20.

amet sillakohtu sekretär kodusaares Kuressaares, kus ta tegutses kuni aastani 1850. Pärast kolmeaastast tegutsemist Saaremaal valis ta oma uueks elukohaks Liivimaa hariduskeskuse Tartu, kus temast sai järgnevaks kümneks aastaks Tartu rae ülemsekretär. Tartus näitas Schmidt end hea asjatundjana nii kohaliku eraõiguse kui ka tsiviilprotsessi alal. Alates 1. augustist 1860 kanti ta Riias ka Liivimaa Õuekohtu advokaatide nimekirja.

Õppejõuna Tartu ülikooli õigusteaduskonnas

Pärast kümneaastast tegevust praktilise juristina otsustas 37-aastane Schmidt pöörata oma elus uue lehekülje ja asuda akadeemilise õpetaja ametisse. Et pühenduda täielikult sellele teele, pani ta 1858. aastal kõik oma senised ametid maha ja asus sihikindlalt teadusliku tööga tegelema.⁹ Kuigi tema eriliseks huviks olid õigusfilosoofilised küsimused ja õiguse põhimõisted, tuli tal esialgu valmistuda magistrieksamiks ja kirjutada vajalikud teadustööd. 1860. aastal sai ta valmis oma esimese uurimusega *Omandi mõistest Rooma õiguse järgi*,¹⁰ mis andis talle õigusteaduse magistrikraadi. Samal aastal sooritas ta vajalikud prooviloengud ja sai Tartu ülikooli õigusteaduskonnas eradotsendi koha.¹¹

⁹ Üheks innustavaks tõukeks O. Schmidtile asuda teadustööle võis olla ka noorema venna A. Schmidt meditsiinidoktori kraadi kaitsmine Tartu ülikoolis 1858. aastal.

¹⁰ Oswald Schmidt. Über den Begriff des Besitzes nach römischen Rechte. Dorpat: Druck von Wittwe u. Mattiesen, 1860. 61 S.

¹¹ Tartu ülikool erines 19. sajandil teistest Vene impeeriumi ülikoolidest mitte ainult tunduvalt suurema vabaduse poolest, vaid ka omapärase õppejõudude tasutamise süsteemi poolest. Korralised õppejõud Tartu ülikoolis said esiteks palka põhimõtteliselt oma ametikoha eest ja lisatasu üliõpilastele loetud loengute eest (ülikool hindas korralike loengute pidamist ja luges oluliseks seda eraldi tasustada). Seda said loenguid luguvad õppejõud ühe osana üliõpilaste poolt konkreetse aines tasutud loengutasust. Seega, mida enam registreerus professoril üliõpilasi loengutele, seda enam sai ta palka. Eks professori loengute populaarsus oli ülikooli nõukogu arvates üks garantii, et loengud ka kõrge kvaliteediga on. Eradotsendid olid Tartu ülikoolis 19. sajandil mittekooresseisulised õppejõud, keda tasustati vaid ülikoolis peetud loengute eest. Eradotsendiks saamine oli enne 1889. aasta reformi tavaliselt esimeseks astmeks Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppejõu karjääris (eriti kui tegemist oli oma ülikooli kasvandikuga). Vt: П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета 1820–1865 // Acta et Commentationes Universitatis Tartuens. 1989. 868. Из истории юридического образования в Эстонии в XVII–XIX вв. (Studia iuridica IV); П. Ярвелейд. Комплектация преподавательского состава юридического факультета Тартуского университета в условиях негативного социального заказа (анализ исторического материала Тартуского университета 1865–1889 гг.) // Acta et Commentationes Universitatis Tartuens. Tartu, 1990. С. 909. Теоретические проблемы юридической практики. С. 83–92. (Studia iuridica VI); Järvelaid, Peeter. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda (III). Kuninga ülikoolist keisri ülikooliks (1802–1918). // Eesti Jurist. 1992. 2. Lk 154–158; Peeter Järvelaid. 360 aastat Tartu ülikooli õigusteaduskonda (III). 1865–1888 ja 1889–1917). // Eesti Jurist. 1992. 3–4. Lk 241–250.

Järgmisel, 1861. aastal sai ta Tartu ülikooli õigusteaduskonna korraliseks dotsendiks. Aastatel 1861–66 luges ta oma õigusfilosoofilisi huvisid rakendades loenguid tulevaste juristide alusainete hulka kuuluvas õigusteaduse entsüklopeedias (kus ta kasutas vähemalt esialgu prof F. Walteri õigusentsüklopeedia õpikut) ja ka kohalikus kirikuõiguses. Tema kolleeg prof Johannes Engelmann on kinnitanud, et Tartu ülikooli tulles oli O. Schmidt ililine huvi just õigusfilosoofiliste küsimuste vastu,¹² kuid samas polnud ta ilmselt ka ise lõpuni päris kindel oma teaduslikes eelistustes. Tema kümneaastane kogemus Liivimaa juriidilises praktikas sundis nii teda ennast kui ka kolleeg ülikoolis mõtlema, et ehk on tal kasulikum pühenduda siiski juba kogutud praktilise kogemuse teaduslikule väärtustamisele kui kulutada aega küll põnevale, kuid siiski praktikakaugena tunduvale õigusfilosoofiale. See osutus tõeliselt saatuslikuks punktiks O. Schmidt kui teadlase ja õppejõu elus. Tal oli küll suur huvi õigusfilosoofia vastu, millega ta polnud saanud praktikas täie energiaga tegelda, kuid selle tee valimisel oleks ta ülikooli õppejõuna veel suhteliselt kaua õpipoisi staatuses olnud. Samas sai ta kohe oma akadeemilise karjääri alguses aru, et asudes tegutsema näiteks tsiviilprotsessi alal kui väga praktiläheses valdkonnas, pole tema ligi kümneaastane eemalolek akadeemilisest elust mingiks takistuseks, pigem heaks kapitaliks, mis kolleegide-teoreetikute ees talle üliõpilaste silmis isegi teatud eelise andis. Valides niisiis praktilise suuna, võis ta kohe Tartu ülikooli tulles oma varasemas töös varutud kogemusi üliõpilastele praktikumides edasi anda. Tulevastele juristidele oli ju äärmiselt tähtis teada, kuidas Liivimaa ametiasutustes efektiivselt tegutseda¹³ ja tänu oma kogemustele sai O. Schmidt noortele suureks autoriteediks kohaliku tsiviilprotsessi väga komplitseeritud praktilise poole õpetajana.

Samas oli ta praktikast ära tulnud ometi huvist õigusfilosoofia vastu. Kuid esialgu lükkas Schmidt otsustavat valikut enda jaoks nii palju edasi kui võimalik (õpetades endiselt ka õiguse entsüklopeediat, mis sundis teda end õigusfilosoofilistes küsimustes vormis hoidma). Paraku hakkas selline kahevahel olek paratamatult kalduma praktilise suuna poole.

Põhjused olid ilmselt väga elulised. Oli selge, et Tartu ülikooli koosseisuline eradotsent O. Schmidt tahtis saada kord ka Tartu ülikooli korraliseks professoriks ja selleks oli Vene impeeriumis vaja läbida väga keeruline (ka formaalselt pikk) doktorikraadi taotlemise protsess. Saksamaa ülikoolide praktika, mis baltisakslastele oli alati esmaseks võrdluspunktiks, oli selles osas tõesti palju-palju lihtsam. Varem olid paljud Tartu ülikooli (eelkõige baltisakslastest) õppejõud

¹² Johannes Engelmann. Professor Dr. Oswald Schmidt. / Dorpater Juristische Studien. Hrsg. von den Professoren Dr. J. Engelmann, Dr. C. Erdmann, Dr. W. von Rohland. Jurjew (Dorpat). Bd. 3. Heft 1 [1894]. S. V.

¹³ Übungen in der Extrajudicialpraxis, im Geschäftsgange der livländischen Behörden.

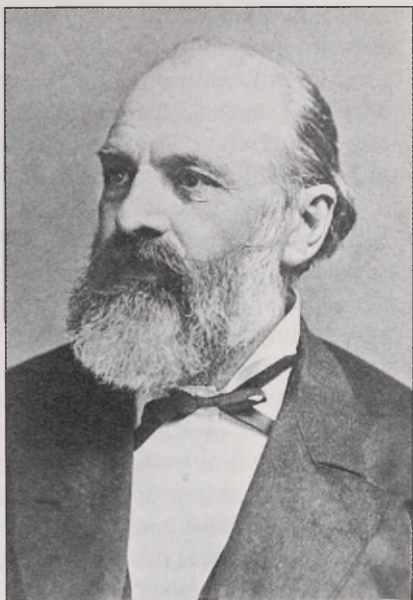

saanud kaitsta oma doktori-kraadid Saksamaal (mis esialgu Vene impeeriumis oli formaalselt võrdselt hinnatud kohalike doktorikraadidega) ja saanud sellega oluliselt oma akadeemilist karjääri kiirendada. Ka O. Schmidt ei jättnud seda võimalust proovimata.

Ta muretses juba 1864. aastal Saksamaalt Jena ülikoolist doktorikraadi, kuid ajad polnud enam samad, mis eelkäijate ajal ja nii tuli tal oma akadeemilise karjääri jätkamiseks kaitsta doktorikraad ka Tartu ülikoolis ja Vene impeeriumi reeglite järgi.

Kuid Jena ülikooli doktori-kraadi taotlemine polnud siiski asjatu vaev, sest see andis vähemalt Schmidtile endale teatud sisemise kindluse ning oli ühtlasi oluline teda igati toetavale õigusteaduskonnale, kes sai formaalse õiguse temaga enam arvestada. Doktorikraadi kaitsmiseks Tartu ülikoolis esitas ta õigusteaduskonna nõukogule oma uurimuse *Asjaajamine vasallikohtu ees kodanlike õigusvaidluste puhul piiskoppide ja orduajal*.¹⁴ Ka teine doktorikraadi kaitsmine oli Schmidtile edukas ja nii sai ta mõelda oma edasisele akadeemilisele karjäärile Vene impeeriumis juba pikema perspektiiviga. Teaduskonna positiivset suhtumist näitab see, et doktorikraadi saamise järel valiti Schmidt praktiliselt kohe erakorraliseks professoriks (1866–68). Prof Schmidt asus nüüd võrdsena kolleegide Carl von Rummeli, Victor Ziegleri, Ottomar Meykowi, August Bulmerincqi ning Johannes Engelmanni kõrvale. Tuleb tühjendada, et see oli ilmselt oma teaduslikult potentsiaalilt ja rahvusvahelise taseme poolest ehk kogu senise Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajaloo kõige tugevam teadlaste kooslus.

Erakorralise professorina jätkas Schmidt lisaks juba varem eradot-sendina peetud loengutele ja praktikumidele loengutega kohalikust protsessiõigusest (esialgu nii kriminaal- kui tsiviilprotsessis). Selleks ajaks oli juba päris selge, et O. Schmidt jaoks peab jääma keskseks

Joonis 1. Oswald Schmidt (TÜR KHO. F 78. Fo Norm 170:225).

¹⁴ Oswald Schmidt. Das Verfahren vor dem Manngerichte in bürgerlichen Rechtsstreitigkeiten zur Zeit der bishöflichen und Ordensherrschaft in Livland. Eine zur Erlangung des Grades eines Doctors der Rechte verfasste und mit Genehmigung Einer Hochverordneten Juristen-Facultät der Kaiserlichen Universität Dorpat zur öffentlichen Vertheidigung bestimmte Abhandlung von Oswald Schmidt. Dorpat: E. J. Karow, 1865. 90 S.

huviks Liivimaa kohalik tsiviilprotsess. Kõhkluste aeg oli läbi saamas. Õigusfilosoofia jäi olude sunnil tagaplaanile ja esikoha haaras praktiline suund, mille puhul teaduslik uurimistöö ja õpetamine olid pidevalt vastastikkus seotud. Õpetamine toetus eelkõige professori enda teaduslikule uurimistööle ja me võime siin rääkida sõna otseses mõttes nn humboltiaanlikust ideaalist.

Pärast kahekordset doktoritöö kaitsmist oli korralise professori ameti saamine Schmidtile vaid aja küsimus. Samas oli kogu see ettevalmistus siiski küllalt palju aega nõudnud. O. Schmidt oli juba 45-aastane, kui ta lõpuks 1868. aastal oma akadeemilise karjääri kõrgeimale astmele – Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohaliku õiguse korraliseks professoriks sai. Sellesse ametisse jäi ta kuni oma surmani 29. juulil 1890. aastal.

Saaremaa juurtega mehele oli kahtlemata suureks auks tõusta Liivimaa juristide jaoks ehk kõige ihaldatumale õppetoolile. 19. sajandi teisel poolel võinuks seda nimetada ka Bunge õppetooliks, sest just F. G. v. Bunge oli selle õppetooli sellisel kujul 1820. aastal loonud ja oma kohaliku õiguslase teadus- ja seadusandliku tööga nii Vene impeeriumis kui ka välismaal tuntuks teinud.

Korralise professorina loobus O. Schmidt õiguse entsüklopeedia ja kirikuõiguse õpetamisest ning keskendus eelkõige kohaliku protsessi-õiguse küsimustele. Samuti pidas ta loengukursusi balti provintsiaalseadustiku kahe esimese osa, ametiasutuste korralduse ja seisuste õiguste (*Behördenverfassung, Ständerecht*) kohta.

Ühtlasi tuli ta nüüd üha enam õigusajaloo juurde. Loenguplaani lisandusid uute õppeainetena *Saksa õigusajalugu ja Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohaliku õiguse allikad (nn väline ajalugu)*. O. Schmidti teaduslik uurimistöö oli algusest peale seotud ajalooliste allikate uurimisega. Oma eriala ajalooline mõtestamine oli selle perioodi juuraprofessorite jaoks tavaline teaduslik meetod. O. Schmidt leidis hea koostöö kolleegidega, sest 19. sajandi teisel poolel oli Tartu ülikooli õigusteaduskonna professor-konna teaduslik maailmanägemine ja erialane (ajalooline) ettevalmistus selline, et ei valmistanud mingit raskust kohaliku õiguse nn *sisemise ajaloo* õpetamisel rakendada vastavaid erialaprofessoreid, samas kui kogu nn *välise ajaloo* õpetamine lasus eelkõige O. Schmidti õlgadel.¹⁵

¹⁵ Tänapäevases õigusajaloo historiograafias leidub noori autoreid, kes kasutavad välise ja sisemise õigusajaloo uurimist hinnangulise argumendina, mis tegelikult moonutab reaalselt eksisteerinud ajalugu. Välise- või sisemise ajaloo eelisareng ühel või teisel perioodil on sageli objektiivselt põhjendatud. Seetõttu on täiesti vale taoline rõhuasetus uurimustes, mis peaks lugejale andma kaudse viite, et sisemise õigusajaloo tegelenud uurija on kindlasti professionaalselt parem oma kolleegist, kes tegeles näiteks välise õigusajaloo uurimisega.

Teaduslik tegevus

Oswald Schmidt teaduslik tegevus langeb kahtlemata Tartu ülikooli õigusteaduskonna ühte tippaega. 1820. aastatel loodud eeldused olid hakanud nüüd täiel määral vilja kandma. Seoses suure rahvusliku ärkamisega sai jälle aktuaalseks kohaliku õiguse uurimine. Schmidt tuli nagu uuel ringil tagasi nende teemade juurde, mis tema suurel eelkäijal F. G. v. Bungel olid Tartu ülikoolist ja Vene impeeriumist (1865) lahku-des pooleli jäänud. Suurem osa Schmidt teaduslikust pärandist on väga kompaktselt avaldatud Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1868. aastal asutatud ajakirjas *Dorpat Juristische Zeitschrift*.¹⁶ Loomulikult polnud juhus, et ajakirja väljaandmisel aktiivselt tegutsenud kolleegid, professorid Johannes Engelmann (1832–1912), Carl Erdmann (1841–1898) ja Woldemar von Rohland (1850–1936), pühendasid 1894. aastal väljaande ühe köite oma lahkunud kolleegile, tuues teadusliku avalikkuse ette tema eluajal käsikirjadesse jäänud tööd. Seega nägid mitmed olulised tööd eelkõige õigusajaloo alalt ilmavalgust alles teadlase lahkumise järel. Nende hulka kuulub ka üks põhiteos *Liivi-, Eesti- ja Kuramaa õigusajalugu* mis ilmus alles 1894. ja uustrükk 1971. aastal.¹⁷

See kõik jäi järgnevate põlvete hinnata. Eluajal olid O. Schmidt huvid veidi teised. Ta pingutas ise ja ka kolleegide poolne huvi oli tema puhul seotud eelkõige kohaliku protsessiõiguse suure käsiraamatu väljaandmisega. 1880. aastal oli O. Schmidt lõpuks nii kaugel, et võis tähistada oma suure töö (tegelikult oma teadusliku elutöö) valmimist. 57-aastaselt professoril oli trükkivalmis saanud põhjalik uurimus, mille koostamisega ta nii teadlase kui õppejõuna kõik need aastad Tartu ülikoolis töötades oli tegelenud. Raamat ilmus Tartus, mitte Saksamaal (vahepealsetel aastatel oli Tartu juuraprofessoritel kombeks olnud oma töid suurema lugejaskonna ette toomiseks just välismaal avaldada). Liivimaa tsiviilprotsessi käsiraamat¹⁸ oligi suuresti kohalikule lugejaskonnale määratud. Välismaal oldi sel ajal juba suure vaimustuses 1864. aasta Vene impeeriumi kohtureformist ja selle üheks oluliseks koostisosaks olnud tsiviilprotsessist.

¹⁶ Juriidiliste ajakirjade kohta on uuem ülevaade, eelkõige küll Saksamaa kohta: *Juristische Zeitschriften. Die neuen Medien des 18.–20. Jahrhunderts*. Hrsg. von Michael Stolleis. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1999. 580 S.

¹⁷ Oswald Schmidt surma järel avaldasid kolleegid ka temast järelejäänud loenguteksti, mis oli aluseks loengutele Tartu ülikooli üliõpilastele 1889 esimesel semestril. Üldse luges ta kohaliku õiguse ajalugu kolm korda: 1886 aasta esimesel semestril, siis 1887. aasta esimesel semestril ja viimaks 1889. aasta esimesel semestril. **Oswald Schmidt**. Rechtsgeschichte Liv-, Est- und Curlands. Aus dem Nachlass des Verfassers herausgegeben von Dr. Eugen von Nottbeck. // *Dorpat Juristische Studien*. Hrsg. von den Professoren Dr. J. Engelmann, Dr. C. Erdmann, Dr. W. von Rohland. Jurjew (Dorpat), Bd. 3. Heft 1. (1894). S. 3-404.

¹⁸ **Oswald Schmidt**. Der ordentliche Civilprocess nach livländischen Landrecht. Dorpat: Mattiesen, 1880. 240 S.

Erinevalt rahvusvahelisest publikust rõõmustati Liivimaal taolise väljaande ilmumise puhul väga, kuna see oli oluline võimalik vastuarargument keskvõimule võitluses balti erikorra säilimise eest Läänemere-kubermangudes.¹⁹ Samas ei saanud rõõm olla täiuslik, sest kõigile Liivimaal oli teada, et juba 1864. aastal oli Peterburis peatatud Fr. G. von Bunge töö Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kohaliku tsiviilprotsessiõiguse eelnõu väljatöötamisel. Suuremas osas Vene impeeriumist võidutses aastast 1864 uus modernne kohtukorraldus ja uus protsessiõigus.

Balti eraõiguse vastuvõtmisega (1864) oli paraku lõppenud Vene impeeriumi keskvõimude toetus kohaliku provintsiaalõiguse kogu väljaandmisele. Võimude eesmärgid olid juba hoopis teised. Vene impeeriumi õiguspoliitika oli suunatud tollases Euroopas valitsevate tendentside kohaselt paralleelselt rahvusriikide loomisega oma riigi sisemise tugevdamise-moderniseerimise ja vastavalt ka impeeriumi seadusandliku süsteemi üha suurema unifitseerimise poole. Aastal 1880 ei saanud O. Schmidt muidugi veel ette teada, et juba järgmisel aastal jätab võimule tulnud Aleksandr III balti erikorra alused troonile astumise järel kinnitamata.

Keisri selline samm tekitas esialgu Läänemere kubermangudes omamoodi õigusliku vaakumi ja kutsus esile erinevates parteides vajaduse oma positsioonide juriidiliseks õigustamiseks. Kuid juba eesootava aastakümne jooksul sai segane olukord lahenduse, sest 1889 kehtestati kolmes Läänemere kubermangus Vene impeeriumi üldine kohtukorraldus, tsiviil- ja kriminaalprotsessi kord. Sellega oli tsiviilprotsess Liivimaa juristide jaoks iseseisva seaduste süsteemina tasalülitatud ja asendatud Vene impeeriumi üldise seadusandlusega.

Kõik see asetas O. Schmidti suure töö hoopis uude ajaloolisse konteksti. Korraga oli kujunenud olukord, kus O. Schmidti poolt kohalikele juristidele eelkõige *praktiliseks otstarbeks* mõeldud tsiviilprotsessi käsiraamat ei saanud olla kasutatav Liivimaa kohtupraktikas, sest selle aluseks olnud seadused ei kehtinud enam. Vaevalt lohutas autorit teadmine, et tema töö jääb ilmselt viimaseks suureks teaduslikuks kokkuvõtteks enne 1889. aastat Liivimaal kehtinud protsessiõiguse allikate kohta.

Toimunud metamorfoos oli tohutu – ühe hetkega muutus raamat, mis oli mõeldud vajalikuks käsiraamatuks juristidele nende praktilises töös, lugemisvaraks vaid väga vähestele haritud juristidele ja ajaloolas-

¹⁹ O. Schmidt kirjutas oma raamatu eessõnas 1880. aasta maikuus: *Wenn gleich der Zeitpunkt, in welchem die Schrift erscheint, bei der in Aussicht stehender Reform des Prozesses nicht als ein günstiger betrachtet werden kann, so hat sich der Verfasser democh durch die Erwägung zu ihrer Veröffentlichung bestimmen lassen, dass der auf diesem Wege gelieferte Nachweis über den organischen Zusammenhang des Prozesses mit dem in Livland geltenden Privatrecht, am Besten geeignet sein dürfte, die Nothwendigkeit einer Berücksichtigung der eigenartigen Rechtsentwicklung des Landes der Reform in das rechte Licht zu stellen* (O. Schmidt. Der ordentliche Civilprocess nach livländischen Landrecht. Vorwort).

tele. Õigusajalooga tegelevate ajaloolaste jaoks jäi O. Schmidt raamat muidugi ületamatuks ja väga oluliseks allikaks (kuigi tal puudub ajalooline foon, mis vajalik kaasaegsetele ajaloolistele uurimustele), sest just siit leiab Liivimaa ajaloo tegelev spetsialist kõige kokkuvõtlikuma ülevaate ja analüüsi enne 1889. aasta kohtureformi eksisteerinud tsiviilprotsessi kohta. Inimlikul tasandil tähendas see juristile-teadlasele väga ja väga valusat lööki. 1889. aasta reformi tagajärjel langetas haridusministeerium otsuse Eesti-, Liivi- ja Kuramaa tsiviilprotsessi loengud Tartu ülikooli õigusteaduskonna õppeplaanist välja lülitada. O. Schmidtile kuulunud kohaliku õiguse õppetool muudeti nüüd Vene tsiviilprotsessi õppetooliks ja senine professor kaotas oma koha.²⁰ Tal lubati esialgu Tartu ülikoolis siiski oma loenguid jätkata, kuid *koosseisuvälise* (erakorralise) professorina. Nii luges ta aastatel 1889–90 loenguid üldisest Saksa tsiviilprotsessist ja Saksa õigusajaloost ning juhatas viimast korda üliõpilaste praktikume tsiviilprotsessis.

Tartu ülikooli ametites

1860. aastatel, kui O. Schmidt ametisse asus, oli Tartu ülikool keskvoimude tugeva surve all, sest haridusministeeriumis Peterburis töötati välja järjekordset Vene impeeriumi ülikoolide üldist põhikirja. 19. sajandi esimesest poolest alates oli Tartu ülikool seisnud vastu sellele keskvoimu pidevale püüdele ülikooli sundkorras unifitseerida. 1863. aastal oli Vene impeeriumi ülejäänud ülikoolidele kehtestatud juba kolmas üldpõhikirja. Ka seekord oli Tartu ülikool suutnud vastu seista keskvoimude jõulisele sellesuunalisele survele ja keskvoimudega isegi kompromissi sõlmida. See võimaldas Tartu ülikoolil saada 1865. aastal endale uue põhikirja. Viimane toetus Tartu ülikooli 1820. aasta põhikirjale, kuid ei andnud õigust saada 1863. aasta unifitseeritud ülikoolidega samasugust eelarvet ning see pani professorid Emajõe kallastel võrreldes teiste Vene impeeriumi ülikoolidega majanduslikult tunduvalt raskemasse olukorda.²¹ Kohalikele Eesti- ja Liivimaa tegi muret nii balti erikorra kui Tartu ülikooli autonoomia säilitamine. Surveolukorras oli Tartu ülikool väga huvitatud praktilise juristi kogemustega mehe kaasamisest ülikooli juhtkonda. Vaid aasta pärast Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohaliku õiguse korraliseks professoriks saamist leidis O. Schmidt end

²⁰ Olukord õigusteaduskonna reformiga oli sedavõrd Peterburis juba ette ära otsustatud, et siin ei saanud aidata ega midagi muuta ka O. Schmidt noorem vend A. Schmidt, kes oli just aastatel 1885–89 Tartu ülikooli rektor ja selle suure murrangu aastal 1889–90 rektori asetäitja.

²¹ Michael Haltzel. Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Russlands. Ein Beitrag zur Geschichte der russischen Unifizierungspolitik 1855–1905. Marburg/Lahn: J. G. Herder-Institut. S. 145–156 (Marburger Ostforschungen, Bd. 37).

ülikooli prorektori asetäitja kohalt²² (1869–70). Nõukogu moodustavatele professoritele oli selge, et just see mees saab olla ülikoolile suureks abiks ülikooli juhtimisel prorektorina²³ (aastatel 1870–82). Aastatel 1875–81 asendas ta suvepuhkuse ajal ülikooli rektorit, kolleegi õigusteaduskonnast prof Ottomar Meykowitz, keda Vene impeeriumi võimud olid korduvalt tunnustanud kõrgete autasudega.²⁴

Pärast prorektoriameti mahapanemist oli O. Schmidt veel aastal 1882 õigusteaduskonna dekaan. Nii jäi ta kaudselt ikkagi ülikooli nõukogule vähemalt mitteametlikuks nõuandjaks. Loomulikult ei saanud see olla lihtne juba kuuekümneseks saavale prof O. Schmidtile. Ta oli oma tööaastate jooksul kulutanud palju energiat, et Tartu ülikooli eristaatust kui ühte lahutamatu osa balti erikorrast säilitada, kuid viimane polnud sel perioodil Liivimaal tegevus, mis oleks pakkunud tegijale just palju positiivseid emotsioone.²⁵

Tegelikult oli see kohati päris lootusetu ettevõtmine. Kuid lisaks teadus- ja õppetööle, oli just sellele *lootusetule* võitlusele kulunud peaaegu viisteist aastat O. Schmidti elust. Väga tabavalt võttis reformi kokku baltisakslasest Göttingeni ülikooli ajalooprofessor Reinhard Wittram (1902–73): *Ülikool muudeti aastail 1889–1893 riigi poolt juhitavaks vene õppeasutuseks*.²⁶

²² **Arwed von Schmidt.** Zur Geschichte der Familie Schmidt und von Schmidt in Deutschland, Oesel, Livland, Estland und Russland. Dorpat: Kommisionsverlag J. G. Krüger, Ant.-Ges, 1929. S. 45.

²³ Alates 21. märtsist 1870 kuni 4. märtsini 1882 (**A. v. Schmidt.** Zur Geschichte der Familie Schmidt und von Schmidt in Deutschland, Oesel, Livland, Estland und Russland. S. 45).

²⁴ Tänu prorektoriametile oli ta enam autasustatud ja esile tõstetud, kui enamik tema kolleege professoreid õigusteaduskonnas (*wirkliche Staatsrat*). Tema professorifrakil oli neli ordenit ja mälestusmedal (Stanislaus I, Wladimir 3, Anna 2 ja Stanislaus 2 mit Krone, Erinnerungsmedaille an den Krieg von 1853 bis 1856 am Andreasbande), kuid seda suuremaks löögiks oli talle 1889. aasta ülikooli reform, mis ei kaitsnud hüljatuse ja alanduse vastu, mis sai talle osaks tavaliste vene kroonuametnike poolt, kui need viisid ellu keskvoimude otsust balti erikorra üheks oluliseks toeks olnud Tartu ülikooli autonoomia kaotamise aktsiooni, milles esimeseks sammuks oli just senise õigusteaduskonna tasalülitamine.

²⁵ Selle perioodi kohta vt: **Michael Garleff.** Dorpat als Universität der baltischen Provinzen im 19. Jahrhundert. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979. Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1987. S. 143–150; **Toivo U. Raun.** The Role of Tartu University in Estonian Society and Culture. / Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius: 1579–1979. Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1987. S. 123–142.

²⁶ **Wittram, Reinhard.** Die Universität Dorpat im 19. Jahrhundert. // Zeitschrift für Ostforschung, 1952. Heft. 1. S. 218.

Lõpetuseks

O. Schmidt kui teadlase puhul tuleb märkida, et vaatluse all oli üks väga huvitav, omamoodi traagiline ning järgnevatele põlvetele õpetlik teadlase elukäik, mis meenutab meile veelkord selgelt üht vana tõde – kui oluline on käia nii isiklikus elus kui teaduses oma südame soovide järgi – kui raske see sageli ka poleks. O. Schmidt südamesooviks teaduses oli tegelda õigusfilosoofiaga, kuid ta jättis selle tee käimata. Muidugi ei saa me täna seetõttu ka midagi öelda selle kohta, mida oleks ta võinud sel alal saavutada.

Küllalt kaua kõheldes tegi ta kolleegide surve all siiski valiku praktilise jurisdiktsiooni kasuks ja asus end teostama tol momendil väga olulisena tundunud Liivimaa kohaliku tsiviilprotsessi alal. Ta saavutas korra oma tööga tõesti ka edu (1880) ja tulemata ei jäänud formaalne tunnustus, sest ta sai Tartu ülikooli ajaloos eelviimaseks *baltisakslasest* Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kohaliku õiguse korraliseks professoriks. Kuid juba vähem kui kümne aasta pärast (1889) oli tema praktilise orientatsiooniga teadustööga lõpp, sest kadus tema senine uurimisobjekt – Läänemere kubermangude kohaliku tsiviilprotsessi alane seadusandlus kaotas Vene impeeriumi keskvõimu tahtel 1889. aastal *lihtsalt* ühe hetkega oma kehtivuse. Momentaalselt kaotas koos sellega oma senise aktuaalsuse (vähemalt juristide-praktikute jaoks) ka suurem osa O. Schmidt senisest teadustööst. Et tegemist oli teadlase kui isiku jaoks tõelise isikliku tragöödiaga, selles pole kahtlust.

Pole kahtlust, et kõik need üleelamised aitasid kaasa tervise halvenemisele. Oswald Schmidt suri 1890. aasta 29. juuli esimestel tundidel oma kodus Tartus teda tabanud südamerabanduse tagajärjel.

Tema loomingust ei kaotanud reformide käigus teaduslikku tähtsust vaid õigusajaloolised tööd. Järeltulevatel põlvetele on loomulikult lihtne anda hinnanguid eelkäijatele, kuid just O. Schmidt elukäik tõestab veelkord väga kontrastselt, et teadusajaloo jaoks kõige püsivamad on sageli praktikute ja üldse kaasaegsete jaoks kõige elukaugemad tegevused. Nii on O. Schmidt tänastele saksakeelsetele õigusteadlastele tuntud mitte kui tsiviilprotsessi spetsialist, vaid ikka kui *õigusajaloolane* ja sedagi tänu oma kunagistele Tartu kolleegidele, kes otsustasid tema surma järel tema õigusajaloo loengud avaldada (ise ei olevat ta lugenud neid veel sugugi avaldamisküpseks).

O. Schmidt rahvusvahelisele tuntusele saksakeelses teadusmaailmas on omakorda kaasa aidanud täiendav asjaolu, et Teise maailmasõja järel Saksamaal tema õigusajalugu uuesti avaldati.

Mis oleks saanud aga O. Schmidt teaduslikust eneseteostusest, kui tal oleks jätkunud omal ajal meelegi ja kui tal oleks Tartus olnud ka kolleegide toetus ja ta oleks saanud täie jõuga pühenduda oma salajasele teaduslikule armastusele õigusfilosoofiale... ehk oleks siis midagi tõesti igavikulist sündinud? Kui suur ka poleks kirjutaja soov rääkida Oswald Schmidti kui end teostamata jätanud õigusfilosoofist, seda siis-

ki täna teha ei saa, sest valitseb suur oht sattuda alale, mis viiks meid kõrvale üldtunnustatud teaduslikust käsitlusest.

Leon Victor Constantin Casso – vene(?) jurist Tartu ülikoolis

Toomas Anepaio

Sissejuhatus

19. sajandi erinevaid aastakümneid on Eesti ajalookirjanduses sageli nimetatud murrangulisteks. Murdekohad paiknevad erinevate autorite silmis tihti erinevatel ajalõikudel sõltuvalt nende teaduslikest ja ideoloogilistest seisukohtadest. Tartu ülikooli ja tema teaduskondade ajalugu 19. sajandil on samuti mitmeti periodiseeritud, kuid kõigil juhtudel tõusevad selgelt esile ülikooli asutamine 1802. aastal ning aastatel 1889–95 toimunud ülikooli reform. Ülikooli asutamisega seotud probleemistik on pärinud suurel hulgal uurijate põhjalikku tähelepanu, seevastu sajandi lõpul läbi viidud reform on leidnud teaduslikus mõttes seni küllalt vähe käsitlemist. See sündmus on olnud pigem ideologiseeritud käsitluste pärusmaaks, mistõttu kogu järgnev venekeelse ülikooli ajajärk on võib-olla üks kõige vähem teaduslikult uuritud perioode *alma mater* ajaloos.

1982. aastal ilmunud 3-köitelises Tartu Ülikooli ajaloos kannab antud aega käsitlev osa ilmekat pealkirja *Tartu Ülikool imperialismi ja revolutsioonide ajajärgul*, iseloomustades ka teose ilmunisaega. Kõnealuste reformide vaatlemisel on autorid näinud sageli ennekõike sihikindlat venestamispoliitikat, mille eesmärgiks oli vaid kõige seniolnu purustamine.¹ See arusaam on tavateadvuses käibel tänini.² Teisalt on rõhutatud tollaste ümberkorralduste positiivsust, venepoolsete sidemete olulisust, ignoreerides sealjuures kontakte Lääne-Euroopa ja eelkõige Saksamaaga. Vastavalt sotsiaalsele tellimusele on aeg-ajalt erilise tähelepanu alla tõusnud ka eestlaste rahvuslikud suundumused Tartu ülikoolis, kas siis üliõpilaskonna või rahvusteaduste arenguga seotult.

Need ülikooli ajaloo uurimise üldtendentsid ilmnevad ka õigusteaduskonna ajaloo senises uurimises. Õigusteaduskonna käsitlemisel tu-

¹ R. Engelhardt. Die Deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933. S. 478–520; P. Põld. Tartu ülikool. / Eesti. Maa. Rahvas. Kultuur. Tartu, 1926. Lk 985.

² K. Liblikmaa. Juuditudengid kandsid sionistlikku vaimu. // Üliõpilasleht. 2002. 28. jaanuar. Lk 8.

leb üldjuhul silmas pidada, et 1889.–95. aastal toimunud õigushariduse reform oli vaid osa Baltikumis toimunud üldisemast õigusreformist.

Peeter Järvelaidi väitekeri, mis oli pikka aega ainuke spetsiaalselt õigusteaduskonna ajalugu käsitlev uurimus, ulatus ajaliselt kuni 1889. aastal alanud reformini.³ Marju Lutsu 2000. aastal kaitstud doktoritöö käsitleb 19. sajandi esimest poolt. Hiljem on P. Järvelaid oma artiklites analüüsinud teaduskonna arengut kuni 20. sajandi lõpuni,⁴ seostades seda ka laiema ühiskondliku taustaga. Samas võib nentida, et see on piirdunud peamiselt siiski teaduskonna struktuuri ja seal töötanud isikute elulugude käsitlemisega, st teaduse *välise ajaloo*ga. Vähem on analüüsimist leidnud teaduse *sisemine ajalugu* – üksikute õpetlaste teaduslik tegevus kui selline, nende kuuluvus ühte või teise teadusliku koolkonda.

Venekeelseks muudetud Tartu (Jurjevi) ülikooli õigusteaduskonna õppejõudude puhul raskendab uurimist asjaolu, et kogu vene õigusteaduse *sisemine ajalugu* 19. sajandi teisest poolest kuni 1917. aastani vajab tervikuna veel põhjalikku analüüsi. Viimast komplitseerib asjaolu, et keisririigi paljude õigusteadlaste puhul ei saa piirduda pelgalt Venemaa konteksti tundmisega, st ühe õiguskultuuri raamidega. Vaja on tunda ka Lääne-Euroopa valitsevaid suundumusi ning nende retseptsiooni Venemaal, sest mitmed Vene ülikoolides töötanud õigusteadlased said kas täielikult või osaliselt oma hariduse Lääne-Euroopa kõrgkoolides. Üheks taoliseks juristikks oli ka 1889. aasta reformi järel Tartu ülikooli õigusteaduskonnas tööle asunud Leon Victor Constantin Casso ehk venepäraselt Lev Aristidovitš Kasso (1865–1914).⁵ Ta on tuntud kui Tsaari-Venemaa haridusminister, kelle koha vene rahva mustasajalise *pimes-tusministrina* määras nõukogulikus ajalookirjutuses peaaegu sajandiks kindlaks V. I. Lenin oma artikliga *Rahvahariduse ministeeriumi poliitika küsimus (Täiendusi rahvahariduse küsimusele)*.⁶ Illegalse VSDT(b)P juhi V. I. Lenini poliitiline hinnang mõjutas aastakümneid ka hinnangut L. Cassole kui teadlasele, õigemini pagendas ta Vene õigusteaduse ajaloost. Vene õigusajalookirjandus on alles viimasel ajal hakanud taolisest lähenemisest järk-järgult vabanema, mida tõendab L. Casso doktoritöö *Pandi mõiste kaasaegses õiguses* 1999. aasta uustrükk.⁷ See ilmus Moskva Ülikooli sarjas *Vene tsiviilistika klassika* kõrvuti Dmitri Meieri, Jossif Pokrovski jt töödega.

³ История преподавания юридических дисциплин в Тартуском Университете за период основания университета (1632. г.) до его реформы (1889. г.). Диссертация на соискание ученой степени юридических наук. (Манускрипт). Тарту, 1989.

⁴ Peeter Järvelaid. 360 aastat Tartu Ülikooli õigusteaduskonda. // Eesti Jurist. 1992. 1. Lk 43–48; 2. Lk 154–158; 3/4. Lk 241–250; 6. Lk 419–428.

⁵ Ka meie senises kirjanduses on ta rohkem tuntud viimase nime all.

⁶ V. I. Lenin. Teosed. Märts–detsember 1913. a. Kd 19. Tallinn, 1953. Lk 114–123.

⁷ Л. Кассо. Понятие о залоге в современном праве. Москва, 1999.

Haridustee

L. Casso sündis 8. (20). juunil⁸ 1865. aastal Pariisis ja ristiti õigeusulise perekonna järeltulijana sealses Püha Kolmainu Aleksander Nevski kirikus.⁹ Ta pärines Bessaraabia põlisaadli perest, kelle soontes voolas nii kreeka kui rumeenia verd. L. Casso sõber ja kolleeg Tartu ja Harkovi Ülikoolis ning hilisem kaastööline Vene haridusministeeriumis Michael von Taube ütleb otsesõnu, et L. Casso oli kreeka-rumeenia päritolu.¹⁰ Taube hinnangul oli Casso isa erakordselt rikas mõisaomanik,¹¹ seda asjaolu toonitavad ka entsüklopeediad. Materiaalne kindlustatus võimaldas isal anda oma ainsale pojale hea lääneliku hariduse – L. Casso sai keskhariduse tollases maailmalinnas Pariisis *Lycee Condorcet's*, mille lõpetamise järel siirdus 1883. aastal *Ecole de droit'sse*, kust lahkus bakalaureuse diplomiga.¹² Arvatavasti just sel perioodil kujunes temas soov vaatamata suurte pärusvalduste olemasolule Bessaraabias akadeemilisele karjäärile pühenduda. 1885. aastal astus 20-aastane noormees Heidelbergi ülikooli õigusteaduskonda, kust hiljem läks üle Berliini ülikooli. Vabana materiaaletest muredest pühendus ta õpingutele, keskendudes eelkõige tsiviil- ja rooma õigusele.¹³ Berliini ülikooli õigusteaduskonna juures asuva juriidilise seminari rooma õiguse osakonda juhtisid tollal prof Lothar Anton Alfred Pernice ja Ernst Wilhelm Eberhard Eck. Seminari töös olevat sihikindlusega silma paistnud just akadeemiliste kraadide poole püüdlevad välismaised tundengid.¹⁴ Kas ja kui palju L. Casso osales 1887. aastal Berliini ülikooli õigusteaduskonna juurde asutatud Rooma Õiguse Instituudi töös, mis oli mõeldud Vene impeeriumi ülikoolidele uute õppejõudude ettevalmistamiseks, ei ole teada. Vähemalt ei ole seda kirjanduses mainitud. Ta sooritas peatselt doktorieksami ja kaitses 1889. aastal pärimisõigust käsitleva doktoritöö pealkirjaga *Pärija vastutus rooma ja kaasaegse õiguse järgi*,¹⁵ misjärel Berliini ülikool omistas Cassole tiitli *doctor utriusque iuris*. Meil olemasolevad allikad ei näita, millega värske õigusteaduste doktor tegeles aastail 1890–91, kuid 1892. aasta algul saabus ta Vene kesk võimu poolt reformitavasse Tartu ülikooli.

⁸ Kohati on antud sünnikuupäevaks ka 6. juuni. В. Рогова. Доктор права – Лев Аристидович Кассо. / Л. Кассо. Понятие о залоге в современном праве. Москва, 1999. С. 3.

⁹ EAA. 402-3-731. L 44.

¹⁰ M. Frhr. v. Taube. Der grossen Katastrophe entgegen. Die russische Politik der Vorkriegszeit und das Ende des Zarenreiches (1904–1917). Erinnerungen. 2. Auflage. Leipzig, 1937. S. 234.

¹¹ M. Frhr. v. Taube. Der grossen Katastrophe entgegen. S. 234.

¹² В. Рогова. Доктор права – Лев Аристидович Кассо. С. 4.

¹³ M. Frhr. v. Taube. Der grossen Katastrophe entgegen. S. 234.

¹⁴ M. Lenz. Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Bd. 3. Wissenschaftlichen Anstalten. Spruchkollegium. Halle, 1910. S. 26–27.

¹⁵ Lev Casso. Die Haftung des Benefizialerben nach römischem und heutigem Rechte. Berlin. 1889.

Siinkohal kujuneb kummaline paradoks – Pariisi lütseumi küpsustunnistusega ja Heidelbergi ning Berliini ülikoolides õppinud, Berliini ülikoolis doktorikraadi saanud õigusklikust Cassost, kel pole ei Vene gümnaasiumi tunnistust ega Vene ülikooli diplomit, on saanud meie ajalookirjanduses iseenesestmõistetavalt vene jurist. Samas on see on toimunud justkui tagaukse kaudu, mõista andmise ja vihjamise ning väljajätmise abil. Näiteks ei leia L. Casso nime Eesti teaduse biograafilisest leksikonist. Küllalt tüüpiline on väljend: *Pärast saksa professoreid Oswald Schmidt ja Carl Eduard Erdmanni töötas nimetatud kateedris lühikest aega kolm koosseisulist õppejõudu L. A. Kasso, A. S. Krivtsov ja K. V. Seeler.*¹⁶

Seega on nende otsesest määratlemisest vene juristidena hoidutud, kuid arvestades üldisemat tausta, on selge, et pärast saksa professoreid said teaduskonda tulla vaid vene juristid. Riist pärineva, st omade hulka kuuluva K. W. Seeleri eristamiseks võõrastest (L. Casso, Aleksander Krivtsov) tuuakse esile tema haridustee Tartu ja Berliini ülikoolides.¹⁷

Kas ainuüksi kellegi ametissemääramine Vene riigi poolt teeb temast meie jaoks vene juristi? Siinkohal oleks sobilik pärida – mida üldse tähendab väljend *vene jurist*, mis meie ajalookirjutuses on päris mitmel põhjusel negatiivse tähendusega märk. Kas see tähistab rahvuslikku või (õigus)kultuurilist kuuluvust või viitab lihtsalt vene kodakondsusele? Mille alusel antud märgistamine toimub?

Rahvuselt ei mahu kreeka-rumeenia päritolu L. Casso venelase määratluse alla. Eesti kirjanduses on väidetud, et rahvus polnudki tol perioodil ametissemääramisel oluline, esiplaanil oli usuline kriteerium.¹⁸ Vene kirjanduses ollakse kaasajal siiski seisukohal, et rahvuslik kuuluvus mängis kaadrivalikul olulist rolli.¹⁹

Kas õigusk saab siinkohal olla märgiliselt määrav? Vaevalt, sest kes olid sel juhul õigusklikud Konstantin Päts või Timotheus Grünthal?

Kodakondsus ei ole samuti määrav, sest selle kriteeriumi kohaselt olid A. Krivtsov, K. W. Seeler ja L. Casso kõik Vene riigi alamad.

Seeleri eristamiseks teistest on kasutatud tema haridusteed, mis osundab tema kuulumisele teistsugusesse õiguskultuuri. Siinkohal võib väita, et piiritlemiseks valitud kriteerium vähemalt L. Casso puhul ei toimi. Hariduselt ja õiguskultuuriliselt on raske pidada *vene juristik*s inimest, kes oma juriidilise hariduse on saanud Heidelbergi ja Berliini ülikoolides. Pigem on selles mõttes vene jurist Vene impeeriumi gümnaasiumi lõputunnistusega ja Peterburi ülikooli õigusteaduskonna lõpetanud Jüri Uluots.

Ülaltoodud märgilisuse probleem ei piirdu ainult vaadeldava aja või õigusteadusega. Eesti uurija ei vaataks (vist) sugugi leebe pilguga, kui tatari rahvusest Kaasani ülikooli ajaloo uurija kirjutaks Leipzigi üli-

¹⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. 2. kd. 1798–1918. Koost K. Siilivask. Tallinn, 1982. Lk 333.

¹⁷ P. Järveld. 360 aastat Tartu Ülikooli õigusteaduskonda. Lk 249.

¹⁸ Samas. Lk 248.

¹⁹ А. Иванов. Учёные степени в Российской Империи XVIII в.–1917. г. Москва, 1994. С. 93, 95–96.

koolis õppinud silmapaistvast vene keeleteadlasest Mihkel Veskest. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna ajaloo uurimisel on seni rõhutatud eelkõige rahvuslikku aspekti, toonitades, et J. Uluots, Nikolai Maim ja Ants Piip olid esimesed eesti rahvusest õigusteaduse professorid. Neile on püstitatud ka vastava sõnastusega mälestustahvel ülikooli peahoones. Samas on jäänud tähelepanu alt välja, et teadlasteks-isiksusteks kujunesid nad just Moskva ja Peterburi ülikoolides. Meie uurijad ei ole tähelepanu pööranud ei nende õpetajatele ega koolkondlikule kuuluvusele. Või olidki nad kolmekesi täiesti muust maailmast eraldi seisvad erakud?

Ma ei vaidle vastu, et hiljem võis L. Cassost saada tõepoolest kreeka-rumeenia päritoluga vene õigusteadlane, kus *vene* tähistaks šelgelt juba kultuurilist kuuluvust, tema kuuluvust ühte või teise vene õigusteaduse koolkonda, kuid 1890. aastate algul on see ilmne liialdus. Ja kas ta ikka ületaski täielikult distantse vene teadusega? Iseloomustades L. Casso tegevust haridusministrina, on väidetud, et ta oli ja jäi Venemaa-le täiesti võõraks isikuks, kellel puudusid sidemed vene akadeemiliste traditsioonidega.²⁰ Eelöeldu taustal on silmatorkav, et 1990. aastatel on Casso kahtlusteta muutunud ka vene teadlaste jaoks silmapaistvaks vene juristik, temast on saanud päriselt *oma*. Me võime öelda, et avastades oma juuri ületab vene õigusteadus seega kunagisi barjääre.

Sama küsimuse võiks esitada ka J. Uluotsa, A. Piibu ja N. Maimi puhul, kuid pigem vastupidises suunas – kas nad ikka lahkusid vene õigusteaduslikust diskursusest või lihtsalt tõlkisid selle eesti keelde?

Tartu ülikool ja magistritöö

Kuna L. Cassol puudus nii Vene impeeriumi gümnaasiumi küpsustunnistus kui ka ülikooli diplom, siis pidi ta akadeemilise karjääri jätkamiseks saavutama Vene kõrgeima akadeemilise kraadi.²¹ On mõistetav, et omaaegne Vene impeerium ei tunnustanud välismaal kaitstud doktori-

Joonis 1. Leon Casso (TÜR KHO. Fo 38, 403:8).

²⁰ Энциклопедический Словарь. А. и. И. Гранат. Т. 23. Кабанел–Кауцкии. С. 597.

²¹ А. Иванов. Учёные степени в Российской Империи XVIII в.–1917. г. С. 66–67; ПСЗ. III. Т. 4. № 2404. §86.

kraadi, kuid see suhtumine ei peaks üksüheselt edasi kanduma ajalookirjandusse. Seega ei saa nõustuda kirjanduses toodud seisukohaga, et 1893. aastal oli Tartu ülikooli õigusteaduskonnas ainsana doktorikraad Johannes August (Ivan) Engelmannil.²² L. Casso oli samuti õigusdoktor. Tõsiasi, et Vene keisririik seda ei tunnustanud, on omaette küsimus.

Esimese sammuna sel teel sooritas ta 1892. aasta kevadsemestril Tartu ülikooli õigusteaduskonnas magistrieksamit tsiviilõiguses. 29. juunil 1892 määrati Casso kirikuõiguse dotsendi kohusetäitjaks.²³ Ta küll nõustus kirikuõiguse dotsendi kt kohaga, kuid pidas siiski silmas vakantset kohaliku õiguse õppetooli erakorralise professori kohta. 1. juulil 1893 nimetas haridusminister L. Casso Liivi-, Eesti- ja Kuramaa kohaliku õiguse erakorralise professori kohusetäitjaks. Oma kohustusi näis värske professor võtvat igati tõsiselt – lisaks loengute ja seminaride pidamisele ilmus juba järgmisel aastal tema sulest üliõpilastele määratud ülevaade Läänemere kubermangude tsiviilõigusest ja selle allikatest.²⁴

Kummastav, kuid samal, 1893. aastal valiti L. Casso ka Bessaraabia kubermangu Soroki maakonna aurahukohtunikuks tähtajaga 3 aastat. Ei ole teada, et ta selles ametis midagi tähelepanuväärset oleks teinud, ilmselt tuleks seda võtta kohaliku aadli valimiskogu lugupidamisavaldusena.

L. Casso peatähelepanu oli sel ajal siiski pööratud oma magistritöö kirjutamisele, mille ta kaitses 29. mail 1895 Kiievi Püha Vladimiri Ülikoolis.²⁵ *Tartu Ülikooli ajaloos* on L. Casso magistritööks ekslikult peetud tema kohalikku õigust käsitleva õppevahendi teist ja tunduvalt täiendatud väljaannet.²⁶ Võrreldes esimese väljaandega on teine tõesti oluliselt mahukam. See ei piirdu enam pelgalt kehtiva eraõiguse allikate vaatlemisega, vaid käsitleb kohalikku õigust süstemaatiliselt, lähtudes selgelt pandektilisest süsteemist. See on sisuliselt esimene venekeelne Balti eraõiguse õpik.

Magistritöö pealkirjaga *Pärija õigusjärgsus pärandaja kohustustes* oli tegelikult Berliini ülikoolis kaitsitud doktoritöö edasiarendus. See valmis 1894. aastal ja ilmus trükist 1895. aasta algul Tartus. Casso haaras nüüd oma töösse ka Venemaa seadusandluse. Ta ise nimetas kogu oma magistritööd tagasihoidlikult Vene Tsiviilseaduste (*Свод Гражданских Законов*) §1259 punkti 1 kommentaariks.²⁷ Ta lähtub tõsiasiast, et Vene seadustes sätestatud pärija piiramatul vastutus pärandaja võlgade eest pärineb algselt rooma õigusest, kui isegi mitte Vana-Kreekast.

²² P. Järveldaid. 360 aastat Tartu Ülikooli õigusteaduskonda. Lk 248.

²³ EAA 402-3-731. L 40p.

²⁴ Обзор Остзейского гражданского права. Пособие к лекциям. История источников Остзейского гражданского права. Юрьев, 1894.

²⁵ EAA 402-3-731. L 40p.

²⁶ Tartu Ülikooli ajalugu. 2. Lk 333; Л. Кассо. Обзор Остзейского гражданского права. Пособие к лекциям. Юрьев, 1896.

²⁷ Л. Кассо. Преемство наследника в обязательствах наследодателя. Введение. Юрьев, 1895.

Töö esimene peatükk käsitlebki neid tingimusi, mis soodustasid Vana-Roomas pärija piiramatu vastutuse kujunemist. Võlgniku surm kui juhuslik sündmus ei tohtinud kahjustada kreditoride võimet saada rahuldatud täpselt samas ulatuses, kui oleks see olnud võlgnikust pärandaja eluajal. Autor osundab, et siin ilmneb nõude seotus eelkõige võlgniku isikuga, mitte tema varaga. Ta vaatleb ka olulisemaid asjaolusid pärija õigusjärgluses pärandaja passivates. L. Casso ise mõistab vara all siiski ainult aktivat.²⁸

Teine peatükk vaatleb sama probleemi arengut saksa ja prantsuse õiguses. Lääne-Euroopa keskaegne õigus lähtus põhimõttest, et pärija vastutab pärandaja võlgade eest vaid proportsionaalselt, vastavalt päritud aktivele, mitte aga kõikide võlgade eest. L. Casso analüüsib kahe erineva põhimõtte vastuolu ning jõuab järeldusele, et vähemalt õigusteaduses saavutab ka Lääne-Euroopas võidu roomaõiguslik printsiip, mida siiski pehmemdab pärijale soodsa *beneficium inventarii* püsimine. Ta nendib, et kujuneb välja kahetine olukord: keegi ei eitanud kreditori õigust saada täielikult rahuldatud, samas peeti vajalikuks anda pärijale-võlgnikule võimalus viia oma kohustuste ulatus vastavusse päritud vara hulga.²⁹ Praktikas mängisid siinkohal olulist rolli kaanoniline õigus ja sellest lähtuvad kirikukohtud.

Teise peatüki 5. osa käsitleb selle instituudi arengut Baltimaades. L. Casso osundab, et rooma õigusest tulenev pärija piiramatu vastutus saavutas ülevõimu ainult linnaõigustes, seevastu maaõigustes säilis tänu rootsi õiguse mõjutustele siiski germaani õigusest pärinev pärija piiratud vastutus.³⁰ On huvitav tõdeda, et Balti Eraseaduse (*Свод гражданских узаконений губерний Прибалтийских*, *Baltische Privatrecht*, BES) pärimisõiguse kohta käiva osa esialgses projektis³¹ 1861. aastal oli sätestatud roomaõiguslik pärija piiramatu vastutus, kuid lõplikus redaktsioonis on see asendunud pärija piiratud vastutuse printsiibiga.

Kolmas peatükk on pühendatud pärija piiramatu vastutuse printsiibi retseptatsioonile Venemaal. Casso väitel ei tundnud erinevalt kaasaegsest kehtivast Vene õigusest Vana-Vene õigus pärija piiramatu vastutust, seda ei toonud endaga kaasa laenud ei Bütsantsi ega Leedu õigustest. Pärija piiramatu vastutuse printsiip jõudis Venemaale alles 1809. aasta tsiviilseadustiku projektiga, laienedes eranditult kõikidele pärijatele (vanemad, abikaasad, vaibevara puhul ka riik). Pärija olukord Vene seaduste kohaselt on tunduvalt halvem kui Lääne-Euroopa riikide seadusandluses, sest üle on võetud küll pärija piiramatu vastu-

²⁸ Л. Кассо. Преемство наследника в обязательствах наследодателя. С. 16.

²⁹ Samas. Lk 147.

³⁰ Samas. Lk 171; Provinzialrecht der OstseeGouvernements. Dritter Theil. Privatrecht. Liv-, Est- und Curlaendisches Privatrecht. Zusammen gestellt auf Befehl des Herrn und Kaisers Alexander II., St.-Petersburg: Die Zweite Abtheilung Seiner kaiserlichen Majestät Eigener Kanzlei, 1864. §2656.

³¹ Provinzialrecht der OstseeGouvernements. Dritter Theil. Entwurf des Privatrechts. Drittes Buch. Erbrecht. St.-Pb, 1861. §3081.

tuse põhimõte, kuid mitte *beneficium inventarii*.³² Pärijate huvides oleks mitte oodata uue tsiviilseadustiku valmimist, vaid see säte võimalikult kiiresti ära muuta. L. Casso arvates on otstarbekam kehtestada seaduses otsesõnu pärija piiratud vastutus päritud vara ulatuses, mitte tuua esmalt printsiibina pärija piiramatut vastutust, mida siis koheselt kitsendada *beneficium inventarii* kasutamiseks. Samaaegselt peab seadus siiski tagama kreditoride huvide kindla kaitse.³³

Harkovi ülikool ja doktoritöö

3. oktoobril 1895 nimetas keiser värske magistri Tartu ülikooli kohaliku õiguse erakorraliseks professoriks, kuid juba alates 10. novembrist sai temast Harkovi ülikooli tsiviilõiguse ja tsiviilprotsessi erakorraline professor. Üleviimine oli nii kiire, et eessõna Balti kubermangude kohaliku õiguse õppevahendi teisele trükile kirjutas L. Casso juba 1896. aasta jaanuaris Harkovis. 27. jaanuaril 1896 toimus uue professori sissejuhatav loeng teemal *Üldised ja kohalikud tsiviilseadused*. Loeng käsitles Vene impeeriumi erinevate piirkondade kohalikke õigusi (nt Bessaraabia, Balti kubermangud) ja nende seoseid üldise tsiviilõigusega. Casso pooldas põhimõtteliselt üleriikliku ühtse tsiviilõiguse vajalikkust ja kasulikkust, kuid nentis loengu lõpus, et Venemaal ei ole veel saanud aeg üldiste ja kohalike õiguste loomulikuks kokkusulamiseks. Tsiviilõiguse ühtlustamine ei saa toimuda kehtivate Vene tsiviilseaduste baasil, see on võimalik vaid uue tulevase üldise tsiviilseadustiku koostamise käigus ja selle abil.³⁴

Casso seisukohtade iseloomustamisel kohalike õiguste ja üldriikliku õiguse vahekorral on viidatud tema Saksa õigusharidusele,³⁵ sest Saksamaalgi puudus tollal tsiviilõiguses ühtsus. See saavutati alles tsiviilseadustiku kehtima hakkamisega 1. jaanuaril 1900.

1897. aastal pöördus L. Casso veel kord Balti kubermangude õiguse juurde, kirjutades pikema artikli-järelehüüde BESi koostajale F. G. v. Bungele (1802–97), milles ta hindas kõrgelt viimase tööd. L. Casso väitel võtab BES kokku Balti kubermangude kogu senise õigusliku arengu ja annab kindla aluse edasiminekuks. Ta tõstis esile BESi keelelist mõistetavust ja lihtsat terminoloogiat, mille väärtus tõuseb eriti selgelt esile võrrelduna Saksamaa uue tsiviilseadustiku keele ja terminoloogiaga.³⁶

³² Keiser Justinianuse ajast pärinev rooma õiguse säte, mis pidi piirama pärija vastutust pärandaja võlgade eest vastava protseduuri kohaselt koostatud pärandvara loendisse kantud varaga.

³³ Л. Кассо. Преемство наследника в обязательствах наследодателя. С. 295–297.

³⁴ Общие и местные гражданские законы. Вступительная лекция, читанная в Харьковском Университете 27. января 1896. г. / Отдельные Оттиски из Записок Харьковского Университета. Харков, 1896. С. 15.

³⁵ В. Рогова. Доктор права – Лев Аристидович Кассо. С. 5.

³⁶ Ф. Г. фон Бунге и остзейское гражданское право. // Оттиски из Журнала Министерства Юстиции. (Октябрь 1897). СПб., 1897. С. 19–20.

L. Casso põhiliseks tööks Harkovi aastail kujunes siiski doktoritöö kirjutamine. Kui Berliinis kaitstud dissertatsioon ja Kiievis kaitstud magistritöö käsitlesid pärimisõigust, siis doktoritöö oli pühendatud asjaõigusele. Täpsemalt pandiõigusele, vene selleaegses tsiviilõiguses ühele enamvaieldud valdkonnale. Õigusteadlaste aktiivset huvi näitab seegi, et 20. sajandi algul kujunes Venemaal 5 erinevat teooriat Vana-Vene pandi olemuse kohta. Nende autoriteks olid D. Meier, Nikolai Duvernoy, L. Casso, Vsevolod Udintsev, Ivan Bazanov.³⁷

L. Casso huvide muutumisest andis märku juba 1898. aastal ajakirjas *Zeitschrift der Savigny Stiftung* ilmunud ülevaade Saksi Peeglis leidunud pandiõiguse normidest Venemaal.³⁸ Doktoritöö ajendiks oli 1892. aastal ilmunud kinnisvara õigust reguleeriva seaduse projekt. Töö eesmärgiks oli selgitada pandi mõistet kehtivas vene õiguses, 1892. aasta eelnõus ja välismaises seadusandluses, mis olid viimase eeskujudeks olnud. L. Casso vaatles mitte niivõrd pandiõiguse, kuivõrd pandi enda mõiste õiguslikku olemust ja tema ajaloolist arengut rooma õiguses ning Vene, Saksa ja Prantsuse õigustes.

1898. aastal Tartus ilmunud L. Casso doktoritöö pealkirjaga *Pandi mõiste kaasaegses õiguses* hõlmas üle 400 lk ning jagunes sissejuhatuseks ja 8 peatükiks. Tegelikult võib ka sissejuhatust käsitleda omaette peatükina, mis analüüsib pandi mõistet rooma õiguses. L. Casso kirjeldab ulatuslikult (1.–3. ptk) pandi mõiste arengut saksa õiguses, käsitledes nii vanagermaani õigust, 1794. aasta Preisi Üldist Maaõigust kui ka 19. sajandi arenguid üksikutes Saksa riikides. Analüüs lõpeb Saksa kehtiva õiguse ja peatselt jõustuva uue tsiviilseadustiku vaatlemisega. Lahates vanagermaani õigust polemiseerib Casso eriti prof Victor Meibomiga. Sarnaselt magistritöös käsitletud pärija vastutusele näitab ta ka pandi arengus kahe erineva alge, roomaõigusliku aktsesoorsuse ja germaaniõigusliku iseseisvuse, konflikti. Casso peab 1794. aasta Preisi Üldist Maaõigust täiesti uue ajastu alguseks Lääne-Euroopa hüpoteegialases seadusandluses. Ta analüüsib Preisi õiguse taandumist roomaõiguslikest printsiipidest. Töös on vaadeldud Preisi seadusandluse mõju Saksi ja Baieri seadustele, samuti selle toimet 1818. aasta Poola hüpoteegiseadusele, mis asendas Poolas Prantsuse 1809. aasta hüpoteegikorralduse.

L. Casso toob esile Preisi seadusandluse mõju ka Balti kubermangude hüpoteegikorraldusele. Ta teeb ettepaneku muuta neid hüpoteeki puudutavaid BESi sätteid, mis jäid veel jõusse pärast 1889. aasta ümberkorraldusi, sest need on vastuolus 1889. aasta 9. juuli seadusega. Iseloomustades Saksamaa kehtivat pandiõigust, väidab Casso, et sellealane seadusandlus jääb pidevalt maha muutuvatest majanduslikest ja sotsiaalsetest oludest. Ta analüüsib lähemalt kinnisvõla (*Grundschuld*)

³⁷ В. Рогова. Доктор права – Лев Аристидович Кассо. С. 15.

³⁸ L. Casso. Der Satz des Sachsenspiegels von den "essenden Pfändern" in Russland. // Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung. Bd. XIX. 1898. S. 140–142.

juriidilist konstruktsiooni ja pandipidaja volitusi ning annab sealjuures oma definitsiooni pandiõigusele: *kindlaksmääratud summa tasumisele suunatud absoluutne õigus, mis on suunatud kindla varalise objekti valdaja vastu ja mis teostatakse vastuvaidlematu sissenõude teel.*³⁹

Prantsuse õigusele on pühendatud vaid üks peatükk, kus autor annab lühikese ülevaate pandi mõiste arengust Prantsusmaal, tuues esile prantsuse ja rooma hüpoteekide erinevused ning vanaprantsuse ja -saksa pandiõiguse ühisjooned. Ta jõuab käsitleda ka Prantsuse tsiviilseadustiku (*Code Civile*) vastavaid norme ja koodeksile järgnenud projekte pandiõiguse moderniseerimiseks.

Poole doktoritöö mahust hõlmab Vene pandiõiguse analüüs, alates Vana-Vene õigusest (eriti Pihkva Kohtukiri) ning lõpetades Vene impeeriumis kehtiva õiguse ja 1892. aasta seaduseelnõuga. Viimasele on pühendatud omaette peatükk. Vana-Vene pandiõiguse käsitlemisel polemiseerib L. Casso D. Meieriga. Ta ei nõustu D. Meieri arvamusega nagu oleks igasugune panditehing kuni 1737. aastani tähendanud pandieseme vahetut üleminekut kreditorile, kes sai endale ühtlasi ka pandieseme omandiõiguse. Erinevalt Meierist kaasab Casso analüüsi ka Pihkva Kohtukirja, kuid samas on väidetud, et just Pihkva Kohtukirjale pühendatud osad on töös ühed nõrgemad.⁴⁰ Edasi on Casso üksikasjalikult vaadelnud 1737. aasta 1. augusti ukaasi, 1800. aasta pankrotiseadust ja pandi tagatisel riigiga sõlmitud lepinguid. Autor väidab, et paralleelne pandiandja ja -pidaja volituste seadusandlik reguleerimine tagas tasakaalustatud arengu, mis vältis ka võõra õiguse liigse retseptsiooni.

See ei tähenda, et Casso oleks eitanud retseptsiooni vajalikkust. Tema arvates oli just Vene pandiõiguses leitud mõistlik kompromiss oma ja võõra õiguse vahel, erinevalt pärimisõigusest, kus laenu on pigem pärssiva loomuga. Teda ei huvita retseptsioon iseenest, vaid kui kodumaise õiguse üks arengutegureid. L. Casso väitel on rooma õiguse retseptsioon Venemaal olnud vaid kaudse ja katkendliku iseloomuga, puudub õigusteaduse ja -praktika järjepidevus antud valdkonnas. Pelgalt seadusandlik retseptsioon ei suuda selle puudumist asendada.⁴¹

Omaette peatükk on pühendatud Vene kehtivale seadusandlusele. L. Casso näitab siin pandi legaaldefinitsiooni paikapidamatust, vaidleb kirjanduses valitseva arvamusega, et vene pandiõigus on täielikult aktseessoorse iseloomuga. Ta käsitleb veel asja- ja võlaõiguslike suhete vahekorda pandiõiguse puhul. L. Casso osundab kohtupraktika, eriti Senati tegevuse suurele tähtsusele pandiõiguse arendamisel. Autor väidab, et vene pandiõigus on arengustaadiumis, kus kõik iseloomu-

³⁹ В. Рогова. Доктор права – Лев Аристидович Кассо. С. 175.

⁴⁰ С. Ризников. Понятие о залоге в современном праве. Исследование Л. Кассо. Юрьев, 1898. // Журнал Министерства Юстиции. 1899. Кн. 4. С. 304.

⁴¹ В. Удинцев. Лев Аристидович Кассо – доктор гражданского права. // Журнал Министерства народного Просвещения. Новая Серия. Ч. LIX. Сентябрь 1915. С. 55.

likud momendid on lõplikult väljakujunemata, samuti on tunda välis- maise seadusandluse mõjutusi. Doktoritöö lõpeb 1892. aasta kinnisvara õigust reguleeriva seaduse eelnõu põgusa analüüsiga. Tänapäevasele lugejale teeb sellest arusaamise raskemaks autori eeldus, et lugeja on eelnõuga üksikasjalikult kursis, jättes lähemalt seletamata ka kavatseta- va hüpoteegireformi olemuse.

Väitlemine toimus taas Kiievi Püha Vladimiri ülikooli õigusteadus- konna nõukogu ees ning 19. mail 1898 kinnitas Kiievi ülikooli nõukogu oma otsusega, et L. Cassole on omistatud doktorikraad tsiviilõiguses. Ajakirjanduses ilmunud retsensioon tõstis esile autori head allikate- tundmist ning tema vaadete iseseisvust.⁴²

Moskva ülikool ja teos Vene maaõigusest

Pärast kraadi kaitsmist sai L. Cassost Harkovi ülikooli korraline pro- fessor, kuid juba 1899. aasta lõpus määrati ta Moskva Ülikooli tsiviil- õiguse korraliseks professoriks. Tuleb imetleda tollaste õppejõudude mobiilsust – juba 1900. aasta algul pidas ta Moskva ülikoolis sissejuha- tava loengu teemal *Vene tsiviilõiguse allikad*. Rääkides õiguse allikatest, käsitles värske professor tavade tähtsust. Casso näitas, et Moskva-riigi perioodil ei teinud riiklik seadusandlus midagi arendamaks ja toeta- maks tavast lähtuvat õigust. Ta oli seisukohal, et pärisorjuse laienemine ja süvenemine ei lubanud rahval mängida olulist õigustloovat rolli ega anda oma käibivatele seisukohtadele juriidilise normi tähendust. Seetõttu pidi riiklik seadusandlus olema ja tegelikkuses oligi väga ener- giline ja laiaulatuslik, mis tähendas tegelikkuses rahva õigusteadvuse nivelleerimist, ja viis konfliktideni.

L. Casso oli siiski seisukohal, et rahva õigusteadvusel on õiguse arengus tähtis roll. Tema arvates on kõige parem vorm ühiskondliku õigusteadvuse esiletulekuks kohtupraktika, mille kujundamisel on eri- line tähendus õpetatud juristidel. Ta toob esile juristide erilise rolli kul- tuurühiskonna õiguslikus arengus. Edasi toonitab ta juriidilise hariduse tugevdamise ja ulatuslikuma levitamise vajadust, mis peab aitama kaasa jurisprudentsile soodsa atmosfääri loomisele.⁴³ On tähelepanuväärne, et oma sissejuhatavas loengus rõhutas värske professor rooma õiguse tund- maõppimise vajadust Vene juristidele. Kaasaegsed uurijad on märkinud rõhuasetuse muutumist kohalikelt õigustelt üldisele õigusele.

L. Casso sügavat veendumust Rooma õiguse teadmise tähtsusest vene juristidele, samuti veel enama hulga juristide vajalikkusest Ve- nemaal näitab tõsiasi, et ta käsitles neid probleeme ka oma lahkumis- loengus 1910. aastal, sõnades: [...] kui Rooma oli tugev tsivilisatsiooni

⁴² С. Ризников. Понятие о залоге в современном праве. С. 300.

⁴³ Источник русского гражданского права. Вступительная лекция, читанная в Московском Университете 17. января 1900. г. Москва, 1900. С. 15.

ja oma õigustunnetuse poolest, siis ka Venemaa vajab noori jõude, kes viiksid ellu õiguslikku juriidilist alget.⁴⁴ Need sõnad lausus ta juba ametisse nimetatud haridusministrina.

Võib öelda, et just Moskva periood oli L. Cassole loominguliselt viljakas. Ta pidas lisaks tsiviilõiguse põhikursusele ülikoolis loenguid teisteski Moskva õppeasutustes, rooma õiguse ja tsiviilõiguse loenguid Maamõõdu Instituudis ja Troonipärija Nikolai Lütseumis.⁴⁵ Väidetavalt oli ta andekas lektor, tema oskusele esitada oma ainet elavalt ja teravmeelselt osundatakse isegi nekroloogis.⁴⁶ Kaasaegsed Vene õigusteaduse ajaloo uurijad toovad esile, et ajal, mil Casso luges ülikoolis tsiviilõiguse põhikursust, sai Vene õigusteaduse üks tippe Gabriel Šeršenevitš lugeda vaid tsiviilõiguse lisakursust.

Moskva perioodil ilmusid Cassolt mitmed artiklid ja teosed. 1905. aastal tuli trükist *Ehitis võõral maal*, mis käsitles teisele omanikule kuuluval krundil paikneva hoone õiguslikku iseloomu. Venemaa varasem kohtupraktika pidas taolist hoonet kinnisvaraks, kuid hiljem asus vastupidisele seisukohale, mõjutades ka uue tsiviilseadustiku koostajaid. L. Casso väitel on otstarbekas tunnistada võõral maal asuv hoone kinnisvaraks, avades selle kohta kinnistusraamatus vastava omaette lehe.⁴⁷

1906. aastal ilmus seniajani fundamentaalseks peetav teos *Vene maaõigus*, mis püüdis käsitleda süstemaatiliselt kõiki kinnisvaraga seotud õigusküsimusi. Väidetavalt sündis L. Casso raamat Moskva Maamõõdu Instituudis peetud loengute põhjal. Prof V. Udintsev võrdleb raamatut oma tähenduselt Konstantin Pobedonostsevi teosega *Pärusõigus*, mida peeti omal ajal Vene õigusteaduse üheks tippteoseks. L. Casso selgitas samuti, miks ta kasutab teistsugust terminoloogiat kui Pobedonostsev. Maaõigus (*поземельное право*) on Casso arvates tähenduselt laiem kui pärusõigus (*вотчинное право*), sest igasugune liikumatu vara eeldab maa olemasolu. Ta peab enda poolt pakutud termini kohaseimaks saksa-keelseks vasteks *Liegenschaftsrecht*. *Вотчина* tähistab õiguspraktikas ainult teatud liiki maavaldusi.⁴⁸ Udintsev osundab siiski, et mõnes mõttes

⁴⁴ А. Карцов. Римское частное право в зеркале идеологии русского консерватизма. // IVS ANTIQVVM. Древнее право. 2001. № 1 (8). С. 109.

⁴⁵ Tuntud ka Katkovi lütseumina. Troonipärija Nikolai ehk Katkovi Lütseum oli ülikooli tüüpi kõrgem privileegitud riiklik õppeasutus, mis loodi 1868. aastal M. Katkovi ja P. Leontjevi eestvõtmisel mitmete ettevõtjate (nt raudteede ettevõtja S. Poljakov) annetuste abil troonipärija Nikolai mälestuseks. Lütseumi õpilased, kes loeti ühtlasi Moskva ülikooli tudengiteks, võisid kiirendatud korras (3 aastaga) läbida ülikooli kursuse. Õppetöö toimus Moskva ülikooli teaduskondades. Lütseumis oli algerioodil 3 teaduskonda, kuid alates 1899. aastast jäi alles vaid õigusteaduskond ning lütseum muutus juriidiliseks kõrgkooliks. 1906. aastal eraldati lütseum Moskva ülikoolist iseseisvaks 4-aastase õppeajaga õppeasutuseks

⁴⁶ Журнал Министерства Народного Просвещения. Новая Серия. Ч. LIV. Декабрь. 1914.

⁴⁷ Л. Кассо. Здание на чужой земле. Москва, 1905. С. 47.

⁴⁸ Л. Кассо. Русское поземельное право. Москва, 1906. Предисловие. *Вотчина* – allood, pärilik maavaldus.

on just *maaõigus* tähenduslikult kitsam, sest Vene uue tsiviilseadustiku koostajad kasutavad terminit *вочинное* kogu asjaõiguse tähenduses, st see haarab nii liikumatu kui ka liikuva vara. Udintsev teeb järelduse, et Casso arvates tuleks õpetus kinnisvarast eraldada üldisest asjaõiguse õpetusest, kuna ka vallas- ja liikumatu vara on teineteisest täiesti eraldunud.⁴⁹

L. Casso soovis kaasaegsete tunnistuste kohaselt keskenduda teaduslikule tegevusele, hoidudes ülikooliski administratiivsetest kohustustest. Need ei jäänud siiski tulemata. Kõrgete ametikohtade saavutamist soodustasid kindlasti L. Casso põlvnemine põlisaadlist, hea varanduslik seisund ja loomulikult isiklik tutvus peaminister Pjotr Stolõpiniga. Lähenedamine viimasele toimus samuti Bessaraabia põlisaadlisse kuuluva Pjotr Krupenski vahendusel. 1908. aastal määrati Casso Troonipärija Nikolai Lütseumi direktoriks. Ta sai M. Taube hinnangul seal väga hästi hakkama. Näidates end võimeka administraatorina, korras L. Casso nii lütseumi õppetöö kui ka finantsilise ja majandusliku olukorra.

Haridusministrina Peterburis

1910. aastal kutsus Stolõpin Casso oma valitsuskabinetti haridusministriks, 25. septembril nimetati ta haridusministri kt-ks ja alates 2. veebruarist 1911 täievoliliseks ministriks. Ta jäi sellele kohale kuni oma surmani 26. novembril (9. detsembril) 1914, võideldes elu lõpukuudel vähkkasvajaga. Vastavalt L. Casso viimsele soovile maeti ta Bessaraabias Soroki maakonnas asuva Tšutulestõ pärusmõisa pargis. Hauakivi oli kõnekalt lakooniline *Leon Victor Constantin Casso – Dr. iuris*.

Loomulikult vähenes pärast ministritoolile asumist aeg, mida oli võimalik pühendada teadustööle, kuid ainult ametnikuks L. Casso siiski ei muutunud. Ministriaastatel ilmunud tööd käsitlevad Bessaraabia ja seal kehtinud õiguse ajalugu.

L. Casso tegevus haridusministrina on seni pärvinud väga erisuguseid hinnanguid, kuid valitsev on siiski negatiivne toon. Vaevalt on see seotud pelgalt L. Casso isikuga, põhjused on ilmselt sügavamal, sest samasugune saatus on tabanud ka tema eelkäijaid. L. Casso lähima abilisenä töötanud M. Taube iseloomustas oma tööpaika kui kõige ebapopulaarsemat ministeeriumi tollasel Venemaal üleüldse. Haridus oli valdkond, kus võim ja vaim otseselt kokku põrkasid.

Kokkupõrke üht põhjust võib näha Vene ülikoolide ajaloolises arengus. Nad olid rajatud riigi poolt, kes soovis seal ühelt poolt näha Lääne-Euroopa tasemel teadust, kuid teiselt poolt ei tahtnud taluda õpetlaste iseseisvat mõtlemist ega vabameelsust ja püüdis allutada kõrgkoolid oma igakülgele kontrollile.

⁴⁹ В. Удинцев. Лев Аристидович Кассо – доктор гражданского права. С. 45–46.

Küll on L. Casso isiku ja tema isiklike seisukohtadega seotud vene konservatiivse ajakirjanduse rünnakud Casso vastu pärast tema asumist haridusministri kohale. Endise õigusteaduse professori kõrges hinnangus rooma õigusele, tema väites õigusliku korra olulisusest riigi elus nägid konservatiivsed ringkonnad liigset liberaalsust, liigset üksikisiku õiguste eelistamist riiklike vajaduste ees. Rooma õiguses, eriti selle südamikuks olevas eraõiguses nähti ohtu Vene õigeuskliku riikluse alustaladele, kaugenemist vene rahva maailmatunnetusest ja tavadest.⁵⁰

Käesoleva artikli autor ei sea ülesandeks lähemalt käsitleda L. Casso tegevust Venemaa haridusministrina, mis seni on pärvinud vene uurijate üldiselt negatiivse hinnangu. Võib siiski küsida, kas on ikka ülimalt reaktsiooniline nõue, et õpilased ei tohi viibida tänaval pärast kella 22 suvel ja pärast 20 talvel?

Seoses alatise õppejõudude defitsiidiga, mida veelgi teravdas tollal toimuv professorite üldisem põlvkonnavahetus⁵¹ kerkis teravalt üles teadlaste järelkasvu probleem. Me võime eeldada, et Moskva ülikooli professorina oli Casso nende probleemidega hästi kursis. Värske haridusministrina valmistas ta 1911. aastal ette kõrgkoolide tulevaste õppejõudude (nn professoristipendiaatide) ettevalmistamise korra muutmise. Projekt nägi ette, et tulevased õppejõud-teadlased tuleb edaspidi saata peamiselt välismaa ülikoolidesse, sest Vene ülikoolid ei suuda neid iseseisvalt vajalikul tasemel ette valmistada. Ministri kavatsus langes tugeva kriitika alla. Vene Teaduste Akadeemia üldkogu väitis 1911. aasta mais, et on äärmiselt ebasoovitav *taoline viis, mis võtaks meie ülikoolidel võimaluse juhtida oma kasvandike ettevalmistust professoritegevuseks*.⁵²

Vähemalt hinnangus õigusteaduse tasemele ei olnud L. Casso siiski üksi, sellelaadseid arvamusi väljendasid näiteks ka G. Šeršenevitš, J. Pokrovski. Pokrovski ütles otse: *Meie tsivilistika kurb olukord täidab kurbusega kõiki, kellele on kallis Venemaa intellektuaalne ja ühiskondlik areng*.⁵³

L. Casso projekti järgi tulnuks organiseerida erinevate Lääne-Euroopa ülikoolide juures instituudid või kursused, mis pidid juba ülikooli lõpetanud haritlasi ette valmistama tulevaseks teaduslikuks tegevuseks.⁵⁴ Vastavad asutused tuli luua peamiselt Saksamaa ja Prantsusmaa ülikoolide juures. Tulevaste õigusteadlaste ettevalmistamine pidi toimuma Berliini ülikoolis (tsiviil- ja kriminaalõigus)⁵⁵ ja Pariisi ülikoo-

⁵⁰ А. Карцов. Римское частное право в зеркале идеологии русского консерватизма. С. 103, 110–111.

⁵¹ А. Иванов. Высшая школа России в конце XIX–начале XX века. Москва, 1991. С. 207.

⁵² К. Галкин. Высшее образование и подготовка научных кадров. Москва, 1958. С. 70.

⁵³ Развитие русского права во второй половине XIX–начале XX века. Москва, 1997. С. 250.

⁵⁴ А. Иванов. Высшая школа России в конце XIX–начале XX века. С. 214.

⁵⁵ 1994. aastal ilmunud teoses väidab A. Ivanov, et Berliini Ülikooli juures on põhidistsipliiniks rooma õigus (А. Иванов. Учёные степени в Российской Империи XVIII в.–1917 г. С. 85).

lis (üldine jurisprudents), viimases oli ette nähtud ka matemaatikute ettevalmistamine. Tulevased bioloogid ja füüsikud pidid koonduma Tübingeni, inseneriteaduste esindajad aga Karlsruhe ülikooli juurde ning Göttingeni, Zürichisse, Bostoni. Vaatamata Teaduste Akadeemia vastuseisule, saavutas Casso oma projekti kinnitamise Ministrite Nõukogus. Kui 1909. aastal saatis Venemaa riigi kulul välismaale 24 stipendiaati, siis kahe aasta pärast oli see arv tõusnud 40-le.⁵⁶ Arvatavasti olid vene intelligentsi ja sealt tulenevalt ka kaasaegsete uurijate negatiivsed hinnangud tingitud tõsiasiast, et haridusministeerium kulutas kaks kolmandikku kõigist stipendiaatidele ettenähtud summadest just väliskoolitusele. Vene ülikoolide juures olevad kodumaised stipendiaadid jäid seega riiklikust toetusest suuremas osas ilma.⁵⁷

Inimene piiridel

L. Casso elu ja teaduslik tegevus kulges mitmes erinevas õiguskultuurilises ruumis, mis on endaga kaasa toonud ka mitmepalgelised hinnangud. Sageli sõltub nende iseloom asjaolust, millisest õiguskultuurist lähtuvalt on hinnang antud ning kas piir õiguskultuuride vahel on hindajate silmis kõike võõrast piiritlev võitlusliin või vastastikust dialoogi võimaldav ala. Pärinedes Bütsantsi õigustraditsioonidele toetuvast õigeusklikust kultuurist, omandas Casso Prantsuse ja Saksa ülikoolides Lääne õiguskultuuri traditsioonidest kantud juriidilise hariduse. Tema sünnipärane ja hariduslik taust andsid talle eeldused mõista nii Vene kui Lääne õiguskultuure - tundes nende erisusi, tekkis šanss leida võimalikke kokkupuutepunkte. Arvan, et just taoliste eelduste olemasolu andis Cassole võimaluse töötada erinevate (õigus)kultuuride piiridel asuvates ülikoolides. Tema töötamisaeg Tartu ülikoolis oli samuti piiripealne – see oli üleminek saksakeelselt *Dorpati* ülikoolilt venekeelsele *Jurjevi* ülikoolile. L. Casso teaduslik tegevus Tartus näitab ilmekalt, et ta suutis erinevate õiguskultuuride piiridel hakkama saada. Ta arendas edasi oma Berliinis kaitstud magistritööd, haarates veel Vene pärimisõiguse käsitluse. Tema sulest pärineb ka sisuliselt esimene Balti eraõiguse venekeelne õpik.

Üleminek Tartu ülikoolist Harkovi ülikooli tähendas tegelikult siirdumist ühelt piirilt teisele piirile, Vene-Saksa piirilt Vene-Ukraina piirile. Olles tegevuses iseenda piiril asumisega ja selle mõistmisega, ei oska me võib-olla küllaldaselt teadvustada teiste piiride olemasolu, mistõttu me nii mõnigi kord ei taju näiteks Vene-Ukraina piiri. Arvan, et L. Casso siiski tunnetas Vene-Ukraina kultuuripiiri eksisteerimist, valides Harkovis peetud esimese loengu teemaks üldiste ja kohalike tsiviilseaduste vahekorra. Peamiselt Harkovis kirjutatud doktoritöö ei piirdunud

⁵⁶ А. Иванов. Учёные степени в Российской Империи XVIII в.–1917 г. С. 211.

⁵⁷ К. Галкин. Высшее образование и подготовка научных кадров. С. 70.

pandiõiguse analüüsiga pelgalt ühe õiguskultuuri raames, vaid käsitles antud õigusinstituudi arengut suurte õigusperekondade piire ületavalt. Taolist, piire ületavat, kohati neid suisa murdvat tegevust võib näha ka Casso hilisemas tegevuses Venemaa haridusministrina.

On selge, et mitmes kultuuris ja nende lõikumiskohtades tegutsenud teadlane ja tema tööd võivad pälvida vägagi erinevaid hinnanguid. Hinnangud, mis on kohased oma kultuuriruumi piirides, ei tarvitse aga osutada paikapidavaks isiku tegevuse kui terviku seisukohalt. Julgen arvata, et L. Casso tegevust on seni vaadatud läbi liiga kitsaste prismade, mistõttu puudub tervikpilt ühest kõrgemini kvalifitseeritud õigusteadlasest, kes pärast 1889. aasta reformi Tartu ülikooli õigusteaduskonda tööle asus. Muuseas, seni puudub kindel vastus isegi küsimusele, miks ta just Tartu ülikooli tööle asus.

Donatsioonid Tartu ülikoolile aastatel 1802–1918

Sirje Tamul

Sissejuhatus

Akadeemilise tegevusala valinud isikute materiaalne toetamine annetuste vormis ehk doneerimine on püsinud aktuaalsena Bologna (1088) ja teiste varajaste ülikoolide loomisest saadik. Rootsiaegse Tartu ülikooli (1632–1710) matrikliraamatu alusel võib täheldada, et nii Tallinna kui Tartu linnavalitsused lugesid üheks oma kohustuseks toetada linnakodanike poegade akadeemilise elutee algust. Linn võis oma jurisdiktsiooni all seisvatele isikutele anda stipendiumi ka Saksamaal õpingute alustamiseks. Nii algas kodulinna stipendiumi toel näiteks Tartust pärit rändurtudengi Jo(h)annes Wettermanni (Vnettermann Livonensis), tulevase Maarja kiriku (abi) õpetaja, teekond. 23. aprillil 1542 kirjutati ta sisse Wittenbergi ülikooli matrikliraamatusse, lisades sealjuures: [...] *hatte auf kosten Dorpat studiert*.¹

1699. aastal Tartust Pärnusse üleviidud ülikool oli pärast Pärnu langemist Vene vägede kätte sunnitud oma tegevuse katkestama. Kõrgharidust oli võimalik omandada vaid Euroopa ülikoolides ja aastatel 1711–1800 siirdus Eesti- ja Liivimaalt välismaale õppima keskmiselt 18–19² üliõpilast aastas, mis tunnistab siinse ühiskondliku eliidi suurt haridus- ja kultuurihuvi. Nende noorte meeste akadeemiline rännutee – *peregrinatio academica* – Euroopa kuulsatesse ülikoolidesse sai 18. sajandil sageli teoks tänu magistraadi, mõisaomanike või konsistooriumi sihtannetustele.³

¹ Die Livländer auf auswärtigen Universitäten in vergangenen Jahrhunderten. Erste Serie: Prag, Köln, Erfurt, Rostock, Heidelberg, Wittenberg, Marburg, Leyden, Erlangen, von H. J. Böthfuhr. Festschrift der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands zu Feier ihres fünfzigjährigen Bestehens am 6. December 1884. Riga, 1884. S. 143. 1556. aastal oli Wettermann siirdunud Moskvasse, kus rajas evangeelse luteri kiriku ning kuulus muidu tuntud Moskva välismaalaste, Liivimaalt pärit sakslaste, hulka. Pastor Wettermannil olnud Moskvas tähelepanuväärselt rikkalik raamatukogu (H. M. Карамзин. История Государства Российского. Книга III. Том IX. Москва, 1989. С. 52).

² Mati Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil. Tartu, 2000. Lk 226.

³ Lähemalt: Arvo Tering. Tartu teadussidemed Saksamaaga 18. sajandil. // Tartu, baltisakslased ja Saksamaa. Koostajad H. Piirimäe ja C. Sommerhage. Tartu Ülikooli Kirjastus. Tartu 1998. Lk 53–72; Arvo Tering. Baltimaadest pärit üliõpilaste rahalised väljaminekud Saksa ülikoolides 18. sajandi teisel poolel. // Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Koostanud Andres Andresen. Ajalookirjanduse Sihtasutus Kleio. Tartu, 2001. Lk 291–335.

18. sajandil tõstatasid ülikooli taasavamise küsimuse nii Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad kui ka Pärnu ja Tartu linn, kuigi ülikooli finantseerimine ei olnud neile jõukohane. 1772. aastal soovitas Liivimaa valgustaja ja publitsist Põltsamaa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupel (1737–1819) kohaliku ülikooli ülalpidamiseks luua erakapitali, mille intressidest kaetaks õppeasutuse väljaminekud.⁴ Kuigi Liivimaa ülikooli taasavamise eelnõu oli valitsuses mitmeid kordi päevakorral, keeldus Katariina II finantskaalutlustel selle toetamisest. Vene aadli koolitamine haritud aadliks usaldati 18. sajandil Saksa ülikoolidele. Vene riigistipendiaatidena õppisid vene aadlinoorukid aastatel 1750–98 elitaarses Göttingenis, uuenduslikus Halles ja Leipzgis, tuupisid ning mürgeldasid Marburgis,⁵ Kielis⁶ ja mujal, kuni Paul I andis välja ukaasi, mis välismaa ülikoolides õppimise keelustas.

Teema uuritusest ja taustast

Euroopa ülikoolide finantseerimise poliitika on uurimisobjektina tõusnud päevakorrale alles läinud sajandi lõpul, seetõttu napib publitseeritud uurimistulemusi, eriti 19. sajandi kohta. Alljärgnevas artiklis leiavad esmakordselt käsitlemist erakapitalil baseerunud stipendiumi- ja preemiafondid Tartu ülikoolis aastatel 1802–1918. Väheste võrdlusmaterjali tõttu ei pretendeeri uurimus teema süstemaatilisele kajastamisele, vaid tutvustab mõnda stipendiumifondi.

Tartu ülikooli taasrajamisel (1802) pandi üsna suuri lootusi võimalike pikemaajalistele donatsioonidele, aga ka ühekordsetele annetustele kroonustipendiumide⁷ kõrval.

Riigikassast finantseeritavale ülikoolile annetati esialgu siiski vaid mõned üksikud stipendiumid. Kuid annetustegevus Tartu Ülikooli heaks hoogustus alates 1860. aastate teisest poolest. Selle üheks põhjuseks tuleb kindlasti pidada ülikooli kuraatori krahv Alexander Keyserlingi (1815–91) kaitseliini- ja venitustaktikat keskvalitsuse venetuskavade suhtes. Tartu ülikooli autonoomia ja oma põhikirja kehtima jäämise nimel riskiti valitsusepoolse eelarve tunduva kärpimisega. Kohalik baltisaksa ühiskond pidas aga selleks ajaks ülikooli omaks ning oli huvitatud Tartu ülikooli ja üliõpilaste eristaatuse säilitamisest

⁴ Helmut Piirimäe. Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798. Tallinn, 1982. Lk 153–154.

⁵ Hans Bickert, Günter Nail. Marburger Karzer-Buch. Hitzeroth.

⁶ Georg von Rauch. Streiflichter zum russischen Deutschlandsbilde des 19. Jahrhunderts. // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge. Band 12. Jahrgang 1964. Heft 1/Mai 1964. Wiesbaden 1964. S. 8–15.

⁷ EAA. 402-6-36. Kroonustipendiumid: pedagoogilis-filosoofilises seminaris (1803–20) – 400, meditsiiniinstituudis (1819–52) – 750, teoloogilises seminaris (1827–32) 200, farmaatsiainstituudis 150 bankorubla aastas. Rektor Ewersi ametiajal ülikoolile saadud lisaassigneeringutest sh üliõpilaste ülalpidamiseks vt. lähemalt: Lea Leppik. Rektor Ewers. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv. Lk 300–303.

võrreldes ülejäänud Venemaaga. Eesmärgi saavutamiseks ei peetud paljuks ka materiaalseid annetusi ülikooli heaks.

Kui venestusreformid 1880.–90. aastatel siiski aset leidsid, kaasnes sellega isegi erastipendiumide hulga suurenemine. Lisaks varem alguse saanud stipendiumifondidele tekkis juurde uusi, mis olid mõeldud näiteks eri rahvuste esindajate toetamiseks.

Rääkides ülikooliõpingute rahastamisest Tartus ei saa jätta arvesse võtmata 1850. aastatel Euroopa panganduses toimunud korrastumist, rahasüsteemi moderniseerumist ja uute krediitipankade asutamist.⁸ Euroopast sissevoolava kapitali sunnil tuli Vene pangandusel selle protsessiga sammu pidada. 1860 asutati Vene Riigipank, mille rajajaks ja esimeseks presidendiks oli Tartu ülikooli vilistlane parun Alexander Stieglitz (1814–84), tuntud kui Narva kalevi- ja linaketrusvabriku omanik ning Peterburi-Paldiski ja Peterburi-Varssavi raudteede ehituskavade toetaja, aga ka rakendusliku suunaga kunstikooli asutaja Peterburis.

Vene impeeriumi panganduse teoreetilised alused ja organisatsioon töötati välja ning rakendati järk-järgult aastatel 1863–66. Kogu riigi rahasüsteemi usaldusväärsuse kasv soodustas igati kapitalide paigutamist (sh annetamist) ka kohalikesse juba varem tegutsevatesse krediitiasutustesse nagu näiteks Liivimaa Aadli Krediitkassa (*Livländische Adlige-Güter-Kredit-Sozietät*) peakorteriga Riias.

Allikatest

Keiserliku Tartu Ülikooli üliõpilaskonnale ajavahemikul 1802–1918 annetatud üle 70 õppetööd toetava kapitali funktsioneerimist kajastav allikmaterjal Ajalooarhiivis Tartus on rikkalik ja omanäoline, hõlmates nii pangandus- ja rahandusalaseid dokumente kui ka tsiviilõigusakte, asjaajamispabereid jpm. Annetajate või stipendiumide kasutajatena asetuvad uude valgusse mitmed aadlisuguvõsad, Tartu ja Riia linnakodanikud, vaimulikud, Tartu ülikooli vilistlased, eesti soost üliõpilased jpt. Järgnevalt peatume lühidalt antud artikli koostamisel kasutatud allikmaterjalidel.

Ülikooli arhiivifondis leidub stipendiumikapitalide eelnõusid, põhikirjade projekte ja kinnitatud põhikirju, protsendimäära muutmisel parandatud põhikirju, kirjavahetust kapitalide administraatorite ja pärijatega, samuti siseministeeriumiga, rahvaharidusministeeriumiga, õpperingkonna kuraatoritega, ülikooli valitsusega ning teaduskonnadega; üliõpilaste palvekirju, vaesustunnistusi jm. Õppetootuste, stipendiumide ja mitmete teaduspreemiate rahastamiseks mõeldud

⁸ The Industrial Revolution 1700–1914. Ed Carlo M. Cipolla. The Fontana Economic History of Europe. Volume 3. London and Glasgow 1976. P. 273, 550; Charles P. Kindleberger. A Financial History of Western Europe. New York, Oxford: Oxford University Press, 1993. P. 124, 150, 276.

erakapitalid (nimeosaga *Kapital/Capital, Legat, Stiftung, Stipendium, Stipendien-Legat* jne) on kantud Tartu ülikooli finantstegevuse aruanne-tesse ja sissetulekute-väljaminekute nöörraamatutesse.⁹

Näiteks Tartu ülikooli erakapitalide ja kroonustipendiumide nöörraamat (1844–74)¹⁰ kajastab erakapitali panka paigutamise viisi, laekunud intresse ning nende arvelt konkreetset väljamakstud stipendiume. Nöörraamat loob muuhulgas üsna hea ettekujutuse erakapitalidega arvlemise tehnilisest poolest: kontodest, tšekkidest, krediidipiletitest, obligatsioonidest. On ka märgitud, millises pangas ühe või teise kapitali väärtpaberid arvel seisid, kuid pankade puhul tuleb uurijal olla ettevaatlik – nöörraamatu pidaja, tavaliselt ülikooli sündiku abi (sekretär), pole välja kirjutanud tollal töötanud pankade täpseid nimetusi. Nii Peterburi laenupanga kui ka kommertspanga harukontoreid on näiteks tavatsetud nimetada aupaklikult ikka keiserlikeks kommerts-pankadeks.¹¹

Kuna kapitalimahutused paigutati pankadesse kindla nominaalväärtusega väärtpaberites, siis peab uurija arvestama väärtpaberite erinevate seeriade emissioonidega ning kattevarast tulenevate ümberarvutustega. Keerukaks võib osutuda kogu kapitalilt laekunud stipendiumifondi suuruse arvutamine, eriti juhul, kui kapital oli panka paigutatud obligatsioonipiletites, mille tagatiseks olid mõisad. Mitmete stipendiumikapitalide nöörraamatute sissekannetest võib järeldada, et mõnegi mõisa obligatsioonipakk pole täitunud. Kapitalilt oodatud tulu jäi loodetust väiksemaks ja seega võis juhtuda, et sealt ei kantudki midagi stipendiumifondi. Riigilaenupiletite erinevate emissioonide puhul (näiteks osteti Tartu ülikooli kasuks 1880. aastatel Kaukaasia raudtee riigilaenupileteid) tuleb arvestada muutuvate intressimääradega ja lisa-intressiga. Tähele tuleb panna sedagi, kas vahepeal ei ole väärtpaberid hoopis maha müüdud, mistõttu suurejooneliselt algatatud stipendiumifond võib alatäitunuks osutuda.

Õige mitme annetuse puhul pidi kapital koos kasvikuga saavutama teatud summa ja alles seejärel hakati tegelikult stipendiume eraldama. Tavaline intressimäär oli 4,5–5,5 protsenti aastas.

Testamenditegija tahteavalduse jõustamine stipendiumina oli aeganõudev ja mitmeid instantse läbiv protseduur, milles osalesid pärijad,

⁹ EAA. 402-4-622, 624...647, 687, 715, 754, 762, 933, 952, 954, 1232; 402-6-87, 362, 378; 402-9-867, 870 jne.

¹⁰ EAA. 402-5-711.

¹¹ Tähtsamad pangad ja krediidiseltsid Venemaal 1786–1918 olid Vene Assignaat Pank (1786–1847), Laenupank (1786–1860), Kommertspank (1817–60). Enamasti viimasesse paigutati hoiused, vekslid, obligatsioonid ja ilmselt ka Tartu ülikooli toetavate legaaside väärtpaberid. 1864 avati esimese aktsiapangana Peterburi Erakommertspank, 1885 Aadlike Maapank (Vene), 1860 Vene Riigipanga Riia osakond, 1875 Vene Riigipanga Tallinna osakond. Juba 1802 asutati Eestimaa Aadlike Krediitkassa (Aleksander I laenas sinna miljon hõberubla stardikapitaliks) ja Liivimaa Aadli Krediitkassa ehk ametliku nimetusega Liivimaa Mõisakrediidi Selts (ka Liivimaa Mõisnikkude Maakrediidiselts).

nende poolt määratud stipendiumifondi haldaja ehk administraator ja ülikooli valitsus, asi kinnitati siseministeeriumis.

Iga konkreetse stipendiumi põhikirjaga oli sätestatud stipendiumile kandideerimise ja selle väljamaksmise kord. Üldiselt nõuti üliõpilaselt erastipendiumile kandideerimisel akadeemilist õiendit õpitulemuste ja tõendit teaduskonna dekaanilt teiste stipendiumide mittekasutamise kohta. Riiklikule stipendiumile kandideerijal pidi varuks olema veel kaks tähtsat dokumenti: vaesustunnistus (*testimonium paupertatis*), mille väljastas tavaliselt sünnikoha haldusüksus või kogudus, ja teaduskonnast võetud õiend filosoofia eksami (*examen philosophicum magnum*) sooritamise kohta.¹²

Nii Tartu ülikoolile eraldatud riiklike vahendite kui ka erakapitalide kasutamist revideeris riigikontroll. Tõsi küll, esialgu ei eksisteerinud Venemaal selleks spetsiaalset organit, alles 1811. aasta alguses moodustati riigivarade haldamise ja revideerimise peavalitsus, sisuliselt 1863. aastal loodud Venemaa Riigikontrolli eelkäija.¹³ Riiga rajati Riigikontrolli Liivimaa Kontrollipalat, millele allutati ka Tartu ülikooli finantstegevuse kontrollimine. Riigikontrolöride ranguses pole põhjust kahelda¹⁴ – 1869. aastal esitati rida pretensioone ülikooli kassadokumentide kohta. Rahule ei jäänud mitme annetuskapitali protsentidest laekunud tulu kasutamist tõendavate dokumentidega. Ülikooli valitsusel tuli tõestada ülikooli erivahendite IV alajaotuses märgitud 70 760 rbl nominaalväärtusega kapitali väärtpaberite autentsust. 1883. aastal avastas kontrollipalat revisjoni käigus, et puudub kassaorder riiklike erivahendite arvelt kulutatud 3 rubla ja 7 kopika kohta!¹⁵

Allikapublikatsioonidena toetavad teema uurimist mitmed toetuskapitalide asutamise aastapäevadeks välja antud juubelikogumikud. Nii annab teaduspreemiate rahastamiseks määratud Robert Heimbürgeri annetuskapitali 10. aastapäeva kogumik, mille koostajaks oli kapitali kauaaegne administraator Carl Johann Seidlitz, põhjaliku ülevaate nende toetuste määramisest. Sarnaseid juubelikogumikke on välja antud ka üliõpilaskorporatsioonide toetuskapitalide kohta.¹⁶

Teatud võrdlusmaterjali pakub saksa ajaloolase Trude Maureri detailne uurimus Venemaa kõrgkoolide professuurist 19. sajandil.¹⁷ Oma

¹² EAA. 402-9-365. L 107; 402-9-867,871.

¹³ Esimeseks Venemaa riigikontrolöriks määrati 1863. aastal Valerian Tatarinov (1816–71). Энциклопедический словарь. Том IX. Издании Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. СПб., 1893. С. 408–410.

¹⁴ EAA. 402-5-754. L 9–14p.

¹⁵ Samas. L 98–100.

¹⁶ Zum Jubelfeier des zehnjährigen Bestehens der Robert Heimbürger Stiftung an der Kaiserlichen Universität Dorpat. Zehnjährigen Bericht des Administrators der Stiftung Dr. Carl Johann von Seidlitz. Dorpat 12/24. Dec. 1879 Riga-Commilitonen-Stiftung am 21. April 1852, am 50-jährigen Erinnerungsfest der Eröffnung der Universität Dorpat am 25sten Jahrestage der Commilitonen-Stiftung in Riga. Riga, 1852.

¹⁷ Trude Maurer. Hochschullehrer im Zarenreich. Ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. Beiträge zur Geschichte Osteuropas. Bd. 27. Habilitationsschrift. Böhlau Verlag Köln Weimar Wien 1997. 959 S.

monograafias käsitleb Maurer vene ülikoolide finantseerimist, aga ka vaimse intelligentsi äraela(ta)misvõimalusi, riiklikke stipendiumi- ja palga- ning pensionifonde. Erakapitali toetustegevus selles ulatuslikus monograafias lähemat käsitlemist ei leia.

Esimene erastipendium – Krahvinna Maria Aurora von L'Estocqi legaat

Keiserliku Tartu Ülikooli raamatukogu rajamisele aitas suuresti kaasa krahvinna Maria Aurora von L'Estocqi (s von Mengden, 1720–1811?) 378 köitest koosnev unikaalne raamatuannetus 1800. aasta juulis. Krahvinna pani ühtlasi aluse esimesele üliõpilaste toetamiseks mõeldud erastipendiumifondile.

Krahvinna L'Estocqi huvi Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondade poolt taastasutatava ülikooli suhtes ei olnud juhuslik. Mitmed von Mengdenid olid õppinud rootsiaegses Tartu ülikoolis, teiste seas krahvinna vanaisa Gustav(us) von Mengden¹⁸ (1625–1688, alates 1643. aastast Tartu ülikoolis, 1646. aastast Leideni ülikoolis).¹⁹ Liivimaa vana aadlisuguvõsa Lätimaa harust pärit krahvinna L'Estocq oli erakordse saatu-sega aadlidaam.

Magnus Gustav ja Dorothea Sophie (s von Rosen) von Mengdeni tütre, teiste hulgas 16-aastane Maria Aurora, sattusid 1736. aastal²⁰ keisrinna Anna õukonda, mis mõjutas suuresti kõigi nelja õe edasist saatust. 1747. aastal abiellus Maria Aurora vahepeal võimule tulnud keisrinna Jelizaveta Petrovna lehestunud ihuarsti Johann Hermann krahv L'Estocqiga.²¹ Võõramaalast L'Estocqi peeti Vene õukonnas Preisi luurajaks ja vandenõulaseks. Krahv L'Estocqi puhul tuli kaalumisele isegi surmanuhtlus, mis küll asendati valve all Ohhootale asumisele saatmisega. Kolmeks aastaks mõisteti asumisele ka krahvinna Maria Aurora L'Estocq, kuid õnneks märksa pehmemate tingimustega. Krah-

¹⁸ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Hrsg. von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurländischen Stammadels. Teil Livland. Band II. Lieferung 15. Bearb. Dr. G. v. Transehe-Roseneck. S. 1186, 1189.

¹⁹ Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710. Verfasser Arvo Tering. Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis. V. Tallinn, 1984. S. 211.

²⁰ Maria Aurora von Mengdeni õed: Anna Dorothea (1716–60) abiellus feldmarssal Ernst Johan krahv Münnichiga; Augusta Juliane (1719–87) hiljem Braunschweigi hertsoginna Anna favoriit, saadeti asumisele, 1744. aastast sai ema eestkostel tagasi Liivimaale; Jacobina (1721–76) oli kihlatud krahv Ernst Bironiga (Ernst Johann von Bühren), saadeti asumisele, 1761 saabusid tagasi Peterburgi ja 1762 Miitavisse (Jelgava). Nende poeg Peter Biron, viimane Kuramaa hertsog, oli *Academia Petrina* rajaja.

²¹ Hermann Johann Léstocq' (1692–1767) oli päritolult Rooma krahv Champagne maakonnast, hugenott. Ettevõtliku noormehena õppis isa kõrval arstiametit, saabus Peterburi juba 1713. aastal ja sai esimeseks õukonna-arstiks (Русский биографический словарь. СПб., 1914. С. 333–346).

vinna võis pidada teenijannat, kanda aadlile kohast igapäevarõivastust jne. Hiljem pehmentati ka krahvi karistust ja ta viidi üle Veliki Ustjugi, kuhu talle järgnes tema abikaasa. Kogu vara, sh L'Estocqide kivimaja Moskvast Uuel tänaval oli võetud Senati käsutusse. Ent 1762. aastal ennistas Peeter III nende õigused. Katariina II määras aga krahv L'Estocqile kannatuste eest pensioni ning andis eluaegseks kasutamiseks 30 adramaad Liivimaal. Krahv L'Estocq suri 1767. aastal. Eduard Vigeli andmeil annetanud keisrinna 1767. aastal tema lesele lisaks eluajaks mitu mõisat 1184 pärisorjaga Valgevenemaa kubermangudes, kus krahvinna elanud teadaolevalt veel 1811. aastal.²²

5. augustil 1802 esitleti Tartu ülikooli kuratooriumile krahvinna L'Estocqi lühikest tahteavaldust ühekordse personaalse toetusstipendiumi 100 rubla hõbedas annetamisest Kuramaalt pärit õigusteaduskonna üliõpilasele Arnold Trautmannile (õppis 1802–03). Stipendium kinnitati ülikooli kuratooriumi liikmete Eestimaa rüütelkonna esindaja Klaus Gustav von Baranoffi, maakohtunik August Friedrich von Sieversi ja viitsekuraator Johann Friedrich Emmanuel parun von Ungern-Sternbergi poolt veel samal päeval.²³ Kuratoorium otsustas krahvinna L'Estocqi esimese stipendiumi ehk kooliraha *stud. iur.* August Trautmannile kätte anda 12. detsembril 1802 – keiser Aleksander I sünnipäeval, mis sai ka ülikooli taasasutamisakti allakirjutamise päevaks. Sellega oli rajatud Tartu ülikooli üks traditsioonidest st stipendiumide pidulik üleandmine.²⁴

Ülikooli kuratooriumi protokollist 9. detsembrist 1802 kanti läbi krahvinna L'Estocqi testamendi legaat,²⁵ millega Tartu ülikoolile määrati kapitaliks 15 000 hõberubla.²⁶ Selle intresside arvelt tuli välja maksta algul kaks, siis kolm 200 hõberubla suurust stipendiumi.²⁷ Neljas stipendium (200 hõberubla) tulnuks moodustada siis, kui põhi-kapitali suurus ülejääkide ja protsentide arvelt on kasvanud 16 000 hõberublani. On teada, et sellest fondist maksti õppetoetusi vähemalt 1885. aastani.

Krahvinna testamendi kohaselt oli stipendium määratud Liivimaa aadlike seast pärit üliõpilastele. Stipendiumi haldajana soovis krahvinna näha Liivimaa Õuekohut, kes ka stipendiaadid kinnitas.²⁸ Pretsedent

²² Eduard Vigel. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839. Kommenteeritud ja täiendanud Julius Madisson. // Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Vihik 115. Tartu 1962. Lk 14–15.

²³ EAA. 402-4-32. L 2.

²⁴ Teaduspreemiaid ja medaleid auhinnatööde eest ning stipendiumeid anti välja regulaarselt kuni 1902. aastani Tartu ülikooli pidulikul aastapäevaaktusel 12. detsembril. Medalite kohta vt: Terje Lõbu. Tartu ülikooli medalitest. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. XXXII. Tartu, 2001. Lk 82–104.

²⁵ Siin ja edaspidi on allikates kasutatud mõistet *legaat*.

²⁶ EAA. 402-4-32. L 4.

²⁷ EAA. 402-4-32. L 1, 2, 4–5p.

²⁸ Е. В. Петуховъ. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто летъ его существования (1802–1902). Т. I. Юрьев, 1902. С. 229.

ja traditsioon keiserliku ülikooli õppurite toetamiseks eraannetuste vormis oli maineka aadlidaami eestvõttel loodud. Mistahes annetustegevus on kuulunud ikka kõrgema seltskonna edumeelse käitumis- ja mõtlemisviisi juurde.²⁹

Sieversite perekonna stipendiumikapital

Uusi teateid Tartu ülikooli tulnud erakapitalidest võib leida alates 1807. aastast. 22. novembril 1807 asutati Jacob von Sieversi perekonna kapital Rootsi kapten Joachim von Sieversi auks ja mälestuseks. Sieversite stipendiumikapital kujunes kõige pikemaajalisemaks Tartu ülikooli usu- ja arstiteaduskonna üliõpilaste toetajaks. See kuulutati välja 17. jaanuaril 1808 ja kestis kuni 1918. aastani. Kapitali Tartu ülikoolile määratud osa oli 12 000 hõberubla, teine osa – 4000 hõberubla – pidi aga teenima stipendiumeid Moskva evangeelse luterliku kiriku juures asuva kooli ja Peterburi Peeter-Pauli kiriku kooli õpilastele. Ühele üliõpilasele võidi Sieversi stipendiumi maksta kolmel aastal järjest. Järgmise väärilise kandidaadi puudumisel võidi jätkata maksmist isegi neljandal aastal. Juhul, kui stipendiaadiks sobivat üliõpilast ei leitud, lisati väljamaksmata jäänud stipendium stipendiumikapitali põhifondi. Seega lihtsalt niisama ja igal juhul stipendiume välja ei jagatud. Kapitali asutamisel olid stipendiumikandidaatide materjalidega tutvujaks ja otsuse langetajateks Jacob von Sieversi tütrede Catharina von Günzel ja Elisabeth paruness von Uexküll.³⁰ Hiljem libises Sieversite perekonna toetuse saajate väljavalimisõigus ülikooli valitsusele.

1868. aastal oli näiteks Sieversite stipendiumikapitali arvel 15 103 rubla.³¹ Selleks ajaks oli Sieversite kapital kasvanud sedavõrd, et stipendiumideks kasutatavat osa võidi suurendada 5 protsendi asemel 5,5 protsendini kapitalist. Tartus hakati välja maksta kolme stipendiumi, kusjuures üks neist pidi tingimata minema õigeuskude tudengile. Sieversite stipendiumi suurus sõltus muidugi laekunud tuludest ja raha kursist. 1808. aastal oli ühe stipendiumi suuruseks 200 assignaatrubla, mis võrdus Tartu ülikooli üliõpilastele ette nähtud riikliku stipendiumi alammääraga, hiljem Sieversite kapitalist makstavat stipendiumi tõsteti.³² Näiteks 1912. aastal eraldati kaks 500-rublast stipendiumi õigusteaduskonna üliõpilastele ning veel kolm tagasihoidlikumat ühekordset toetust usu- ja arstiteaduskonna üliõpilastele.³³

²⁹ 1822. aastal algatas Tartu Abiseltsi (Dorpatsche Hilfs-Verein) 5628 hõberubla kapitaliga vürstinna Barclay de Tolly jne (Das Inland. 1846. 28. S. 646).

³⁰ EAA. 402-4-952. L 11p–12p.

³¹ Samas. L 25

³² 12 riiklikku stipendiumi Tartu ülikoolis bankoassignaatrublades kehtisid kuni 1843. aastani: üks stipendium – 500 BA, 2 tk – 400 BA, 4 tk – 300 BA, 5 tk igaüks 200 BA.

³³ Очеть о состояний и деятельности Императорскаго Юрьевского Университета за 1912 год. Приложение к Ученым Запискам Императорскаго Юрьевского Университета. С. 69.

Piiskop Karl Ulmanni stipendium

Ulmanni afäär Tartu ülikoolis 1842. aasta novembris oli baltisaksa ajaloolaste arvamuse kohaselt esimeseks katseks venestada Tartu ülikooli. Tartu üliõpilaskonna ajaloo pärl, hõbepeekri kinkimine Karl Ulmannile (1793–1871) oli eelkõige austusavaldus ametist lahkuvale armastatud rektorile ja mõneti sümboolne sild tulevikku.

Ulmanni afääri tegelikke tagamaid on mõne aasta eest valgustanud Erki Tammiksaar, kes viitas muuhulgas Karl Ernst von Baeri arhiivis säilivale dateerimata käsikirjale kavatsetavast Ulmanni stipendiumist. Artikli autor osutab vajadusele uurida, kes olid stipendiumi idee autorid ja lähemad toetajad ning kas Ulmanni stipendiumi kunagi välja anti.³⁴ Alljärgnev olgu vähemalt osaline vastus sellele küsimusele.

1866. aastal valiti Karl Ulmann Tartu ülikooli audoktoriks, evangeelse luterliku kiriku ringkondades tähistati samal ajal tema ametisse asumise 50. aastapäeva. 1866. aasta detsembrikuu teisel päeval kogunesidki teiste hulgas teoloog Carl Masing, kindralleitnant akadeemik Georg von Helmersen, tegelik riiginõunik Otto Struwe, salanõunik dr Carl Rosenberger, ühtekokku 14 inimest, ning Peterburi Jeesuse kiriku koguduse liikmed pidulikule tänujumalateenistusele. Samal päeval küpses otsus kutsuda ellu piiskop Karl Ulmanni nimeline stipendiumifond, kuhu ilmselt esimese, n.ö alusannetuse (300 rbl) tegi Venemaa evangeelse luteri kiriku piiskop Karl Ulmann. Juubelipäeval saadi korjanduse teel tubli lisa, kes andis ühe rubla, kes 5 või 10, 12, 25, 200 rbl.³⁵

Ulmanni stipendiumi arveraamatu esimene sissekanne 1867. aastast märkis kapitali nominaalväärtuseks 13 500 rbl, mis oli paigutatud 15 väärtpaberisse intressiga 5,5 protsenti.

Ulmanni stipendiumifondi kogunes aastail 1867–1915 ühtekokku 45 539,05 rbl, millest maksti välja ligi 600 stipendiumi kogusummas üle 35 000 rbl, jättes varudesse pisut üle 10 000 rubla. Iga-aastaseks stipendiumifondiks oli ligikaudu 800–900, mõnel aastal kuni 1070 rbl.³⁶

Ulmanni fondist 1867. aasta mais ja septembris tehtud esimesed kolm väljamakset olid küllalt suured võrreldes järgmiste aastakümnetega kuni sajandi lõpuni, mil kõige tavalisem 8–11 üliõpilasele makstud stipendium kõikus 20–50 rubla piires. Maksti ka ühekordseid toetusi, tavaliselt 10 ja 15 rbl kaupa. Üldistavalt võib märkida, et 20. sajandi alguses suurenes tunduvalt piiskop Ulmanni stipendiumi saajate hulk – mõnel aastal oli isegi 18 stipendiaati. Stipendiumide suurus seeläbi ei vähenenud, jäädes suurusjärgkudesse 25, 30, 35, 40 rbl.

³⁴ Vt lähemalt: **Erki Tammiksaar**. Ulmanni afäär Tartu ülikoolis. // Akadeemia. 1999. 12. Lk 2586, viide 22.

³⁵ EAA. 402-9-867. L 2, 3, 5p, 6.

³⁶ Arvutuste aluseks on piiskop Ulmanni stipendiumilegaadi arveraamat (EAA. 402-5-752).

Ulmanni stipendium oli mõeldud usuteaduskonna üliõpilastele ja üks üliõpilane võis aastas saada kuni 100 rbl.³⁷ Baltisakslaste Hasselblattide, Girgensohnide ning Leziuste kõrval said stipendiumi aastatel 1878–80 *stud theol* Georg Koik, 1881. aastal tulevane Paistu pastor Jaan Bergmann, 1889.–92. aastatel August Varres, Mihkel Luiga, Aleksander Kapp, Jakob Kukk³⁸ ja Evald Allas. 1902. aasta märtsis anti ühekordset toetust Peeter Põllule. 1907. aastast figureeris stipendiumisaajate seas lätlaste ja baltisakslaste kõrval üha enam eestlasi. Ulmanni stipendiaatide hulka kuulusid Juhan Uustal, Jaan Roos, aga ka tulevased Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli teoloogiaprofessorid Eduard Tennmann ja piiskop Hugo Rahamägi.

Pereira-legaat

5. detsembril 1868 edastas Liivimaa maanõunik Adolf Heinrich von Wulfi vanima tütre Charlotte Luise Wilhelmine von Pereira (1800–76) esindaja Tartu ülikooli valitsusele Alfons von Pereira stipendiumilegaadi (*Alphonse von Pereirasche Stipendien-Legat*) nominaalväärtusega 10 000 hõberubla, mille 5-protsendiliselt kasvikut tuli moodustada stipendiumifond.³⁹

Ch. L.W. v. Pereirale kuulusid suured maavaldused Valgamaal ja Võnnu (Cēšise) piirkonnas. 1844. aastal sai ta koos õega oma valdusse 40 000 hõberublale hinnatud Koiküla mõisa. 1859. aastal omandas ta selle täielikult, makstes õele 13 500 hõberubla.⁴⁰

Wilhelmine oli 1820. aastal abiellunud polkovnik Georg von Pereiraga.⁴¹ Nende poeg erumajor Adolf von Pereira oli surnud ilmselt enne 1868. aastat. Wilhelmine von Pereira heategevus oli pühendatud poja, erumajor Alphonse von Pereira mälestusele.⁴²

Ülikoolile määratud kapitali väärtpaberid olid paigutatud Liivimaa Aadli Krediitkassasse.⁴³ 800–1000 rbl väärtusega obligatsioonide tagati-

³⁷ EAA. 402-5-752. L 4.

³⁸ Jakob Kukke kohta vii lähemalt: Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat tegelast. Koostanud S. Vahtre. Tallinn 1997. Lk 170–171.

³⁹ EAA. 402-4-954. L 1.

⁴⁰ Der Adel der Russischen Ostseeprovinzen. J. Siebmachers grosses und allgemeines Wappenbuch. Nürnberg 1898. S. 486. Nichtimmatrikulierte Adel. III Bd., Abteil 11. II Reihe. Nürnberg 1901. S. 148.

⁴¹ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Hrsg. von den Verbänden des livländischen, estländischen und kurländischen Stammadels. Teil Livland. Lieferung 2. Bearb. Dr. G. v. Transehe-Roseneck. 1929. S. 152. Charlotte Luise Wilhelmine Wulf a.d. Serbigall abiellus Georg von Pereiraga 23. mail 1820. Wilhelmine von Pereira tütre Maria abiellumine Gregor von Ungern-Sternbergiga ei osutu õigeks. Gregor parun Ungern-Sternberg (sünd 1861) oli hoopis Maria paruness Ungern-Sternberg von Pereira poeg (EAA. 402-2-25899. L 1–5), kes 24. augustil 1881 astus Tartu ülikooli arstiteaduskonda, aga juba 27. augustil 1881 võttis oma dokumendid ülikoolist tagasi ning siirdus seejärel Itaaliasse.

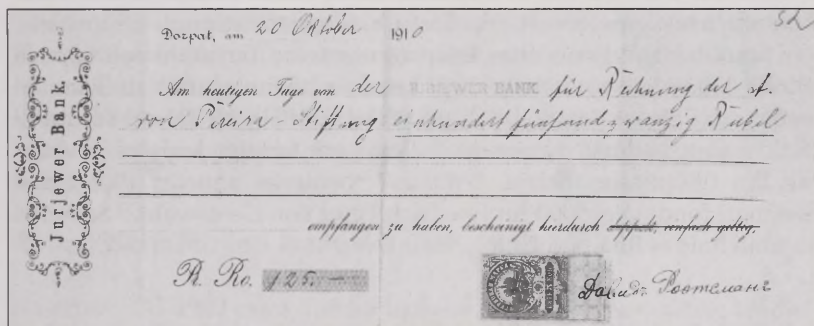
⁴² EAA. 402-4-954. L 1–2, 6p; EAA. 995-1-6190.

⁴³ Samas.

sena olid üles antud Rogosi (Ruusmäe), Nurmi, Krüüdneri, Sõmerpalu, Tammistu, Pajo mõisad.⁴⁴ Pärivate vahendusel lisati aastail 1889–90 obligatsioonipakki veel Karksi ja Tammistu mõisad Pärnumaalt ning Võisiku mõis Viljandimaalt.⁴⁵

Pereira-legaadi põhikirja §6 alusel jagati stipendiumi kaks korda aastas: 10. veebruaril ja 10. augustil – seega siis iga uue semestri eel. Stipendiumi suuruseks oli 250 rubla, stipendium maksti välja pool-aastate kaupa.⁴⁶ Pereira legaadi kasutajate väljaselgitamine seisab veel ees. On teada, et sellest mõisamajandusest korjunud kapitalist jätkus toetust päritolult ja vaimult eesti üliõpilastelegi. Näiteks 1879. ja 1881. aastal taotles stipendiumi teoloogiaüliõpilane Rudolf Kallas, keda rektor Eduard Georg von Wahl isiklikult kandidaatide hulgast esile tõstis. Kuid alles 30. novembril 1883 loeti Rudolf Kallas stipendiumi vääriliseks. Tolleaegsetes oludes oli 250 rbl toekas elatusraha terveks semestriks.⁴⁷ Samas fondist sai Peeter Pöld õppetoetuseks aastatel 1901–05 kokku 760 rbl, David Rootsmann 625 rbl. 1907–12 õppis Pereira stipendiumi abil Tartus õigusteadust Riia vaimuliku seminari vilistlane Jaan Sass.⁴⁸ Vene ülikooli lõpuaastail 1916–18 määrati Paul Kogerman-nile Pereira stipendiumi kokku 625 rbl.⁴⁹

Joonis 1. Kvititung, mille alusel pank stipendiumi väljastas (EAA. 402-5-1415a. L 52).

Pereira legaadi kauaaegne ja ühtlasi viimane administraator oli usu-teaduskonna professor Alexander von Bulmerincq (1868–1938). 1922. ja 1923. aastal esitas ta ülikoolile aruande stipendiumifondi rahaliste vahendite seisukorrast. Selgub, et 1917. aastal oli osa kapitali väärt-pabereid viidud Riist Venemaale, teine osa aga 1918. aastal hoopis Rostocki. Aastatel 1921–22 väärtpaberid reevakueeriti ja paigutati Tartu

⁴⁴ EAA. 402-4-954. L 1–15.

⁴⁵ Samas. L 2p.

⁴⁶ EAA. 402-4-954. L 4; 402-5-782. L 13.

⁴⁷ EAA. 402-5-782. L. 16, 18, 21, 27.

⁴⁸ Samas. Vt ka: Anu Raudsepp. Riia Vaimulik Seminar 1846–1918. Tartu, 1998. Lk 135.

⁴⁹ EAA. 402-5-1415A. L 1–110; EAA. 402-5-782. L 182–192.

Panka. 1922. aastal oli kokkukuivanud kapital paigutatud väärtpaberitesse kogusummas 1000 marka, sularaha oli arvel 1042,60 marka.⁵⁰ Kas ja kui suures ulatuses rahastas Wilhelmine von Pereira loodud stipendiumifond Eesti ülikooli üliõpilasi, sellele peab vastuse andma edasine uurimistöö.

Professorite stipendiumid

Stipendiume algatasid mitmed õpetlased. Näiteks asutas omanimelise stipendiumi Tartu ülikooli kriminaalõiguse, -protsessi, õigusajaloo ja -kirjanduse professor **Walter Friedrich Clossius** (1795–1838, professor Tartus 1824–37). Stipendium – 200 bankorubla aastas oli mõeldud ühele juuratudengile.⁵¹ 1903. aasta kevadel kinnitas Riia Õpperingkonna kuuraator **Wenzel Gruberi** nimelise stipendiumi Tartu arstiteaduskonnas lõpueksamiteni jõudnud üliõpilastele õpingute jätkamiseks välismaal anatoomia, histoloogia ja üldpatoloogia valdkonnas. Seda kolmeaastast teaduslähetust võiks käsitleda doktoriõppe finantseerimisena.⁵² Teenelise professori **Nikolai Martin Semmeri** (allikais esineb ka Zemmer) testamendi alusel loodi 1913. aastal samanimeline stipendium. Kaks kavandatavat õppetoetust, üks Tartu Veterinaarinstituudi üliõpilasele, kes kuulub korp! Fraternitas Dorpatensis; teine Tartu ülikooli õppima tulnud lätlasele, soovivatalt korp! Lettonia liikmele, arvutati Semmeri testamendi alusel kogukapitali (62 000 rbl) ühelt, 10 000 rbl suuruselt osalt 5-protsendilise intressiga.⁵³ Semmeri fondist kujunes arvestatav läti üliõpilaste toetaja. *Lettonuste* toetuseks annetas 1908. aastal Semmeri fondi veel 5000 rbl Friedrich Peter von Grosswald.⁵⁴ Semmeri kapitali haldas Riia Läti Ühing.⁵⁵

Stipendiumifond, millest stipendiumi ei makstudki

Tartu ülikooli valitsuse istungil 1912. aasta septembris teatati ülikooli saabunud suurest erakapitalist. Liivimaalt pärit salanõuniku staatuses varssavlane Burhard Freyleben soovis paigutada oma väärtpaberid, nominaalväärtusega 53 850 rbl, Tartu ülikooli erivahendite arvele. Aasta pärast loodeti intressidest koguda toetusraha Liivimaalt pärit üliõpilastele. Stipendium oli kavandatud küllalt kopsakana (vrld Ulmanni stipendium) – ühele tudengile aastas 300 rbl.⁵⁶

⁵⁰ EAA. 402-5-782. L 106, 197.

⁵¹ EAA. 402-4-622. L 1–41p.

⁵² EAA. 402-4-314. L 1–2; 402-5-1661. L 18p.

⁵³ EAA. 402-4-1480. L 1, 4.

⁵⁴ Samas. L 7p–8.

⁵⁵ Samas. L 1p.

⁵⁶ EAA. 402-4-1468. L 2. Stipendium ei olnud ette nähtud juudi soost üliõpilastele.

Erakapitali registreerimine ülikooli erivahendite arvele oli seotud teatud riskiga. Mõnelgi korral jäi oodatud kasum saamata, mis võis kaasa tuua pika ja tüütu asjaajamise, aruandluse riigikontrolli ees ning mitmesuguste juriidiliste ettekirjutuste täitmise. Nii juhtus ka siin.

Veel 1915. aastal ei makstud Freylebeni nimelist stipendiumi ühelegi üliõpilasele, kuigi stipendiumifondi arvel oli üle 1000 rbl. Testamendi järgi oli kogu kapitali juurdekasvu kasutamise õigus ennekoike esimese ringi pärijatel – Freylebeni abikaasal, siis pojaj ja kolmel tütreil ning vennatütreil. Seejärel võis mõelda stipendiumidele, kuid siingi tuli eelistada Freylebeni sugulasi või hõimlasi (küllalt iseloomulik baltisaksa aadli stipendiumifondide puhul), kes oleksid õppinud kas Tartu ülikoolis, Riia Polütehnilises Instituudis või Riia III linnakoolis. Selliseid õppivaid hõimlasi aga enne 1915. aastat ei leidunud.

1915. aasta sügisel tekkis ülikooli valitsusel isegi lootus maksta sellest kapitalist stipendiumeid. Siis aga teatas lesk, et tema abikaasa viimne soov tuleb tingimusteta täita ja vastavalt sellele, mis testamendis kirjas, soovib ta mehe põrmu tuua reisirongiga Varssavist kodulinna Tartusse. Sarga reisikuludeks läks kokku 764 rbl, mille ülikool stipendiumirahast kinni maksis. Ülikooli valitsuse mureks jäi ka hauaplats koos raudaia, mälestuskivi ja ausambaga (autor ülikooli arhitekt Pavel Nikitin), vastavad punktid seisid ju testamendis mustvalgel. Arhiivialikatest ei ole näha, et Tartu tudengid oleks sellest stipendiumikapitalist osa saanud. Küll aga maksti näiteks 1917. aastal Freylebeni hõimlastele Võrus, Varssavis ning Tartus protsente. Veel 1919. aastal nõudis Aleksander Freyleben papa kapitali jääkide üleviimist Moskva pankaj.⁵⁷

Robert Heimbürgeri teaduskapital

Aastatel 1870–1939 jagas Tartu ülikoolis preemiaid parimatele teadustöödele ja teaduslike välislähetuste stipendiume Robert Heimbürgeri sihtasutus. Teaduslik töö toetamiseks mõeldud fond aluskapitaliga 34 000 rbl oli algatatud Tartu ülikooli õigusteaduskonna vilistlase Robert Heimbürgeri testamendi alusel tema Prantsusmaal elavate õdede Elisabeth ja Bertha ning Schweitsis Achenis elava õe Natalie poolt oktoobris 1869. Põhikirja üldsätted töötas välja Tartu ülikooli nõukogu, projekt saadeti tutvumiseks Robert Heimbürgeri õele Natalie Heimbürgerile, kes selle juba põhikirjana oma allkirjaga 22. veebruaril 1870. aastal kinnitas. Sihtasutus alustas tegevust 12. detsembril 1870 põhikirjajärgse nimetusega Robert Heimbürgeri Sihtasutus Keiserliku Tartu Ülikooli Kasvandike ja Dotsentide Teadustegevuse toetuseks.⁵⁸

⁵⁷ Samas. L 58–61, 74, 81, 92.

⁵⁸ Zur Jubelfeier des Zehnjährigen bestehens der Robert Heimbürger Stiftung. S. 2–3.

Kapitali põhikiri nägi ette lisaks ka toimetulekutoetuste maksmist toitja kaotuse puhul akadeemilise isiku pereliikmetele.⁵⁹

Robert Heimbürger (1809–1860), norralasest Peterburi suurkaupmehe Johann Heimbürgeri poeg, oli Tartus õppinud õigusteadust (1828–32), pühendudes eelkõige diplomaatialle. 1832. aastal ülikooli lõpetamiseks kirjutatud uurimus, mis käsitles Läänemere provintside ajalugu ja geograafiat, pööras muuhulgas tähelepanu venelaste võimalikele kontaktidele saksa ja skandinaavia kultuuriruumiga.⁶⁰ Aleksander parun Stieglitzi ettepanekul asus Heimbürger kommertsdirektorina juhtima Venemaa Riigipanka, millisel ametikohal sai ta olla küll väga lühikest aega, sest suri juba 30. mail 1860.⁶¹

Natalie Heimbürger paigutas kapitali Liivimaa Aadli Krediitkassase, pidas kirjavahetust fondi administraatori ja ülikooli valitsusega⁶² ning vähemalt esimestel aastatel tutvus ka teaduspreemia kandidaadinud töödega ja nende kohta koostatud ekspertarvamustega. Tundub, et välislähetuse stipendiumide määramisse Natalie Heimbürger ei sekkunud. Esimene teaduspreemia, 510 rbl omistati 1870. aastal Woldemar Dahlile vene keele seletava sõnaraamatu eest, reisirahad said dotsendid Ernst Bergmann ja Edmund Russow, kumbki 510 rbl. 1871. aastal omistati Heimbürgeri preemia Peterburis 1869. aastal ilmunud Eesti-Saksa sõnaraamatu eest dr. Ferdinand Johann Wiedemannile. 1878. aastal sai preemia Georg Friedrich von Bunge *Liv-, Est und Kurländisches Urkundenbuch* eest.⁶³

12. detsembril 1879 tähistati piduliku aktusega Heimbürgeri teadusfondi 10. aastapäeva. Nagu kümme aastat varemgi hindasid Liivimaa rüütelkonna esindajad ja ülikooli nõukogu liikmed kõrgelt Heimbürgerite patriootilist algatust.⁶⁴

1881. aastal preemiaid välja ei kuulutatud, sest Heimbürgeri stipendiumi haldamisel oli tekkinud segadusi, mis tingis ka muudatuste sisseviimise põhikirja. Esimesel kümnel tegevusaastal olid preemiaid noppinud enamasti humanitaar- ja loodusteaduslikud tööd.

Mitte alati ei pääsenud stipendiumide määramisel õiglus võidule. Statuudis tehtud parandustega viidi preemiate jagamisel sisse järjekord, alustades usuteadusest, järgnesid õigusteadus, meditsiin, siis ajalugu ja keeleteadused ning lõpuks reaalteadused.⁶⁵ Iga kandideerija hääletustulemused tuli kanda protokollis. Senisest põhjalikumalt tuli hakata koostama reisitaotlusi. Heimbürgeri stipendiumi taotlemiseks esitatud pikad üksikasjalikud teaduslähetuste projektid on uurijaile

⁵⁹ EAA. 402-4-973. L 1–194.

⁶⁰ EAA. 402-2-9110. L 3, 402-2-9111. L 168–171p.

⁶¹ Zum Jubelfeier des zehnjährigen Bestehens der Robert Heimbürger Stiftung. S. 1; EAA. 402-4-973. L 1.

⁶² EAA. 402-4-975. L 1; 402-4-973. L 17, 114.

⁶³ EAA. 402-4-975. L 299–300.

⁶⁴ Zur Jubelfeier des zehnjährigen Bestehens der Robert Heimbürger Stiftung. S. 2–3.

⁶⁵ Samas. S. 29.

tänuväärne materjal Tartu ülikooli õppejõudude teaduskontaktidest ja kapatsiteedist.

Näiteks Gustav Tammann soovis täiendada end praktilisest küljest Euroopa kuulsamates orgaanilise keemia laboratooriumides. 1892. aastal kavatses ta viibida Amsterdamis van Koffi laboratooriumis.⁶⁶ 1899. aastal sai Robert Heimbürgeri fondist toetuse teaduslikuks tööks Vatikani raamatukogus puhta matemaatika eradotsent Theodor Molien.⁶⁷ Järgmisel aastal kasutas Molien reisiraha Berliini, Erlangeni ja Zürichi ülikoolidesse jõudmiseks. 1900. aastaks esitas ta taotluse sooviga osaleda Pariisis peetaval rahvusvahelisel matemaatikute kongressil, kuid kolmandal korral enam toetust ei saanud. Molien oligi ilmselt esimene Heimbürgeri stipendiaat, kes sai reisistipendiumi kahel korral järjest.⁶⁸

Kuni 1917. aasta lõpuni ei muutunud igal aastal väljamakstud preemiad kuigivõrd, jäädes vahemikku 510–613 rbl. Heimbürgeri fondist eraldatud reisiraha suurus oli 1035–1223 rbl,⁶⁹ mida oli pisut vähem kui alates 19. sajandi teisest poolest Kaasani, Harkovi ja Kiievi professoritele ühe väliskomandeeringu tarvis väljamakstud riiklik stipendium.⁷⁰

Robert Heimbürgeri teadusfondi vahendid õnnestus keerulistel aegadel päästa ja need olid Tartu ülikooli erisummade arvel kuni 1930. aastate lõpuni.⁷¹ 1802. aastal alguse saanud donatsioonitraditsioon jätkus sujuvalt Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis.

Ülikool on võrdlemisi stabiilselt enam kui 200 aasta kestel⁷² kindlustanud kõrge teadus- ja õpetamistaseme. 20. sajandi lõpukümnenil ja 21. sajandi alguses on üha enam rõhutama hakatud *universitase* majandamisinitsiatiivi.⁷³ Riiklike õppetoetuste teema püsib aegumatusena – kuid tudeng võib loota ka erakapitalist makstud õppetoetustele.⁷⁴

⁶⁶ EAA. 402-4-977. L 205, 207, 219.

⁶⁷ Hain Tankler. Die Universität Tartu/Dorpat und Bayern. / Bayern und Osteuropa. Aus Geschichte der Beziehungen Bayerns, Frankens und Schwabens mit Russland, der Ukraine und Weissrussland. Hrg. von Hermann Beyer-Thoma. Wiesbaden, 2000. S. 269.

⁶⁸ EAA. 402-4-977. L 312.

⁶⁹ EAA. 402-4-473, 477.

⁷⁰ T. Maurer. Hochschullehrer im Zarenreich. S. 185–186. Moskva ja Peterburi ülikoolis oli riikliku väliskomandeeringu summa ühele isikule 1400–1500 rbl.

⁷¹ EAA. 2100-6-471. L 284; Tartu Ülikooli ajalugu II. 1798–1918. Tartu 1982. Lk 168, 237, 238, 376.

⁷² Saksa ülikoolide moderniseerumisprotsess sai alguse 18. sajandi viimastel aastakümnetel. Ülikoolimõtte uuenemist kogu Euroopas tähistab Berliini ülikooli avamine 1810.

⁷³ Zur Rolle der Universitäten. // Europäische Herausforderungen heute. European Challenges Today. Toleranz und Vertrauen zu neuer Gemeinsamkeit. Hrsg. U. Wiener, G. Ondraček, T.- J. Reed, C. Fenk, L. Kühnhardt, M. Siemek und H. Barth. Collegium Europaeum Jenense. Universitätsverlag Jena. Bd. 10. Jena, 1994. S. 285–286.

⁷⁴ Finanzierung von Universität und Wissenschaft 1200–2000. [http://www.guw.unibe.ch/tagungbeschreibung.htm.] 22.11.2002; vt ka: Tartu Ülikooli Sihtasutus [http://www.ut.ee/Sihtasutus] 22.11.2002.

Õnnelikul kombel tunnen ma raamatukoguhoidjat...¹

A.T. Rastorgujev – Tartu Ülikooli raamatukoguhoidja 1908–1918

Ljudmila Dubjeva

Tartu Keiserliku Ülikooli raamatukogu kui tähtsa abiõppeasutuse sisuline juhtimine lasus 1865. aasta põhimääruse kohaselt korraliste professorite hulgast valitud direktoril. Direktori ja ülikooli nõukogu poolt teaduskondade esindajatest moodustatud raamatukogu valitsuse korralduste elluviimise eest vastutas raamatukoguhoidja, kes tänapäeva mõttes esines tegevdirektori ülesandeis.²

Aleksandr Timofejevitš Rastorgujev – Tartu ülikooli raamatukogu raamatukoguhoidja aastatel 1908–18 – pühendas Tartule 35 aastat oma elust (1883–1918). Tänu asjaolule, et peaaegu kogu selle aja oli ta seotud Tartu Ülikooli ja selle raamatukoguga, peegeldub tema elu ja tegevus tolleaegseis arhiiviallikais. Et aga Tartus etendasid need asutused tähelepanuväärset rolli ja nendega seotud isikud osutusid laiema tähelepanu objektiks, jäädvustus see tähelepanu nii kaasaegsete memuaarides kui ka ülikooliga otseselt mitte seotud arhivaalides.

Materjale A. T. Rastorgujevi õpingute kohta leiab üliõpilastoimikust,³ tema kui Tartu Ülikooli töötaja isiklik toimik aga evakueeriti 1918. aastal koos teiste õppejõudude toimikutega.⁴ Praegune raamatukoguhoidja Rastorgujevi isikutoimik⁵ Ajalooarhiivis on moodustatud hiljem ja koosneb kahest arhiivi fondide hilisema läbitöötamise käigus välja selgitatud dokumendist: raamatukogu direktori prof A. A. Vassiljevi taotlusest raamatukoguhoidja abi A. T. Rastorgujevile lisatasu väljamaksmise kohta 14. detsembrist 1907 ja Riia Õpperingkonna kuraatori teadaandest ülikooli nõukogule raamatukoguhoidja abi A. Rastorgujevi üleviimise kohta raamatukoguhoidja kohale. Andmed A. T. Rastorgujevi käekäigu ja tegevuse kohta kajastuvad ka Tartu Ülikooli ja selle raamatukogu antud perioodi asjaajamisdokumentides.⁶

¹ Oskar Luts. Suvi. Tallinn, 1954. Lk 292.

² Tartu ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. Kd. 2: 1798–1918. Lk 144–145.

³ EAA. 402-2-19615.

⁴ Список личных дел профессоров, доцентов, приват-доцентов и оставленных для приготовления к профессорскому званию, взятых в Россию Юрьевским университетом из канцелярии Совета. 3.06.1918. EAA. 402-5-2041. L 1p.

⁵ EAA. 402-3-1394. 2 l.

⁶ EAA. 402-4-1384, 1417, 1431, 1444, 1460, 1474, 1485, 1495, 1513, 1524; 402-5-638, 1591, 1862 jt; TÜR KHO. 4-1-843. L. 53, 54, 59, 60, 62, 64, 69, 78, 83, 90–91, 98, 159–160 jt.

Laiemale lugejaskonnale on aga Rastorgujev tuttav eelkõige eesti kirjandusklassiku Oskar Lutsu jutustuste ja memuaaride veergudelt, kus tema kujule omistatakse Raamatukoguhoidja ülistav tähendus.

Volgamaalt Emajõe Ateenasse

Tartusse tõi A. T. Rastorgujevi ülikooli tõmbejõud. 18. jaanuaril 1883 täienes immatrikuleeritud üliõpilaste nimekiri matrikli nr 11830 omaniku Alexander Rastorgujeff'i andmetega. Sissekanne ütleb, et ta sündis 18. novembril 1860. aastal Simbirski kubermangus Korssuni külas,⁷ tema isa Timotheus oli talupoeg, ema Eudoxia (neiupõlvenimi Florinskaja). Rastorgujev õppis Simbirski gümnaasiumis ja Kaasani Ülikoolis. Võrreldes trükitis ilmunud *Album Academicumi* andmetega⁸ on originaalsissekanne täielikum, kuid siitki ei saa lähemalt teada, mida ja kui kaua õppis A. T. Rastorgujev Kaasani Ülikoolis ja miks tahtis oma õpinguid jätkata just Tartu ülikoolis.

Alustanud 1883. aastal oma õpinguid Tartu Keiserlikus Ülikoolis, asus Rastorgujev juba esimesel semestril kuulama professorite Richard Hausmanni ja Otto Ernst Christian Waltzi kursusi. Tema õpinguraamatuisse⁹ sisse kantud 51-st õppeainest moodustavad 22 üldajaloo, 16 mitmesugused üldharivad (sh ka Rooma õiguse ajalugu) ja 13 vene ajaloo ained. Rastorgujevi õpinguaeg langes ajaloo õpetamise hiilgeaega Tartu Ülikoolis. 1870. aastast töötas siin Richard Hausmann (1880. aastast professorina), kes tegeles peamiselt keskaja, sealhulgas ka keskaegse Liivimaa ajalooaga.¹⁰ Ta oli Tartu ülikooli kasvandik ning õppinud Göttingenis kuulsal Georg Waitzi juures, kelle nime järgi on tuntuks saanud Waitzi koolkond Balti ajaloo uurimises. Sellele koolkonnale omased hoolikas allikate analüüs, püüe jõuda algallikateni, faktide austamine, detailitäpsus, pedantne metoodika ja objektiivsuse taotlus kandusid edasi R. Hausmanni arvukatele õpilastele Tartus, Waitz-Hausmanni koolkonnale.¹¹ Hausmann pani erilist rõhku allikate uurimisele, tutvustades neid huvitavalt korraldatud praktikumide ja seminaride käigus. Rastorgujev kuulas Hausmanni juures keskaja-, allikaõpetuse-, samuti Balti ajaloo alaseid kursusi ning osales ka tema kuulsaks saanud seminarides.

⁷ EAA. 402-7-167. L 219. Korssuni linn(!) oli Brockhausi entsüklopeedia järgi Simbirski kubermangu maakonna keskuseks.

⁸ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat, 1889. Nr. 11830; Vt ka: Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889–1918. Tartu, 1988. Kd 3. Lk 755. Nr 11830.

⁹ EAA. 402-2-19615. L 1–17.

¹⁰ Tartu ülikooli ajalugu. Lk 159–160.

¹¹ W. Lenz. "Alt-Livland" in der deutschbaltischen Geschichtsschreibung 1870–1918. / Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart. 20. Köln, Wien, 1986. S. 207–209, 213–214.

Vahetult enne Rastorgujevi ülikooli astumist, 1880. aastal, oli siin iseseisvaks õppeaineks muutunud ka uusaja ajalugu, mille esimeseks professoriks sai Otto Ernst Christian Waltz,¹² kes kutsuti Tartusse Heidelbergi ülikoolist. Temagi oli täiendanud end Göttingenis G. Waitzi juures.¹³ Professor Waltzi juures kuulas Rastorgujev reformatsiooni-, uusaja ajaloo, allikateõpetuse- ja historiograafia-alaseid kursusi ning sooritas ka praktikume.

Kuulsa vene ajaloo professori Alexander Brückneri juures, kelle teoseid anti vene keeles suurtes tiraažides välja veel ka 20. sajandi lõpus, s.o rohkem, kui sada aastat pärast nende kirjutamist, kuulas A. Rastorgujev vene ajalugu ja vene ajaloo allikateõpetust ning ajalooteoriat. Tema toimikus on säilinud prof Brückneri poolt viseeritud Rastorgujevi kirjalik töö keisrinna Anna Ivanovna kohta, kus viimase troonile kutsumist on vaadeldud kui isevalitsuse piiramise katset.¹⁴

Pärast ülikooli lõpetamist gradueeritud üliõpilasena 1890. aastal ja talle ajalookandidaadi kraadi omistamist aasta hiljem¹⁵ kavatses Rastorgujev ühtedel andmetel¹⁶ hakata valmistuma eksamiteks vene ajaloo magistri kraadi saamiseks (ka osa oma üliõpilasaegseid avaldusi allkirjastas ta kui *stud. hist. ross.*),¹⁷ tegelikult aga taotles üldajaloo magistri kraadi, sooritades ajavahemikul 1896–97 suulised ja kirjalikud eksamid vana-, kesk- ja uusaja ajaloos, samuti vene ajaloos ja poliitilises ökonomias.¹⁸ Magistrandi toimikus leidub ka prof. O. Waltzi poolt kontrollitud kirjalik töö Mirabeau kohta, mis haakub tema uusaja eksami temaga *Prantsuse revolutsiooni ajaloo allikad*.¹⁹

Magistritöö valmimine aga viibis, sest magistrant teenis samal ajal elatist ülikooli raamatukogus. Tõsisest kavatsusest magistritöö lõpule viia räägib asjaolu, et veel 25. veebruaril 1898 esines üldajaloo magistrant Rastorgujev teaduskonna ees palvega võimaldada talle professori kutseks valmistumiseks stipendiumi, mis võimaldaks jätta maha töö ülikooli raamatukogus. Ta muretses selleks professor Ignatovskilt tõendi oma tervisliku seisundi kohta, mis tunnistati rahuldavaks.²⁰ Lisaks muretses Rastorgujev toetuse professor O. Waltzilt ja erakorraliselt professorilt A. Jassinskilt. Professorite taotluses märgitakse, et prof A. Brückneri, R. Hausmanni ja O. Waltzi käe all on A. Rastorgujev

¹² Tartu ülikooli ajalugu. Lk 160.

¹³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского (бывшего Дерптского) университета за сто лет его существования. Юрьев, 1902. Т. 2. С. 399–401.

¹⁴ EAA. 402-2-19615. L 30–33.

¹⁵ Vastav diplom on välja antud 3. detsembril 1892 (EAA. 402-2-19615. L 41).

¹⁶ Rastorgujevi kiri rektorile palvega võimaldada tööle asuda ülikoolis parajasti vakantsile arhivaari või raamatukoguhoidja abi kohale 25. märtsist 1894 (EAA. 402-5-638. L 199).

¹⁷ EAA. 402-2-19615. L 23, 24, 27.

¹⁸ EAA. 402-1- 22134. L 1–8.

¹⁹ Samas. L 9–10.

²⁰ EAA. 402-1-22134. L 12.

omandanud *soliiised ajaloolased teadmised* ning 1897. aasta jaanuariks edukalt sooritanud kirjalikud ja suulised eksamid üldajaloo magistrikraadi taotlemiseks, kuid, *kuna ta enamuse oma ajast on sunnitud pühen-dama kasinalt tasustatavale tööle ülikooli raamatukogus, on karta, et tema edukalt alustatud ja teadusele kasulik töö ei jõua kuigi kiiresti lõpule.*²¹ See taotlus leidis toetust ka teaduskonna poolt.²²

Need kartused läksid tõepoolest ka täide. Oma osa võis selles mängida asjaolu, et üksteise järel lahkusid Tartust Rastorgujevi õpetajad (R. Hausmann 1897., O. Waltz 1900., A. Brückner oli lahkunud juba 1891. aastal). Ülikooli isikkoosseisu nimestikes aastatest 1898–1902 ja 1916 on A. T. Rastorgujevi teaduskraadiks märgitud ajalookandidaat,²³ aastatel 1903–15 esines ta seal magistrandina,²⁴ üldajaloo magistrandiks tituleerisid teda ka tema kolleegid.²⁵

Rastorgujevi kandidaaditöö teemaks oli *Venemaa osalus Tescheni* [Cieszyni] kongressil (1779) ja *Repnini* roll selles, niisuguse pealkirjaga töö (mille maht oli 277 lk in *Quarto*),²⁶ on autorile 20. oktoobril 1895 ka väljastatud.²⁷ Oskar Lutsu memuaarides A. T. Rastorgujevi magistritöö teemana nimetatud *Paavsti vahetõde Prantsusmaaga Napoleoni sõdade ajal* on ära toodud dialoogi vormis peetud kõneluses ja ei peaks pretendeerima täpsele formuleeringule.²⁸ Eelpool mainitud toetuskirjas professori kutseks valmistumiseks stipendiumi taotlusele 1898. aasta maist kirjeldasid teaduskonna õppejõud A. T. Rastorgujevi magistritöö teemat kui *Venemaale usaldatud Saksamaal kehtiva poliitilise korra garanteerimise tähtsuse küsimus Tescheni kongressil, kus osav diplomaat vürst Repnin dikteeris lepingu tingimusi suurriikidele,*²⁹ mis haakus tema kandidaaditöö teemaga juba täpsemalt. Venemaa ja Saksamaa vaheliste suhete teema säilitas ka 19. sajandi lõpus–20. sajandi alguses päevapoliitilise tähtsuse: kui 18. sajandi lõpus sekkus Venemaa Preisi ja Austria vahelisse võitlusse Saksamaa ühendamise pärast eesmärgiga säilitada poliitiliste jõudude tasakaal Euroopas, siis saja aasta pärast olid Preisi poolt selleks ajaks juba ühendatud Saksamaa ja Venemaa suhted päevakorral seoses ku-

²¹ EAA. 402-1-22134. L 13–13p.

²² EAA. 402-9-539. L 105p.

²³ Личный состав Императорского Юрьевского университета. Юрьев, 1898. С. 8; Личный состав, 1899. С. 8; Личный состав, 1900. С. 8; Личный состав, 1901. С. 8; Личный состав, 1902. С. 8; Личный состав, 1916. С. 10.

²⁴ Личный состав, 1903. С. 8; Личный состав, 1904. С. 9; Личный состав, 1905. С. 9; Личный состав, 1906. С. 9; Личный состав, 1907. С. 9; Личный состав, 1908. С. 9; Личный состав, 1909. С. 9; Личный состав, 1910. С. 9; Личный состав, 1911. С. 9; Личный состав, 1912. С. 9; Личный состав, 1913. С. 10; Личный состав, 1914. С. 11; Личный состав, 1915. С. 10; Личный состав, 1916. С. 10.

²⁵ П. С. Шестериков. Постановка библиотечного дела в университетских и некоторых других библиотеках России. Одесса, 1915. С. 75; EAA. 3469-1-14. L 6p–7.

²⁶ EAA. 402-9-536. L 18p.

²⁷ EAA. 402-2-19615. L 42.

²⁸ Oskar Luts. Mälestusi VIII. 1911–1914. / Mälestused. Kd 3. Tallinn, 1965. Lk 296.

²⁹ EAA. 402-1-22134. L 13.

juneva suurriikide vastasseisuga Esimese maailmasõja eelõhtul. Teema tähtsust ja selle läbiuurimise vajadust kinnitab ka fakt, et selle juurde on pöördutud hiljemgi – veel poole sajandi möödudes, 1950. aastal, kaitsti Moskva Ülikoolis akadeemik J. V. Tarle³⁰ juhendamisel kandidaaditöö teemal *Venemaa poliitika Tescheni kongressil 1778–1779*, mis pidas vastu ajaproovile ja on hiljem ka avaldatud.³¹ Raamatu saatesõnas on autori suureks teeneks märgitud, et erinevalt vana ja uue historiograafia esindajatest rõhutab ta Venemaa osatähtsust Euroopa probleemide lahendamisel.³² Tegelikult, nagu nägime eespool prof Waltzi ja Jassinski hinnangutest, oli niisugune lähenemine A. T. Rastorgujevi tööle omane juba 1898. aastal. Kuna aga töö publitseerimiseni ei jõudnud, ei kajastu see ka vastava teema historiograafias.

Raamatukogust kirjandusteoste kangelaseks

Tartus vahetas Rastorgujev korduvalt elukohta. Üliõpilasena elas ta Kivi tn 5 (1883–84), Riia tn 14 (1884–87), Riia tn 53 (1887. aasta teisel semestril) ja Tiigi tn 37 (1888–90).³³ 1894. aastal on tema elukohana mainitud Veski tn 21.³⁴ Aastate 1898–1910 kohta märgitakse ülikooli isikkoosseisus tema aadressiks Karlova tn 33 (ka Karlova tn 15), 1911–12 Pirogovi tn 15 ja alates 1913. aastast Pargi tn 1.³⁵

Juba õpingute kõrval pidas Rastorgujev koolmeistriametit Tartu koolides. See oli ka põhjuseks, miks viibis tema kandidaaditöö valmimine: just sellele viidates palus ta 1890. aasta detsembris oma töö lõpetamiseks ajapikendust.³⁶ Ka 25. märtsil 1894 rektorile esitatud avalduses palus ta teadustöö jätkamise huvides võimalust asuda tööle ülikoolis parajasti vakantsele arhivaari või raamatukoguhoidja abi kohale,

³⁰ Oli ka Tartu ülikooli ajalooprofessoriks aastatel 1913–18.

³¹ Г. А. Нерсесов. Политика России на Тешенском конгрессе (1778–1779). Москва: Наука, 1988. 247 с.

³² Т. Исламов. Послесловие. / Г. А. Нерсесов. Политика России на Тешенском конгрессе (1778–1779). Москва: Наука, 1988. С. 239.

³³ Personal der Kaiserlichen Universität zu Dorpat, nebst Beilage. 1883. Semester I. Dorpat, [1883]. S. 29; Personal, 1883. Semester II. S. 30; Personal, 1884. Semester I. S. 30; Personal, 1884. Semester II. S. 31; Personal, 1885. Semester I. S. 32; Personal, 1885. Semester II. S. 33; Personal, 1886. Semester I. S. 32; Personal, 1886. Semester II. S. 33; Personal, 1887. Semester I. S. 32; Personal, 1887. Semester II. S. 32; Personal, 1888. Semester I. S. 33; Personal, 1888. Semester II. S. 33; Personal, 1889. Semester I. S. 34; Personal, 1889. Semester II. S. 34; Personal, 1890. Semester I. S. 34.

³⁴ EAA. 402-5-638. L 199–200.

³⁵ EAA. 3469-1-14. L 7; Личный состав, 1898. С. 8; Личный состав, 1899. С. 8; Личный состав, 1900. С. 8; Личный состав, 1901. С. 8; Личный состав, 1902. С. 8; Личный состав, 1903. С. 8; Личный состав, 1904. С. 9; Личный состав, 1905. С. 9; Личный состав, 1906. С. 9; Личный состав, 1907. С. 9; Личный состав, 1908. С. 9; Личный состав, 1909. С. 9; Личный состав, 1910. С. 9; Личный состав, 1911. С. 9; Личный состав, 1912. С. 9; Личный состав, 1913. С. 10; Личный состав, 1914. С. 10; Личный состав, 1915. С. 10; Личный состав, 1916. С. 10.

³⁶ EAA. 402-2-19615. L 37.

märkides, et koolitöö koormus on uurimistööle suureks takistuseks, aimamata, et ka raamatukogutöö kõrvalt tulevikus teadustööle aega napib.³⁷

Kuid just tema pühendumine raamatutele ja raamatukogule sai jäädvustatud Oskar Lutsu jutustustes ja mälestustes. Luts kirjeldas, kuidas ajal, mil ta pärast kihelkonnakooli lõpetamist asus Tartus oma kooliteed jätkama, toodi ta väga suure herra ette, kelle nimi on Aleksander Rastorgujev. [...] Ei või tähendama ta jätta, et see herra tol ajal oli Tartu ülikooli raamatukoguhoidja ehk -juhataja.³⁸ Ja kui me päris harilikule kanamunale värvime veidi silmi, kulme, nina ja suud, veidi vurrusid ja habet sekka ning paneme ümmargused prillid ette, siis saamegi vanahärra Rastorgujevi kuju.³⁹

Kõik algas sellest, et 1899. aasta sügisel kutsus Rastorgujev vaevalt 13-aastase Oskar Lutsu, kellest ta ilmselt üsna meelsasti tegi oma hoolealuse, ülikooli raamatukogu vaatama. Sellest käigust sai noore realisti (Reaalkooli õpilase) esimese õppeaasta meeldejäävamaid ja mõjuvamaid sündmusi, mida ta hiljem mälestustes meenutas järgmiselt: *Küllap ma juba tunnen seda teed sinna üles, Toomemäele. Aga neis suuris ja salapäraseis ruumes julgen hingata vaid niipalju, kui see on hädavajalik. Valgete kujude rida... Siis mõningaid tähtsate meeste portreid, ning edasi ainult riulite mets raamatutega. Et küll maailmas üldse on nii palju raamatuid! Kõnnin kivivarbail härra Rastorgujevi kõrval, ahnelt kuulates tema seletusi. Tunnen end nagu muinasjuturiigis*⁴⁰ Sedasama külaskäiku kasutas Luts juba varem ja hoopis ulatuslikumalt *Suve II osas* (1919), lastes Lestäl viia koolivend Tootsi ülikooli raamatukokku, mille tohutud aarded, saadetud lahke Aleksander Timofejevitši asjalikest seletustest, teevad paljunäinud mõisavalitseja keeletuks. Ja ikka edasi läheb teekond raamatute riigis, isegi Tootsi kõva pea käib pisut ringi, vaadeldes seda raamatute üliküllust; kõiksugu pealkirjad nahkseil kõitel virvendavad silmade ees. Üle pikkade riuliridade heljub ühes vaikusega iseäralik raamatulõhn, mida ei saa võrrelda ühegi tei-

Joonis 1. A. T. Rastorgujev. 19.08.1909 (Tartu Linnamuuseum. TMF. 989:85).

³⁷ EAA. 402-5-638. L 199.

³⁸ 1899. aastal, kui O. Luts esimest korda A. T. Rastorgujeviga kohtus, oli viimase ametiks raamatukoguhoidja abi, raamatukoguhoidjaks sai ta alles 1908. aastal.

³⁹ Oskar Luts. Kuldsete lehtede all. / Mälestused. Kd 2. Tallinn, 1960. Lk 153.

⁴⁰ Samas. Lk 211.

se lõhnaga. Aeg-ajalt puudutab vanahärra mööda minnes õrnalt mõnd vana tuttavat köidet, otsekui silitades vastutulevate laste päid.⁴¹ Küllap on siin Tootsi vaimus- tuses jäädvustatud Lutsu enda kunagised muljed ja tunded.⁴²

Sellest ajast peale kerkib vana sõbra Rastorgujevi kuju tihti O. Lutsu mälestuste veergudele. A. T. Rastorgujev ja raamatukogu olid memuaristi silmis lahutamatud: Rastorgujev on muidugi biblioteegis – sinnagi ei maksa minna segama.⁴³ Kuid mis mul on sellestki kasu, arvab mälestuste autor teinegi kord, kui ta enese sinna on lukustanud ja kinni riivitanud ega kuulegi, kui mõni peaks helistama.⁴⁴ Ja juba kirjanikuna võtab oma kogemuse kokku: Harilikult töötab ta siin ikka paar tundi pärast teisi üksinduses ja vaikuses.⁴⁵

A. T. Rastorgujevi käest sai O. Luts abi ja toetust mitmesuguste kooliprobleemide lahendamisel,⁴⁶ mis veel kord kinnitab Rastorgujevi kooliasjandusega kursis olekut. Ka hiljem jätkusid Lutsu õpetlikud keskustelud onu Rastorgujeviga, muuhulgas sai Luts temalt prantsuse keele konversatsioonitunde.⁴⁷ Just A. T. Rastorgujev oli see, kes soovitas Lutsule minna tööle ladina kööki ja jääda sellele valikule truuks,⁴⁸ määrates sellega paljuskki Lutsu edasist elukäiku. Õpilasaastail uues ametis leidis O. Luts oma vana sõbraga kohtumiseks rohkem aega, aga tunnistas, et ei külasta teda mitte ainult sõpruse pärast, vaid mõnel teiselgi põhjusel. Vanahärral on koduski suur biblioteek ning sellest ma ammutan igasugust lektüüri, nii palju kui süda kutsub; ja kui mõni teos, mille arvab olevat mulle tarviliku, puudub tema isiklikus kogus, siis toob selle Toomemäelt, ülikooli

Joonis 2. "Kõige kohta annab vanahärra lühikese ja asjaliku seletuse." Richard Kaljo illustatsioon O. Lutsu teosele "Suvi" II. (O. Luts. Teosed. Suvi I ja II. Tallinn: ERK, 1954).

⁴¹ O. Luts. Suvi. Lk 294.

⁴² Viimane lõik tsiteeritud M. Kahu ettekandest: M. Kahu. Aleksander Rastorgujev. Keiserliku Jurjevi Ülikooli viimane raamatukoguhoidja-juhataja. Ettekanne TRÜ TR 3. ajaloopäeval 15.05.1985 (Käsikiri TÜR KHO.4-3-1317a). Lk 38–39.

⁴³ O. Luts. Mälestusi. VIII. Lk 389.

⁴⁴ Oskar Luts. Kuningakübar. / Mälestused. Tallinn, 1965. Kd 3. Lk 230.

⁴⁵ O. Luts. Suvi. Lk 292.

⁴⁶ O. Luts. Kuldsete lehtede all. Lk 153–158, 163, 188, 209–210, 303; Oskar Luts. Ladina köök. / Mälestused. Kd 3. Tallinn, 1965. Lk 13–14, 19–20.

⁴⁷ O. Luts. Ladina köök. Lk 102.

⁴⁸ Samas. Lk 20, 22, 47.

raamatukogust. Nii on mul õnn tema juhatusel tutvuda maailmaliteratuuriga peaaegu süstemaatiliselt, millise soodustuse osaliseks ei saa kaugeltki iga minusugune nooruk. Loen Shaekepeare'i, Molier'i, Racin'i (muidugi saksakeelses tõlkes), Goethet, Schillerit, Lessingit ja teisigi välismaa klassikuid. Venelasist olen vaimustatud esijoones muidugi Gogolist, kuid õgin ka Puškinit, Lermontovi ja Tolstoid. Pole mul siis igav unetuil dežuriööl.⁴⁹ Seega on õigustatult väidetud, et A. T. Rastorgujevil oli silmapaistev osa tulevase eesti kirjainiku kirjandusetundmise ja kirjandusliku maitse väljakujunemisel ning mõju kogu tema vaimsele arengule.⁵⁰

Ka aastaid hiljem tegi O. Luts Tartus olles kas külaskäigu *vanale* kullatükile Rastorgujevile, või siis kindlasti mainis, miks nende kohtumine aset ei leidnud. Kirjavahetuses oldi veel sõjaajalgi.⁵¹

Oma mälestustes kirjutas O. Luts Rastorgujevist kui heatahtlikust, äärmiselt tagasihoidlikust, ettevaatlikust ja kokkuhoidlikust inimesest.⁵² Lutsu memuaaride põhjal on tehtud ka järeldus, et Rastorgujev elas küllaltki üksildast elu, mida ilmestasid karmid eluviisid (aastaringised hommikused suplused, tõusmine hommikul kell 3), armastuse ning kohusetundega tehtav töö raamatukogus ja lisaks veel magistriväitekirja kirjutamine.⁵³ Viimase kallal töötades olevat ta olnud liiga nõudlik enese suhtes, annab memuarist edasi A. T. Rastorgujevi enda sõnade kaudu professorite arvamuse.⁵⁴ Need karmid, peaaegu rahmetovlikud eluviisid,⁵⁵ samuti tema demokraatlikud vaated tuletavad meelde, et Rastorgujev saabus Tartusse Kaasani ülikoolist, kus oli tugev narodnikute liikumise mõju.⁵⁶ Tulles kaugelt Venemaalt saksakeelsesesse Tartu ülikooli, omandas ta saksa keele sellisel määral, et valdas seda nagu elupõline sakslane, nagu väitsid oma soovituskirjas tema õppejõud.⁵⁷ Sellesse keelde sisseelamine sai aga hiljem, õppetöö muutmisel venekeelseks, põhjuseks, et ta tembeldati saksameelseks.⁵⁸ Ja Rastorgujev tõmbus tagasi, sest ta oli juba selline arglik ja ettevaatlik inimene.⁵⁹ Seda omadust rõhutas ta ka ise: *Ma kardan võõraid kohti. Kardan, et seal võib minuga midagi juhtuda [...] Ma ei suuda näha rahvamasse ega ägedat liiklemist. [...] Muuseume ja pildigaleriisid muidugi tahaksin näha, kuid enne kui jõuan nendeni, mul ikkagi tuleb tege-*

⁴⁹ O. Luts. Ladina köök. Lk 101–102.

⁵⁰ M. Kahu. Aleksander Rastorgujev. L 38.

⁵¹ Vt nt: Oskar Luts. Kuningakübar. / Mälestused. Kd. 3. Tallinn, 1965. Lk 120, 122–123, 127, 129, 142, 150–151, 230; O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 291–297, 378–381; Oskar Luts. Tagala. / Tagala. Która godzina? Punane kuma. Tallinn, 2000. Lk 10–12, 58

⁵² O. Luts. Ladina köök. Lk 19; O. Luts. Kuningakübar. Lk 230; O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 293–293, 379; O. Luts. Tagala. Lk 10–12.

⁵³ M. Kahu. Aleksander Rastorgujev. L 41–42.

⁵⁴ O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 297.

⁵⁵ Samas. Lk 294, 296, 297.

⁵⁶ Г. Н. Вульфсон, Ф. Ф. Нуреева. Братья по духу. Казань: Издательство Казанского университета, 1989. С. 138–177; В. В. Аристов. Страницы славной истории. Казань: Издательство Казанского университета, 1987. С. 43–51.

⁵⁷ EAA. 402-1-22134. L 13.

⁵⁸ O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 295.

⁵⁹ Samas. Lk 290.

mist raudteega, unetute öödega, rahvaga ja jumal teab millega.⁶⁰ Ka professor Jevgeni Vjatseslavovitš Passeki tütar M. J. Grabar-Passek meenutas veel 1960. aastail Tartus käies, et 1918. aastal – ülikooli evakueerimise ajal – istus Rastorgujev Tartus rongi, võttis pea käte vahele, asetas küünarnukid põlvedele ja ei tõstnud pead Pihkvani – ta olevat kartnud rongisõitu.⁶¹ Ja ometi tegi ta nooruses pika reisi Kaasanist Tartusse. Ka rahu ajal oli ta *nagu üksiklane kunagi, alati relvastatud pealaest jalatallani* ja hoidis revolvrit alati käepärast, mis tegelikult tähendas, et see asus kinninaelutatud kastikeses raamatukapi ülemisel riulil, mille ta sõtta minevale Lutsule ära andis.⁶²

Kirjanduslike memuaaride vormis kirjutatuna (mida autor ise nimetab ka biograafiliseks novelliks⁶³) nõuavad aga mälestustes esitatud andmed mõnikord täpsustamist. See käib nii A. T. Rastorgujevi ametinimetuse kohta eri aegadel kui ka tema teaduskraadi kohta: kord nimetab Luts A. T. Rastorgujevit magistriks,⁶⁴ tahtes rõhutada tema arvamuse autoriteetsust, siis aga räägib venima jäänud magistritöö kirjutamisest.⁶⁵ Võimalik, et autor edastas oma just tolele hetkele omase arusaama, hiljem aga, kui ta asjade seisuga juba lähemalt kursis oli, ei pidanud vajalikuks hakata täiendavaid seletusi jagama.

Raamatukogu kõrvalt jätkas Rastorgujev ka koolmeistritööd, olles Tartu Kooliõpetajate Ühisuse asutajaid⁶⁶ ja õpetades ajalugu selle ühisuse asutatud Kaubanduskoolis.⁶⁷ Arvatavasti just seetõttu leidub Tartu Linnamuuseumis säilitatavas Tartu koolmeistri Georg Kallamise⁶⁸ fotoalbumis kolm A. T. Rastorgujeviga seotud pilti. Kaks neist on Rastorgujevi enda fotoportreed aastast 1909, tehtud Tartus W. Stadeni fotoateljees Kivi tn 3 (joonis 1).

Kolmas on tehtud Krasnojarskis 2. augustil 1908 ja kujutab neljaliikmelist perekonda: eakaid vanemaid, noormeest ja neidu.⁶⁹ Taha on kirjutatud ainult kaks nime: D. Rastorgujev ja G. Rastorgujeva, tekst *sinu ärasõidu 25. juubel (Год 25 юбилея твоего отъезда)* ja daatum – 3. juuli

⁶⁰ O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 379.

⁶¹ Autor on tänulik pr. R. Michelsonile nende andmete vahendamise eest.

⁶² O. Luts. Tagala. Lk 10–12.

⁶³ O. Luts. Punane kuma. Lk 250.

⁶⁴ O. Luts. Kuningakübar. Lk 150.

⁶⁵ O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 296–297, 381. Kord esineb isegi ebatäpsus A. T. Rastorgujevi isanimes, kuigi see tekst on toodud Aleksander Timofejevitši enda kõnes: O. Luts. Mälestusi VIII. Lk 294.

⁶⁶ EAA. 3469-1-14. L 1–58. Selle Ühisuse, nimetatud kord Tartu I Kooliõpetajate Ühisus, kord Tartu Eesti Kooliõpetajate Ühisus, asutajaliikmed olid veel A. I. Anson, J. P. Bart, K. K. Grünberg, G. J. Kallamis ja I. G. Kamar. Aastate 1910–15 Ühisuse protokolliraamatu peaaegu igal lehel kohtab A. T. Rastorgujevi nime.

⁶⁷ EAA. 3469-1-14. L 3, 40, 49; 4406-1-18. L 62.

⁶⁸ Tartu I Kroonu Algkooli õpetaja aastatel 1905–19, Tartu I Kooliõpetajate Ühisuse asutajaid. Tema kohta vt: Tartu Õpetajate Seminar. 1828–1928. Tartu, 1929. Lk 237–238.

⁶⁹ TMF 989:75. Autor on tänulik pr. H. Pulleritsule nende materjalide juurde juhatamise eest.

1883/1908. Märgatav sarnasus lubab oletada, et A. T. Rastorgujev pidas sidemeid ka oma sugulastega, kellega ta 1883. aastal oli hüvasti jätnud.

Biblioteegis

Just kahekümneviiel aastal elatud Tartus sai A. T. Rastorgujevist Tartu Ülikooli Raamatukogu raamatukoguhoidja, kuigi esimesed teated tema tööst ülikooli raamatukogus pärinevad juba 1894. aastast.

19. sajandi lõpus sai ülikool õpperingkonna kuraatorilt loa palgata raamatukokku üks täiendav kirjutaja palgaga 360 rubla aastas.⁷⁰ 1890. aastate algul täitis seda kohta Georg Sabler, keda on nimetatud ka *kolmandaks raamatukoguhoidja mittekoosseisuliseks abiks*.⁷¹ Seoses viimase määramisega ülikooli arhivaariks 1894. aastal sai ajalookandidaat Rastorgujev teada, et vastavalt tema taotlusele 25. märtsist 1894 on ta määratud ülikooli raamatukogu mittekoosseisuliseks kirjutajaks,⁷² kuid, kui Rastorgujev teatas, et tal ei ole võimalik asuda tööle kohe aprilli algusest⁷³ (kas takistuseks võis olla asjaolu, et keset õppeaastat ei saanud ta koolitööd katkestada?), sai selle koha hoopis ajalookandidaat K. K. von Stern, kelle avaldus raamatukogu mittekoosseisulise teenistuja kohale on allkirjastatud 2. aprillil 1894.⁷⁴ Avaldusest selgub, et von Sternil oli lubatud vabatahtlikuna raamatukogus töötada alates 2. veebruarist 1894 tutvumaks kataloogimise ja raamatukogu töökorraldusega, seoses talle tehtud ettepanekuga asuda Kiievi Ülikooli vakantsele raamatukoguhoidja kohale. Aga juba mai lõpus taotles Rastorgujev uuesti mittekoosseisulise raamatukoguhoidja abi kohta.⁷⁵ Nüüd paigutati sellele kohale Herbert Schultz, A. Rastorgujev määrati aga 1. juunist 1894 raamatukogu kirjutajaks.⁷⁶

Raamatukoguhoidja kohale esitas A. T. Rastorgujevi kandidatuuri raamatukogu nõukogu⁷⁷ pärast tema eelkäija Wolfgang Schlüteri 25-aastast ametiaja täitumist ja vallandamist ülikooli nõukogu poolt, millega kaasnesid ka mõned arusaamatused.⁷⁸ Alates 4. aprillist 1908 viidigi senine raamatukoguhoidja abi A. T. Rastorgujev üle raamatukoguhoidja kohale.⁷⁹ Juba mainitud isikkoosseisu järgi on võimalik jälgida Rastorgujevi teenistuskäiku ja tõusu teenistusastmete tabe-

⁷⁰ EAA. 402-5-638. L 124, 125, 141, 154, 168, 172, 180, 186, 187, 189.

⁷¹ Samas. L 186.

⁷² Samas. L 199; TÜR KHO. 4-1-851. L 12.

⁷³ TÜR KHO. 4-1-851. L 13.

⁷⁴ EAA. 402-5-638. L 202-203, 205.

⁷⁵ Samas. L 200.

⁷⁶ Samas. L 215.

⁷⁷ TÜR KHO. 4-1-843. L 59.

⁷⁸ R. Michelson. Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter ehk raamatukogust sada aastat tagasi. // Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 2000. Tartu, 2001. Lk 167-170; TÜR KHO. 4-1-843. L 53.

⁷⁹ EAA. 402-3-1394. L 2; TÜR KHO. 4-1-843. L 61.

Joonis 3. Toomel asunud Tartu Ülikooli Raamatukogu sisevaade (1908?). Esireas paremalt A. T. Rastorgujev, prof A. A. Vassiljev (raamatukogu direktor 1906–09), W. Schlüter (raamatukoguhoidja 1888–1908). EAA. 402-5-2051. L 80.

lis kolleegiuminõuniku (VI aste, mis vastas polkovnikule maaväes) järguni, ühes sellega kaasnenud ordenite omistamisega.⁸⁰

Saanud raamatukoguhoidjaks, päris Rastorgujev oma eelkäijalt raamatukogu segase rahandusliku seisu ja kroonilise eelarvedefitsiidi,⁸¹ mida ta jõudumööda leevendada püüdis,⁸² palju tehnilisi probleeme seoses remontimata, kasvavatele kogudele järjest kitsamaks jäävate ruumidega,⁸³ nende mittevastavusega tulekaitse nõuetele,⁸⁴ uue hoone projekteerimise-ehitamise plaanidega,⁸⁵ mis küll alanud Esimese maailmasõja tõttu jäid teostamata.⁸⁶ Veel sõja ajal kerkis päevakorda (seni remontimata) hoone remont, eriti seetõttu, et seoses evakuatsiooniga oli maja tol hetkel raamatutest peaaegu tühi.⁸⁷ Teoks sai siiski vaid

⁸⁰ Личный состав, 1916. С. 10; M. Kahu. Aleksander Rastorgujev. L 41.

⁸¹ R. Michelson. Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter. Lk 143, 164, 166; R. Michelson. Raamatuost ja raamatuannetus Tartu ülikooli raamatukogus 1865–1917. // Tartu Ülikooli Raamatukogu töid. Tartu, 2000. Kd. 11. Lk 133–135; EAA. 402-5-1591. L 1–27, 31, 62 jt.

⁸² EAA. 402-5-1591. L 72, 81 jt.

⁸³ Samas. L 251–252.

⁸⁴ R. Michelson. Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter. Lk 142; EAA. 402-5-1591. L 99–118.

⁸⁵ R. Michelson. Raamatukoguhoidja Wolfgang Schlüter. Lk 142–143.

⁸⁶ TÜR KHO. 55-1-245.248.

⁸⁷ EAA. 402-5-1591. L 251–252.

elektrivalgustuse sissetoomine.⁸⁸ Raamatukoguhoidjana muretses Rastorgujev oma personali palkade pärast,⁸⁹ viis lõpule juba varem alustatud venekeelsete raamatute trükikataloogi väljaandmise,⁹⁰ likvideerides sellega osaliselt raamatukogule ammu ette heidetud lünga.⁹¹ Kõnealust trükikataloogi jätkati täiendustega,⁹² plaaniti ka ladina šriftis võõrkeelse kirjanduse trükikataloogi avaldamist.⁹³

A. T. Rastorgujevi töödest ja tegemistest raamatukogus räägib ka tema poolt koostatud asjaajamisalane dokumentatsioon. Osadel nendest A. Rastorgujevi käega kirjutatud paberitel seisab raamatukogu direktori või selle asetäitja allkiri⁹⁴, osad aga, juba raamatukoguhoidjana, kirjutab ta ise ka alla.⁹⁵ Need käsitlevad mitmesugust komplekteerimisproblematikat,⁹⁶ kataloogide koostamist, eriti just venekeelse kirjanduse trükikataloogi väljaandmist,⁹⁷ raamatukogu evakueerimist⁹⁸ ja muud raamatukogu tööga seonduvat.⁹⁹

Raskeks katsumuseks oli raamatukogu evakueerimine Esimese maailmasõja ajal. See nõudis kindlasti raamatukoguhoidja suurt tähelepanu ja oli tähtsal kohal tema tegevuses sõja-aastatel, nagu see oli esmatähtis kõikide ülikooli allasutuste jaoks, niipea kui küsimus päevakorda kerkis.¹⁰⁰ Juba 1915. aastal viidi koos teiste ülikooli varadega, mis vahetult õppeprotsessis vajalikud ei olnud, Nižni Novgorodi ka käsikirjad, inkunaablid, gravüürid jne.¹⁰¹ 1916. aastal evakueeriti Permi dissertatsioonide kogu ja kõik raamatud (v.a lugejate käes olevad),

⁸⁸ A. Rastorgujevi käega kirjutatud kiri selle kohta on dateeritud 24.07.1917 (EAA. 402-5-1591. L 290).

⁸⁹ ТҮР КНО. 4-1-843. L 67.

⁹⁰ Каталог русских книг Библиотеки Императорского Юрьевского Университета: С основания университета по 31 декабря 1908 года. Юрьев, 1910. VIII. 653 с.

⁹¹ Е. В. Петухов. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902). Т. 2: в последний период своего существования (1865–1902). СПб., 1906. С. 123.

⁹² Список книг, поступивших в библиотеку Императорского Юрьевского университета с 1 декабря 1911 года. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1913. № 5–8, 11–12. С. 1–112, 1–17; Алфавитный указатель к "Списку книг" библиотеки Императорского Юрьевского университета // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1916. № 10. С. 113–176; 1917. № 3. С. 177–192.

⁹³ [В. Грабарь]. Отчет о состоянии Библиотеки Императорского Юрьевского Университета (1910–1913). [Юрьев], с. а. С. 5.

⁹⁴ EAA. 402-5-638. L 332; 402-5-1591. L 49, 51, 52, 58, 74, 81, 142, 164, 177, 220, 242, 249, 290, 293; 402-5-1862. L 62, 587p; ТҮР КНО, 4-1-843. L 42, 45, 48–50, 53–54, 59.

⁹⁵ EAA. 402-5-1591. L 72, 78, 202, 208, 297; 402-5-1862. L 336.

⁹⁶ Samas. L 51, 72, 81, 142, 164, 242, 293; 402-5-1862. L 62, 336, 587p.

⁹⁷ Samas. L 52–80.

⁹⁸ Samas. L 194, 202, 208.

⁹⁹ Samas. L 49, 58, 177, 220, 249, 297, 290.

¹⁰⁰ EAA. 402-9-595. L 10–11, 23, 34; 402-5-1591. L 194, 202.

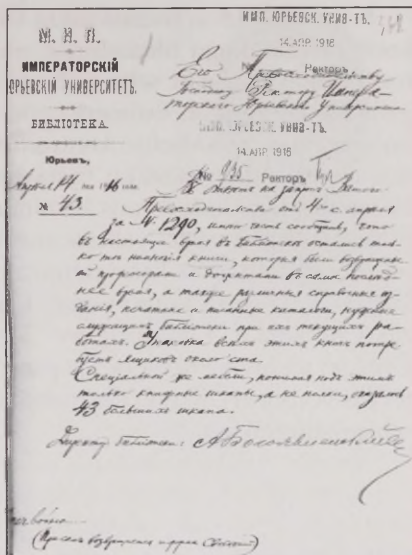
¹⁰¹ Л. К. Эрингсон. Из истории эвакуации Тартуского университета (1915–1918 гг.) // TRÜ Toimetised. Vihik 258. Tartu, 1970. С. 293; EAA. 402-5-1591. L 194, 202, 204, 208.

aga ka teatmeteosed ja kataloogid,¹⁰² viimastest on vähemalt tähestikuline peakataloog sedelitel evakuaatsioonis olnud.¹⁰³

Jätkuvad õppetööd jäid toetama erialakogud, näiteks ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilasraamatukogu.¹⁰⁴ Kuid töö raamatukogus ei katkenud, mida kinnitab ka 30. jaanuaril 1918 ülikoolile esitatud raamatukogu 1917. aasta tegevusaruanne, esitatud nagu seni kombeks just järgmise aasta 30. jaanuaril.¹⁰⁵

Veel kolm päeva enne seda, 27. jaanuaril 1918, andis raamatukogu direktor professor A. D. Bogojavlenski loa paigutada raamatukogu ruumidesse evakuatsiooni ootel pakitud 82 kasti ülikooli töötajate isiklike raamatutega, nende hulgas ka 20 kasti A. T. Rastorgujevi omi,¹⁰⁶ mis hiljem, saksa okupatsiooni tingimustes, tekitas segadust.¹⁰⁷ Pärast Tartu rahu sõlmimist anti 1921. aasta oktoobris A. T. Rastorgujevi isiklikud raamatud üle Tartus viibinud Voroneži Ülikooli esindajale.¹⁰⁸

Joonis 4. Kiri rektorile evakuatsiooniseisu kohta, kirjutatud raamatukoguhoidja A. T. Rastorgujevi, allkirjastatud raamatukogu direktori A. D. Bogojavlenski poolt (EAA. 402-5-1921. L 368).

¹⁰² Л. К. Эрингсон. Из истории эвакуации Тартуского университета С. 298; ЕАА. 402-9-595. L 22–26, 31; 402-5-1921. L 368.

¹⁰³ L. Dubjeva. Kogude avamine kataloogides Tartu Ülikooli Raamatukogus 19. sajandil ja 20. sajandi algul. // Tartu Ülikooli Raamatukogu töid. Tartu, 2000. Vihik 11. Lk 204.

¹⁰⁴ ЕАА. 402-9-595. L 36; Особый протокол заседания Совета Императорского Юрьевского Университета 28 октября 1916 г. по рассмотрению вопросов о перевозке из Нижнего Новгорода в Пермь и сосредоточении в Перми всего эвакуированного имущества Императорского Юрьевского университета и о возвращении эвакуированного имущества из Нижнего Новгорода и Перми в город Юрьев. // Ученые записки Императорского Юрьевского университета. Юрьев, 1916. Т. 10, оф. отд. [2]. С. 4.

¹⁰⁵ ЕАА. 402-4-1524. L 17–18.

¹⁰⁶ ТÜR КНО. 4-1-843. L 159–160.

¹⁰⁷ К. Сент-Илер. К истории Воронежского университета. 1. История последних дней русского Юрьевского университета. // Труды Воронежского государственного университета. Т. 1. Воронеж, 1925. С. 385, 393–394; Kodumaa ülikooli kaitseks. // Postimees. 1918. 5. aprill (23. märts). Nr. 29; Zum Schutz der Heimatuniversität. // Dorpater Zeitung. 1918. 10. Apr. № 36; Seletus. // Postimees. 1918. 16 (3). aprill. Nr 38.

¹⁰⁸ ЕАА. 2100-6-317. L 141, 317, 567. Vrdl ka: ЕАА. 2100-9-3. L 204, 223; 2100-9-9. L 250; 2100-9-60. L 584–585; F. Puksov. Ülikooli Raamatukogu. // Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919–1929. Tartu, 1929. Lk. 307. (E. V. Tartu Ülikooli Toimetised; C 10).

8. juunil 1918. a. toimus saksa vägede poolt okupeeritud Tartus ülikooli raamatukogu üleandmine endiselt ülikooli raamatukogu direktorilt Bogojavlenskilt selle ajutiseks juhatajaks volitatud erakorralisele prof Alexander von Bulmerincqile, mille kohta koostatud protokollis on märgitud, et katselise kontrolli tulemused näitasid kõigi raamatukogu osakondade täieliku vastavust pärast 1915. aasta evakuatsiooni koostatud nimistule,¹⁰⁹ mis kinnitab, et vaatamata sõja- ja revolutsioonaaastate segadustele, valitses raamatukogus kord. Uus evakuatsioon – Voroneži – toimus kahe rongiga, 17. juulil ja 31. augustil 1918. Selle käigus evakueerus kuus raamatukogu töötajat, nende hulgas ka raamatukoguhoidja A. T. Rastorgujev.¹¹⁰ Tema edasine saatus pole päris selge. Ühtedel andmetel ta mõne aja pärast suri,¹¹¹ teistel aga elas ka hiljem ja töötas Voroneži Ülikooli Raamatukogus.¹¹² Kuid see oli siis juba sootuks teine raamatukogu.¹¹³

¹⁰⁹ K. Сент-Илер. К истории Воронежского университета. С. 389–390; М. Ермел. Pole raamatukogu, pole ka ülikooli. Vaade aastasse 1918. // Tartu Ülikooli Raamatukogu aastaraamat 1999. Tartu, 2000. Lk 177.

¹¹⁰ K. Сент-Илер. К истории Воронежского университета. С. 396–397; М. Ермел. Pole raamatukogu, pole ka ülikooli. Lk 177; ЕАА. 402-9-595. L 43, 45.

¹¹¹ O. Luts. Tagala. Lk 12; M. Kahu. Kes oli Aleksander Rastorgujev? // Edasi. 1960. 4. detsember; M. Kahu. Aleksander Rastorgujev. L 43.

¹¹² Autor on tänulik prof S. G. Issakovile nende andmete vahendamise eest.

¹¹³ Рожденный революцией: Документы, воспоминания. Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1988. С. 14–15, 30–31, 121–123; М. Д. Карпачев. Воронежский университет: Начало пути. Воронеж: издательство воронежского университета, 1998. С. 102.

[http://www.lib.vsu.ru/index_2.phtml?id_part=1]. 20.05.2002.

Tartu ülikooli kasvandikud Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena¹

Hain Tankler

Kokku on Tartu ülikooli kasvandike seast tänaseks leitud 107 isikut, kes on tegutsenud Saksamaal korraliste või erakorraliste professoritena, eradotsentide, dotsentide ja lektoritena. Sealsetes kõrgkoolides on õpetanud või õpetamisest osa võtnud ka mitmesugused erialaõpetajad – prosekto rid ja astronoom-vaatlejad, ajutised või asendusõppejõud, keda alljärgnevas käsitluses pole arvesse võetud, nagu ka enam kui kümmet assistenti. Viimaste arv võis tunduvalt suuremgi olla, sest suuremates ülikoolides, eriti Berliinis ja tema kliinikutes tegutses 19. sajandi lõpul üheaegselt väga palju assistente. Mõnikord on assistentide institutsionaalset kuuluvust raske kindlaks teha, sest osa neist kuulusid kliinikute juurde, mis tegutsesid ülikoolide juures suhteliselt autonoomsena, osad assistendid aga võisid kuuluda konkreetse professori või tema erapraksise juurde. Mõnel juhul ei kuulunud assistendid üldse asutuste põhipersonali hulka ja olid kogemuste omandamise huvides nõus isegi tasuta õpetama (*volontäärassistendid*). Ajalooliselt muutlik ja suhteliselt keeruline, teatud mõttes konkureeriv oli Berliini ülikooli ja linna kliinikumi *Charité* vahekord,² ka viimases tegutses akadeemiliste kutsetega isikuid, kes aga ei kuulunud ülikooli õppejõudude hulka. Nii assistendid kui väljaspool ülikoole töötanud akadeemiliste kutsetega inimesed on antud käsitlusest välja jäetud.

Vähemalt 89 kõnealusest 107-st õppejõust töötasid Saksamaa kõrgkoolides professoritena. Nende hulgast leiab nii korralisi kui erakorralisi professoreid ja üksikutel juhtudel harvemesinevate tiit-

¹ Samal teemal vt eriti: **Kaidi Pihla**. *Zöglinge deutscher Herkunft der Universität Tartu (1802–1918) in akademischen Ämtern in Deutschland*. Bakalaureusarbeit. Tartu, 2001. Juhendaja H. Tankler (statistilised kokkuvõtted käesolevas ülevaates on tehtud peamiselt selle töö põhjal); **Hain Tankler**. *Absolventen der Universität Tartu als Hochschullehrer in Deutschland*. / *Historiae scientiarum Baltica. Abstracts of XX Baltic Conference on the History of Science*. Tartu, 2001. S. 23–25 (statistikat selle lühiaartikliga võrreldes on täiendatud); ka: **A. Bernotas**. *Die wissenschaftliche Beziehungen der Tartuer Universität zu höheren Lehranstalten in Deutschland im 19. Jh. und Anfang des 20. Jahrhunderts*. Diplomarbeit. Tartu, 1980 (Juhendajad K. Uustalu, H. Tankler).

² **R. Winau**. *Medizin in Berlin*. Berlin, 1987. S. 136–142.

litega varustatud õppejõude – titulaarprofessor, honoraarprofessor, külalisprofessor, vahetusprofessor (*Austausch-Professor*), komandeeritud professor (*kommandierender Professor*), koosseisuväline professor (*ausserplanmässiger, nichtbeamteteter Professor*). Arvesse on võetud ainult kõrgkoolide professorid ja kõrvale jäetud madalamate astmete koolide õpetajad, kes samuti võisid kanda professoritiitlit.³ Olles põhjalikult läbi vaadanud ja üle kontrollinud mitmed antud teema seisukohalt tähtsad teatmeteosed⁴ ning muud allikad,⁵ võib väita, et professorite hulk ei saa olla palju suurem kui praegu teada.

Tartu õppinud õpetlased ei alustanud tavaliselt kohe professoriametit, vaid tegid läbi akadeemilise teenistuskäigu alates eradotsendist. Ametiredelit pidi võidi edasi liikuda nii ühes kui ka erinevates kõrgkoolides. 26 Tartu ülikooli kasvandikku õpetasid Saksamaa kõrgkoolides loodusteadusi (kõige rohkem oli nende hulgas zoolooge – 9 ja keemikuid – 8), 16 arstiteadust (sh anatoomie – 5 ja farmakolooge – 4). Juriste on nimekirjas 12, teolooge 11, filolooge 10, majandusteadlasi 5 ja ajaloolasi suhteliselt rohkesti – 18 (koos antiikajaloolaste, arheoloogide ja kunstiajaloolastega). Kokku leiab üle 40 erineva kõrgkooli, kus õpetust jagati, sagedamini töötati Berliini (20 juhul), Leipzigi (17), Königsbergi (10), Rostocki (10), Freiburgi (10), Breslau (9), Jena (9) ja Giesseni (8) ülikoolides. Tehnilistest kõrgkoolidest esinevad sagedamini Darmstadt Polütehnikum (3) ja Dresdeni Tehniline Kõrgkool (2). Õpetlased, nagu teadus ise, on olemuselt rahvusvahelised, kõnesolevate isikute akadeemiline tegevus ei kulgenud mitte ainult Saksamaal, üksikutel juhtudel õpetati vaheldumisi ka Venemaa, Läti, Leedu, Poola, Šveitsi, Austria, Itaalia, Lõuna-Aafrika ja Ameerika õppeasutustes. Nagu järgnevast selgub, ei toimunud töökohavahetus mitte alati vabal tahtel ja sõltus ajaloos pöördelistest sündmustest.

Erinevused periooditi on suured. Nii võib täheldada, et 19. sajandi esimesel poolel said Saksamaal õppejõududeks vaid üksikud Tartu ülikooli kasvandikud, neist esimestena bioloog Karl Ernst von Baer Königsbergis (1819) ja filosoof Eduard Erdmann Berliinis (1833). Samal ajal töötas Venemaal 19. sajandi esimesel poolel õppejõududena umbes sada Tartu ülikooli kasvandikku, kellest kolmandik olid meedikud. Teadaolevalt oli see arv kõrge tänu Tartus tegutsenud Professorite Insti-

³ Nt Maximilian Boehm, kelle esitab professorina Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Hrsg. von Wilhelm Lenz. Köln, Wien, 1970. S. 83.

⁴ Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. v. Arnold Hasselblatt, Dorpat, u. Dr. Gustav Otto. Dorpat, 1889; Deutschbaltisches biographisches Lexikon; korporatsioonide nimekirjad, paljud Saksamaa üldised ja piirkondlikud biograafilised leksikonid, sh *Who's who (Wer ist wer)* tüüpi väljaanded.

⁵ G. Otto, A. Hasselblatt. 14000 Immatriculierten Dorpats. Dorpat, 1891; ajaleht Baltische Briefe, osaliselt Baltische Ahnen- und Stammtafeln, eriti Sonderheft 10; G. v. Panzer. Personen und familienkundliche Literatur in baltischen Zeitschriften. 1948–60. Köln, 1970; tundmatu autori umbes 1870. aastal koostatud venekeelne nimekiri, Hamburgi professori C. Hünemörderi valduses olev saksa bioloogide biograafilise leksikoni käsikiri jm.

tuudile (1828–38). Tartu ülikooli enda meditsiiniprofessoritest aastatest 1802–1917 olid vähemalt 40 Tartus hariduse saanud ja 14 neist asusid sellesse ametisse 19. sajandi esimesel poolel.

Tartus õppinud õpetlaste arv hakkas Saksamaa õppeasutustes jõudsalt kasvama 1870. aastate algul. 1878. aastal töötas seal juba vähemalt 20 õppejõudu. Kuni 1920. aastate keskpaigani kõikus nende arv 20–30 vahel, ületades üksikutel aastatel isegi 30 piiri. Seejärel hakkas hulk vähehaaval kahanema ja kasvas uuesti mõnevõrra ajavahemikul 1940–45 tänu Eestist ja Lätist ümberasunutele, kes leidsid tööd peamiselt Poseni (Poznani) ülikoolis. 1960. aastatel tegutsesid Saksamaa ülikoolide õppejõududena veel keemikud Mark v. Stackelberg ja Ernst Kordes (mõlemad Bonnis).

Kasvandike hulgas domineerisid Eesti- ja Liivimaalt pärit isikud, sagedamini on sünnikohaks Riia (20 juhul), Tartu (13) ja Tallinn (4). Mitmed meie huvialustest kuulusid Venemaa-sakslaste hulka (kokku 16 isikut), kellest enamus oli sündinud Peterburis (11). Tartu ülikooli põhilisse teeninduspiirkonda kuulus ka Poola, seal sündisid Ludwig (Ludwik Karol) Teichmann (Teichmann-Stawiarski) (Lublinis) ja Erich Schoenberg (Varssavis). Alfred Sommer sündis Memelis (Klaipeda), Otto Harnack on ainsana sündinud Saksamaal Erlangenis, mis on mõnevõrra juhuslik, sest tema Tartu ülikooli teoloogiaprofessorist isa oli seal mõneks ajaks uue töökoha leidnud. Rahvuselt olid kõik mõne üksiku erandiga sakslased (sh G. Tammann, keda on peetud ilmselt ekslikult eestlaseks,⁶ O. Schmiedeberg oli poolenisti lätlane, L. Teichmann rahvuselt poolakas).

Saanud õppejõuks Saksamaal, jäadi sinna elama tavaliselt kuni elu lõpuni. Ainult vähestel kordadel on surmakohana teada mõni muu riik, omaaegsesse kodukanti jõudsid tagasi Karl Ernst von Baer, Konrad Grass, Theodosius Harnack, Wilhelm Hörschelmann ja Wilhelm Seeler, kes kõik on surnud Tartus ning Carl von Hueck, kes lõpetas oma päevad Tallinnas; Woldemar von Knieriem ja Erwin von Taube surid Riias, Paul Sokolowski Kaunases. Šveitsis lõppes elutee Arthur Amelungil (Montreux), Eduard Dobbertil (Gersau Vierwaldstättersee ääres), Wilhelm Lindgrenil (Bern) ja Gottfried Bulmerincqil (täpne koht pole teada); Leo Bruhnsil Roomas; Julius Grossil Napolis; Jakob parun von Uexküllil Kapri saarel; Johannes (Hans) Töpfferil Porto de Anzios Itaalias; L. Teichmannil Krakovis. Reinhold von Stackelberg ja Leo von Mühlen on surnud keerulistel asjaoludel Moskvas, esimene läks vabasurma, L. v. Mühleni surma põhjusi (1953) pole õnnestunud täpsemalt selgitada, kuid on teada, et repressioonid saatsid teda pärast seda, kui ta oli otsustanud N Liitu ümber asuda.⁷ Ainult kolmel juhul puuduvad

⁶ Gustav Tammanni lapselapse, Baseli ülikooli professori Gustav Andreas Tammanni seisukoht. Gustav Tammanni päritolu dokumenteeritud selgitamine on tema perekonna kätes ja nõuab veel aega, siinkohal on tegemist juhtumiga, kus arhiivandmed võivad uurijad eksiteele viia.

⁷ Leo von zur Mühlen †. Baltische Briefe. 1962. 5 (163). S. 10; Deutschbaltisches biographisches Lexikon. S. 533.

meil andmed isikute surma aja ja koha kohta (Georg von Petersenn, Gustav Michelsen (Michelsson) ja Gustav von Latrobe) ja mõnel juhul vajavad surma kuupäev ja koht täpsustamist.

Tartus olid kõnealused isikud õppinud kõige sagedamini meditsiini (25), teoloogiat (20), juurat (19), keemiat (14) ja ajalugu (14). 17 korral õpiti filosoofiateaduskonnas või filoloogiat. Viiel korral leiame erialana matemaatika, sama paljudel kordadel füüsika, zooloogia ja majanduse, neljal juhul tuleb ette kameralistika (riigiteadus). Teisi erialasid esineb harvemini. Üsna tihti toimus õpingute käigus üleminek ühelt erialalt teisele, kusjuures tuli ette ka kõige ebatavalisemaid kombinatsioone (nt keemia ja ajalugu, keemia ja teoloogia, juura ja filoloogia, meditsiin ja teoloogia, meditsiin ja kameralistika, meditsiin ja filosoofia, mine-ralooogia ja ajalugu jne). Kui jälgida erialatruudust, siis õpitud ala ei jäänud mitte alati hilisemaks tegevusalaks. Nii võis saada teoloogiüli-õpilasest ajaloolane (Ernst Herrmann, Leonid Arbusow jun) või filosoof (E. Erdmann) või isegi nii mitmekülgne õpetlane, kelle eriala polegi võimalik üheselt kindlaks määrata (Adolf von Harnack, kes on täna-päeval tuntud peamiselt teaduse organisaatorina, ehkki tema teeneid on esile tõstetud ka teoloogia ja filosoofia alal). 19. sajandi esimesel poolel oli tavaline, et arstiteaduskond valmistas edukalt ette biolooge või veelgi laiema profiiliga loodusuurijaid. Tuntud orientalist Reinhold parun von Stackelberg õppis Tartus juurat ja võrdlevat grammatikat. Tartus teoloogiat ja keemiat õppinud Percival Stegmann v. Pritzwaldist sai hiljem tõuaretuse spetsialist, samas kameraalteadusi ja teoloogiat õppinud L. Teichmannist kujunes Poolas tuntud anatoom. Tartu üli-koolis polnud võimalik vormistada end kunsti- või muusikaüliõpila-seks, kuid neil erialadel sai ülikoolis kunsti- ja muusikaõpetajate abiga oma andeid arendada, mõnest Tartu ülikooli üliõpilasest said hiljem kunsti- ja muusikaõppejõud.

Keemik Mark von Stackelbergi pole kantud TÜ matrikliraamatusse ja andmed tema lühiajaliste põllumajanduse õpingute kohta Tartu üli-koolis pärinevad kirjandusest.⁸ Mõnedel kordadel, nimelt arstiteaduse üliõpilaste puhul lõpetas õpingud Tartus promoveerumine meditsiini-doktoriks.

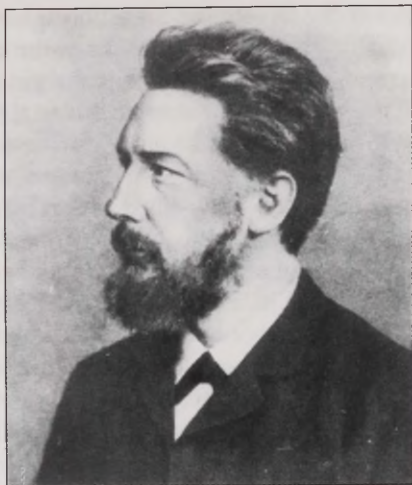
Suurem osa hiljem Saksamaa kõrgkoolide õppejõududena tööta-nuist alustasid oma haridusteed Tartus 19. sajandi teisel poolel, ainult 12 juhul sajandi esimesel poolel. Kõige enam astus Tartu ülikooli tule-vasi Saksamaa õppejõude 1860. (28 isikut), 1870. (21), ja 1880. aastatel (17). Õige sageli täiendati oma teadmisi pärast Tartu perioodi Lääne-Euroopas, tavaliselt mõnes Saksamaa ülikoolis.

Suhteliselt paljudel (33 isikul) kulges osa akadeemilisest karjäärist Tartus, tavaliselt tehti siin õppejõutööga algust, et siis mujale edasi

⁸ J. Heyrovsky. Mark Freiherr von Stackelberg zum 65. Geburtstage. // Zeitschrift für Elektrochemie. Berichte der Bunsengesellschaft für physikalische Chemie. Bd. 65. 1961. Nr. 10. S. 817–818.

minna. Tartus õppinud ja õpetanud isikute hulgast alustasid oma akadeemilist tegevust Saksamaal ainult õigusteadlane Woldemar v. Rohland, klassikaline filoloog W. Hörschmann ja majandusteadlane Wilhelm Stieda, Tartus õppinud anatoom Alfred Sommer jõudis Saksamaal ja Venemaal õpetamise järel lõpuks samuti õppejõuna Tartusse tagasi.

Joonis 1. Wilhelm Ostwald (TÜR KHO. Fo 3413:5b).

Tartust lahkumise põhjused

Tartust lahkuti mitmesugustel põhjustel. Kel oli kujutlusvõimet, taset ja oskusi, unistas ikka

vargsi professorikohast Saksamaal. On kaheldav, et Strassburgis maailmakuulsuse saavutanud farmakoloog Oswald Schmiedeberg või hiljem Berliinis töötanud kirurg Ernst Bergmann (hiljem von) oleks Eestis samale tasemele jõudnud. Sama kehtib kindlasti keemikute Gustav Tammanni (hiljem Göttingenis) ja Wilhelm Ostwaldi kohta (pärast Leipzigi). Kindlasti poleks neil olnud Eestis ka nii laia mõju, õpilaskonda ja populaarsust. E. Bergmann, kes tegutses pärast Tartut algul mõned aastad professorina Würzburgis, on oma Tartust lahkumise puhul peetud kõnes öelnud (1878), et teadus kui inimkonna ühine vara ei tunne mingisuguseid rahvuslikke ja sotsiaalseid raame. Würzburgi ülikoolile läkitatud kirjas väljendas ta end aga hoopis teisiti: *vaatamata kõigile austusavaldustele ja lahkusele, mida ma tunda sain, tahtsin ma siiski vene sidemetest täielikult ja meeleldi vabaks saada.*⁹ Riia Polütehnikumi professorina tegutsenud W. Ostwaldile tähendas ettepanek asuda Leipzigi ülikooli professori kohale sedapalju, et ta vastas 1887. aastal Dresdenist saabunud kutsele järgmiselt: *see oleks nagu allohvitserilt küsimine, kas ta soovib kindraliks saada.*¹⁰

Väikese grupi hilisematest Saksamaa õppejõududest moodustavad need, kel tuli kodumaast ja õppejõuametist loobuda Tartu ülikooli venestamise ajal, peamiselt 1890. aastate esimesel poolel (juristid Carl Bergbohm, Woldemar von Rohland ja Woldemar Engelmann, farmakoloog Carl Gaehtgens) või Esimese maailmasõja aegu (teoloogid Konrad Grass ja Karl Girgensohn, anatoom Hermann Adolphi, ilmselt ka jurist

⁹ A. Buchholtz. Ernst von Bergmann. Leipzig, 1911. S. 389, 395.

¹⁰ M. Brauer. Wilhelm Ostwald "Gute Theorie muss alsbald zur Praxis führen." / Die Grossen Leipziger. 26 Annäherungen. Frankfurt/M., Leipzig, 1996. S. 307.

Alexander (Axel) Freytagh-Loringhoven). Mõned asusid ümber Saksamaale, nähes seal oma tööks paremaid perspektiive, olles juba tunda saanud või aimates kitsendusi tegevuse arendamiseks Venemaal (August Seraphim, Christoph Schwartz, Johannes Haller, Otto Harnack, Julius von Schroeder, ka emeriitprofessor Arthur von Oettingen ja võibolla mõni teinegi). Kõige varasemaks poliitiliseks ohvriks oli paindumatu teisitimõtleja ajaloo professor Carl Schirren, kellest on palju kirjutatud,¹¹ kõige viimaseks H. Adolphi, kelle elu tehti põrguks palju aastaid hiljem. Esimese Maailmasõja puhkedes võttis Venemaal võimust äärmine saksavaenulikkus,¹² 1916. aastal keelati Adolphil viibida sõjategevusega seotud piirkondades, kaks korda deporteeriti ta kaugele Venemaale. Kord õnnestus tema õpilastel professor sealt isegi tagasi tuua, sest ülikool palus tungivalt anda Adolphile võimalus loengute jätkamiseks. Adolphi oli ainus spetsialist õppeprotsessis tähtsas anatoomias ja pidi lugema loeguid ligi 500 esimese ja teise kursuse üliõpilasele. Adolphi kaitseks astus välja ka ülikooli rektor, kuid tsiviilvõimudel oli sõja tingimustes vähe sõnaõigust ja asi anti otsustada Põhjarinde ülemjuhatajale. Adolphil lubati ümber asuda Saksamaale, kuid kõik eelnenud vintsutused murdsid vaikse ja armastusväärse inimese südame ning ta läks 1919 vabaturma.¹³ Kuulajate arv oli ilmne ja tõenäoliselt sihilik liialdus, Adolphi loengud olid tuntud väikese külastajaskonna poolst.¹⁴

Peaegu kõik Tartus professoritena tegutsenud isikud said ka hiljem Saksamaal töötades professoriteks. 1865. aastal loobus tuntud anatoom Carl Kupffer (hiljem von) kohast Tartus, et osa võtta Preisimaa poolt korraldatavast ekspeditsioonist Põhjapoolusele, mis Preisi-Austria sõja puhkemise tõttu toimumata jäi.¹⁵ Kuna tal Tartus enam kohta polnud, tuli tal vahetada oma Tartu professoritool Kieli ülikooli eradotsendi koha vastu, kuid ta kinnitati Kielis professoriks kaks aastat hiljem. Mõnel siiski ei õnnestunud Tartust lahkumise järel Saksamaal kohe akadeemilist kohta leida. Carl Schirren näiteks sai endale professorikoha alles viis aastat pärast Tartu ülikooli teenistusest vabastamist.

¹¹ G. v. Pistohlkors. Zwei ungleiche Repräsentanten der Dorpater Universität in ihrer Blütezeit: Alexander Graf Keyserling und Carl Schirren. / Deutsche Geschichte im Osten Europas. Estland. Hrsg. Gert v. Pistohlkors. Berlin, Siedler Verlag, 1994. S. 377–382; A. Kärssin. Der Konflikt Schirren-Samarin. Deutschbalten zwischen Esten und Russen vom Beginn der Russifizierung bis in die 1860er Jahre. In: Nord-Ost-Archiv. Bd. 4. 1995, H. 2. S. 643–652; M. Salupere. Zwei hochgestellte Estländer in ihrer Haltung zu Samarin und Schirren. // Nord-Ost-Archiv. Bd. 4. 1995. H. 2. S. 653–657 jt.

¹² D. Brandes. Von den Verfolgungen bis zur Deportation. / Deutsche Geschichte im Osten Europas. Rußland. Hrsg. Gerd Stricker. Berlin, Siedler Verlag, 1997. S. 131ff.

¹³ EAA. 402-3-14. L 98, 101, 115–117; 384-1-3285. L 4, 6, 10, 14; A. Sommer. Hermann Adolphi (Nachruf). // Sitzungsberichte d. Naturforscher-Gesellschaft zu Dorpat. 1920. S. 2–3.

¹⁴ Eesti Arst. 1937. 9. Lk 707–708.

¹⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского Университета за сто лет его существования (1802–1902). Юрьев, 1903. Под редакцией Г. В. Левицкого. Т. 2. С. 22.

Teise ja suurema grupi moodustavad need kasvandikud, kel oli seos Tartu ülikooliga ainult üliõpilasena. Tihti keerulisi teid pidi, üle mitmete muude tegevuste leiti endale akadeemiline koht mõnes saksa kõrgkoolis. Ka selle grupi puhul oli Balti kubermangude venestamisel või saksavaenulikkusel oma osa etendada. Sunniviisiline kodumaa mahajätmine polnud tihti kerge ja tulevikult polnud ühel Tartu ülikooli lõpetanud kuigi palju lootust – Saksamaal oli haritlasi üleliiaga ja Tartust tulnud puudus tavaliselt nii laiem tuntus kui vajalikud sidemed. Saksamaale saabunud uusasukatesse suhtuti üldiselt mõistvalt, õnneotsijate hulka neid ei arvatud ja nende saatuse keerdkäike peeti vajalikuks kaaskodanikele selgitada nii juubeliartiklites kui nekroloogides.

Hermann von Holst oli teravalt kritiseerinud Vene valitsust ja pidi Siberisse saatmise hirmus riigist lahkuma. 1867. aastal ilmus ta haigena New-Yorki, ilma töö ja sidemeteta.¹⁶ Sarkastilises toonis on kirjutatud Konstantin Höhlbaumi kohta: *pärast raskeid sisemisi võitlusi tuli ta otsusele, et oma rahvast paremini teenida, pidi ta riigist, kus sündinud oli, lõplikult lahkuma.*¹⁷ Venestamise ajal lahkus Baltikumist Heinrich von Hollander, esimese Vene revolutsiooni ajal hävis tema varandus ja arestiti perekonnale kuuluvad mõisad. Esimese maailmasõja koleduste üleelamine sünnilinnas Riias nõrgestasid teadlast veelgi ja viisid tema elu varsti lõpule.

Nii mõnigi kord tuli ümberasunutel muuta tegutsemisruunda või isegi eriala. Vene keele oskus tuli teinekord kasuks ja mõned teenisid sellega lausa leiba, pühendudes teemadele, mis nõudsid keele valdamist. Näiteks Friedrich Bienemannil ja Harald Cosackil õnnestus keskenduda Ida-Euroopa ajaloole, klassikalise keeli õppinud Ludwig von Marnitz õpetas hiljem Berliini Sõjaakadeemias vene keelt. Joseph Lezius põgenes Venemaalt, kus ta oli Kiievi ülikoolis jõudnud korralise klassikalise filoloogia professori tiitlini. Saksamaal pidi ta ümber spetsialiseeruma vene keele õpetamisele ja tegi seda kolleegide tunnistuste kohaselt edukalt.¹⁸ Mõnedel juhtudel oli Tartus õppinud mittevenelaste vene keel siiski nii perfektne, et nad olid võimelised Tartus alustatud akadeemilist tegevust jätkama Venemaal – füsioloog Friedrich von Krüger ja matemaatik Theodor Molien Tomski ülikoolis ning keemik Reinhard Hollmann Saraatovi ülikoolis. Anatoom A. Sommer leidis professorina teenistust Harkovi ülikoolis ja tuli 1919. aastal Tartusse tagasi. Astronoom Erich Schoenberg jäi edasi tööle Tartusse, et siis uute poliitiliste pöörete käigus üle Helsingi (1920) Saksamaale välja rännata (1925). Neli isikut said õpetamiskogemuse Tartu ülikoolist 1920.–30.

¹⁶ K. Stegmann. Wer war Hermann Eduard von Holst. // Jahrbuch des baltischen Deutschthums. Bd. 10. 1963, S. 82; P. T. Falck. Der Historiker Hermann von Holst. // Baltische Monatschrift. 70. (1910). S. 234.

¹⁷ Ernst Vogt. Höhlbaum, Johann Matthias Konstantin. / Biographisches Jahrbuch und Deutscher Nekrolog (Totenliste). Bd. 10. Berlin, 1907. S. 352.

¹⁸ Chronik der ... Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg ...1931... 1932... Halle, 1933. S. 4.

aastatel ja jätkasid akadeemilist tegevust Saksamaal pärast Eestist välja-rändamist 1939. aastal (filosoof Walther Freymann, teoloog Werner Gruehn ja farmatseut Johannes Stamm, ka sisearst Ernst Masing, kes oli alustanud õpetamist Tartu ülikoolis juba tsariajal).

Kuulsaimad 107-st

Kõige kuulsamad Tartu ülikooli kasvandikud, kes leidsid akadeemilist rakendust Saksamaal, olid ajaloolased Leonid Arbusow jun. ja Ernst Hermann, muinasajaloolane Otto Seeck, kunstiajaloolane Georg Dehio, sanskritoloog Peter v. Bradke, filosoofid E. Erdmann ja N. Hartmann, mitmekülgne A. v. Harnack, anatoom Karl Kupffer, kirurg E. Bergmann, farmakoloog Oswald Schmiedeberg, neuroloog A. v. Strümpell, bioloogid K. E. v. Baer ja J. v. Uexküll, keemikud Wilhelm Ostwald ja Gustav Tammann, füüsik A. v. Oettingen. See valik võinuks mõistagi ka pisut teistsugune olla.

Kuna kõnealuste isikute tegevus toimus osalt Saksamaal, siis peaks Brockhausi entsüklopeedia üks viimaseid väljaandeid andma nende tuntuusest tänapäeval kaunis usaldatava pildi. Selgub, et umbes üks neljandik, st 25 teadlast (väljaselgitatud 107-st) on esindatud selles teatmeteoses omaette artikliga.

Tuntud nimede seas kohtab rohkesti ajaloolasi.¹⁹ Carl Schirreni julge vastuhakk Vene slavofiilide nivelleerimiskatsetele 19. sajandi keskel ja Balti kubermangude venestamisele on teinud temast tänaseni vabadusvõitleja sümboli. Ajaloolasena tegeles Schirren Baltikumi piirkonna ajaloo, uuris Põhjasõja aastaid ja Liivi ordu allakäiku, töötas viljakalt arhiivides ja tõi käibesse rohkesti uudset materjali. Theodor Schiemann oli Schirreni õpilane. Ta tegeles poliitilise ajaloo, uurides muu hulgas ka Nikolai I ajastut Venemaal. Veel üks seos Tartuga pakub huvi, Schiemann tegutses 1918. aastal *Landesuniversiteedi* kuraatorina.²⁰

Antiikajaloolane Otto Seeck on oma põhiteoses antiikmaailma allakäigust²¹ toonud antiikajastu allakäigu ühe peamise põhjusena eliidi mandumise. Professor Johannes Haller tegeles keskaegse kirikuajaloo, eriti paavstluse uurimisega. Leonid Arbusow jun. on kirjutanud ulatuslikke uurimusi Eesti-, Liivi- ja Kuramaal aset leidnud reformat-siooni, Läti Henriku kroonika ja Lätimaa varasema ajaloo kohta.

¹⁹ Järgnev lühike ülevaade teadlaste tegevusest ja teenetest tugineb peamiselt üldisete teatmeteostele (Brockhausi entsüklopeedia, Deutsche biographische Enzyklopädie, Deutschbaltisches biographisches Lexikon, Neue Deutsche Biographie) ja üksikutel juhtudel mõnede teistele allikatele.

²⁰ Sirje Tamul. Landesuniversität Tartus 1918. aastal. // TÜ ajaloo küsimusi. 1997. 29. lk 71.

²¹ *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, 6 mahukat köidet lisadega, ilmusid aastatel 1895–1920.

Georg Dehio pühendas end peamiselt saksa kunsti uurimisele ja kirjeldamisele. Paljud tema ulatuslikud käsitlused²² on veel tänaseni laiemalt kasutusel, niisamuti nagu E. Galli poolt 1935. aastast jätkatud süstemaatiline Saksamaa kunstijuht. Kunstiajaloolase Leo Bruhnsi peamised tööd puudutavad saksa skulptuuri ja arhitektuuri ajalugu gooti ja baroki ajastul. Tema viimase eluperioodi tegevuse kokkuvõtteks kujunes teos *Die Kunst der Stadt Rom*. Adolf von Harnacki vend, kirjandusajaloolane Otto Harnack uuris peamiselt saksa klassitsistlikku kirjandust ja tegi endale nime Goethe-uurijana.

Joonis 2. Carl Schirren (TÜR KHO. Fo 3403:4a).

Tartu ülikooli kasvandike seast leiab kaks tuntud filosoofi, kes kuulusid erinevatesse ajastutesse ja erinesid kardinaalselt ka oma vaadete poolest. E. Erdmann oli üks väheseid Tartu ülikooli kasvandikke, kes valiti Saksamaal professoriks juba 19. sajandi esimesel poolel. Ta konkureeris filosoofiaprofessori kohale ka Tartus (1833), kuid siinne kauaaegne filosoofiaprofessor G. B. Jaesche sai valimistel võidu. Erdmanni näol oli tegemist hegeliaaniga, Jaesche näol aga kantiaaniga ja Tartu ülikooli nõukogule oli kantiaanlus lähemal, mis kindlasti mõjutas valikut.²³ Nicolai Hartmanni loetakse üheks juhtivaks saksa filosoofiks 20. sajandil. Tema arvukatest teostest on esile tõstetud 1923. aastal ilmunud käsitlust tunnetuse metafüüsikast (*Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis*). Ta lähtus esialgu Marburgi uuskantiaanliku koolkonna positsioonidelt ja töötas seejärel välja isikliku suuna filosoofilises mõtlemises.

Tartu ülikoolis õppinud tuntud saksa juristid Carl Bergbohm ja Axel Freytagh-Loringhoven alustasid oma õppejõukarjääri juba Tartus. Bergbohm esindas positivistlikku suunda rahvusvahelises õiguses ja ei tunnistanud Läänes levinud loomuõiguslikku lähenemist. Tema töökspidamiste kohaselt moodustavad rahvusvahelise õiguse baasi ainuüksi rahvusvahelised lepped ja seadused, mis reguleerivad riikidevahelisi

²² *Kirchliche Baukunst des Abendlandes* (7 köidet koos G. v. Bezoldiga 1884–1901); *Denkmale deutschen Bildhauerkunst* (14 köidet, 1905–19); *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler* (5 köidet, 1905–12).

²³ **Rein Ruutsoo.** Kanti filosoofia Tartu ülikoolis XIX saj. esimesel poolel. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1979. 7. Lk 17–26.

suhteid.²⁴ Freytagh-Loringhoven on hilisemal tegevusperioodil Saksa maal ajalukku läinud peamiselt vilka poliitilise tegevuse tõttu kui G. Stresemanni välispoliitika äge vastane.

Adolf von Harnacki kõrval leiab Brockhausi entsüklopeediast veel kolm tuntud saksa teoloog, tema isa Theodosius Harnacki, Karl Girgensohni ja Reinhold Seebergi. Kõik kolm õpetasid ka Tartus. Theodosius Harnack oli 19. sajandil üks konfessionaalse luterluse juhtivaid esindajaid ning astus välja ratsionalismi ja unionismi vastu. Harnack sen. eluloost leiab teistega võrreldes täiesti erakordseid etappe. Alustanud õpetamist Tartu ülikoolis, jätkas ta tööd 13 aasta vältel Erlangeni ülikoolis, et oma viimasel eluperioodil jälle Tartus koolitust jagada. R. Seeberg pani aluse kaasaegsele positivistlikule teoloogiale, sidudes range luterluse kaasaegsete teaduslike tunnetuspõhimõtetega. Seeberg kutsuti Tartust Berliini, et ta tasakaalustaks Adolf von Harnacki seisukohti. Karl Girgensohni peamine töövaldkond oli religioonipsühholoogia, kus ta teenis välja rahvusvahelise tunnustuse.

Tartus õppinud loodusteadlased on läbi aegade ülikoolile palju kuulsust toonud. Kõige tuntum nende hulgas on kahtlemata K. E. v. Baer, kaasaegse embrüoloogia rajaja, kelle tegevusvaldkond oli õige ulatuslik (meditsiin, bioloogia, geograafia, zooloogia, antropoloogia, kranioloogia, meteoroloogia jt. alad) ja teened Venemaa teaduse edendamisel suure tähtsusega. J. parun v. Uexküllil loetakse keskkonnauuringute alustajaks ja võrdleva füsioloogia üheks rajajaks. Wilhelm Ostwald on üks tuntumaid Tartus tegutsenud teadlasi üldse ja mitte ainult sellepärast, et 1909. aastal omistati talle katalüüsialaste tööde eest Nobeli preemia. Koos rootslase Svante Arrheniuse ja hollandlase Jacobus Hendricus van't Hoffiga kuulub ta füüsikalise keemia teerajajate hulka,²⁵ viljakalt töötas ta paljude teiste keemia ja keemiaga külgnevate teemade kallal ning äratas tähelepanu ka filosoofina. Ostwaldi mõju kaasaegsele teadusele oli erakordselt suur. Gustav Tammann on teine maailmakuulus füsikokeemik, kes sai Tartust hariduse ja õpetas samas professorina aastani 1902. Lühikese aja vältel suutis ta muuta Tartu üheks oluliseks heterogeense tasakaalu uurimise keskuseks kogu maailmas. Hiljem sai temast materjalide uurimise spetsialist (metallid, klaas). Täppisteadlastest kuuluvad kõige nimekamate hulka veel matemaatik Erhard Schmidt ja astronoom Karl Hermann Struve. E. Schmidt peamise uurimisvaldkonnana mainitakse integraalvõrrandeid. K. H. Struve pani aluse kaasaegsele teooriale Saturni kaaslaste liikumise kohta. Ta alustas 1911. aastal Potsdami lähedal uue observa-

²⁴ Э. Рахумаа, П. Ярвелейд. Преподавание международного права в Тартуском университете во второй половине XIX и начале XX века. // Tartu ülikooli ajaloo küsimusi. 1979. 7. C. 205–206; Brockhausi entsüklopeedia viimastes väljaandes pole Bergbohmi tegevust mitte kõige täpsemalt iseloomustatud (Marju Lutsu tähelepanujuhtimine).

²⁵ A. Hermann. Wilhelm Ostwald, Svante Arrhenius und van't Hoff: Die Begründer der physikalischen Chemie. // Physikalische Blätter. 1964. 20. S. 524–527.

tooriumi ehitamist, mis alustas tööd 1914. aasta lõpus.

Meedikute teatakse ülemaailmselt kirurg E. Bergmanni, kel oli äärmiselt suur mõju oma aja kirurgia üldisele arengule. Ta tegi palju antiseptika, hiljem aseptika praktikasse juurutamiseks, ja avaldas suurt mõju ajukirurgia arengule. Laiemalt tuntakse kindlasti ka farmakoloog O. Schmiedebergi, anatoomi ja embrüoloogi Karl von Kupfferit, internisti ja neuroloogi Adolf v. Strümpellit ning hügieenik Walter Kikuthit. Schmiedeberg kuulub kõige nimekamate medikute hulka, kes Tartus on õppinud ja õpetanud. Poolenisti läti päritolu teeb temast meie vaatluse all olevatest isikute hulgas omamoodi erandi. Schmiedeberg kujundas farmakoloogiast eksperimentaalse teaduse ja omas hulgaliselt nimekaid õpilasi. Siinkohal ääremärkusena – entsüklopeedia *Britannica* 15. väljaanne ei too farmakoloogiaartikli ajaloolises osas rohkem nimesid kui vaid Schmiedebergi oma, selles soliidses trükiteoses näeb ta kahjuks välja küll *Schmeiderberg*. K. Kupfferi peamised tööd kuuluvad embrüoloogia ja arenguloo valdkonda, arvukalt avaldas ta ka histoloogialaseid uurimusi. C. Reicherti õpilasena jätkas Kupffer geneeetilist uurimissuunda, tuntuse saavutas ta närvisüsteemi histogeneesi uurijana. Kupfferit teatakse kui üht arenguloo võrdleva suuna rajajat, tema järgi on nimetatud maksa tähtrakud ja mõningaid teisi eponüüme. A. v. Strümpell töötas põhiliselt anesteesia, une füsioloogia ja seljaaju süsteemsete haiguste kallal. Walter Kikuth tegeles peamiselt troopikameditsiiniga, parasitoloogiaga, viroloogiaga, kopsutolmustusega, aga ka paljude teiste probleemidega. Uute ravimite kaasavastajana andis ta panuse malaaria-vastasesse võitlusse.

Kõne all olnud teadlaste seos neile hariduse andnud asutusega jäi tavaliselt nõrgaks, neid tuntakse Eestis suhteliselt vähe ja ainult üksikud neist, peamiselt Tartus töötanud õppejõud on pääsenud Tartu ülikooli ajalukku. Mitmete käsitletud teadlaste mõju oli 19. sajandil ja 20. sajandi algupoolel märkimisväärne kogu maailma ulatuses ja nad aitasid kaasa ka teiste Tartus õppinud ja töötanud teadlaste kujunemisele ja erialasele arengule (eriti Oswald Schmiedeberg, K. E. v. Baer, W.

Joonis 3. Oswald Schmiedeberg (TÜR KHO. Fo 1998b).

Ostwald ja E. Bergmann ja T. Harnack). Tartu tähendas neile Saksamaal töötades rohkem kui punkti kaardil ja Tartust tulnud leidsid nende juures eest sõbraliku vastuvõtu ja igakülgse toetuse.

Tartu ülikool Läti teadusajaloos¹

Jānis Stradiņš

19. sajandil oli Tartu ülikool, kus õppetöö kandis saksa ja Lääne-Euroopa vaimu, siin Euroopa äärealal ennenägematu ja Euroopa mastaabis omaette nähtus.² Tartu oli valgusallikaks Ida-Euroopas, võiks isegi öelda – Euraasias, kogu tohutus Vene impeeriumis, uuendustekandjaks ja -vahendajaks läänest itta. Tartu mõju ulatus kaugele Eesti ja Baltikumi piiride taha, ülikool oli Vene impeeriumis tähtsaks uuendusfaktoriks, teatud mõttes – kõrvuti Peterburiga – nende uuenduste ajukeskuseks.

Balti mastaabis oli Tartu ülikool Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kubermangude haritlaskonna ja vaimuelu keskuseks, samal ajal kui Riia – vähemalt Liivimaa jaoks – oli peamine administratiiv- ja kaubanduskeskus. 19. sajandil ja 20. sajandi algul toimus Tartu kui kõrgharidus- ja teaduskeskus nii Eesti kui Läti jaoks. Eesti- ja Lätimaad tänapäevases mõistes tollal muidugi polnud, ajalooliselt tavatseti käsitleda kolme Balti kubermangu kui üht tervikut. Nende kubermangude põhiliseks vaimuelu keskuseks kujunes Tartu ülikool ning kohaliku seltskonna juhtivaks vähemuseks olid baltisakslased. Viimaste mõju kogu Vene impeeriumile ei saa kuidagi võrrelda nende suhtarvuga kogu impeeriumi rahvaarvusse; nad aitasid olulisel määral kaasa Venemaa arengule kuni 1917. aastani.

Teiselt poolt oli Tartu ülikool mitte ainult Eesti rahvuslik-akadeemilise kogukonna hälliks vaid ka Läti akadeemilise haritlaskonna ja meie rahvusliku ärkamise sünnipaigaks. Esimesed Läti meditsiinidoktorid, vaimulikud, farmatseudid, õigusteadlased, filosoofid, keeleteadlased said koolitust Tartus, siin tekkisid ka kaks kõige tähtsamat mõttevoolu 19. sajandi Läti ajaloos – *jaunlatvieši* (Noor-Läti) ja *jaunstrāvnīeki* (Uus Vool). Kuni 1870. aastani olid kõik akadeemilise haridusega lätlased käinud Tartu ülikoolis ning alles hiljem hakkasid nad järjest suuremal määral õppima Peterburis, Moskvas ja Lääne-Euroopas.

¹ Artikkel on aulaloengu lühendatud ja redigeeritud versioon, peetud autori poolt 25. novembril 1997 Tartu Ülikoolis. *Toim.*

² R. v. Engelhardt. Die deutsche Universität Dorpat in ihrer geistesgeschichtlichen Bedeutung. Reval, 1933. 570 S; Tartu Ülikooli ajalugu. I–III, 1632–1982. Tallinn, 1982; История Тартуского Университета, 1632–1982. Ред. К. Сийливаск. Таллин, 1982. 279 с; Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearbeitet von Arnold Hasselblatt und Gustav Otto. Dorpat, 1889. 1007 S.

Tartu ülikooli mõju Lätile on kirjeldanud Gustavs Šaurums (1935),³ samuti Arnis Viksna (1986).⁴ Šaurumsi raamat esitab nimekirja 1387 läti soost üliõpilase kohta, kes õppisid Tartu ülikoolis aastatel 1803–1919. Isiklikult on mul olnud võimalus uurida Tartu ülikooli ajaloo mõnda tahku,⁵ seda põhiliselt *personalia* osas – esimese rektori Georg Friedrich Parroti varasemat teaduslikku uurimistegevust Riias (1795–1801), eriti elektrokeemia ja osmootsete nähtuste alal;⁶ sama David Hieronymus Grindeli, esimese läti päritolu arstiteaduse doktori ja loodusteadlase kohta.⁷ Enamgi veel, olen käsitlenud professor Ivan Kondakovi ja tema õpilaste (Jānis Maizīte, hiljem Läti Ülikooli professor) kohta läti farmaatsiateaduses,⁸ väitlust aastail 1800–01 Jelgava (Mitau) ja Tartu vahel, kummast linnast saab ülikoolilinn⁹ ning eriti Tartu mõju Läti rahvusliku haritlaskonna tekkele, samuti Riia Polütehnilise Instituudi ja Läti Ülikooli arengule.¹⁰ Ülevaade on antud ka intellektuaalsest konkurentsist Tartu, Riia ja Jelgava vahel 17.–19. sajandeil.

³ G. Šaurums. Tērbatas Universitāte, 1632–1932. Rīga, 1932. 214 lpp.

⁴ A. Viksna. Tērbatas Universitāte. Rīga: Zinātne, 1986. 192 lpp.

⁵ J. Stradiņš. Tartu (Tērbatas) universitāte un tās ietekme Latvijā. // Latv. PSR Zinātņu Akademija Vēstis. 1977. 12. 139.–142. lpp; J. Stradiņš. Etīdes par Latvijas zinātņu pagātņi. Rīga: Zinātne, 1982. 395 lpp.

⁶ Läti Riiklikus Ajalooarhiivis Parroti originaalkirjavahetuse, tema-aegse kirjanduse ja materjalide põhjal: Я. Страдинш. Академик Г. Ф. Паррот и его деятельность в Риге. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1968. Т. I. С. 105–124; G. F. Parroti 200-ndale sünniaastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu, 1.–2. juuli 1967. Tartu, 1967. 270 lk; J. Stradiņš, K. E. Arons. Werdegang eines Wissenschaftlers: Georg Friedrich Parrots Tätigkeit in Riga (1795–1801). // Acta Medico-Historica Rigensia. Rīga, 1992. Vol. I (XX). S. 177–199; J. Stradiņš, K. E. Arons. Georg Friedrich Parrots Tätigkeit in Riga (1795–1801). / Königsberg und Riga. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung. Bd. 16. Hrsg. H. Ischreyt. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1995. S. 237–255.

⁷ Я. Страдинш. Давид Гриндель и его научное наследие. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1980. Т. 6. С. 85–104; J. Stradiņš. No Grindeļa līdz mūsdienām. Apceres par farmācijas tradīcijām un jaunu ārstniecības preparātu meklējumiem Latvijā. Rīga: Nordik, 1996. 360 lpp.

⁸ А. Л. Максименко, Я. С. Мусабеков, Я. П. Страдинш. Деятельность И. Л. Кондакова и И. И. Остроумовского в Прибалтике. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1971. Т. 3. С. 109–118; М. В. Шиманска, В. А. Яунсила, Я. П. Страдинш. Профессор Янис Карлович Маизите и его вклад в развитие фармаций в Латвии. // Latv. PSR Zinātņu Akademija Vēstis. 1987. 12. 106.–115. lpp.

⁹ J. Stradiņš, H. Strods. Jelgavas Pētera akadēmija. Rīga: Zinātne, 1975. 319 lpp; Я. Страдинш. Петровская академия (Митавская академическая гимназия); деятельность ее профессоров. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1976. Т. 5. С. 185–216.

¹⁰ Я. Страдинш. “Старый” Рижский Политехнический институт (1862–1919 гг) в контексте истории региональной и мировой науки. // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1991. Т. 8. С. 18–46; К. А. Мартинсон, Х. Р. Маринсон. Рижский Политехнический институт и Эстония (1862–1917). // Из истории естествознания и техники Прибалтики. Рига, 1980. Т. 6. С. 30–44; J. Stradiņš. Augustākā izglītība Baltijā un Latvijas Universitātes priekš vēsture. / Grāmāta: Latvijas Universitāte 75. Rīga, 1994. 13.–14. lpp; J. Stradiņš. Latvijas Universitātes veidošanās, tās devums Latvijai un pasaules zinātnei. // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. 1995. 2. 108.–131. lpp.

Juba *Academia Gustaviana* päevist leidub tõendeid esimese läti soost üliõpilase kohta, kes sai ülikoolidiplomi. See oli Johan Reuters, Riia kunstkäsitöölise poeg. Ta õppis Tartus alates aastast 1650 ja kaitses 1656. aastal teoloogiadoktori väitekirja. Reutersi edasine elukäik on mõnevõrra salapärase ja ebaselge – ta sai ka meditsiinidoktoriks, sooritas alkeemia katseid ja juba aastal 1662, enne Ernst Glücki, tõlkis läti keelde katkendeid piiblist. Viimase kohta on ülevaate andnud Läti filoloog ja kultuuriajaloolane K. Karulis,¹¹ Reutersi kohta leidis Rootsi arhiividest materjale ka läti bibliograaf eksiilis B. Jegers.

Esimeste *Academia Gustaviana* professorite hulgas oli Georg Mancelius (oli ka Tartus rektoriks aastal 1635), kes hiljem pöördus tagasi oma kodusele Kuramaale, sai seal läti keelse kirjanduse teerajajaks, esimeseks lingvistiks ja läti sõnaraamatu toimetajaks; peale selle oli ta ka Kuramaa hertsogite kohtu vaimulik.¹² Teine Tartu professor, seiklusjanuline ajaloolane Friedrich Menius, avaldas trükkis esimese näite läti rahvalaulust – *dainast* – mis sealjuures oli oma sisult erootiline.

1802. aastal, pärast 90-aastast katkestust taasavatud Tartu ülikool omas läti haritlaskonna kujunemisele aga juba tunduvalt suuremat tähtsust. Tartu professorid uurisid Lätimaa loodust, nende juhatusel all viidi läbi uurimistööd matemaatikas, loodusteadustes, arstiteaduses, geodeesias, geoloogias, geograafias, farmaatsiateaduses jne. Rida tulevasi Tartu professoreid pärinesid Lätist ja pidas (sõna otseses mõttes) sidet oma kodumaaga. Ometi olid 19. sajandi esimesel poolel väga vähesed neist etnilised lätlased.¹³ Genealoogiliste uurimuste põhjal võib nimetada nelja – keemik D. H. Grindel, geoloog ja arheoloog Konstantin Grewingk (pärines Krewingi e Krievinshi suguvõsast), zooloog Gustav Flor ja eksperimentaalse farmakoloogia rajaja Oswald Schmiedeberg (Talsi lähedal asuva Laidze metsniku poeg, Ventspilsis voorimehe poja-poeg).¹⁴ Aga isegi need vähesed haritud lätlased olid saksastunud ega võtnud osa lätlaste kultuuriüritustest, mis 19. sajandi esimesel poolel, tõsi küll, olid ka väga tagasihoidlikud.

David Hieronymus Grindel, keemiaprofessor aastail 1804–14, ülikooli rektor 1810–12 ja G. F. Parroti lähedane sõber, pälvis nende esimeste lätlaste hulgas suurimat tähelepanu. Pärast Tartust lahkumist sai ta Riias rohuteadlaseks, kuid mitu aastat hiljem pöördus tagasi Tartusse arstiteadust õppima ja omandas arstidiplomi aastal 1822. See peaks olema ainulaadne juhtum ajaloos, kus endine professor ja rektor saab oma *Alma mater*'i üliõpilaseks ning samal ajal asendab oma kolleegi professor Ferdinand Gieset tema haigestumise korral. Riias toimetas Grindel

¹¹ K. Karulis. Jānis Reuters un viņa tulkojumi. Rīga, 1986. 143 lpp.

¹² J. Kreslinš. *Dominus narrabit in scriptura populorum*. A Study of Early 17th Century Lutheran Teaching on Preaching and the *Lettische lang-gewünschte Postill* of Gregorius Mancelius. Wolfenbütteler Forschungen. Bd. 54. Wiesbaden, 1992. 280 S.

¹³ A. Birkets. Latviešu inteliģence savās cīņās un gaitās. 1.–2. D. Rīga, 1927.

¹⁴ С. П. Пиёла. К генеалогии Е. О. Шмидеберга. // Из истории медицины. Т. 16. Рига, 1986. С. 92–95.

esimest keemia- ja farmaatsia-alast ajakirja Vene impeeriumis *Russisches Jahrbuch für die Chemie und Pharmazie* (1803–10), asutas 1803. aastal Riia Keemia- ja Farmaatsiaseltsi, mis oli samuti esimene Vene impeeriumis,¹⁵ kirjutas mitmeid raamatuid ja tegi teaduslikke avastusi.¹⁶ Taimeliik *Grindelia Robusta* sai tema järgi oma nimetuse, tema nime kannavad ka keemilised ühendid, mis saadi nimetatud taimeliigist, nimelt *grindeli hape*, *grindeli aldehüüd*, *grindelaadid* jne. Üsna hiljuti võeti tema nimi kasutusele Riia suurima keemilise farmaatsia aktsiaseltsi *Grindex* (Grindel+eksperiment) nimetuses. Aastast 1995 annab firma välja *Grindeli medaleid* teaduslike saavutuste eest farmaatsia-alases uurimistöös ja samuti praktilises farmaatsias.

Joonis 1. David Hieronymus Grindel (TÜR KHO. Fo 3395:3b).

Teiste seas on selle medaliga autasustatud ka Tartu Ülikooli kui institutsiooni kunagise rektori mälestuseks (1995). Igal aastal tähistatakse Riias 9. oktoobrit *Grindeli päevana*, mis on ühtlasi farmatseutide päev. 1996. aastal ilmus väljaanne *Alates Grindelist kuni tänapäevani* (360 lk).¹⁷ Niiviisi austatakse Läti esimest loodusteadlast ja üht Keiserliku Tartu Ülikooli rektorit tema sünnilinnas.

D. H. Grindel oli küll üks esimesi läti päritolu Tartu üliõpilasi, kuid mitte kõige esimene – enne teda õppis Tartus **Karl Viljams**, läti vabaklastud pärisori Lugažist (Valka lähedalt). Viimane õppis matemaatikat aastail 1803–09, töötas hiljem mõisavalitsejana ja klaasivabriku direktorina Ukrainas ja Soomes. Viljams kuulus nende üliõpilasesindajate hulka, kes rektor G. F. Parroti järel müürisid kolm telliskivi ülikooli peahoone vundamendi sisse.

Esimene Tartus õppinud läti soost keeleteadlane oli **Juris (Georgs) Bārs**, hiljem arst Kuldigas, kes hakkas arendama uut läti keele ortograafiat, samuti üks esimesi läti kirjamehi – **Juris (Georgs) Neikens**.

¹⁵ Я. Страдинш, Л. Страдина. Рижское фармацевтическое общество – предшественник Латвийского научного общества фармацевтов (осн. 1803. г.). / Фармация. Сборник научных статей Рижского Медицинского института. Рига, 1986. С. 19–25.

¹⁶ Я. Страдинш. Давид Гриндель и его научное наследие; J. Stradiņš. No Grindeļa līdz mūsdienām.

¹⁷ J. Stradiņš. No Grindeļa līdz mūsdienām.

Siiski oli Läti jaoks kaugelt tähtsam see läti üliõpilaste sugupõlv, kes astus Tartu ülikooli imperaator Aleksander II liberaalsete reformide aegu alates 1856. aastast. **Krišjānis Valdemārs, Krišjānis Barons, Juris Alunāns, Jānis Jurjāns** väärivad mainimist kui nn Noor-lätlaste (*jaunlatvieši*) liikumise algatajad. Nad olid balti aadlike privileegide, vananenud agraarsuhete ja rahvusliku rõhumise vastu ning toetasid rahvaharidust, põllumajandusuuendusi, lätlaste majandustegevust, edendasid rahvuslikku kirjandust ja ajakirjandust, keeleteadust, rahvaluule kogumist, rahvusteadusi. Valdemārs ja Alunāns õppisid kameraalteadusi (majandust), Barons – astronoomiat. Hiljem sai Baronsist kuulus *Dainade isa* (lauluisa) ja läti rahvaluuleteaduse rajaja.¹⁸ Valdemārs on tuntud kui rahvusliku ajakirjanduse (asutas ajalehe *Pēterburgas Avīzes*) ja rahvusliku laevanduse rajaja (avas Ainažis ehk Heinastes meremeeste kooli). Sasmaka, tema kodulinn Kurzemes, nimetati tema järgi ümber Valdemārspilsiks. Alunāns pani aluse läti rahvuslikule luule-

kunstile (*Dziesmiņas, latviešu valodai partulkotas*, 1856), täiustas lätikeelse populaarteadusliku kirjanduse toimetajana töötades läti kirjakeelt (kogumik *Seta, daba, pasaule*, 1859–60). Tema soovitude kaudu läksid käibesse sellised uudissõnad nagu *skolotājs* (koolmeister, õpetaja), *veikals* (kauplus), *jātnieks* (ratsanik), *krava* (koorem), *kokvilna* (puuvill), *zemkopība* (põllumajandus). Muuseas, see teravmeelne väljend *Jaunā Latvia* (Noor-Läti), *jaunlatvieši* (noorlätlased) ilmus esmakordselt trüki-sõnas Tartu nädalalehes *Inland* J. Alunānsi luuleraamatu retsensioonis. Balti-saksa vaimulik Gustav Brasche tervitas asjaolu, et luulekogu oli sisse juhutatud Heinrich Heine *Loreley* tõlkega, samas hoiatas ta läti

Joonis 2. Krišjānis Valdemārs (Krišjānis Valdemārs. Lietišķa un privātā sarakste. Rīga, 1997).

¹⁸ K. Arājs. Krišjānis Barons un "Latviju dainas." Rīga: Zinātne, 1984.

lugejaskonda: *Kuid kui on olemas rahvas, kes näeb Noor-Lätit kaljul istuva kauni neiuna, siis tuleb meil neid kõige siiramalt hoiatada sellise Loreley eest, st hoiatas neid oma rahvusliku identiteedi otsimise eest.*

Nagu on tõendanud Hans Kruus,¹⁹ omas Kr. Valdemārs tihedaid sidemeid niisuguste eesti avaliku elu tegelastega nagu Johan Köler ja Karl Robert Jakobson. Meie kahe rahva põhilised rahvusliku taassünni üritused – poliitilised aktsioonid, laulupeod, koolide asutamine, merenduse arendamine – olid hästi kooskõlastatud. Need ei olnud küll otseselt seotud Tartu ülikooliga, toimudes veidi teises kontekstis, kuid see annab tunnistust meie rahvaste ühisest saatusest ja Peterburis tegutsenud Kr. Valdemārsi mõjust ka eesti rahvuslikule liikumisele.

Valdemārsi õpingute ajal Tartus püüdsid läti soost üliõpilased võtta üle meesüliõpilasühingut *Fraternitas Academica Dorpatensis*, mille senioriks Valdemārs oli, kuid ülevõtmine ebaõnnestus ja peagi ühing suleti. Hiljem, aastal 1870, hakati Tartus pidama läti kirjanduse õhtuid, seal oli juhtivaks isikuks Atis Kronvalds, kes töötas Tartu Õpetajate Seminaris ja oli noor-lätlaste silmapaistev ideoloog. Neist kirjandusõhtutest kasvas välja esimene läti üliõpilasühing *Lettonia*, mis asutati Tartus 1882. aastal.²⁰ Selle kirjandusringi esimesed värvid – punane-valge-punane – said hiljem läti rahvuslipu värvideks, samuti nagu Eesti Üliõpilaste Selts andis oma värvid eesti rahvuslipule. Tõsi on, et hiljem võttis *Lettonia* omale teised värvid – roheline-sinine-kuldne, järgides üliõpilasühingute kolme värvi traditsiooni, kuid läti rahvuslipu värvi- de päritolu jääb ometi tõsiasjaks.²¹

Tartu ülikoolist said alguse ka kaks hilisemat läti üliõpilasühingut – aastal 1899 loodud farmatseutide ühing *Lettgallia* ja 1917 tegevust alustanud *Ventonia*.

Vasakpoolsete vaadetega läti soost üliõpilased koondusid omakorda läti üliõpilaste kirjandus- ja teadusühingusse *Litterarisch-wissenschaftliches Verein* ehk *Pīpkalonija* (1888–99). Seda ühingut võib pidada liikumise *Jaunā strāva* (Uus Vool) alguseks läti ühiskonnas, mille kõige silmapaistvamad esindajad – Kārlis Kasparsons, Eduards Veidenbaums, Aleksandrs Dauge, Jānis Jansons-Brauns, Fricis Roziņš-Āzis, Pauls Kalniņš ja tulevane kirurgiaprofessor Jēkabs Alksnis, samuti ka selle ühingu poolt aastail 1891–97 toimetatud ajakiri *Pūrs*²² – on kõik läti kultuuriajaloos hästi tuntud.

Kui reastada kõik teadaolevad 1334 läti soost Tartu ülikooli üliõpilast alates aastast 1802 kuni veebruarini 1918 vastavalt nende erialadele, leiame, et eelistatumad erialad olid arstiteadus (478), teoloogia

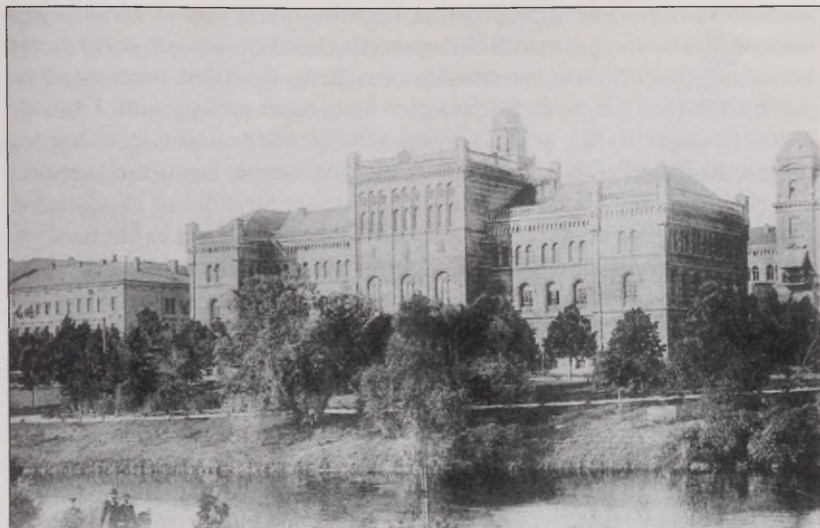
¹⁹ H. Kruus. Beziehungen zwischen den Esten und Letten während der Zeit des völklichen Erwachens. // Latvijas Vēstures institūta žurnāls. 1938. 2 (6). S. 163–188.

²⁰ *Album Lettonorum*, 1870–1882–1930. Rīga, 1930. 170 lpp.

²¹ J. Stradiņš. Trešā atmoda. Raksti Latvijā un par Latviju. Rīga: Zinātne, 1992. 405 lpp.

²² *Pūrs*, darināts un pielocīts ar populāri ziniskiem apcerējumiem 1.–7. sēj. Rīga, 1891–1897.

Joonis 3. Riia Polütehnikum, mis reorganiseeriti 1919. aastal Läti ülikooliks (Album Baltischen Ansichten. S. 1).

(219), farmaatsia (215), õigusteadus (187), millele järgnesid niisugused distsipliinid nagu matemaatika (54), filoloogia (40), majandus ja ajalugu (kummaski 23) jne. 62 lätlaste poolt kaitstud doktori- ja magistridissertatsiooni hulgas oli 44 meditsiini alalt, 12 farmaatsia, 3 filoloogia ja üks mineraloogia, matemaatika ja filosoofia alalt.²³ Ainult üksikud lätlased jätkasid oma akadeemilist karjääri Tartus – läti keele lektor Jēkabs Lautenbachs-Jūsminš, Teichmülleri õpilane filosoofiaprofessor Jēkabs Osis (Jacob Ohse), kunstiajaloolane ja Morgensterni kollektsiooni inspektor Ernests Felsbergs (kellest sai hiljem esimene Läti Ülikooli valitud rektor), kuulus keeleteadlane Jānis Endzelins, dermato-venereoloog Pēteris Sniķers, teoloog Kārlis Kundziņš. Ainult J. Osis omandas professorikutse Tartus, ülejäänud said professoriteks alles pärast Teist maailmasõda (J. Endzelins juba Harkovi Ülikoolis) Riias.

Tartu Veterinaariainstituut väärrib samuti märkimist, nii läti veterinaarkirurgidele hariduseandjana kui ka esimese põlvkonna läti teadlaste kasvatajana (E. Zemmers, K. Helmanis, A. Bertushsh, O. Kalniņš, antikeha *mallein* avastamisel).²⁴ See kõrgkool oli *Alma mater*iks professoritele E. Paukulsile, L. Kundziņšile, aga ka ühele kahtlasele figuurile läti teaduses ja poliitilises ajaloos – professor August Kirchenšteinsile.

Tartu Ülikool ja tema vilistlased etendasid tähtsat osa esimese Läti kõrgkooli rajamisel ja arendamisel. Selleks oli Riia Polütehnikum (hiljem Polütehniline Instituut), mis asutati 1862. aastal. Siinjuures tuleb

²³ A. Viksna. Tērbatas Universitāte.

²⁴ Dārziņš E. Zemmers, Kalniņš, Helmanis. Dzīve un darbi. Ar A. Viksnas papild. 2. izd. Rīga: Zinātne, 1993. 240 lpp.

esimesena nimetada silmapaistvat keemikut Wilhelm Ostwaldi, Riia keemia-alaste traditsioonide alusepanijat. Oma sünnilinnas sai Ostwald keemia õppetooli tänu soovitusele oma Tartu õpetajalt professor Karl Schmidtilt (kes oli pärit Jelgavast).²⁵ Viie aasta jooksul, mil Ostwald töötas Riias (1881–87), tegi ta kõrgetasemelist uurimistööd uues teadusharus – füüsikalises keemias, samuti elektrokeemia, keemilise kineetika ja katalüüsi alal.²⁶ Teadusajaloos on laialdaselt kirjeldatud W. Ostwaldi eluperioodi Saksamaal Leipzgis ja Grossbothenis, Saksamaal on asutatud ka Wilhelm Ostwaldi Ühing (*Wilhelm-Ostwald-Gesellschaft*). Ostwald on ainus teadlane Baltikumist, kes on Nobeli preemia laureaat (1909. aastal uurimistöö eest katalüüsi ja keemilise tasakaalu alal; mõned tema ideed, mis töid talle preemia, on alguse saanud Riia ja isegi Tartu perioodidest). Aastal 2001, kui Riia tähistas oma asutamise 800. aastapäeva, avati teiste kuulsuste seas mälestusmärk ka Wilhelm Ostwaldile.²⁷

Tartust tuli enamus neist füüsika, matemaatika ja põllumajandusteaduste professoreist, kes hiljem pidasid loenguid Riia Polütehnikumis (P. Bohl, H. Pflaum, K. R. Kuppffer, R. Meyer, W. v. Knierim, G. Thoms jt). Nende hulgas väärib erilist esiletõstmist põllumajandusteaduste professor ja Riia Polütehnilise Instituudi direktor W. v. Knierim (kes oli hukkunud Rootsi peaminister O. Palme vanaisa). Tema Tartus kaitstud doktoridissertatsioon lahendas karbamiiditekke probleemi nii loom- kui inimorganismis. Muuseas, 1997. aastal avati Palmede perekonna toetusel Knierimi ja Palme talus – Skangales – Cēsise (Võnnu) lähedal Päästearmee poolt orbude kool, mille õnnistas sisse Rootsi printsess Lilian.

Tuleks ka mainida, et 1910. aastal, pärast kaasaegselt sisustatud haigla avamist Riias, tegid 13 Riia linnanõukogu läti saadikut dr Pēteris Sņķersi mõjul ettepaneku tuua Tartu ülikooli arstiteaduskond üle Riiga või siis asutada Riias Meditsiiniakadeemia.²⁸ Enamus saadikuid seisis

²⁵ W. Ostwald. Lebenslinien. Eine Selbstbiographie. 1. Riga–Dorpat–Riga, 1853–1887. Berlin, 1926. 268 S.

²⁶ Я. Страдинш. Рижский период деятельности Вильгельма Оствальда и становление классической физической химии. // Latv. PSR Zinātnu Akadēmija Vēstis. 1979. 7. C. 33–44; J. Stradiņš. Wilhelm Ostwalds Rigaer Jahre und die Entstehung der klassischen physikalischen Chemie. // Acta Medico-Historica Rigensia. Vol. 3 (22). Riga, 1997. S. 55–70.

²⁷ Mitteilungen der Wilhelm-Ostwalds-Gesellschaft zu Grossbothen e.V. 2002. H. 4.

²⁸ Vai Tērbatas Universitāte pārvietojama. // Dzimtenes Vēstnesis. 1910. 2. (15). febr. N 26; Vai Jurjevas (Tērbatas) universitāte pārvēdama uz Rīgu? // Rīgas Avīze. 1910. 20 martā (2. apr.). N 69; Vel par Tērbatas medicīnas fakultātes jautājumiem. // Rīgas Avīze. 29. martā (10. apr.). N 71; Die Überführung der Dorpater medizinischen Fakultät nach Riga. // Beilage zur "Rigascher Zeitung." 1910. 7 (20). April. N 79; "Rigasche Zeitung" un medicīniska akadēmija Rīgā. // Rīgas Avīze. 1910. 8. (21). apr. N 80; Par medicīniskas akadēmijas dibināšanu Rīgā. // Rīgas Avīze. 1910. 15. (28). apr. N 86; Ein absurder Plan. // Rigasche Zeitung. 1910. 13. (26). April. Nr. 84; Medicīnskā institūta lietā. // Rīgas Avīze. 1910. 14. apr. (7. maijā). N 92; Zur Frage der Überführung der medizinischen Fakultät nach Riga. // Rigasche Zeitung. 1910. 28. April (11. Mai). Nr. 95; Tērbatas Univesitātes Medicīnas fakultātes jautājums. // Rīgas Avīze. 1910. 1. (14). maijā. N 98.

sellele siiski vastu, ühelt poolt toetades Tartu ajaloolisi traditsioone, teisalt ühtlasi kartes, et üliõpilaste tulek Riiga võiks destabiliseerida korda selles suures tööstuslinnas.²⁹ Ajaloost võib leida ka teisi sarnaseid näiteid: Liivimaa superintendent kindral J. Fischer pani ette tuua Tartu ülikool Riiga aastail 1687, 1693 ja hiljemgi, 1703. aastal tehti üks katse Venemaalt lähtuva ohu tõttu, kuid Riia linn lükkas sellised kavatsused alati tagasi.³⁰

Seega, kuni Läti kui iseseisva riigi väljakuulutamiseni mõjutas Tartu ülikool pidevalt läti teadust, kõrgharidust ja kultuuri – siin esitati vaid mõned tähelepanuväärsed ja üldtunnustatud faktid. Loomulikult pole Tartu ainuke Lätile mõju avaldanud ülikoolilinn: 20. sajandi algusest (või isegi 1880. aastatest) pärinesid kõige radikaalsemad mõjud ja isiksused nagu Jānis Rainis, Jānis Čakste, Kārlis Ulmanis jt hoopis teistest hariduskeskustest, kuid Tartu mõju on jäänud siiski määratu suureks.

Veelkord ja siis võibolla viimast korda mõjutas Tartu otseselt kõrghariduse ja teaduse kulgu Lätis aastail 1917–19, rahvusliku Läti Ülikooli rajamise aegu. Pole juhus, et esimese soovitusel asutada Riiga Läti Ülikool oli vastu võtnud Läti õpetajate kongress, mis peeti Tartus Vanemuise teatris juunis 1917.³¹ Algatus tuli muidugi noorte läti haritlaste ringkondadest Moskvast, kuid sellele oli suureks toeks Tartu läti professorite J. Osise, E. Felsbergi jt mõjukus. Tartu vilistlased moodustasid Läti Ülikooli esimeste professuuride tuumiku koos nendega, kes tulid professoriks Sankt-Peterburist, Moskvast, Kaasanist, Harkovist. Mitme teaduskonna õppekoosseis – nagu usuteaduskond, farmaatsiaosakond, osaliselt arstiteaduskond, matemaatika ja loodusteaduste, filoloogia- ja filosoofiateaduskond – komplekteeriti suuresti Tartust saabunutest. Kokku andis Tartu Ülikool Läti Ülikoolile esimese kümnendi jooksul 54 professorit (neist 40 olid läti soost), s.o 28% kõigist professoritest. Nende hulgas olid keeleteadlane J. Endzelins, teoloog ja kirjandusteadlane L. Bērziņš, ajaloolased L. Arbuzov, F. Balodis, meditsiiniprofessorid M. Zīle, J. Ruberts, H. Buduls, J. Alksnis, R. Adelheim, P. Sņķers, farmatseudid J. Kupcis, E. Svirlovskis, J. Maizīte, E. Zariņš, rahvusliku majanduse ekspert K. Balodis, õigusteaduste professorid A. Loeber, P. Mintz, V. Sinaiski, teoloogid K. Kundzinš, V. Maldonis, A. Adamovičs jt, esimene luteri peapiiskop professor T. Grīnbergs, samuti esimene piiskop J. Irbe.³²

²⁹ Selleteemalise diskussiooni kohta vt: J. Stradiņš, Dz. Cēbere. Neuzrakstīta Rīgas augstskolu vēstures lappuse (1910. gada ierosinājums dibināt Medicīnas akadēmiju Rīgā). // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls. 2000. 1. 97–125. lpp.

³⁰ J. Stradiņš, Dz. Cēbere. Zinātnes un augstskolu aizsākumi Rīgā (līdz 19. gs. pirmajai pusei). // Senā Rīga. III. Latvijas vēstures institūta apgāds. Rīga, 2001. 325.–432. lpp.

³¹ Latviešu skolotāju delegātu kongresa darbība un lēmumi Tērbatā, no 8.–13. jūnijam 1917. g. Tērbatā, 1917. 52 lpp.

³² Latvijas Universitāte. 1919–1929. Rīga, 1929. 615 lpp; Latvijas Universitāte divdesmit gados, 1919–1939. 1.–2. d. Rīga, 1939.

Pärast Tartu Ülikooli ja Läti Ülikooli ümbermuutmist rahvuslikeks ülikoolideks, kus õppetöö toimus vastavalt eesti ja läti keeles, on nende teed mõnevõrra lahknenud, säilis vaid nõrk side. Tuleb tõdeda, et suhteliselt hästi toimis üliõpilaskoostöö *SELL* (Soome-Eesti-Läti-Leedu)³³ ja pärast 1935. aastat tehti ka katseid sõlmida Balti haritlaskonna kokkulepe, mille üks algatajaid oli Ants Piip, Tartu Ülikooli rahvusvahelise õiguse professor, Eesti-Läti sõprusühingu esimees. Läti poolelt toetas seda väga innukalt professor Ludvigs Adamovičs, vaimulik-ajaloolane ja endine Läti haridusminister, Tartu Ülikooli vilistlane. Ajavahemikul 1935–40 korraldati mitmeid haritlaskonna koostöö kongresse Kaunas, Tartus, Helsingis, Riias, Tallinnas.³⁴

Sõjajärgsetel aastatel nõukogude okupatsiooni ajal liikusid Tartu Ülikool ja Läti Ülikool mööda erinevaid arenguteid. Tartu Ülikool suutis rohkem säilitada oma kompaktsust kui Läti Ülikool. Näib, et Eestist emigreerus ka vähem professoreid kui Lätist (kust lahkus üle 60% professoreist). Pealegi asub Tartu administratiivkeskusest kaugel ja on seetõttu olnud võibolla autonoomsem, vähem politiseeritud ning erinevalt Lätist, kuhu saadeti rektorid stalinistlikult Venemaalt, täitsid Tartu rektorid Moskva käske ja korraldusi vähem kuulekalt. Tähtsaim faktor, mis kindlustas stabiilsuse ja euroopaliku joone säilimise, seisnes siiski imepärastes vanades ajaloolistes traditsioonides, mida oli raske samastada *kodanliku natsionalismi ilmingutega*, sest need olid seotud möödaniku vene ja maailmateaduse säravate nimedega. Lätis oli nõukogude aastatel teaduse arendamine Läti Teaduste Akadeemias vast veidi edukam, kuna enamus uurijaid oli sunnitud lahkuma ülikoolist akadeemiasse.³⁵ Võrreldes Eestiga oli Lätis tuntavam uurimistöö lahutamine kõrgharidusest. Kahe keskuse olemasolu (Tallinn-Tartu, Vilnius-Kaunas) omas Eestis ja Leedus teatud eeliseid – võimaldades mingilgi määral teaduse detsentraliseerimist ja demokraatia alalhoidmist – võrreldes Lätiga, kus oli praktiliselt ainult üks keskus, Riia.

Ei saa eitada, et nõukogude ülemvõimu aastatel arenes meie ülikoolide vahel teatud koostöö üliõpilasürituste kaudu spordis, kunstis ja muusikas, samuti mõnes teadusvaldkonnas. Esmalt tuleks nimetada fennougriistikat, liivi keele uuringuid, ja keeleteadust, kus valitses suurejooneline professor Paul Ariste koos oma õpilastega, nagu professor E. Vääri Tartus või professorid M. Rudzīte ja T. Karma Riias.³⁶ Farmakoloogia, spordimeditsiin, geoloogia ja geograafia, tahke keha füüsika ja teadusajalugu, milles peeti ühiskonverentse alates 1958. a.,

³³ Suomi, Eesti, Latvija, Lietuva. Hochschulen und Studentenschaften. Tartu, 1930. 184 S.

³⁴ J. Stradiņš, Dz. Cēbere. Establishment of an Intellectual Entente in the Baltic States. / The Baltic States at historical Crossroads. Rīga, 2001. P. 291–314.

³⁵ Suomi, Eesti, Latvija, Lietuva. Hochschulen und Studentenschaften.

³⁶ M. Rudzīte. Mūžībā aizgājis Pauls Ariste. / Latviešu valodas kultūras jautājumi. 26. sēj. Rīga, 1991. 205.–210. lpp.

on valdkonnad, mis samuti väärivad mainimist.³⁷ Teatud koostöö leidis aset orgaanilise ja füüsikalise keemia alal, nimetatagu professoreid Uno ja Viktor Palmi koos oma kolleegidega. Ja loomulikult on Lätis sügavat muljet avaldanud Juri Lotman oma semiootikakoolkonnaga. Sõjajärgse perioodi läti soost vilistlaste hulgas tuleb esile tõsta Anna Ziguret, meie esimest suursaadikut Soomes ja Eestis, literaati ja tõlkijat.

Lõpuks nimetagem dotsent Karl Abenit, kes oli viimane läti keele õpetaja Tartu Ülikoolis kuni pensionilejäämiseni 1961. aastal ja kes koostas sõnaraamatuid ning oli läti kirjanduse tunnustatud tõlkija – tõlkinud R. Blaumanise, J. Poruksi, A. Upitsa, A. Brigadere, J. Rainise, vendade Kaudzīte jt teoseid.³⁸

Ulatuslikum koostöö professorite ja üliõpilaste vahel, rõhumise vastu suunatud ühtsustunne, mis kulmineerus koos kuulsa Balti ketiga 1989. aastal on nüüdseks ilmselt taandunud. Me oleme vabad, kuid oleme eraldi ja hoiame teineteisel silma peal, ilma sallimatuse ja kadeduseta, kuid siiski ettevaatlikult. Pärast meie riikide taasiseseisvumist on traditsioonilised sidemed katkenud, uued aga tekivad aeglaselt ja sootuks uuel pinnal. Siinkohal mainitagu Tartu Ülikooli päevi Lätis (novembris 1997), mis kahjuks jäid ilma vajaliku avalikkuse tähelepanuta või humanitaar- ja sotsiaalteaduste Balti uuringute ühisprogrammi BALTHONIKA kolme Balti riigi teaduste akadeemiate koostöö raames, aga ka Balti rahvaste bioloogilise ajaloo uurimise programmi, mille esitas professor Richard VILLEMS (väga huvitav programm mõningate tundlike küsimustega). Märgitagu koostööd Eesti Üliõpilaste Seltsi ja vanima läti akadeemilise üliõpilasringi *Austrums* vahel (mille asutas esimene Läti president Jānis Čakste) ja mitmeid muid positiivseid arenguid.

Kui vaadelda Eesti praegusi saavutusi ajaloolises perspektiivis ja otsida nende põhjusi, tuleb tunnistada erinevust mentaliteedis, tuntavat Skandinaavia ja Soome mõju (võrdluses Lätiga, kus tugevamad on olnud Poola mõjutused), kuid, *last but not least*, tuleb tunnistada Tartu Ülikooli mõju. Paiknemine Tartu Ülikooli intellektuaalses areaalis on rikastanud arenevat eesti rahvust võibolla enamgi veel kui läti rahvust ja see on rikkus, mida tuleb Eestis hoida.

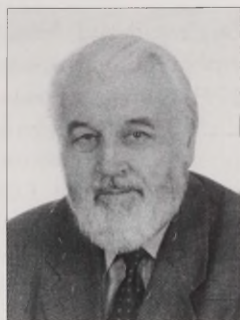
Suurel määral on meie tulevikunägemus Euroopast seotud intellekti arenguga, teadusel ja tehnoloogial põhineva tootmisega, hästi ettevalmistatud mõtleivate isiksustega, aga mitte transiidi, tooraine väljaveo või tõusikliku äritegevusega. Selles mõttes võime ettepoole vaadates näha konkurentsi, mis samal ajal peaks olema ka partnerlus, kolme Balti rahva ühtsus.

³⁷ К. Г. Васильев, Я. Страдинш, В. В. Калнин, У. В. Палм. Аннотированный список конференций историков науки Прибалтики (1958–1985). Тарту, 1986. 138 с.

³⁸ K. Abens. Draudzība mūža garumā. Rīga, 1984. 175 lpp; K. Aben. Läti keele ja kirjanduse õpetamine Tartu Ülikoolis 1803–1918. // TRU Toimetised. 1957. 51. Lk 15–34.

Tuleb meeles pidada, et oma hiilgeaegadel pole Tartu Ülikool koolitanud mitte ainult eestlasi, vaid ka läti haritlaskonna esimene põlvkond sai hariduse Tartus – siin algab ka nende *curriculum vitae*.

Ukraina üliõpilased ja üliõpilasorganisatsioonid Tartu ülikoolis 19. sajandil ja 20. sajandi algul

Sergei Issakov

Tartu ülikoolis õppisid 19. sajandil–20. sajandi algul mitmete Vene impeeriumi rahvaste esindajad. Paljudest ülikooli kasvandikest said hiljem silmapaistvad tegelased oma rahvuskultuuri põllul.¹ Just Tartus kujunes nende maailmavaade, sageli algas ka loominguine tegevus. Tänu ülikoolile sai Tartust rea rahvuskultuuride oluline keskus, kus tegutsesid rahvuslikud üliõpilasühendused, mis muuhulgas arendasid laialdast kultuurilis-valgustuslikku tegevust ja andsid kohalikele võimaluse tutvuda oma kultuuriga. Keiserlikus Tartu Ülikoolis õppis ka küllalt palju ukrainlasi, kellest võrsusid väljapaistvad teadlased, kirjanikud, ühiskonna-, kultuuri- ja poliitikategelased.

Enne 1880.–90. aastaid õppisid Tartus vaid üksikud ukrainlased ja muidugi ei saanud veel juttugi olla ukraina üliõpilasühendustest. Alles pärast ülikooli üleviimist vene õppekeelele 1893. aastal suurenes ukraina rahvusest üliõpilaste arv ja sai võimalikuks rahvustunnuse järgi rajatud ukraina organisatsioonide loomine, mille kaudu püüti ka tartlastele tutvustada oma rahvuskultuuri.

Esimesed ukraina päritolu üliõpilased Tartu ülikoolis

Nähtavasti oli esimeseks ukrainlaseks TÜ seinte vahel **Ivan Semjonovitš Orlai** (1770 või 1771–1829).² Ta polnud küll üliõpilane, kuid kaitses Tartus oma doktoriväitekirja. Orlai oli pärit Taga-Karpaatiast,

¹ Vt selle kohta: **Sergei Issakov**. Tartu Ülikooli osa Venemaa rahvaste kultuuriloos. // Tartu Ülikooli ajalugu. II. Tallinn, 1982. Lk 375–389; vt ka: **Sergei Issakov**. Valgevene üliõpilased Tartu Ülikoolis ja nende osa Valgevene kultuuris ja teaduses. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1994. 10. Lk 27–32.

² Ivan Orlai kohta vt: Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. Изд. 2-е. СПб., 1881. С. 189–205; **Ив. Кубасов**. Орлай. / Русский биографический словарь. Том «Обезьянинов-Очкин». СПб., 1905. С. 309–312; **Д. Иофанов**. Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы. Киев, 1951. С. 267–273; **М. Андрух**. И. С. Орлай – доктор медицины Тартуского университета (Из истории медицинских связей Закарпатья с Прибалтикой). / Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике. Май 1968 г. Вильнюс, 1968. С. 3–5.

õppinud Lvivi, Pesti (tulevases Budapesti) ja Viini ülikoolides erinevaid aineid matemaatikast ja loodusteadusest filosoofia ja antiikkeelteni. 1791. aastal saabus ta Venemaale, lõpetas Peterburi Kirurgilise Arstiteaduse õppeasutuse (tulevase akadeemia) ja asus tööle arstina, sai isegi õuekirurgi nimetuse, jätkates ühtlasi ka teadustegevust. 1806. aastal omistati Orlaile Königsbergi ülikoolis filosoofiadoktori kraad ning sama aasta oktoobris kaitses ta Tartu ülikoolis meditsiinidoktori kraadi väitekirjaga *Õpetus looduse tervistavast jõust, selle ajalugu, sisu ja nõuded sellele*. Väitekirja käsitleb keskkonna rolli ja tähendust inimorganismi elutegevuses. Selles vaadeldakse taolisi probleeme nagu organismi liikumapanevad jõud, haiguste päritolu, looduse ravijõud jne. Pärast seda sai I. Orlai Kirurgilise Arstiteaduse Akadeemia õpetatud sekretäriks ning ainsa Venemaa meditsiiniajakirja³ toimetajaks. 1821. aastal määrati I. Orlai Nežini Kõrgemate Teaduste Gümnaasiumi direktoriks, kus tema õpilaseks oli ka Nikolai Gogol. 1826. aastal sai Orlaist Odessa Richelieu lütseumi juhataja. Ta on kirjutanud teoseid Ukraina ajaloo alalt, pidanud kirjavahetust Goethega, olnud paljude Venemaa ja välismaa teadusseltside liige.

1829–31 õppis TÜ õigusteaduskonnas Kiievis sündinud **Nikolai Vassiljevits Zakrevski** (1805–71), omaaegne tuntud ajaloolane, folklorist ja etnograaf, kelle elukäik on Eestiga tihedalt seotud.⁴ Majanduslike raskuste tõttu lahkus Zakrevski 1831. aastal ülikoolist ja hakkas vene keele õpetajaks Paide kreiskoolis. 1834. aastal viidi ta üle Tallinna gümnaasiumi vene keele, ajaloo ja geograafia õpetajaks. Sellest ametist läks ta 1847. aastal erru, kuid jäi elama Tallinna. Kogu vaba aja pühendas Zakrevski oma sünnilinna Kiievi ajaloo uurimisele. 1836. aastal ilmus Tallinnas esimene variant tema teosest *Ülevaade Kiievi linna ajaloost*.⁵ Autor jätkas tööd teose kallal, kulutas kõik oma napid vahendid Kiievist, Peterburist ja Moskvast Ukraina pealinna käsitlevate trükiste ja käsikirjade tellimisele ja omandamisele. 1858. aastal, pärast mitmeid vintsutusi ilmus Moskvast tema teose uus, võrratult täiuslikum variant *Kiievi linna kroonika ja kirjeldus*⁶ ja 1868. aastal ka raamatu teine trükk. Tollal oli see parim Kiievi ajalugu.

Samaaegselt tegeles Zakrevski ukraina rahvaluule kogumise ja ukraina keele uurimisega. Selle töö võttis kokku omapärane ukraina rahvalaulude, vanasõnade, kõnekäändude, mõistatuste jne krestomaatia ning ühtlasi ukraina idioomide leksikoni, mis ilmus 1860. aastal Moskvast.⁷ Sellest raamatust sai silmapaistev tähis ukraina folkloristikas.

³ *Всеобщий журнал медицинской науки.*

⁴ Tema kohta vt: **Д. И. Эварницкий.** К биографии малороссийского этнографа Н. В. Закревского (1805–1871). // Исторический вестник. 1911. Т. СХХIV. Апрель. С. 211–217.

⁵ Очерк истории города Киева, составленный Николаем Закревским. Ревель, 1836.

⁶ Летопись и описание города Киева, составил Николай Закревский. 2. ч. М., 1858.

⁷ **Николай Закревский.** Старосветский бандуриста. Кн. 1–3. М., 1860.

Tartu aastad etendasid otsustavat osa **Nikolai Ivanovič Gulaki** (1821–99), väljapaistva ukraina ühiskonnategelase, õpetlase ja pedagoogi demokraatliku maailmavaate kujunemisel.⁸ Alates 1834. aastast õppis ta erinevates Tartu erakoolides, sh C. E. Raupachi erapansionis (1837–38). Aastatel 1838–43 oli N. Gulak TÜ õigusteaduskonna üliõpilane, kus tema õpetajateks olid K. E. Otto, E. Osenbrüggen, E. G. Bröcker. Üliõpilasaastail kuulus Gulak illegaalsesse poola üliõpilaste ringi, mis mõjutas tema radikaalsete vaadete kujunemist. Juunis 1844 pälvis Gulak õigusteaduste kandidaadi kraadi prantsuse, preisi, austria ja vene võõrasteõiguse võrdlevat analüüsi käsitleva töö eest.⁹ 1845–47 teenis N. Gulak Kiievi kindralkubernerite kantseleis ja kirjutas magistriväitekirja slaavlaste-pomoraanide õiguskorrast, millega ta oli algust teinud juba Tartus, kus plaanis seda ka kaitsta. Detsembris-jaanuaris 1845–46 asutas N. Gulak koos Nikolai Kostomarovi ja Vassili Belozerskiga Ukrainas laialdase salaorganisatsiooni – Kyrillose-Methodiose Vendlusliidu – ja asus selle vasakradikaalse tiiva etteotsa. Liit astus välja isevalitsuse ja pärisorjuse vastu ja kõigi slaavi rahvaste ühendamise eest demokraatliku vabariigi vormis.¹⁰ 1847. aastal said võimud organisatsiooni jälile. N. Gulak arreteeriti, ta veetis kolm aastat Schlüsselburgi kindluses, seejärel oli asumisel Permis. Pärast asumiselt vabastamist 1856. aastal töötas ta pedagoogina Odessas, Kertšis, Stavropolis, Kutaisis ja Tbilisis.

N. Gulak on kirjutanud mitmeid õigusteaduse, ajaloo, matemaatika, filosoofia ja filoloogia alaseid töid. Matemaatikas tunnistas ta Lobatševski uue geomeetria printsiipe ja esitas rea tulevasele relatiivsusteooriale lähedasi ideid, sealhulgas ruumi neljanda mõõtme idee (*Neljast mõõtnest geomeetrias*). Tema sulest ilmusid tööd Taga-Kaukaasia keskaegsest kirjandusest, samuti jõudis ta tegelda gruusia, aserbaidžani ja pärsia autorite teoste vene ja ukraina keelde tõlkimisega.

Samuti TÜ kasvandik oli **Aleksandr Nikolajevič Poll** (1832–90), Krivoi Rogi maagimaardlate tööstusliku kaevandamise pioneer, arheoloog, ühiskonnategelane, ülekeeva energiaga mitmekülgsest andekas inimene.¹¹ Tema vanaisa, major I. Poll, pärines Saaremaa baltisaksa perekonnast, astus vene sõjaväeteenistusse, sai autasuks maavaldu-

⁸ Tema kohta vt: В. Семевский. Николай Иванович Гулак. / Галерея шлиссельбургских узников. Ч. 1. СПб., 1907. С. 37–55; С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX–начале XX века. Таллин, 1969. С. 14–18; Г. И. Марахов. С верою в будущее. Революционный демократ Н. И. Гулак. Киев, 1989.

⁹ Versuch einer Darstellung des Fremdenrechts nach französischen, preussischen, österreichischen und russischen Rechts.

¹⁰ Vt: Кирилло-Методиевское общество. Т. 1–3. Киев, 1990; П. А. Зайончковский. Кирилло-Методиевское общество (1846–1847). [М.], 1959.

¹¹ Tema kohta: А. Синявский. Александр Николаевич Поля. Екатеринослав, 1905; Н. О. Вертоградов. Памяти А. Н. Поля. Екатеринослав, 1910; Г. Н. Романченко. Александр Николаевич Поля. // Труды Института истории естествознания и техники. Т. 33. М., 1960. С. 201–210.

se Jekaterinoslavi kubermangus, abiellus ukrainlannaga ja ajapikku Pollide suguvõsa ukrainiseerus. A. Polli isa oli abielus ukraina hetmani Pavel Polubotoki lapselapsega ning Aleksandr kuulis lapsest peale pajatusi kasakatest ning Ukraina kuulsusrikkast ajaloost. 1850. aastal, pärast Poltaava gümnaasiumi lõpetamist asus A. Poll Tüü õigusteaduskonnas õppima diplomaatiateadusi. Ta lõpetas ülikooli 1854. aastal üsna eksootilisele teemale pühendatud kandidaaditööga – see oli ajalooline ülevaade katsetest avada Jaapan rahvusvahelisele suhtlemisele.¹² See kinnitab noore ülikoolilõpetaja erakordselt laia huvivisääri ja tema entsüklopeedilisi teadmisi.

Kodumaale pöördunud, pühendus A. Poll kodukubermangu arheoloogia uurimisele, viis läbi iidsete matmispaikade arheoloogilisi kaevamisi ja kogus rikkaliku kollektsiooni, mis hiljem sai aluseks 1905. aastal avatud Polli-nimelisele muuseumile Jekaterinoslavis (praegu Dnepropetrovski ajaloo ja koduloomuuseum). Oma arheoloogiaekspeditsioonide käigus avastas A. Poll Krivoi Rogi lähistel ülikallikud rauamaagi maardlad ja pühendas oma järelejäänud elu selle leiukoha kasutusele võtmisele ning rauamaagi kaevandamise organiseerimisele. Krivoi Rogi basseini sai hiljem peamiseks rauamaagi kaevandamise kohaks Nõukogude Liidus ja on seda tänapäevani Ukrainas. A. Poll oli ka aktiivne ühiskonnategelane, kes kulutas palju vaeva ja vara rahva-hariduse arendamisele kodumaal.

1860–61 õppis Tüü õigusteaduskonnas lühikest aega **Aleksandr Amfianovitš Tištšinski** (1835–96), kes nooruses oli Ukraina revolutsiooniliikumise aktiivne tegelane, hiljem aga väljapaistev ühiskonnategelane.¹³ A. Tištšinski heideti revolutsioonilises salaorganisatsioonis osalemise pärast esmalt välja Harkovi, seejärel Kiievi ülikoolist. Koos võitluskaaslase A. Lebedeviga sai ta loa astuda Tartu ülikooli, kus noormehed rajasid kohe väikese illegaalse üliõpilasringi,¹⁴ mis astus võitlusse oma õiguste eest kõikvõimsate korporatsioonidega. Organiseeriti oma üliõpilaskassa ja üldkasutatav raamatukogu. Viimasesse telliti pea kõiki vene demokraatlikke väljaandeid. Tištšinski ja Lebedev hakkasid õpetajateks nii eesti kui vene rahvusest tüdrukutele mõeldud tasuta tütarlastekoolis. Nende illegaalne tegevus äratas ülikooli juhtkonna tähelepanu, ning 1861. aasta augustis heideti mõlemad ülikoolist välja. A. Tištšinski siirdus kodumaale Tšernigovi kubermangu, kus hakkas õpetajaks, uuendas seal revolutsioonilise tegevuse kuulsas salaorganisatsioonis *Zemlja i Volja*, võttis osa progressiivse ajalehe *Tšernigovski Listok* väljaandmisest. Hiljem sai temast silmapaistev semstvotege-lane, Tšernigovi kreisi semstvovalitsuse esimees. Sellel ametikohal tegi ta ära

¹² EAA. 402-2-19140. L 18–44.

¹³ Tema kohta: Б. Грінченко. Олександр Тишинський. // Зоря. 1896. Ч. 17. С. 338–340.

¹⁴ Selle ringi kohta: П. С. Рейфман. К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манасеина (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века). // Ученые записки ТГУ. Вып. 78. 1959. С. 144–171.

tähelepanuväärse töö rahvahariduse ja tervishoiu arendamiseks ning toetas aktiivselt emakeelset ukraina kultuuri.

1879. aasta augustist 1881. aasta oktoobrini oli TÜ arstiteaduskonna üliõpilaseks **Cesar Bilõlovski** (1859–1938),¹⁵ tulevane ukraina luuletaja, populaarsete laulutekstide autor.

1868–73 oli vene keele ja slavistika professoriks **Aleksandr Aleksandrovitš Kotljarevski** (1837–81), väljapaistev slavist, esimene ukrainlane TÜ professoritoolil. Kuid ukraina rahvusest professorite teadusliku ja õppetegevuse analüüs Tartu ülikoolis on juba omaette teema, mis ei mahu käesoleva ülevaate raamidesse.

Üksikud ukraina üliõpilased legaalses ja illegaalses ühenduses

1880.–90. aastate alguses suurenes TÜ-s nii ukraina kui vene rahvusest tudengite arv, kusjuures nende koosseis oli küllaltki spetsiifiline: enamasti oli tegemist riigi muudest (sh Harkovi ja Kiievi) ülikoolidest revolutsioonilise tegevuse pärast välja heidetud tudengitega, kellele pääs Venemaa muudesse ülikoolidesse oli suletud. Tartus lubati neil õppida, kuna võimude arvates ei saanud nad neile võõras *vaikse ja rahuliku* saksa ülikooli miljöös oma mässamist jätkata ning pidanuks maha rahunema.

Tõenäoliselt tegutses juba alates 1880. aastatest Tartus episoodiliselt väike ukraina üliõpilaste sõprusring. Selle tegevus sai toimuda vaid illegaalselt, mistõttu puuduvad ka vastavad andmed. See-eest on hästi teada ukrainlastest tudengite aktiivne osavõtt legaalse Vene Üliõpilaste Seltsi ja mõnede põrandaaluste revolutsiooniliste ringide tegevusest.

Kuulus Vene Üliõpilaste Selts, mis mängis olulist osa Tartu ühiskondlikus elus, asutati 1881. aastal (formaalselt kinnitati põhikiri 1885. aastal) ja tegutses kuni 1918. aastani.¹⁶ Selts koondas vähehaaval enda ümber pea kogu Tartu vasakdemokraatliku üliõpilaskonna radikaalsema osa. 1880. aastatel sai sellest narodnikluse keskus Tartus, hiljem marksismi pooldajate ühendus, pärast 1905.–07. aasta revolutsiooni kujunes selts aga eelkõige üliõpilaste-menševike legaalseks kattevarjuks. On oluline rõhutada, et vaatamata nimele oli tegemist internatsionaalse organisatsiooniga. Seltsis, millest kuni 1910. aastani käis läbi ligi 500 üliõpilast, olid arvukalt esindatud ukrainlased, juudid, grusiinlased, armeenlased, selle töös osalesid aga ka üksikud eestlased, lätlased ja valgevenelased. Paradoksaalne, kuid fakt: Vene Üliõpilaste Seltsi eesotsas seisis kõige sagedamini mittevenelased: 1880.–90. aas-

¹⁵ EAA. 402-2-1893.

¹⁶ Kahjuks puudub meil seniajani põhjalikum käsitus Vene Üliõpilaste Seltsi ajaloost. Vt selle kohta: Д. А. Общество русских студентов в Юрьеве. СПб., 1910; **Sergei Issakov**. Tartu Ülikooli «Vene Üliõpilaste Selts» 1881–1918. / Eesti Ajaloorhiivi päevad 16.–17. mai 1991. Ettekannete teesid. Tallinn, 1991. Lk 18–19.

tatel ukrainlased N. Vassilenko ja M. Kossatš, 20. sajandi algul grusiinlane G. Hirseli, armeenlased Vartan ja Minas Ter-Mikaeljants, juudid M. Binassik, I. Solts-Konvališki jt.

Osa ukraina üliõpilasi grupeerus Tartus just Vene Üliõpilaste Seltsi ümber, kus nad mängisid pidevalt väljapaistvat osa. Tänu sellele toimus seltsis mitmesuguseid ukraina kultuuriga seotud üritusi. Nähtavasti tähistati siin juba 1880. aastate algusest peale enam-vähem regulaarselt veebruari lõpul või märtsi alguses *Ševtšenko päeva*. Tavaliselt oli see õhtu, kus esitati ukraina rahvuskirjaniku ja -kunstniku Tarass Ševtšenko luulet, ettekandeid ja referaate tema elust ja loomingust ning laule suure Kobsaari sõnadele. Ševtšenko mälestusõhtu sai revolutsioonieelsel perioodil justkui ukrainlaste ainsaks rahvuspühaks. On säilinud isegi ühe taolise õhtu kunstiline jäädvustus.¹⁷ 1890. aastal esitati Vene üliõpilasseltsis ettekanne *Kostomarov ajaloolase ja publitsistina*.¹⁸ Sajandi viimase kümnendi keskelt on teateid ukraina koori esinemistest heategevuslikel piduõhtutel.¹⁹

Ukraina üliõpilased kuulusid ka mitmesse illegaalsesse ühendusse: narodnikute salaühendusse,²⁰ sellele aastatel 1888–92 järgnenud Maksymilian Lesniku asutatud esimesse marksistlikku ringi²¹ jm. Nende ühendustega on seotud väljapaistvate ukrainlaste N. Vassilenko, B. Kistjakovski ja M. Kossatši elu ja tegevus.

Nikolai Prokofjevitš Vassilenkost (1866–1935) sai silmapaistev ukraina ühiskonna-, poliitika- ja riigitegelane ning ajaloolane.²² 1885–90 õppis ta esialgu TÜ arstiteaduskonnas, kuid läks peagi üle ajaloo-keeleteaduskonda. Seal spetsialiseerus ta vene ajaloo professori Alexander Brückneri käe all (kes muide, oli mõnda aega töötanud ka Ukrainas Novorossiiski (Odessa) ülikooli professorina) ajaloole ja lõpetas ülikooli ajalookandidaadina. Vassilenko osales aktiivselt ühiskonnaelus ja üliõpilasingide tegevuses. Ta kuulus Vene Üliõpilaste Seltsi ja oli aastatel 1887–88 selle esimees.²³ Samaaegselt osales ta illegaalse narodnikute ringi tegevuses, olles ühe kaasaegse kinnitust mööda selle põhiteoreetikuks.²⁴ 1888. aastal astus Vassilenko M. Lesniku asutatud esimesse

¹⁷ М. Лаврецкий [М. Лисицын]. Город студентов. Бытовые картинки старого Дерпта. Ревель, 1891. С. 46–47.

¹⁸ ЕАА. 402-7-190. L 31p. Nikolai Ivanovitš Kostomarov (1817–1885) – ukraina ajaloolane, kirjanik ja kriitik. Oli 1846–47 Kiievi ja 1859–62 Peterburi ülikoolide professor, liberaal, ukraina rahvusluse ideoloog ning Kyrillose-Methodiose Ühingu asutajaid.

¹⁹ ЕАА. 402-7-190. L 73.

²⁰ Vt: С. Исаков. Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников. // Ученые записки ТГУ. Вып. 290. 1972. С. 285–299.

²¹ Vt: С. Исаков. О первом марксистском кружке в Тарту. // Ученые записки ТГУ. Вып. 261. 1970. С. 3–28.

²² Vt tema kohta: В. В. Вороненко, Л. Д. Кістерська, Л. В. Матвеева, І. Б. Усенко. Микола Прокопович Василенко. Київ, 1991.

²³ ЕАА. 402-7-190. L 21–22.

²⁴ Stanisław Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). Wrocław, 1953. S. 106. N. Vassilenko osalusest ringi tegevuses vt: С. Исаков. Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников. С. 285–294.

Tartu marksistlikku ringi, kus ta oli ainus mittepoolakas. Tartus vee-detud aastad mängisid olulist osa mitte ainult Vassilenko üldise maailmavaate kujunemisel, vaid ka tema liitmisel ukraina kultuuriga, oma rahvuse tunnetamisel. Pärast ülikooli lõpetamist saabus N. Vassilenko Kiievisse, oli õpetaja, ajakirja *Kijevskaja Starina* toimetuse liige, uuris arhiivides ukraina ajalugu. Tema sulest ilmus rida Ukraina minevikule pühendatud teadustöid. Ta osales tegusalt tulevase Ukraina pealinna ühiskondlikus elus, oli ukraina rahvuslik-kultuurilise organisatsiooni *Kijevski gromada* liikmeks, mille eesotsas oli V. Antonovitš. 20. sajandi algul hakkas N. Vassilenko tegelema poliitikaga ja astus kadettide parteisse, jätkates ka teaduslikku tegevust. Aastatel 1910–11 sooritas ta magistrieksamid ja kinnitati 1912. aastal Kiievi ülikooli eradotsendiks, kuid vabastati peagi poliitilise ebalojaalsuse pärast (ukraina separatism!) ametist. 1916. aastal avaldas ta raamatu *Ülevaade Lääne-Venemaa ja Ukraina ajaloost*.

Pärast 1917. aasta veebruarirevolutsiooni määrati N. Vassilenko Kiievi õpperingkonna kuraatoriks ja augustis-oktoobris oli ta haridusministri asetäitja Venemaa Ajutises valitsuses. Pärast Ukraina iseseisvumist 1918. aastal oli ta haridusminister, Ministrite Nõukogu esimees, Riiginõukogu aseesimees, teatud ajal täitis Ministrite Nõukogu esimehe ja välisministri kohuseid. Ta oli üks Ukraina Teaduste Akadeemia loomise initsiaatoreid, 1920. aastal valiti ta selle liikmeks.

1920. aastast pühendus N. Vassilenko täielikult teadus- ja õppetööle. 1921. aastal valis akadeemia üldkogu ta Teaduste Akadeemia presidendiks, kuid vahepeal võimule tulnud bolševike valitsus teda ei kinnitanud ja järgmisel aastal keeldus ta uuesti kandideerimast. Seejärel oli Vassilenko akadeemia sotsiaalmajandusosakonna esimees ja *Toimetiste* redaktor. 1923. aastal ta arreteeriti ning anti kohtu alla fabritseeritud kohtuprotsessis *Kiievi oblasti toimimiskeskuse* asjus ja mõisteti 10 aastaks vangi. Teadusüldsusel õnnestus 1925. aastal saavutada kohtuasja uus läbivaatamine ja Vassilenko vabastati. Ta määrati taas Ukraina TA sotsiaalmajandusosakonna esimeheks ja Lääne-Venemaa ning Ukraina õiguse uurimise komisjoni esimeheks. Viimastel eluaastatel tegeleski Vassilenko peamiselt ukraina õigusajaloo uurimisega. Nõukogude ajal oli tema nime mainimine praktiliselt keelatud.

Sama võib öelda ka teise endise Tartu üliõpilase **Bogdan Aleksandrovits Kistjakovski** (1868–1920) kohta, kes oli tuntud ukraina ja vene filosoof, sotsioloog ja õigusteadlane.²⁵ B. Kistjakovski sündis Kiievis õigusteaduse professori perekonnas, õppis Kiievi 2. gümnaasiumis, kust heideti välja keelatud ukraina kirjanduse tundmaõppimise organiseerimise eest. Küpsuseksamid tuli tal sooritada Tallinna Aleksandri gümnaasiumis. 1888. aastal astus Kistjakovski Kiievi ülikooli

²⁵ Vt tema kohta: Л. П. Деменчук. Богдан Кистьяковский. Киев, 1995; Н. П. Василенко. Академик Б. А. Кистьяковский. // Социологические исследования. 1994. № 2, 4, 5.

ajaloo-keeleteaduskonda, kus asutas illegaalse ukrainofiilse ringi ukraina ajaloolase ja publitsisti Mihhail Dragomanovi ideede propageerimiseks. 1889. aasta suvel viis ta ringi liikmed ringreisile Austria-Ungari koosseisus olevasse Lääne-Ukrainasse, kus kohtuti ukraina kirjandusklassiku Ivan Frankoga ja loodi sidemeid kohalike radikaalsete ukraina tegelastega, eesmärgiga korraldada poliitilise kirjanduse saatmist piiri tagant Ukrainasse. Samal aastal Kistjakovski arretereiti, heideti välja Kiievi ning seejärel ka Harkovi ülikoolist. Suure vaevaga õnnestus tal 1890. aasta augustis ministri eriloal saada Tartu ülikooli üliõpilaseks. Erakordselt aktiivse inimesena arendas Kistjakovski siingi tormilist tegevust: astus Vene Üliõpilaste Seltsi, samuti juba mainitud esimesse marksistlikku ringi ja aktiveeris tunduvalt selle tegevust, arendades ägedat poleemikat narodnikutega.²⁶ B. Kistjakovski püüdis vanu sidemeid kasutades taastada keelatud kirjanduse (sh ka ukraina vasakpoolsete väljaannete) transporti Lääne-Ukrainast ja siirdus sel eesmärgil 1892. aasta suvel piiriäärseesse Radzivilovisse, kus sandarmid ta uuesti arreterisid; ta saadeti vanglasse ja heideti ülikoolist välja.

Pärast karistuse kandmist sõitis Kistjakovski 1895. aastal välismaale, õppis Berliini, Pariisi (Sorbonne'i), Strassburgi ja hiljem veel Heidelbergi ülikoolis, kaitses Saksamaal filosoofiadoktori kraadi väitekirjaga *Ühiskond ja üksikisik*, mis sai saksa õpetlastelt kõrge hinnangu. Neil aastail eemaldus Kistjakovski marksismist, muutus liberaal-demokraatlike ideede, politoloogias konstitutsionalismi ja filosoofias idealismi pooldajaks. Ta osales koos Peter Struvega Genfis ajakirja *Osvoboždenije* ja aastatel 1903–04 organisatsiooni *Sojuz Osvoboždenija* loomises, millest peagi sai Konstitutsioonilis-demokraatlik partei (kadetid). Pärast Venemaale naasmist jätkas Kistjakovski aktiivset tegevust, tegi kaastööd paljudele väljaannetele, sh kuulsale kogumikule *Vehhi* (1909), milles astus välja vene revolutsionääridele iseloomuliku õigusliku nihilismi vastu ja õiguse prioriteedi poolt ühiskondlikus arengus.

1909. aastal sooritas Kistjakovski magistrieksamid ja sai Moskva ülikooli õigusteaduskonna eradotsendiks, kuid lahkus protestiks ülikoolide autonoomia rikkumise vastu ametist. Seejärel õpetas ta Demidovi õigusteaduse lütseumis Jaroslavl's, andis välja selle õigusteaduslikke toimetisi. Aastatel 1913–17 oli ta ajakirja *Juriditšeski vestnik* toimetaja. Peale hulga teadustööde avaldamise²⁷ võttis Kistjakovski vene trükisõnas osa poleemikast rahvusküsimuse üle, kaitses ukrainlaste õigust omanäolisele kultuurile. Tema kokkuvõtliku teose *Õigus ja õigusteadus* kogu tiraaž hävis trükikoja põlengus Jaroslavl's nn esseeride mässu ajal 1918. aastal.

²⁶ S. Stempowski. Pamietniki. S. 123; Н. Василенко. Академик Богдан Олександрович Кістяковський. // Записки соціально-економічного відділу Української Академії Наук. Т. I. 1923. С. XV.

²⁷ Sotsiaalteadused ja õigus. Artiklid sotsiaalteaduste ja õiguse üldteooria metodoloogias. 1916.

1917. aastal sai Kistjakovski õigusteaduste doktori kraadi Harkovi ülikoolis ja asus tööle Kiievi ülikooli professorina. 1919. aastal valiti ta Ukraina Teaduste Akadeemia (mille loomisel ta ise oli osalenud) akadeemikuks.

Kommunistliku režiimi aastail Kistjakovski teadustöödest ei räägitud. Seda enam, et Lenin oli teda omal ajal kritiseerinud. Alles nüüd on tunnistatud, et tema sotsioloogia oli revolutsioonielse Venemaa neokantiaanliku sotsioloogia kõrgeim saavutus.²⁸ Kiievis anti 1996. aastal välja soliidne köide B. Kistjakovski valitud teostest.

Tartu ülikoolis õppis ja seejärel ka töötas **Mihhail Petrovitš Kossatš** (1869–1903), entsüklopeedilise haridusega erakordne isiksus, füüsik ja ühtlasi kirjanik, folklorist, etnograaf, suure ukraina poetessi Lesja Ukrainka vend.²⁹ 1888. aastast õppis M. Kossatš Kiievi ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonnas. Koos õega organiseeris ta kirjandusringi *Plejaad*, tõlkis ja kirjutas. 1891. aastal läks ta üle TÜ matemaatikaosakonda, mille lõpetas 1894. aasta kevadel ja astus kohe füüsikaosakonda, kus tema teaduslikuks juhendajaks sai prof A. Sadovski. Juba üliõpilaspäevil töötas ta vabakutselise füüsikakabineti assistendina. Tartus sai Kossatšist Vene Üliõpilaste Seltsi aktiivne liige, aastatel 1893–94 oli ta selle sekretär ja valiti perioodi lõpul esimeheks. Sidemeid Vene Üliõpilaste Seltsiga ei katkestanud ta hiljemgi. 1895. aastal sai M. Kossatš füüsikakandidaadi kraadi ja kinnitati füüsikakateedri koosseisuliseks assistendiks. Juba kaks aastat varem oli ta abiellunud noore ukraina naiskirjaniku A. Sudovštšikovaga (esines pseudonüümi Grõtsko Grõgorenko all, avaldas 1898. aastal Tartus oma esimese jutukogu). Neil sündis laps, materiaalne olukord oli kehv ja mees pidi lisa teenima matemaatikaõpetajana Tartu tütarlaste gümnaasiumis. Siiski kaitses M. Kossatš 1899. aastal edukalt magistriväitekirja teemal *Valguse peegeldumine üheteljelises kristallilises keskkonnas*. Jaanuaris 1900 pidas ta eradotsendina sissejuhatava loengu teemal *Peamised vaated elektrile ja magnetismile XIX sajandil*.³⁰ 1901. aastal asus ta tööle Harkovi ülikooli füüsika ja meteoroloogia kateedris, kuid suri peatselt.

Tartu perioodil ei katkestanud M. Kossatš sidemeid koduse Ukrainaga, oli kontaktis ukraina perioodikaväljaannete toimetustega, sh I. Frankoga, pidas kirjavahetust ukraina kirjanikega (eriti regulaarselt oma õe Lesja Ukrainkaga). Tartus jätkas Kossatš ka kirjanduslikku loomingut, tema jutustused, novellid ja etüüdid ilmusid lääneukraina ajakirjades pseudonüümi *Mihhailo Obatšnõi* all. Maneerilt on Kossatši

²⁸ И. А. Голосенко. Социология на неокантианской платформе. Б. А. Кистьяковский и В. М. Хвостов. // Российская социология. СПб, 1993; В. В. Сапов. Главная книга академика Б. А. Кистьяковского. // Вестник Российской АН. 1994. Т. 63. № 3.

²⁹ Vt tema kohta: Ю. Хорунжий, С. Исаков. Серце, яке жадало дії. Розвідка про Михайла Косача. // Вітчизна. 1984. № 8. С. 177–185.

³⁰ Vt tema elu Tartu perioodi kohta: С. Г. Исаков. М. П. Косач в Эстонии. // Ученые записки ТГУ. Вып. 65. 1958. С. 43–68.

looming lähedane 19. sajandi lõpu ukraina kirjanike noorema põlvkonnale, kes püüdsid uuendada ukraina proosa ja poeesia süsteemi, tuua sellesse peent psühholoogilist analüüsi, lüürilist allteksti, sümbolistlikke kujundeid jne.

Dorpati Ukraina Üliõpilaste Gromada

Nagu ülal öeldud, hakkas ukraina üliõpilaste arv TÛs kasvama pärast ülikooli üleminekut vene õppekeelele 1893. aastal. Vene ja ukraina üliõpilaste arv suurenes eriti pärast 1897. aastat, kui TÛsse lubati vastu võtta vaimulike seminaride kasvandikke (muudesse ülikoolidesse, peale Varssavi ja Tomski, neid ei lubatud). Ukraina üliõpilaste enamuse TÛs moodustasidki Ukraina vaimulike seminaride lõpetajad. Nad ei saanud astuda ei Kiievi, Harkovi ega Novorossiiski ülikoolidesse. TÛsse võeti endiselt eriliste raskusteta vastu ka muudest kõrgkoolidest revolutsioonilise tegevuse eest välja heidetud üliõpilasi.

Selle tulemusel Tartu üliõpilaskond demokratiseerus ja muutus palju radikaalsemaks. Üksteise järel tekkisid uued illegaalsed üliõpilasiühendused, mis olid üles ehitatud päritolu või rahvuslikul printsiibil.

Sajandivahetusel aktiveerus ukrainlaste rahvusteadvus ja rahvuslik liikumine. On seaduspärane, et ka Tartu ukraina üliõpilaste seas tärkas mõte puht ukraina rahvusliku ühenduse asutamisest. Vene Üliõpilaste Selts oli selleks ajaks muutunud marksistlikuks ja saanud sotsiaaldemokraatide tsitadelliks. Tolleaegsed marksistid olid üldjuhul arukad, haritud, erudeeritud inimesed, kuid enamasti nad ignoreerisid ukrainlaste jaoks olulist rahvuslikku faktorit ühiskondlikus arengus.

See tingiski 1898. aastal esimese ukraina üliõpilasiorganisatsiooni loomise Tartus, mille nimeks sai Dorpati Ukraina Üliõpilaste Gromada³¹.

Gromada asutajateks olid kaks vaimuliku seminari kasvandikku Feodor Matuševski ja Andrei Jakovlev, kes olid tuttavad juba Ukrainas. Nad saabusid Tartusse 1898. aasta augustis ning asusid elama Tähtvere tänavasse. Majal, kus nad elasid, on mälestustahvel, mis teatab, et just siin asutati Eestis esimene ukrainlaste ühendus. Matuševskil tekkis kohe Tartusse jõudes idee ühendada ülikoolis õppivaid ukrainlasi. Sel eesmärgil hakkasid sõbrad kõikjal rääkima ukraina keelt, et tõmmata endale tähelepanu. Peagi hakkasid nende korteris, mida naljatamisi nimetati *Tähtvere lauraks*, kogunema Tartu kõrgkoolides õppivad Ukrainast pärit üliõpilased, nende seas koguni poolakas Karl-Felix Redlich ja kreeklane Spiro Makri Odesast, kes pidasid end keele ja kultuuri poolest ukrainlasteks.

³¹ *Дорпатська Українська Студентська Громада*. Gromadadeks nimetati Ukrainas rahvuslikke kultuurhariduslikke seltse; samas tähendab see küllakogukonda, talupoegade üldkoosolekut või kogunemist. Rekonstrueerime selle eeskätt ühe Gromada looja mälestuste põhjal: Андрій Яковлів. Українська студентська громада в Дорпаті. / З минулого. Збірник. Т. II. Варшава, 1939 (Праці Українського Наукового Інституту. Т. XLIX). С. 162–174. Edaspidi sellele publikatsioonile ei viidata.

Selle väikese üliõpilasringi baasil loodigi Dorpati Ukraina Üliõpilaste Gromada. F. Matuševski, A. Jakovlevi, K.-F. Redlichi ja S. Makri ühisjõul koostati põhikiri. Selle kohaselt võisid Gromada liikmeks olla Tartu üliõpilased – ukrainlased päritolult või veendumustelt, kes jagavad ukraina rahva ja ukraina kultuuri iseseisvuse ideed (tollal pidas impeeriumi ametlik ideoloogia ukrainlasi vene rahva *rikutud* osaks, mitte omaette rahvaks). Gromada poliitiline programm sisaldas konstitutsiooniliste vabaduste ja Ukraina autonoomia nõuet, samuti ukrainlaste õigust emakeelsele haridusele, kirjandusele ja ajakirjandusele. Põhikiri nõudis liikmeilt ranget konspiratsiooni, sest mõistagi oli ühendus, nagu enamik üliõpilaste rahvuslikke organisatsioone, illegaalne. Gromada esimeheks valiti F. Matuševski, kes vaheajaga oli sel kohal kuni ülikooli lõpetamiseni 1904. aastal. Aseesimees oli A. Jakovlev, sekretär V. Kozlovski, laekur S. Makri. Gromada põhikirja hoiti Matuševski ja Jakovlevi korteris, kus enamasti toimusid ka koosolekud. Kuna tegemist oli sügavalt konspiratiivse ja eriti ohtliku dokumendiga, siis varjati seda peidikus: väikeses puust teelaekas, milles hoiti suhkrut. A. Jakovlev tegi kastile topeltpõhja; seal asuski õhukesele paberile kirjutatud põhikiri. Pidulikel puhkudel võeti põhikiri välja ja pärast peideti samasse kohta.

Esiialgu kuulus Gromadasse alla paarikümne üliõpilase. Nende hulgas olid Pavlo Gorjanski (hiljem Krimmis õpetaja, avaldas tuntud mälestused Lesja Ukrainkast), Ivan Bilinski, Vsevolod Kozlovski (üldine lemmik; hiljem ajakirjanik, Ukraina Rahvavabariigi Berliini saatkonna sekretär), Maksim Sinitski (hiljem populaarne Ukraina ühiskonnategelane, rahvuslike pankade, kooperatiivide, kirjastuste, klubide, raamatukogude, näituste jne organiseerija), Petro Baskevitš (hiljem Podolje rahvakoolide inspektor), Leonid Dolževski. Gromadaga pidasid sidet ka Tartus elavad ukrainlased, nagu ülikooli finantsõiguse eradotsent Orest Ostrogradski ning poliitökonoomia ja statistika professor Aleksandr Miklaševski.

Gromadasse ei astunud siiski kõik ukrainlastest üliõpilased. Mõned ei huvitunud ühiskondlikust tegevusest. Sotsialistlike ideede pooldajad aga eelistasid rahvuslikke püüdlusi kandvale Gromadale internatsionaalsemaid ühendusi nagu Vene Üliõpilaste Selts või väga radikaalne Krimmi maiskond.

Gromada liikmed kogunesid laupäeviti ühiskorteris, harilikult pärastlõunal, et mitte tõmmata hilise koosviibimisega politsei või sandarmite tähelepanu. Keegi liikmeist esitas referaadi või ettekande ukraina elu ja kultuuri teemadel, vaieldi ideoloogiaküsimuste üle. Veebruari lõpus tähistas Gromada vastavalt väljakujunenud traditsioonile pidulikult T. Ševtšenko mälestuspäeva. Eriti huvitav oli see õhtu 1900. aastal, kui külas oli Lesja Ukrainka. Poetess deklameeris oma luuletusi,³² peeti mitu ettekannet Ševtšenko elust ja loomingust.

³² Vt: Павло Горянський. Воспоминания о Лесе Украинке. / Леся Украинка в воспоминаниях современников. М., 1971. С. 152–156.

Gromada liikmed püüdsid ühendada kõiki Tartu ukrainlasi, organiseerides ühist üritust ukraina kultuuri ja kunsti tutvustamiseks. Korraldati heategevuslik etendus puudustkannatavate ukraina tudengite heaks – lavale toodi ukraina draamaklassiku M. Kropivnitski näidend *Vang*. Selle lavastuse ümber õnnestus tõepoolest koondada pea kõik Tartu ukrainlased. Organiseeriti suur koor andeka dirigendi, üliõpilase A. Sergovski juhatusel. Etendusse põimiti, nagu tol ajal kombeks, palju vanu kasaka- ja ukraina rahvalaule. Režissööriks oli F. Matuševski, teda abistas O. Ostrogradski. *Vangi* etendus 11. novembril 1901 tõi Bürgermusse mahukasse saali täismaja. Ukraina näidendit tulid vaatama eestlased, venelased, sakslased ja teised paljurahvuselise üliõpilase-Tartu esindajad. Lavastus oli ülimenukas ja tõi korraldajatele 3500 rubla tulu.

Analoogilisi ukraina õhtuid korraldati ka järgnevail aastail. Nii mängiti 5. novembril 1902 samas Bürgermusse saalis Ivan Karpenko-Karõi tuntud draamat *Burlaka* (Lambakarjus), ja esines ukraina koor.

Ukraina Gromada pidas tihedat sidet teiste illegaalsete üliõpilaseorganisatsioonidega, eriti Gruusia maiskonnaga ja Poola Sotsialistliku Üliõpilasseltsiga. Juba 1899. aastal kuulus Gromada esindaja kohaliku üliõpilaskonna juhtorganisse – *Dorpati Ühendatud Maiskondade ja Organisatsioonide Liidu* nõukokku. Sandarmeeria dokumentidest on teada, et 1900. aastal esindas seal Gromadat üliõpilane Georgi Radaševitš, kes võttis osa liidu nõukogu põhikirja väljatöötamisest. Samade andmete põhjal oli Gromada raamatukogus hulgaliselt Venemaal keelatud ukrainakeelset välismaal trükitud kirjandust, sealhulgas Mihhail Dragomanovi ja Olga Kobõljanskaja teoseid.³³ Gromada liikmed võtsid osa Tartus aastatel 1899–1902 toimunud avalikest üliõpilaste väljaastumistest.

Tartu Gromada esindas kohalikku õppivat noorust illegaalsetel Ukraina üliõpilaskongressidel. Teisel kongressil augustis 1899 Kiievis ja neljandal 1904. aasta lõpus Peterburis oli Tartu organisatsiooni delegaadiks F. Matuševski.³⁴ Järgnevalt mõne reaga Ukraina Gromada loojate edasisest saatusest: **Feodor Pavlovitš Matuševski** (1869–1919) võttis juba üliõpilasaastail aktiivselt osa Ukraina kultuuri-, ühiskonna- ja poliitikaelust, tegi kaastööd ukraina väljaannetele, kuulus *Üleukrainalise organisatsiooni* ja oli selle kongresside sekretär. Tegu oli juba 1897. aastal loodud Vene impeeriumi autonoomsete ukraina gromadade illegaalse ühendusega. Matuševski oli ka üks Kiievi kirjastuse *Vik* asutajaid. Tema autoriteedist räägib järgmine fakt: 1903. aasta augustis oli ta eesistujaks Ukraina Revolutsioonilise Partei ja seda toetavate Venemaa ülikoolide ukraina üliõpilaseorganisatsioonide esindajate tähtsal illegaalsel koosolekul, mis kogunes Poltaavas ukraina kirjandusklassiku Ivan

³³ Государственный архив Российской Федерации (GARF). ДП (Департамента Полиции). 7-ое делопроизводство. 174. Лл. 189–190, 274.

³⁴ З минулого. Т. II. С. 63, 67–68.

Kotljarevski mälestussamba avamisele. Pöördudes pärast ülikooli lõpetamist kodumaale, sai F. Matuševski üheks tuntuimaks 20. sajandi alguse ukraina ajakirjanikuks ja väljapaistvaks poliitikategelaseks. Aastatel 1904–05 oli ta üks Ukraina Radikaalse Partei (URP) asutajaid. See ühines 1905. aasta detsembris Ukraina Demokraatliku Parteiga Ukraina Demokraatlik-Radikaalseks Parteiks. F. Matuševski oli 1906. aastal selle juhatuses. Ta toimetas nende parteide häälekandjaid *Gromadskaja dumka*, *Rada*, *Novaja gromada*. Ukraina demokraatlik-radikaalse partei baasil loodi 1908. aastal Ukraina Edumeelsete Ühendus, mille juhatuse (raada) liikmeks ta oli. Samuti oli ta 1914. aastal Ukraina Teadusliku Seltsi Kiievis liige. 1917. aastal tekkis Edumeelsete Ühenduse baasil omakorda Ukraina Sotsialistide-föderalistide Partei. Matuševskit peeti üheks selle liidritest, ta kuulus orgkomiteesse ja oli ka Keskraada³⁵ liige. Matuševski andis tegusa panuse sõltumatu Ukraina Rahvavabariigi rajamisse. 1919. aastal sai temast Ukraina saadik Kreeka pealinnas Ateenas, kus ta ka suri.³⁶

Andrei Ivanovič Jakovlev (1872–1955) asus pärast ülikooli lõpetamist Kiievisse, kus töötas juristina ja õpetas õigusteaduse aluseid Kiievi Kommertsinstituudis. 1917. aastal valiti ta Keskraada liikmeks, 1918. aastal sai selle kantselei direktoriks, võttis osa Ukraina Rahvavabariigi põhiseaduse projekti väljatöötamisest. Hiljem töötas Välisministeeriumis, oli Ukraina saadikuks Austrias ja juhtis Ukraina diplomaatilisi missioone Hollandis ja Belgias. Pärast nõukogude võimu kehtestamist Ukrainas jäi A. Jakovlev emigratsiooni. 1923. aastast elas ta Prahast, oli sealse Ukraina Vaba Ülikooli õigusteaduse professor aastatel 1930–31 ja 1944–45 rektor. 1939. aastal töötas ta mõnda aega Varssavis asuva Ukraina teadusinstituudi direktorina. Jakovlev oli üks Ukraina Radikaaldemokraatliku Partei emigratsioonis juhtidest, pal-

Joonis 1. Feodor Pavlovitš Matuševski (EAA. 402-1-17107).

³⁵ Keskraada – Ukraina riigivõimu organ, mis tegutses märtsist 1917 kuni aprillini 1918 ja kuulutas 20. novembril 1917 välja sõltumatu Ukraina Rahvavabariigi.

³⁶ Vt ülevaadet F. Matuševski eluloost: Политические партии России. Конец XIX–первая треть XX века. Энциклопедия. М., 1996. С. 348–349. Samas leidub ka põhiline bibliograafia Matuševski kohta.

jude ukraina õiguse alaste teadustööde ja loengukursuste autor. Teda peeti õigustatult üheks parimaks spetsialistiks maailmas ukraina õiguse alal. Pärast Teist maailmasõda elas Jakovlev Saksamaal ja Belgias, tema elutee aga lõppes New Yorgis, kus ta oli Ukraina Vaba Teaduste Akadeemia õigusteaduse sektiiooni liige.

Väikevene Üliõpilaste Muusika ja Draamaselts

1905. aastal legaliseerus Ukraina Gromada Väikevene Üliõpilaste Muusika- ja Draamaseltsi nime all, mis eksisteeris kuni 1917. aastani. Tavaliselt nimetati seda lihtsalt ukraina üliõpilaste seltsiks.

11. oktoobril 1905 ametlikult kinnitatud seltsi põhikirjas oli selle eesmärk määratletud nii: *Soodustada oma liikmete muusikaliste ja näitlejavõimete arendamist, kaasa aidata nende materiaalse olukorra parandamisele ja anda võimalus mõistlikuks lõbutsemiseks.*³⁷ Selleks oli seltsi liikmetel õigus korraldada näitemänge, kontserte ja peoõhtuid; seltsi juures võis nüüd juba seaduslikult tegutseda raamatukogu koos lugemissaaliga. Mitteavalikes dokumentides formuleeriti seltsi eesmärk teisiti: *Ukraina isamaa jaoks teadlike tegelaste kasvatamine, ukraina üliõpilaskonna rahvusliku iseteadvuse tugevdamine.*³⁸ Muidugi ei piirdunud seltsi liikmed vaid kultuuritööga, vaid tegelesid ka poliitikaga, neid erutasid ideoloogiaküsimused, kusjuures valdavalt pooldasid nad vasaknatsionalistlikke vaateid. Kahjuks on seda tegevust veel väga vähe uuritud. Selts oli pidevalt sandarmite terase tähelepanu all, kes üldse olid väga hirmul ukraina *separatismi* pärast.³⁹

1905. aastal, legaliseerumise hetkel, oli seltsil 55 liiget, 1908. aasta algul loetleti neid 98. Seejärel hakkas arv kahanema ja 1913. aastaks oli seltsil vaid 20 tegevliiget. Aktiivsetest liikmetest võib nimetada füüsika-matemaatikateaduskonna üliõpilast, hilisemat geoloogiakateedri assistenti F. Švetsi, juuratudengit V. Tšehhovskit, kellest sai väljapaistev ukraina ühiskonna- ja poliitikategelane jt. Gromada auliikmeteks valiti ajalooteadlane ja tuntud ukraina poliitikategelane M. Gruševski, folklorist ning kirjandusloolane, Harkovi ülikooli professor N. Sumtsov. Liikmemaks oli poolteist rubla semestris. Seltsiga pidasid varasemate aastate eeskujul sidet mitmed ülikooli õppejõud – eeskätt rahvuselt ukrainlased, aga samuti ukraina kultuuri vastu huvi tundvad professorid filoloog N. Grunski, mineraloog V. Tarassenko, astronoom G. Levitski, oftalmoloog A. Ljutkevitsš (valiti hiljem ka seltsi auliikmeks), kohtumeditiini professor A. Ignatovski.⁴⁰

³⁷ ЕАА. 402-7-539. Л 1.

³⁸ З минулого. Т. II. С.181.

³⁹ ЕАА. 402-7-713. Л 171.

⁴⁰ Громада в Дорпаті. // З минулого. Т. II. С. 181–182; ЕАА. 402-7-539. Л 8–21.

Ukraina üliõpilasseltsi raamatukogus oli 1912. aastal 1042 raamatut, neist 580 ukrainakeelsed.⁴¹ Selts tellis või sagedamini sai tasuta mitmeid ukraina perioodikaväljaandeid.

Seltsi tegevus oli küllalt mitmekesine. Korraldati regulaarselt kirjandus- ja muusikaõhtuid, koosolekuid teadusreferaatide esitamisega. Nagu varemgi, tegutses seltsi juures ukraina koor ja draamakollektiiv. Aegajalt organiseeris selts suuri esitlusõhtuid mitmekesise programmi Tartu parimates teatrisaalides. Üks selline peoõhtu toimus 13. oktoobril 1908 Vanemuise teatrisaalis.

Taoliste ürituste iseloomust annab teatava ettekujutuse 23. veebruaril 1913 Bürgermusse saalis vaeste üliõpilaste toetuseks korraldatud ukraina seltsi peoõhtu programm. See koosnes kahest osast. Kontsertosas esitati rida muusikalisi numbreid ja melodeklamatsioon, teises mängiti ülipopulaarset ukraina autori Mihhail Staritski vodevilli *Kus on vorst ja naps, seal on tüül ots*.⁴² Seltsi draamakollektiiv tutvustas Tartu publikule mitmeid ukraina dramaturgide klassikalisi näidendeid. Nii mängiti 3. novembril 1907 I. Karpenko-Karõi näidendit *Õnnetu*. Mõnikord osalesid taolistes etendustes ka gastroleerivad elukutselised ukraina näitlejad.

1913. aastal organiseeris selts ülikooli aulas väljapaistva ukraina helilooja Nikolai Lõssenko mälestusõhtu, kus pärast ettekannet helilooja loomingust toimus koori ja solistide osavõtul suur kontsert Lõssenko loomingust.⁴³

Ukraina üliõpilasseltsi kutsel esinesid Tartu teatrisaalides avalike tasuliste loengutega ukraina kultuuri ja kirjanduse probleemidest mitmed külalislektorid. Nii pidas tuntud ukraina ühiskonnategelane ja publitsist S. Russova 22. veebruaril 1909 Vanemuise saalis loengu *Ševtšenko "Kobsaari" motiivide uuemas ukraina kirjanduses*. 2. veebruaril 1914 esines sealsamas teine tuntud ukraina ühiskonna- ja poliitikategelane M. Slavinski loenguga suure ukraina klassiku elust ja loomingust. Loengute tulu läks puudustkannatavatele ukraina üliõpilastele.⁴⁴

Rohkesti toimus seltsisiseseid üritusi, kuhu kutsuti ka külalisi. Endiselt korraldas selts Ševtšenko õhtuid, kuulati suhteliselt regulaarselt referaate ukraina kultuuri, kirjanduse ja kunsti kohta. Kõige sagedasemad olid muusika ja kirjanduse õhtud (ametlikes dokumentides ka *kirjanduslik-muusikalised koosolekud*). Peoõhtute programm oli vahel üsna mitmekesine ja sisaldas peale traditsioonilise tantsu kõikvõimalikke muusikalisi numbreid (peamiselt ukraina rahvalaule), samuti deklameeriti ukraina autorite teoseid.⁴⁵ Üliõpilaste-väikevenelaste *Muusika-draamaselts* pidas end ukraina rahvuse killukeseks Tartus, seepärast

⁴¹ EAA. 402-7-539. L 17.

⁴² Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка. EAA. 325-1-682. L 46–46p.

⁴³ EAA. 402-7-843. L 30–33, 75–80; 325-1-682. L 255.

⁴⁴ EAA. 402-7-670. L 146–149, 155–156; 325-1-709. L 23.

⁴⁵ Seltsi tegevusest loe täpsemalt: С. Г. Исаков. Сквозь годы и расстояния. С. 78–83.

esinesid tema esindajad sageli mitmesugustel ühiskondlik-kultuurilistel üritustel tervitustega ukrainlastelt.

Esimese maailmasõja ajal ukraina üliõpilasseltsi tegevus tasapisi hääbus. Sama saatust tabas ka paljusid teisi Tartu üliõpilasorganisatsioone.

Tartus oli 19. sajandi viimastel aastatel ja 20. sajandi algul veel mitmeid ühendusi, mille koosseisu kuulus ka ukraina üliõpilasi. 1900. aastal loodi illegaalne Krimmi maiskond (paralleelnimetus *Organisatsioon Tauria*). 1908. aastal legaliseerus see ühendus nime all *Tauria maiskond* ja eksisteeris kuni 1910. aastani.⁴⁶ Selles üsna radikaalses ühenduses olid ülekaalus sotsiaaldemokraadid. Maiskonna aktiivseteks liikmeteks olid S. Rossinski ja G. Dubrova, kes pidasid sidet analoogiliste radikaalsete organisatsioonidega Ukrainas.⁴⁷ Tõsi, pärast legaliseerumist 1908. aastal ei mänginud organisatsioon Tartu üliõpilaselus enam kuigi olulist rolli. Aastatel 1907–11 eksisteeris Volõõnia maiskond. Aga kõik need maiskonnad ei olnud rahvustunnuse põhjal organiseeritud ühendused, nende koosseis oli internatsionaalne ja ukrainlasi oli nende seas vähe.

Iseseisva Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis (1919–40) õppisid küll üksikud ukrainlased, kuid mingeid ukraina üliõpilasorganisatsioone ei olnud.

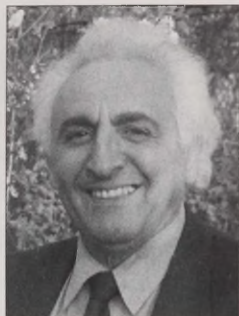
Kokkuvõtteks võib öelda, et Keiserlik Tartu Ülikool etendas märkimisväärset osa Ukraina kultuuri, teaduse ja ühiskonnaelu ajaloos.

⁴⁶ EAA. 402-7-622. L 1–3p.

⁴⁷ GARF. ДП. 7-ое делопроизводство-174. Лл. 183–186, 198–199, 238, 273–273об.

Armeenia üliõpilased Keiserlikus Tartu Ülikoolis

Rafik Grigorjan

Tartu Ülikool pole mitte ainult teadustempel, vaid ka paljude rahvaste vaimse ärkamise keskus, mis on sarnaselt Piibli Araratile saanud kogu inimkonna veeuputusejärgse taastumise sümboliks. Teiste seas said siin perioodil 1830–1918 kõrghariduse sajad armeenia üliõpilased ning läbisid ühtlasi ka vaimse arengu ja isiksuse kujunemise kooli. Ülikooli auditooriumides said nad osa euroopalikest teadmistest ja väärtushinnangutest ning, pöördunud tagasi kodumaale, arendasid viljakat valgustus- ja kultuurialast tegevust.

Armeenia tudengid saabusid Tartusse tsükliliselt – grupiviisiliselt ja eri aegadel. B. Sisjan on armeenia üliõpilaste õpingud Tartus jaotanud neljaks perioodiks: 1) 1830–59; 2) 1859–66; 3) 1866–92; 4) 1892–1918.¹

Armeenia tudengitele avas tee Tartu ülikooli armeenia kirjakeele rajaja, humanist ja valgustaja **Hatšatur Abovjan** (1809–48). Ta sündis Kanakeri külas Jerevani lähistel, alghariduse sai Edšmiadzini kloostris. 1824. aastal, kui Tbilisis avati Narsisjani seminar, oli ta selle esimeste õpilaste hulgas. Seminar tegutses ligi sada aastat ja andis hariduse paljudele tuntud Kaukaasia intelligentidele. Pärast seminari lõpetamist 1826. aastal viibis H. Abovjan mõnda aega Ahpat-Sanaini kloostris. Seejärel suunati ta 1828. aastal tööle Edžmiadzini kõigi armeenlaste katoolikose (vaimuliku ülema) sekretäri ja tõlgina. 1829. aastal külastas Edšmiadzini Tartu ülikooli professor Johann Jakob Friedrich Parrot, kelle reisi eesmärgiks oli tõus Ararati mäele meteoroloogiliste vaatluste teostamiseks. Üks tema saatja tõusul seni pühaks ja ligipääsmatuks peetud mäele oli H. Abovjan, kelle rektoriks saanud Parrot kutsus järgmisel aastal Tartusse õppima. Abovjan saabus Tartusse 3. septembril 1830. aastal ja viibis siin kuni 1836. aasta jaanuarini.

Viie aasta jooksul õppis ta mitmeid teadusi, keeli, kunstiaineid, tutvus kohalike elanike tavade ja vaimsusega. Pärast lõpetamist pakuti Abovjanile ülikoolis õppejõu kohta, kuid ta loobus sellest ja pöördus

¹ B. H. Sisjan. Tartu ülikool ja XIX sajandi armeenia intelligents. // Armeenia Riikliku H. Abovjani nimelise Pedagoogikainstituudi aspirantide teadustööde kogumik. Nr 2. Jerevan, 1967 (arm. k). Lk 53.

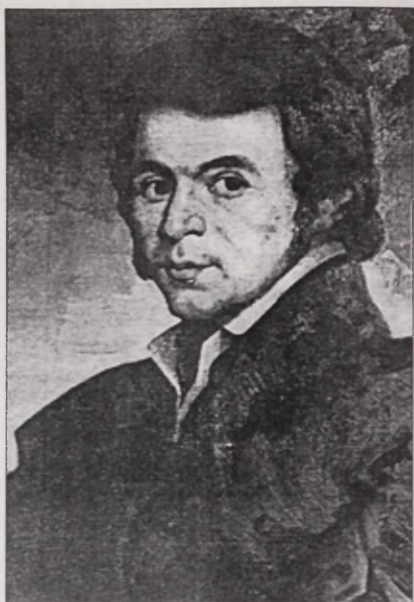
kodumaale tagasi, kus alustas pedagoogilist tegevust. 1837. aastal määrati ta Tbilisi kreiskooli inspektoriks.

Neil aastail vaieldi armeenia intellektuaalide seas ägedalt armeenia keele arenguperspektiivide üle. Diskussiooni käigus tekkis kaks leeri. Grabari² pooldajad, kelle hulka kuulusid peamiselt vaimulikkonna esindajad, asusid konservatiivsetel seisukohtadel ja kaitsesid armeenia vana kirjakeele säilitamist. Ašharabari³ pooldajad demokraatlikult meelestatud intelligentsi hulgast taotlesid aga kõnekeele võtmist ühtse armeenia kirjakeele aluseks.

Lülitudes neisse vaidlustesse juba Tartu perioodil ning arutledes armeenia rahva saatuse ja vaimse taassünni teemadel, jõudis Abovjan seisukohale uue kirjakeele loomise vajadusest ašharabari alusel. Ta soovitas oluliselt laiendada koolivõrku ja kutsus intelligentsi üles valgustustegevusele ning kirjandusteoste loomisele rahvale arusaadavas ja lähedases armeenia kõnekeeles.

H. Abovjan on tuntud mitte ainult kui valgustaja ja ühiskonnategelane, vaid ka kui luule- ja proosateoste, õpperaamatute ja mitmekülgsete populaarteaduslike artiklite autor filosoofia, pedagoogika, lingvistika ja etnograafia vallas. Tema sulest ilmus ajalooline romaan *Armeenia vermed* (1840–47). Selles näitas ta Vene-Pärsia sõja (1826–28) foonil armeenia rahva ränka olukorda 19. sajandi algul ja vabadusvõitlust võõramaiste rõhujate vastu. Raamat ei saanud ilmuda kirjaniku eluajal, kuid see levis käsikirjades ja muutus kiirelt populaarseks. Alles 1858. aastal, Aleksander II valitsusajal anti Tbilisis H. Abovjani õpilaste initsiatiivil tema romaan välja ja seda lugesid vaimustusega ka kõik Tartus õppinud armeenia üliõpilased.

Tartus veedetud aastad avaldasid H. Abovjanile tugevat mõju. Tartust sai tema jaoks vaimse uuestisünni paik, siin kujunesid tema demokraatlikud vaated ja sündisid paljud valgustuslikud püüdlused.

Joonis 1. Hatšatur Abovjan (1809–1848).

² Grabar (keel, milles kirjutatakse) tähendab raamatu- ehk kirjakeelt. See kehtis Armeenias alates 405. aastast, armeenia kirjakeele tekkest peale.

³ Ašharabar on armeenia rahva kõnekeel, mis erines kirjakeelest. See sai armeenia kirjanduskeele loomise aluseks ja avas tee rahvaloomingu vabadusele, kuid teistest küljest raskendas kontakte möödunud aegade loominguga.

Eestis viibimise ajal võitis ta siin arvukalt sõpru ja tal kujunes soe suhtumine eesti rahvasse. 1838. aastal kohtas ta Tbilisis isapoolt eesti rahvusest Emilia Loosenit ning otsustas neiuga abielluda. Esialgu sai takistuseks nende kuulumine eri konfessioonidesse, kuid vajalikud nõusolekud nii armeenia kui luteri kirikupeadelt saadi ja Emilie ja Hatšaturi abielu sõlmiti 10. detsembril 1839. Neil sündis kaks last – poeg Vardan (1840) ja tütar Zarmanduht (1843). Pärast H. Abovjani saladuslikku kadumist 1848. aastal jäid lapsed noore ema ülalpidamisele. Isa soovi täites saabus Vardan 1858. aastal Tartusse ja astus 1860. aastal ülikooli.⁴

Joonis 2. Stepanos Nazarjan (1812–1879).

1832. aastal saabus Tartu ülikooli õppima **Stepanos Nazarjan** (1812–79). Ta oli pärit Tbilisist ja lõpetanud nagu H. Abovjangi kuulsa Nersisjani seminari. Pärast kolmeaastast õppimist Tartus gümnaasiumis astus S. Nazarjan ülikooli. Ta õppis aastatel 1835–41 meditsiini- ja filosoofiateaduskonnas. Nazarjanist sai väljapaistev keeleteadlane. 19. sajandi teisel poolel, kui Kaasani ülikool muutus tunnustatud orientalistikakeskuseks, läks Nazarjan sinna üle ja juhtis kuus aastat 1842. aastal avatud armeenia keele kateedrit. 1846. aastal kaitses ta Kaasani magistrikraadi ja 1849. aastal samas doktoriväitekirja teemal *Rudaki, Dakiki ja Firdoussi*.⁵ Oma töödes arendas ta mõtet, et idamaine vaimumaailm ei oma teaduse ja kultuuri arengule väiksemat tähendust kui Euroopa vaimsed väärtused. 1850. aastate lõpul kutsuti ta idakeelte professoriks Moskva Lazarevi instituuti, kus tema anne alles õige rakenduse leidis.

Nazarjan jättis armeenia kultuurilukku sügava jälje. Olles aastatel 1858–64 Moskvas ilmunud armeeniakeelse ajakirja *Jusisapail* (Põhjalvalgus) toimetaja, propageeris ta aktiivselt uut kirjakeelt ašharabari, kutsus üles saatma andekaid armeenia noori õppima välismaale, aktiveerima populaarse rahvakirjanduse väljaandmist ja laiemalt levitama

⁴ Levon Eritsjan. Suure valgustaja järeltulijad. Jerevan, 1987. Lk 5–6 (arm. k).

⁵ С. Михайлова. Из истории научных связей университетов городов Тарту и Казани (XIX век). / 100 лет начала революционной деятельности В.И. Ленина. Тарту, 1987. С. 71.

euroopalikku haridust. Peale ühiskondliku ja valgustusliku tegevuse kirjutas ta rea väärtuslikke teadustöid ašharabaris.⁶

H. Abovjan ja S. Nazarjan – kaks Tartu ülikoolis õppinud silmapaistvat armeenia kultuuri- ja haridustegelast – soovitasid omakorda nii oma õpilastel kui tuttavatel Tartusse õppima sõita. Oma isikliku eeskujuga, ühiskondliku tegevuse, tohutu panusega teadusse, kultuuri ja haridusse tõstsid nad Tartu ülikooli prestiiži kõrgele ja õpingud siin jäid kauaks paljude armeenia noorte unistuste tipuks.

Armeenlaste kuldne ajastu Tartus

Armeenia üliõpilaskonnale Tartus olid edukaimad aastad 1848–58. Sergei Issakov on nimetanud seda armeenlaste omamoodi *kuldseks ajastuks*. Tema andmeil moodustus siin väike armeenia maiskond umbes 25 liikmega.⁷ Faktiliselt osutus Tartu 19. sajandi viiekümnendail aastail armeenia noormeeste kultuuri ja loomingulise eneseväljenduse keskuks. Siia saabusid andekad noorukid, kes olid otsustanud pühenduda isamaa teenimisele. Reeglina pöördusid nad pärast ülikooli lõpetamist tagasi kodumaale ja maiskond lagunes.

19. sajandi keskel algas Tartu ülikoolis legaalne üliõpilaskorporatsioonide loomine. Väikese hulga tõttu ei saanud armeenia üliõpilased omaette korporatsiooniks ühineda, paljud liitusid aga balti korporatsioonidega. Sel oli erakordne tähtsus, kuna nii avanes armeenlastel lähemalt tutvuda Baltimaade rahvaste keelte ja traditsioonidega. Lisaks oli armeenia üliõpilastel ka mitteametlik ühendus, mille vanemaks oli Gevorg Akimjan. Tema juurde kogunes kord nädalas esimene armeenia kirjandusring Tartus. Ringi koosolekutel loeti ja arutati armeenia kirjanduse aktuaalseid teoseid, sh näiteks H. Abovjani romaani *Armeenia vermed* käsikirja. Armeenia keele mitteoskajatele korraldati tasuta keelekursusi. Õpetajaks oli varasema pedagoogilise töö kogemusega Petros Simonjan.

Üliõpilased hankisid Tartusse armeenia ajalehti, mille ühislugemisele järgnesid elavad arutelud ja diskussioonid loetu põhjal, peamiselt ajaloo, kirjanduse ja kultuuri päevaküsimuste üle ja eriti just uue kirja-

⁶ Empiiriline psühholoogia, *Uusarmeenia keele krestomantia*, tõlkis vene keelde tuntud pärsia poeedi Saadi luulekogu *Gülistan* jne.

⁷ S. Issakov. Armeenia üliõpilased Tartus. / Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, IV. Tartu, 1977. Lk 124. On tähelepanuväärne, et 1978. aastal, seega 130 aastat hiljem püstitasid Leninakani (nüüd Gümri) elanikud Emajõe kaldale mälestusmärgi – armeenia ja eesti rahva sõpruse monumendi, mille raius armeenia tufist välja skulptor Akop Dživanjan. Monomendil on armeenia, eesti ja vene keeles järgmine tekst: *Eesti ja armeenia rahvaste sõpruse auks, mille lätete juures seisis suur valgustaja Hatšatur Abovjan. Leninakan-Tartu, 1978. a.* Käesoleval ajal tähistab armeenia rahvusühendus Eestis siin traditsiooniliselt oma ajaloolisi tähtpäevi. Armeenias on ammu tavaks püstitada kuulsate inimeste või sündmuste auks allikas-kivi. Kirjad sellel meenutavad mõõdujaile, keda tuleb janu kustutades meenutada või kelle eest palvetada.

keele ašharabari küsimuses. Need vaidlused sundisid nooremehi üha sagedamini mõtlema oma etniliste ja kultuuriliste juurte üle ning lähen-dasid neile armeenia rahvuslikke väärtusi.

Nagu märgib oma mälestustes tollal Tartus õppinud Aleksander Rotinjan, saabusid paljud armeenlased Tartusse, oskamata ühtki keelt peale vene keele. Neil tuli palju vaeva näha, et omandada armeenia keelt prestiiži säilitamiseks kaasmaalaste ees ja saksa keelt, et õppida ülikoolis ja saada osa lääne kultuurist. Paljudel kujunes just siin rah-vuslik eneseteadvus. Vanemad üliõpilased abistasid igati nooremaid, lahendades paljusid probleeme ühiste jõupingutustega. See toetus oli oluline, kuna paljud armeenlased ei olnud formaalselt üliõpilasteks immatrikuleeritud, vaid õppisid vabakuulajatena või iseseisvalt. Ühine tegevus ja vastastikune abistamine lähendas neid ja kasvas pikaajali-seks sõpruseks.⁸

Esimesse armeenia maiskonda kuulunud üliõpilaste seast tuli palju andekaid õpetlasi, literaate ja publitsiste, sh: Hristof Avakjan, Vagan Askarjan, Gevorg Akimjan, Petros Arhutjan, Gevorg Barhudarjan, Gevorg Dodohjan, Gabriel Hatisjan, Gevorg Mirimanjan, Ambartsum Papazjan, vennad Kerovbe ja Rafael Patkanjanid, Mikael Pridonjan, Aleksandr Rotinjan, Petros Simonjan, Levon Tigranjan jt. Laiema tuntuse rahva hulgas on neile kindlustanud poeesia – nende loodud luuletuste põhjal on loodud sellised armeenia rahva lemmiklaulud nagu *Pääsulind* (G. Dodohjan), *Armeenia neiud* (G. Mirimanjan), *Mõrjsa armastus*, *Armeenia vein* ja *Ei ole kevad minu jaoks* (K. Patkanjan), *Tõstkem klaasid, sõbrad* ja *Araksi pisarad* (R. Patkanjan) jpt.

Peale poeesia tegelesid paljud noored H. Abovjani ja S. Nazarjani eeskujul valgustusliku ja ühiskondlik-patriootliku tegevusega. Näi-teks **Rafael Patkanjan** (1830–92), pedagoogi-vaimuliku poeg Nor-Nahhitševanist (praegu üks Doni-äärse Rostovi rajoon) õppis Lazarevi instituudis ning seejärel Tartu ja Peterburi ülikoolides. 1855–57 toimetas ja andis ta Peterburis välja ajakirja *Jusis* (Põhi) ning kirjutas jutustusi ja luuletusi, mida läbisid patriotismi ja rahvusliku vabadusvõitluse ideed. Peale *Araksi pisarate*⁹ said väga populaarseks tema *Agassi ema laul* ja poem *Vapra Vardan Mamikonjani surm*, *Suur Inimene*, *Lõoke* jt. Aastatel 1963–74 anti armeenia keeles esmakordselt välja R. Patkanjani kogutud teosed kaheksas köites.

Tema vennast, **Kerovbe Patkanjanist** (1833–89) sai tuntud teadlane, kes avaldas väärtuslikke teoseid armeenia rahva ajaloost ja kirjandusest ning idamaade kultuurist. Ta oli pikki aastaid Peterburi ülikooli orienta listikateaduskonna õppejõud ja valiti ka Venemaa Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks.

⁸ B. H. Sisjan. Tartu ülikool ja XIX sajandi armeenia intelligents. Lk 56.

⁹ Araks on Lääne-Armeenia jõgi, mis sümboliseerib emakest Armeeniat nagu Ema-jõgi Eestit.

Gevorg Dodohjan (1830–1908) pärines Godenlu külast Simferoopolis lähedalt. Pärast Tartu ülikooli lõpetamist 1859. aastal jäi ta mõneks ajaks Tartusse ja sõitis seejärel Põhja-Kaukaasiasse. Alates 1867. aastast oli ta seminariõpetaja Simferoopolis. Ta on üldtuntud üheainsa laulu (*Päasulind*) autorina, kuigi 1930. aastatel leiti ja avaldati armeenia keeles palju tema luuletusi.

1850. aastate kesksaigani osutas armeenia üliõpilastele Tartus materiaalset ja moraalselt abi Armeenia Kiriku nõukogu Peterburis ning samuti mõjukad ja jõukad armeenia diasporaa liikmed. Loodeti, et noormehed pühenduvad pärast ülikooli lõpetamist vaimulikutööle. Need lootused end aga enamasti ei õigustanud. Tolle perioodi armeenia üliõpilastest Tartus vaid kaks – Grigor Agapiirjan ja Ambartsum Papazjan nõustusid hakkama vaimulikeks. See fakt jahutas veidi kirikutegelaste indu toetada armeenia üliõpilaste õpinguid Tartus. Pealegi kinnitas Nikolai I 1848. aastal Moskva Lazarevi instituudi statuudi, mille eesmärgiks oli orientaalkeelte õpetamine samas mahus, nagu see toimus Sankt-Peterburgi ülikoolis. Lazarevi instituudi õppurid said lütseumi lõpetanud üliõpilaste õigused.¹⁰ Instituut sai üheks armeenia kultuuri ja armeenia intelligentsi kujunemise keskuseks 19. sajandi Venemaal. Kuid esialgu ei andnud see Tartu kuulsa ülikooliga võrdset haridustaset. Seepärast püüdsid paljud armeenia noormehed pääseda õppima endiselt Tartusse, aga pärast lõpetamist eelistasid töötada Lazarevi instituudi kateedrites (S. Nazarjan, R. Patkanjan, G. Dodohjan jt).

Armeenlaste eneseotsingud saksakeelses ülikoolis

Teine armeenlaste laine saabus Tartusse aastatel 1859–66. See oli põhiliselt seotud Tartu ülikooli vilistlase **Gabriel Hatisjani** nimega. 1852. aastal asutas G. Hatisjan kodumaal erapansioni, milles oli 35 mitmest rahvusest õpilast. Koos temaga õpetas seal ka Petros Simonjan. Neid külastasid pansionis sageli Tartu ülikooli vilistlased Markian Rotinjan ja Gevorg Akimjan, kes rääkisid palju Eestist ja oma õpingutest Tartus. G. Hatisjan sulges pansioni ja tõi 1858. aasta lõpus Tartusse kümme oma lõpetajat. Kuid Tartu ülikooli erinevatesse teaduskondadesse astumiseks pidid nad ära õppima saksa ja ladina keele ning sooritama sisseastumiseksamid. 1860. aastal suutsid eksamid edukalt sooritada ja ülikooli astuda vaid viis inimest. Veel neli tulid sellega toime 1861. aastal. Viimane G. Hatisjani kümnest õpilasest – grusiin Vano Tulajev – loobus pürgimast Tartu ülikooli ja otsustas astuda Moskva ülikooli.

Selleks ajaks oli peale G. Hatisjani õpilaste Tartusse jäänud veel mõned armeenlased eelmisest, esimesest lainest. Nende seas olid Virgul Nazarbekjan, kes valmistus väitekirja kaitsmiseks, Gevorg Dodohjan, kes oli jäänud pärast ülikooli lõpetamist Tartusse ja S. Kalantarjan, kes

¹⁰ А. Амирханян. Тайна дома Лазаревых. Москва, 1992. С. 53.

saabus Mozdoki linnast ja võttis G. Dodohjanilt tunde, et Tartu ülikooli astuda.¹¹

Uus põlvkond erines eelmisest niihästi materiaalse kindlustatuse kui õppetöösse suhtumise poolest. Kui esimese laine üliõpilased elasid üksteisest eraldi, siis uustulnukad löid omalaadse armeenia üliõpilaste kommuuni ja üürisid ülikoolist kaugemal terve maja, kus igaühel oli omaette tuba ja muud mugavused. Kogu raha oli ühiskassas ja seda kasutati ühiselt. Sageli külastasid neid teistest rahvustest üliõpilased, aga ka noored, kel polnud ülikooliga mingit pistmist. Kuid nad ei suutnud sama ennastohverdavalt jätkata oma eelkäijate patriootlikke algatusi ega hoolinud kuigivõrd õpinguist. Nad korraldasid pidusid ja elasid lõbusat ning muretut elu. Nagu märgib Levon Tigranjan, *ei möödunud õhtutki, mil selles majas Dodohjani eesistumisel poleks ära joodud sada pudelit õlut, aga nende lauludel ja toostidel polnud lõppu*.¹² Pole ime, et enamus neist Tartu ülikooli ei lõpetanud. 1862. aastal läksid G. Hatisjani üliõpilased peale Vardan Abovjani ja Mikael Gazarjani üle Moskva ülikooli. Aleksander Karganjan sõitis Heidelbergi ülikooli, kust naasis 1866. aastal, kaitses Tartus põllumajanduskandidaadi kraadi ja pöördus tagasi Tbilisi. Mikael Gazarjan lõpetas samuti Tartu ülikooli põllumajanduse erialal ja pöördus tagasi Tbilisi, kus asus tööle panga juhatajana. 1867. aastal tuli ta veelkord Tartusse, kus sooritas põllumajanduskandidaadi eksami ja sai teaduskraadi.

Kõige raskem oli Hatšatur Abovjani pojal **Vardan Abovjani**, kes jäi pärast armeenia üliõpilaste lahkumist täiesti elatusvahenditeta. Kõik tema pöördumised Tbilisi palvega osutada talle materiaalset abi õpingute jätkamiseks jäid vastukajata ja ta oli sunnitud loobuma õpingutest ülikoolis, kuid sooritas gümnaasiumi vene keele õpetaja eksamid ja asus tööle Viljandi gümnaasiumis vene keele, ajaloo ja esteetika õpetajana, hiljem töötas ka Tallinnas. Ta ei tahtnud pöörduda tagasi kodumaale ülikooli lõpetamata, kuid materiaalsed tingimused ja ema arvukad palved osutasid tema solvatud eneseuhkusest tugevamaks. Pärast seitsmeaastast ekslemist pöördus ta 1869. aastal tagasi Tbilisi. Algul töötas V. Abovjan õpetajana mitmes armeenia külakoolis, kuid 1875. aastal kutsuti ta Gevorgjani seminari Edžmiadzinis, kus töötas elu lõpuni.¹³ Niisiis osutus armeenia üliõpilaste teine laine Tartus vähem edukaks ja lagunes kiiresti.

Järgmine, kolmas, armeenia üliõpilaste laine Tartu Ülikoolis langeb aastatesse 1866–92. Sel ajal teravnesid uuesti Vene-Türgi suhted Kaukaasias ja Balkanil ning Armeenia territoorium muutus järjekordse sõja tallermaaks. Sõda lõppes 19. veebruaril 1878 St. Stephani rahulepingu

¹¹ Paljud uurijad, kes tegelevad armeenia üliõpilastega Tartus sel perioodil, kasutavad Levon Tigranjani tööd: Saksa ülikool Tartus ja tema armeenia rahvusest üliõpilased. 1830–1892. // Luma. 1903. Lk 83–85 (arm. k).

¹² L. Tigranjan. Saksa ülikool Tartus ja tema armeenia rahvusest üliõpilased. 1830–1892. Lk 73.

¹³ L. Eritšjan. Suure valgustaja järeltulijad. Lk 6–8 (arm. k).

allakirjutamisega. Vastavalt sellele ja Berliini kongressi otsusele 1. juunist 1878 jagasid suurriigid üm Türgi Armeenia territooriumi, laskmata armeenia delegatsioonil osa eda kongressil oma saatuse otsustamisel.

Kongressi otsused ja neile järgnenud armeenlaste vastased pogrommid Türgis, samuti alanud venestamise ja õigeusustamise poliitika avaldasid armeenia intelligentsile tugevat mõju. Paljud hakkasid mõistma, et armeenia küsimust ei tule lahendada mitte Moskvast ega St. Peterburis, ka mitte Istanbulis, vaid eelkõige kohapeal – Armeenias.

Tartu ülikooli lõpetanud vennad Kerovbe ja Rafael Patkanjanid ning paljud teised armeenia intelligentsi esindajad jõudsid järeldusele, et *rahoal, kes ei looda enesele ega tugine omaenda jõule, ei ole tulevikku ja et rahva vabaduse esimeseks tingimuseks on haridus ja isiklik aktiivsus*. Nad hakkasid veel visamalt õhutama armeenia noormehi õpingutele eesrindlikes ülikoolides, mõistes, et rahvuse jõud ja võimsus ei peitu tema arvukuses, vaid kultuuris, hariduses ja vaimses arengus.

Armeenlaste juurdevool Tartu Ülikooli tugevnes jälle pärast 1866. aastat. Saabunute hulgas olid vennad Mkrtits ja Karapet Edilhanjanid, Samson ja Aleksandr Maisurjanid, Mikael ja Gevorg Mirimanjanid, Arutjun Baleoz, Levon Tigranjan, Gerassim Jakuljan jt.

Nad otsustasid taastada armeenia üliõpilaste 1830–50. aastate patriootilised ja kultuurhariduslikud traditsioonid. Hakati pidama koosolekuid, organiseerima üliõpilasseltsi, hankima vajalikku armeenia- ja muukeelset kirjandust. Telliti suurel hulgal ajalehti Tbilisist ja Konstantinopolist, mis lubas olla kursis kodumaal toimuvate sündmustega. Keelte mitteoskajad hakkasid õppima armeenia, aga samuti saksa keelt. Selleks asusid üliõpilased Levon Tigranjan ja Mkrtits Edilhanjan koostama armeenia-saksa sõnastikku, kuid ei jõudnud selle tööga lõpule.

Neil ei õnnestunud täiel määral taastada esimeste armeenia üliõpilaste traditsioone, sest puudu jäi kuulsatele eelkäijatele omasest visast pürgimusest teadmiste ja õpingute poole.

Uuriija B. Sisjani arvates oli üks peapõhjusi selles, et paljud tulid teistest Vene impeeriumi ülikoolidest Tartusse üle kehva õppeedukuse pärast, lootes siin kergemini diplomit kätte saada. Tegelikkus osutus vastupidiseks.¹⁴ Veendunud, et Tartus olid akadeemilised nõudmised palju karmimad ja üliõpilastraditsioonid kandsid korporatiivsuse pitserit, hakkasid paljud neist Moskva, Harkovi, Kaasani ja Peterburi ülikoolidesse tagasi pöörduma. Pealegi tundus elu suurlinnades neile ahvatlevamana.

Vaid vähestel selle laine esindajatel õnnestus läbida kõik tudengielu katsumused ja end väarikalt kehtestada. Nende seas, kes hiljem andsid olulise panuse teaduse ja kultuuri varasalve, olid arstidest vennad Aleksander ja Samson Maisurjanid, kes omandasid meditsiinikandidaadi kraadi, samuti Petros Argutjan ja Grigor Ter-Grigorjan, kes kaitsesid

¹⁴ B. H. Sisjan. Tartu ülikool ja XIX sajandi armeenia intelligents. Lk 65.

doktoriväitekirju. Petros Argutjan töötas hiljem meditsiiniprofessorina Kaasani ülikoolis.

Silma paistis ka **Parsadan Ter-Movsesjan**, kes lõpetas Tallinna gümnaasiumi ja astus Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. 12. detsembril 1891 pälvis tema auhinnatöö kuldmedali koos rahalise preemiaga ja 1892. aastal kaitses ta kandidaativäitekirja filoloogias. Tuntuks sai **Andreas Artsruni** – silmapaistev geoloog ja keemik, kes pärast Tartu õppis ka Peterburi ja Heidelbergi ülikoolides. Töötas professorina Berliini ülikoolis ja Aacheni polütehnilises instituudis, juhtis paljusid geoloogilisi ekspeditsioone Kaukaasias, Uraalides ja Armeenias. 1895. aastal valiti ta Venemaa TA korrespondentliikmeks.

Suure panuse armeenia kultuuri varasalve andis **Levon Tigranjan** – arst, ühiskonnategelane ja tuntud folklorist. Arstiteaduskonnas õppimise ajal sai Tartu talle nii armsaks, et pärast Jerevanist väljasaatmist 1884. aastal *armeenia elanikkonna hulgas ebaseadusliku salaseltsi organiseerimise* eest valis ta oma elukohaks vana Emajöelinn. Kuid olles siingi range politseilise järelvalve all, ei jäänud ta Tartusse kauaks, vaid siirdus välismaale. Seal avaldas ta 1903. aastal ajakirjas *Luma* mälestused Tartu armeenia üliõpilaskonnast.¹⁵ Tigranjani arvestuse järgi käis Tartu ülikooli nn saksa perioodi (kuni 1892) jooksul Tartust läbi 52 armeenlast.¹⁶

Armeenlased venekeelses Jurjevi ülikoolis

19. sajandi lõpul ja 20. algul, seoses ülikooli ja Veterinaariainstituudi üleviimisega vene õppekeelele, suurenes üliõpilaste juurdevool Vene impeeriumi sisekubermangudest ja muutus üliõpilaskonna rahvuslik koosseis. Kui sakslased moodustasid 1895. aastal 50–55 protsenti üliõpilastest, siis 1904. aastal oli neid 17–20 ja 1916 kõigest 15,7 protsenti.¹⁷ Suurenes ka armeenia üliõpilaste arv Tartus. Mittetäielikel andmetel õppis Tartu Ülikoolis ainuüksi ajavahemikul 1900–17 üle 200 armeenlaste.¹⁸ S. Issakovi andmeil õppis peale selle umbes 10 armeenlast Veterinaariainstituudis ja ligi 30 professor M. Rostovtsevi eraülikoolis.¹⁹

Tinglikult võib sajandivahetuse paiku saabunuid jagada kahte gruppi: need, kes saabusid aastail 1892–1900 ja 1900–18 saabunud. Esimese grupi hulgas olid Enok Amirhanjan, Leonid Spendiarjan, Levon Kamojants, Karapet Avetisjan, Levon Ogandžanjan, Melik Abazov, Gabriel Ter-Nersisjan jt. 19. sajandi lõpul jätkasid Tartus oma haridus-

¹⁵ S. Issakov. Armeenia üliõpilased Tartus. Lk 113.

¹⁶ L. Tigranjan. Saksa ülikool Tartus ja tema armeenia rahvusest üliõpilased. 1830–1892. Lk 74–77.

¹⁷ Vt: Linda Eringson. Tartu Ülikool 1905.aastal. // TRÜ Toimetised. Vihik 56. Tartu, 1957. Lk 4; История Тартуского университета 1632–1982. Таллин, 1982. С. 136.137.

¹⁸ История Тартуского университета 1632–1982.

¹⁹ S. Issakov. Armeenia üliõpilased Tartus. Lk 128.

teed üle 20 armeenia üliõpilase hoolimata mitmesugustest raskustest ja võimudepoolsest jälitamisest.²⁰ Paljud neist olid poliitilistel põhjustel või õppemaksu mittetasumise pärast teistest ülikoolidest välja heidetud. Nende hulka kuuluvad Leonid Spendiarjan, Levon Kamojants, Karapet Avetisjan, Levon Ogandžanjan jt. Nende edasine elukäik tuginstab, et tegu oli huvitavate ja andekate inimestega.

Leonid Spendiarjan, tuntud armeenia muusikaklassiku Aleksandr Spendiarjani vend, sündis 1869. aastal Kakhovka linnas. Pärast Simferopoli gümnaasiumi lõpetamist 1889. aastal astus ta Moskva ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna loodusteaduse osakonda. Moskvast oli ta koos vend Aleksandriga sagedane külaline Moskva ülikooli kaubandusõiguse professori Nerses Nersesjani kodus, kuhu kogunes Moskvast elav armeenia intelligents. Siin tutvus ta teiste Venemaal tuntud armeenia päritolu juristidega – professorite Juri Gambarjani ja Grigori Džansijeviga, kes olid avaldanud mitmeid teoseid juura, ajaloo ja kultuuri alalt. 1892. aastal arreteeriti L. Spendiarjan aktiivse osavõtu eest üliõpilaskoostööst ja heideti ülikoolist välja. Tänu ülalnimetatud juristide pingutustele pääses ta vanglast.²¹ Samal aastal astus ta Tartu ülikooli loodusteadusi õppima. Siin märkas teda professor F. Levinson-Lessing, kes jättis ta pärast ülikooli lõpetamist õppetooli juurde teadusuuringute jätkamiseks ja väitekirja kaitsmiseks. 1894. aastal osales L. Spendiarjan esmakordselt rahvusvahelisel geoloogide kongressil Šveitsis ja võttis teadlaste delegatsiooni koosseisus osa Alpide uurimisest. Pärast naasmist valmistus ta koos Levinson-Lessinguga sõitma Kaukaasiasse Gruusia sõjateed uurima.

1896. aastal suundus L. Spendiarjan Viini oma magistriväitekirja lõpetama. Kahjuks katkes andeka õpetlase paljutootav teadustee ootamatult 17. augustil 1897, kui ta oli vaid 28-aastane. Pärast Leonidi surma andis tema isa Atanas Spendiarjan tema tööd, raamatukogu ja kollektsioonid üle Tartu ülikoolile. Veel annetas ta suurema rahasumma Rahvusvahelise geoloogiakongressi preemiafondi. Sellest ajast tänaseni annab Rahvusvaheline geoloogiakongress välja Spendiarovi-nimelist preemiat.²²

Teistest tudengitest võiks märkida **Levon Kamojantsi (Kamojev)**. Ta oli Tbilisi vaimuliku poeg, astus 1892. aastal Varssavi ülikooli arstiteaduskonda, kus õppis kolm aastat, kuid heideti välja üliõpilaskoostööst osavõtu eest. 1896. aastal astus ta Tartu ülikooli farmaatsiaosakonda, mille lõpetas edukalt 1899. aastal. Edaspidi töötas ta Tbilisis, Šamahhas ja muudes armeenia elanikkonnaga paikades.

Karapet Avetisjan oli pärit Andamedži külast Jerevani kubermangu Nahhitševani maakonnas. Pärast Moskva 3. gümnaasiumi lõpetamist

²⁰ Б. Х. Сисян. Дерптский университет и армянская интеллигенция XIX века. // Сборник научных трудов аспирантов Армянского государственного педагогического института им. Х. Абовяна № 5. Ереван, 1971. С 47.

²¹ Марина Спендиарова. Спендиаров. Москва, 1964. С. 35–36.

²² Samas. Lk 63.

astus ta 1896. aastal Moskva ülikooli õigusteaduskonda, kuid eksmat-rikuleeriti aasta hiljem õppemaksu maksmatajätmise ja ebalojaalsuse tõttu. Siis astus Karapet Avetisjan Tartu ülikooli õigusteaduskonda ja õppis seal kuni 1899. aastani. Seejärel läks ta teadmata põhjustel üle Berliini. Tema edasise saatuse kohta andmed puuduvad.

Levon Ogandžanjan sündis 1864. aastal Ahhalkalaki linnas, lõpetas 1885. aastal Tbilisi 2. gümnaasiumi ja astus Harkovi ülikooli arstiteaduskonda. Õppemaksu mittetasumise pärast arvati ta kolmandalt kursuselt välja. Ta astus 1890. aastal Tartu ülikooli, kuid kutsuti peagi sõjaväkke. Sealt tagasi tulnud, jätkas ta aastatel 1891–96 õpinguid ja sai 1897. aastal farmatseudi diplomi. Tartus viibides tekkisid tal rahvameditsiini harrastuse pinnal tihedad sidemed professor Kobertiga. Nad otsustasid välja anda ühise teadustöö pealkirjaga *Armeenia rahvameditsiin*. Materjali kogumiseks palus Ogandžanjan 1895. aastal armeenia perioodikaväljaannetel eraldada oma lehekülgedel ruumi vastava rubriigi jaoks. Suurt toetust osutas talle ajalehe *Mšak* toimetis, kel olid ka tihedad suhted armeenia üliõpilastega Tartus.

Enok Amirhanjan pärines luterliku pastori perest Šuša linnast. Tema isa Abraambek Amirhanjan oli Tartu ülikooli usuteaduskonna kasvandik nende armeenia tudengite hulgas, kes õppisid Tartus 19. sajandi kuuekümnendail aastail. Enok Amirhanjan astus Tartu ülikooli arstiteaduskonda 1892. aastal pärast Moskva Peeter-Pauli õppeasutuse lõpetamist. 1896. aastast töötas ta arstina Šušas. Lisaks arstitööle tegi ta aktiivselt kaastööd ajalehele *Mšak*, kirjutades artikleid ühiskondlikult aktuaalsetel teemadel.

Alates 1900. aastast ei suurenenud oluliselt mitte ainult armeenlaste arv Tartu ülikoolis, vaid laienes ka nende päritolu geograafiline diapason. Tartusse tuli armeenlasi Jerevanist, Bakuust, Aleksandropolist, Karsist, Erzerumist, Šušast, Tbilisist, Ahhalkalakist, Gorist, Kutaisist, Boržumist, Šamahhast, Stavropolist, Vladikavkazist, Jelizavetpolist jt paikadest.

Armeenia üliõpilased Tartu ühiskondlik-poliitilises liikumises

19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus oli Vene impeeriumis poliitiliselt keeruliste ja sotsiaalselt segaste sündmuste aeg. Tartu ülikool, mida Venemaal nimetati saksa ülikooliks, kuulus 19. sajandi lõpul impeeriumi kõige rahulikumate ja poliitiliselt usaldusväärsemate kõrgkoolide hulka. Tartu ülikool erines traditsiooniliselt Venemaa muudest kõrgkoolidest oma euroopaliku orientatsiooni, õppeprotsessi täpse organiseerituse, õpetamise kõrge taseme, hea materiaalse ja teadusliku baasi ning üliõpilaskonna korporatiivse vaimu poolest. Seaduskuulekad läänemereprovintside õppejõud ja üliõpilased jäid esialgu Venemaa tormiliste sündmuste suhtes passiivseks.

Olukord hakkas muutuma pärast 1884. aasta ülikoolireformi järkjärgulist rakendumist Tartus 1880. aastate lõpul. See tegi lõpu ülikoolide autonoomiale ja õppejõudude valitavusele ning nõudis Tartus üleminekut saksa õppekeelelt vene keelele. Juba 1895. aastast peeti neljas teaduskonnas, va usuteaduskond enamuses vene keeles. Peale selle keelati 1887. aasta ringkirjaga üliõpilasorganisatsioonid. Osa õppejõududest püüdis takistada reformide läbiviimist, teine osa hakkas lahkuma Euroopasse. Nagu hiljem kirjutas professor Roderich v. Engelhardt: *saksa teaduse pimestav valgus kustus mitte omaenda jõuetusest, vaid see hävitati harimatute slaavlaste kätega*.²³ Nii soodustas isevalitsuse hariduspoliitika sajandivahetusel ise Tartu ülikooli kaasamist revolutsioonilisse protsessi.

Uus laine armeenia tudengeid saabus Tartusse hetkel, mil rahutused olid alanud ka üliõpilaskonnas. Paljud neist ei jäänud üliõpilaste võitlusest demokraatlike õiguste ees kõrvale ning osalesid koos teiste rahvuste üliõpilastega kohalikus liikumises. Mitmed olid juba Tartusse saabudes sandarmeerias arvel kui *ebalojaalsed* ja sattusid kohe politsei järelevalve alla.

Tartu 1. politseijaoskonna pristavi ettekannetes leidub materjale Essai Mirzajani, Isak Terterjani, Petros Ter-Ovanesjani, Vassili Vardanjani, Asthik Grigorjani, Gevorg Mamuljani, Grahats Gukasjani, Georgi Džavahhovi jpt osavõtu kohta revolutsioonilisest üliõpilasliikumisest 20. sajandi algul. Need materjalid ja mitmesugused dokumendid on talle Ajalooarhiivis Tartus ja alles ootavad uurijaid. Ühes ettekandes, mis kannab kuupäeva 5. veebruar 1901, teatatakse järgmist: *Kannan ette Teie Kõrgeaususele, et k.a 5. veebruaril kella 1-st 5-ni öösel on minu poolt Liivimaa Kubermangu Sandarmivalitsuse ülemale asetäitja Jurjevi kreisis ülesandel toime pandud kaks läbiotsimist üliõpilaste juures 1) Jurjevi Ülikooli üliõpilase Essai Davõdovitš Mirzajantsi juures, eluk. Lepiku nr 10. Läbiotsimisel tema juures midagi kuritegelikku ei leitud. Mirzajants on arreteeritud ja saadetud kohalikku vanglasse. 2) sama ülikooli üliõpilase Isak Aleksandrovitš Terterjantsi juures, elukoht Ühiselamus nr 61, läbiotsimisel tema juures midagi selgelt kuritegelikku ei leitud. Terterjants kuulus arreteerimisele, kuid tema haiguse tõttu sellest loobuti*.²⁴

Taolisi ettekandeid leidub arhiivis ka Veterinaariainstituudi üliõpilase Bartugemios Ogandžanjantsi kohta, kes oli salajase järelevalve all aastatel 1902–07.²⁵

Teisel juhul, märkustega kiire ja täiesti salajane palub Tartu Politseivalitsuse salajane osakond 8. aprillil 1902 ülikooli üliõpilasinspektorit teatada, *kes endistest, käesoleval aastal korratustest osavõtmise eest väljaheidetud üliõpilastest asub veel Jurjevis*. Oma vastuses nimetab üliõpilasinspektor füüsika-matemaatikateaduskonna üliõpilase Georgi Džavahhovi (ehk Džavahhanjani) nime.²⁶

²³ История Тартуского университета 1632–1982. С. 129.

²⁴ ЕАА. 325-1-1039. Л. 146.

²⁵ ЕАА. 325-1-1000. Л. 507.

Vene impeeriumis ei olnud üliõpilastel poliitilisi õigusi. Üliõpilasreeglid keelasid esitada kollektiivseid palvekirju, esineda delegatsioonidega, panna inspeksiooni või prorektori loata välja kuulutusi, korraldada üldkoosolekuid, pidada avalikke kõnesid, osaleda illegaalsete ringide, seltside ja maiskondade tegevuses. Reeglite rikkumine tõi kaasa mitmesuguseid karistusi: noomitus, rahaträhv, kartser ja koguni ülikoolist väljaheitmine tagasiastumise õigusega või ilma. Ka abielluda tohtis ainult kuraatori ja ministri loal. Nii näiteks palus TŪ arstiteaduskonna üliõpilane, korp! Armeenia liige Ovanes (Ivan) Pataljan (Patalov) 1914. aasta detsembris luba *astuda teise seaduslikku abiellu aadlikutütrega, neiu Anastassia Mihhailovna Filippovitšiga*.²⁷

Muidugi ei saanud üliõpilased leppida elementaarsete demokraatlike vabaduste puudumisega ja protesteerisid. Kuid noored olid huvitatud ka kvaliteetse hariduse saamisest. Nagu märgiti ühes üleskutses, *olid nad selle vastu, et valitsus asendaks andekad professorid oma truude alluvate ja tallalakkujatega, kes on teaduse alandanud valitsuse prostituudi rolli*. Konfliktid Tartu ülikoolis teravnesid eriti ajavahemikus 24. veebruarist 26. aprillini 1899, mil õppetöö peatati. Ülikooli ja Veterinaariainstituudi üliõpilased astusid ühiselt välja Peterburi ülikooli üliõpilaste häbiväärse peksmise vastu politsei poolt. Seepeale ilmus ukaas, milles ähvardati kõik üliõpilasliikumisest osavõtjad sõjaväeteenistusse saata.²⁸

Püüdes leida väljapääsu tekkinud olukorrast, pöördus Peterburi Ülikooli rektor 1902. aasta lõpul Rahvahariduse ministeeriumi poole taotlusega lubada vähemalt 30-liikmelistel üliõpilasgruppidel moodustada korporatiivse iseloomuga seltsimehelikke ühendusi Baltikumi eeskujul. Minister, lootes, et taoliste üliõpilaskorporatsioonide loomine ülalt võimaldab valitsusringkondadel võtta initsiatiivi enda kätte ja suunata üliõpilasliikumise isevalitsusele vajalikku voolusängi – ühendada seaduskuulekaid üliõpilasi ja juhtida nad eemale mässumeelsetest. Ta pöördus vastava palvega Nikolai II poole, kes kirjutas ettekandele 13. novembril 1902 nõusoleva resolutsiooni.²⁹ Üliõpilaskorporatsioonide põhikirjades pidi olema kohustuslik säte, et *korporatsioon ei taotle mingeid poliitilisi eesmärke: liige, kes on liitunud poliitilise organisatsiooniga, heidetakse koheselt korporatsioonist välja*.³⁰

1895. aastast hakkasid üksikud armeenia üliõpilased aktiivselt osalema Vene Üliõpilaste Seltsi tegevuses (Leonid Spendiarjan, vennad Vartan ja Minas Ter-Mikaeljantsid), aga 1908. aastal astusid kolm neist Kaukaasia üliõpilaste seltsi, millest enamiku moodustasid grusiinid.³¹ Kuid armeenia tudengid püüdsid luua ka oma rahvuslikke ühendusi ja

²⁶ EAA. 325-1-1000. L 416, 417.

²⁷ EAA. 2100-1-11163. L 57.

²⁸ EAA. 325-1-1000. L 23, 31–32.

²⁹ EAA. 402-7-473. L 4–5.

³⁰ EAA. 402-7-819. L 3.

³¹ EAA. 402-7-625. L 4–6. Kuigi Kaukaasia üliõpilaste seltsis moodustasid grusiinid peaaegu 90%, seisid selle organisatsiooni eesotsas mitu aastat vennad Vartan ja Minas Ter-Mikaeljantsid. Vt: EAA. 402-7-625. L 6, 11.

pöördusid esmakordselt selle palvega ülikooli rektori poole 3. märtsil 1909. Kaukaaslaste-armeenlaste poolt kirjutasi palvekirjale alla 12 inimest. Palvekirja üleandmine usaldati N. Arutjunjantsile.³²

2. detsembril 1909 moodustasid 15 armeenia üliõpilast initsiatiivgrupi, mis pöördus uuesti rektori poole palvega maiskonna lubamiseks. 11. detsembril 1909 oli valmis maiskonna põhikiri, täpsustatud tema isikkoosseis ja valitud esimees. Maiskonna koosseis laienes ja selle esimeheks valiti Artašes Melikjan.³³ Faktiliselt kuulusid maiskonda kõik Tartu ülikooli armeenlastest üliõpilased. Põhikiri kinnitati 7. mail 1910. Selles oli öeldud, et ühenduse eesmärgiks on *kaasmaalaste vastastikune moraalne ja materiaalne toetamine*. Selle eesmärgi saavutamiseks selts a) teeb oma üksikutele liikmetele ülesandeks kirjandusteoste lugemise ja suuliste ettekannete koostamise ja esitamise kaasmaalasi huvitavatel teemadel; b) annab ühiskassast toetusi pika- ja lühiajaliste laenudena.³⁴

Maiskonnal oli oma tempel venekeelse kirjaga *Jurjevi Keiserliku Ülikooli Taga-Kaukaasia Armeenia Üliõpilaskond*. Selle liikmeks võisid olla ainult Tartu ülikooli üliõpilased. Nad jagunesid maiskonna tegevliikmeteks ja kandidaatideks ning võisid pärineda Vene impeeriumi erinevatest piirkondadest. Maiskonna liikmed kogunesid sageli, koostasid ja lugesid kirjandusteoseid, esinesid ettekannetega armeenlasi huvitavatel teemadel. Õhtutest said osa võtta ka muude rahvuste esindajad, sh eestlased, kellel avanes võimalus lähemalt tutvuda armeenia kultuuri ja ajalooaga.

Armeenia maiskonna esimehed Artašes Melikjan ning hiljem Grahats Gukasjants olid kohustatud iga nädala teisel päeval ilmuma Liivimaa Kubermangu Sandarmivalitsusse maiskonna tegevusest aru andma.

Vaatamata sellele, et maiskonna liikmetel oli poliitikaga tegelemine keelatud, ignoreerisid nii mõnedki seda keeldu. Oma revolutsioonilise tegevusega paistis silma Petros Ter-Ovanesjants, kes saabus Bakuust 1911. aastal ja astus ülikooli õigusteaduskonda. Temast sai üks ülevenemaalise revolutsiooniliselt meelestatud armeenia üliõpilaskonna juhte, kes oli seotud parteiga *Dašnaktsutjun*. Tema tegevusest on ajaloarhiivis säilinud huvitavaid dokumente. Üks neist sisaldab järgmisi andmeid: 18. märtsil k 12 päeval, Liivimaa Kubermanguvalitsuse ülema asetäitja Jurjevi maakonnas toimetab isiklikult läbiotsimist Keiserliku Jurjevi Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilase Pjotr Jeremijevitš Ter-Ovanesjantsi, sünd 27. dets. 1885, eluk. Aia 57-4 korteris ja isiklikes asjades. Politsei sisenedes võttis Ter-Ovanesjan pintsaku küljetaskust välja 10 eks. trükitud üleskutseid üliõpilastele: "Ülevenemaalise üliõpilasorganisatsiooni, partei Dašnaktsutjun üleskutse", mis olid saadetud Ter-Ovanesjantsi nimele Genfist, ära võeti ka kirjavahetus. Pjotr Ter-Ovanesjants arreteeriti ja saadeti Tartu vanglasse.³⁵

³² EAA. 402-7-723. L 10.

³³ Samas. L 15.

³⁴ Samas. L 1.

³⁵ EAA. 325-1-1039. L 89.

Nõukogudeaegsetes uurimustes oli selle üleskutse täisteksti avaldamine keelatud, kuna partei *Dašnaktsutjun* oli häälestatud bolševike vastu.³⁶

Sisu poolest oli *Üleskutse* suunatud Vene impeeriumi valitsuse vastu. Selle ajalugu on üsna huvitav. Teatavasti olid Lev Tolstoi üpris keerulised suhted vene õigeusu kirikuga, mille eest Sinod ta 1901. aasta veebruaris kirikuvande alla pani. Pealegi astus Tolstoi korduvalt välja isevalitsusliku omavoli ja vägivalda ning Vene-Jaapani sõja eelõhtul puhkenud šovinisliku hüsteeria vastu. Kui Tolstoi 7. novembril 1910 õigeusu kirikuga leppimata suri, saadeti tema surmapaika Astapovo jaama relvastatud sandarmeeriaüksus. Tolstoi surm sai terve rea kogu Venemaa üliõpilaskonda raputanud demonstratsioonide ajendiks.

Spetsiaalselt selleks puhuks oligi välja lastud *Partei Dašnaktsutjun Ülevenemaalise üliõpilasorganisatsiooni üleskutse*, mida üliõpilaste seas levitasid Petros Ter-Ovanesjan, Isak Terterjants ja Esai Mirzajants. Üleskutse sisu oli järgmine:

Suur Tolstoi on surnud. Kogu mõtlev inimkond on sügavas leinas. Seda enam jahmus meie vaene isamaa, kes kaotas suure vabadusvõitleja isikus oma viimase tulukese. Ka meie, üliõpilased, liitusime nagu alati rahva murega. Hakkasime vaikselt ja rahumeelselt leinama korvamatut kaotust. Ja mis juhtus? Valitsus, kelle jaoks pole olemas ei rahvuslikku uhkust ega rahvuslikku leina, nägi selles vastuhakku. Ta mitte ainult ei ajanud kümneid üliõpilasi kasemattidesse, vaid suunas löögid ülikoolide, koguni täiesti lojaalse professuuri vastu.

Teadustempel on muudetud politseinike kogunemiskohaks. Ülikool ei tohi meie riigimeeste väitel tegeleda poliitikaga, aga isevalitsuse toetamine on tema esmane ülesanne!

Mitte kunagi ega mitte kusil pole ülikoolile saanud osaks niisugune häbitamine. Professorid on sunnitud loenguid pidama tääkide kaitse all. Tääkidega aetakse tudengeid politseinuhkidega täidetud auditoriumidesse. Sõnakuulmatuid üliõpilasi mõnitatakse, aga professoreid karistatakse teenistusalaselt ja moraalse piinamisega. Veel iial pole Venemaa üle elanud niisugust moraalset langust.

Seltsimehed! Väljakuulutatud üldstreik on ainus väärline vastus hullunud valitsusele.

Elagu ülevenemaaline üliõpilasstreik!

Seltsimehed! Koondame read ja läheme revolutsiooniliste üleskutsetega jälle rahva sekka. Kutsume teda üles suurele peole, häbiväärse isevalitsuse kukutamisele.³⁷

Tartu politseimeistri raporti järgi rippus see käsitsi ümber kirjutatud üleskutse tekst 1. veebruaril 1911 kahes kohas ülikooli peahoones ja anatoomiainstituudi ruumides. 60 meditsiiniüliõpilast olevat arutanud streigiküsimust ja olnud 3. veebruaril streigi korraldamise poolt. Et

³⁶ Partei *Dašnaktsutjun* (ametlik nimetus – Armeenia revolutsiooniline liit) – 1890. aastal tekkinud sotsiaaldemokraatlik poliitiline organisatsioon.

³⁷ EAA. 325-1-1039. L 88.

seda takistada, arreteeris politsei juba 2. veebruaril paljud maiskondade aktivistid.³⁸

30. aprillil 1912 asutasid 16 armeenia päritolu üliõpilast (Aleksandr Akopjants, Karapet Bagratuni, Stepan Ivanjants, Ivan Patalov, Solomon Tseraljants, Benjamin Ter-Gazarjants, Ruben Madatov, Aleksandr Agasarjan, Sarkis Hetšumjants, Aleksandr Manijev, Aram Ter-Oganjan, Solomon Dutšaidze, Essai Mirzajants, Grigori Jaralants, Arutjun-Voton Matinov (Matinjants), Oganess Vartanjan) korporatsioon *Armeenia*. Tegemist oli põhiliselt meditsiiniüliõpilastega, lisaks üks jurist ja kolm matemaatikut.

Ülikooli nõukogu kinnitas korporatsioon *Armeenia* oma istungil 22. aprillil 1913 ja andis loa avalikuks värvide kandmiseks. Värvid olid valge, roheline, punane, kusuures müsi põhi oli valge. Korporatsiooni tegevuse eesmärgid olid *teaduslik-kirjanduslik tegevus, kunsti arendamine, liikmetevaheliste sõbralike sidemete soodustamine, nende moraalne ja materiaalne toetamine*.³⁹

Korporandid kippusid alatasa üle astuma poliitilist tegevust keelavast sättest, mille eest, nagu allikatest nähtub, tuli esimehel sageli sandarmeeriaülemale vastust anda.

Korporatsiooni juhtkond esitas igas semestris ülikooli rektorile aruande korporatsiooni tegevusest, samuti selle liikmete ja esindajate nimekirjad.

Korporatsioon tegutses aastatel 1912–16. Juhatuse oli kolmeliikmeline: esimees, sekretär ja kassir. 1913. aastal valiti esimeheks Aleksandr Agasarjants ja sekretäriks Ruben Madatov. 1914–16 oli esimeheks Arutjun-Voton Matinov (Matinjants), sekretäriks Oganess Vartanjan ja kassiriks A. Agasarjants.

Korporatsiooni liikmed korraldasid tihti õhtuid, kuhu kutsusid külalisi ka muudest seltsidest, organiseerisid loenguid meditsiini, aga ka Armeenia kirjanduse, ajaloo ja kultuuri alalt, levitasid armeenia-keelseid ajalehti ja kirjandust, õpetasid armeenia keele mittevaldajatele emakeelt jne. Ajavahemikul 1913–16 pidas *Armeenia* ligi 30 koosolekut ja organiseeris ligi 20 teadusõhtut.⁴⁰ Seoses Esimese maailmasõja puhkemisega, eriti pärast Türgis 1915. aastal korraldatud armeenlaste genotsiidi astus enamus armeenia üliõpilasi vabatahtlikult armeesse ja läks rindele. 2. veebruaril 1916 pöördus Arutjun-Voton Matinjants (Matinov) ülikooli üliõpilasasjade kantsleisse avaldusega, milles teatas, et *alates 1915. aasta sügisest on korporatsioon "Armeenia" ajutiselt oma tegevuse peatanud liikmete puudumise tõttu, kellest enamus on kutsutud sõjaväeteenistusse*. Kõik materjalid ja korporatsiooni pitsati andis ta kantsleisse hoiule.⁴¹

³⁸ Samas. L 9, 14.

³⁹ EAA. 402-7-819. L 1, 3, 5.

⁴⁰ Samas. L 7, 8, 10.

⁴¹ Samas. L 11.

Kuigi pärast Esimest maailmasõda ehitati Tartu ülikooli üles juba hoopis uutel alustel, pöördus mõni korporantidest tõepoolest hiljem Tartusse tagasi, näiteks *Armeenia* liige **Ovanes Pataljani (Patalov)**. Ta oli sündinud 1889. aastal, astus 1909. aastal Kaasani ülikooli, kust tuli 1912. aastal üle Tartu ülikooli arstiteaduskonda. Esimese maailmasõja ja hiljem Venemaal kodusõja ajal teenis vabatahtlikus armees, seejärel Salnikis inglise hospitalis, kus talle omistati esimese järgu arsti kutse (kuigi tal ei olnud arstidiplomit). Pärast kodusõda sattus ta Serbiasse ja sai seal kodakondsuse. 1928. aastal tuli ta viisaga Eesti Vabariiki, et sooritada Tartu Ülikoolis nõutavad eksamid arstidiplomi saamiseks.⁴²

Armeenlannad Tartu ülikoolis

1905. aasta revolutsiooni käigus avas Tartu ülikool esmakordselt oma ukseid naistele, kes esialgu võisid registreeruda siiski vaid vabakuulajateks. Peagi ilmusid ülikooli esimesed armeenlannad, keda B. Sisjani andmeil õppis Tartus ajavahemikul 1905–18 kokku üheksa, osa neist professor Rostovtsevi erakursustel. Pärast kursuste lõpetamist ja vastavate eksamite õiendamist ülikooli juures said nad arstidiplomi. Oma usinusega õppetöös ja eeskujuliku käitumisega pälvisid armeenia neiud õppejõudude tähelepanu ja lugupidamise niihästi Rostovtsevi kursustel kui keiserlikus ülikoolis.

Kõik nad, välja arvatud üks, kes arreteeriti revolutsioonilise tegevuse pärast, lõpetasid ülikooli kiitusega ja said arstidiplomi. Nende nimed on teada: Egisabet (Jelizaveta) Avagjants, Nvard Avdžjants, Vardui Balasanjants, Maria Gjurdžjants (Mantašjants), Maria Juzbašjants, Amalia Šuhjan, Siranuš Safarjants, Anait Ter-Gabrieljan, Asthik Grigorjan. Viimatimainitu, kes ei saanud ülikooli lõpetada, oli aktiivne naisliikumise tegelane ning levitas Tartus vene, eesti ja juudi naisüliõpilaste seas keelatud revolutsioonilisi ideid. Selle tegevuse tõttu oli ta kolm aastat sandarmeeria salajase järeelvalve all. 1908. aastal ta arreteeriti ja saadeti Riia vanglasse, sealt edasi aga asumisele Astrahani kubermangu.⁴³

Kokkuvõtteks

Perioodil 1830–1917 saabus Eestisse kokku ligi 370 armeenlast, kes pärast ülikooli lõpetamist suures osas pöördusid tagasi kodumaale, kus paljudest said mõjukad ühiskonnategelased. Armeenia üliõpilaste ja seltside elu ja praktiline tegevus Tartus pakub huvi niihästi neile, kes huvituvad Tartu ülikooli ajaloo, kui ka kultuuriteadlaste ja ajaloolaste

⁴² EAA. 2100-1-11163. L 1, 6, 26, 42, 73, 116.

⁴³ B. H. Sisjan. Tartu ülikool ja XIX sajandi armeenia intelligents. Lk 64–65.

laiale ringile. Armeenlased moodustasid osa Tartu üliõpilaskonnast ja andsid omapoolse panuse kultuuridevahelisse suhtlemisse. Armeenia üliõpilaste ja üliõpilasühenduste tegevus Tartus rajas aluse armeenia diasporaale Eestis. Selle ajaloo ja praktilise tegevuse uurimine annab huvitavat teavet mitte ainult akadeemilise nooruse elust, vaid lubab ka hinnata rahvusvahelisi kontakte eestlaste, armeenlaste ja muude rahvuste esindajate vahel.

Poola üliõpilased Tartu ülikoolis (1802–1918)

Arkadiusz Janicki

1802. aastal taasavatud Keiserlik Tartu Ülikool on poola üliõpilaste mälestustes kõrgetasemeline õppastus ja silmapaistva akadeemilise autonoomia musterkuju. Poola noortele meeldis õppida Tartus, kus *oli õhus tunda vabadust, võis nautida miniatuurse üliõpilasvabariigi hüvesid ja kasvõi lühikeseks ajaks tsaarivõimu rõhumisest hinge tõmmata*.¹ Tung Tartusse suurenes eriti pärast 1830–31 ja 1863–64 Poola sõltumatuse nimel peetud ülestõusude lämmatamist vene vägede poolt. Küllap oli Tartu populaarsuses oma osa ka poolakate seas levinud kuuldustel siinsest tormilisest üliõpilaselust ning Tartus tegutsevatest legaalsestest ja pool-legaalsestest poola organisatsioonidest.

Kuni Vene tsaaririigi kokkuvarisemiseni oli Tartu ülikool poola kultuuri, teaduse, poliitika ja sõjanduse tähtsaks keskuseks. Tartu mõjust poolakatele on palju kirjutatud, selle kohta on rikkalikult dokumente ja mälestusi.² Siinkohal tõstaksin esile vaid Aleksander Walicki paberites säilinud suure tunnetusliku väärtusega ja seni kasutamata Felicjan Lewandowski-Dołęga³, Stanisław Mianowski⁴ ning ühe tundmatu autori meenutusi 19. sajandi esimesest poolest.⁵

Poolakad reageerisid Tartu ülikooli taasavamisele väga kiiresti. Tõenäoliselt olid esimesed poola rahvusest üliõpilased Tartu ülikoolis Valgevenest pärit vennad Henryk Fryderyk ja Fryderyk Adolf Ludwik Pawłowskiid, kes immatrikuleeriti 2. veebruaril 1804. aastal numbrite 129 ja 130 all.⁶ 1840. aastatel oli ülikoolis poolakaid 60–80,⁷ 1881. aas-

¹ J. Weysenhoff. Mój pamiętnik literacki. Poznań, 1975. S. 5.

² Täielikuma kirjanduse ülevaadet teemal vt: A. Janicki. Studenci polscy na uniwersytecie w Dorpacie. / Uniwersytet w Tartu a Polacy. Rola dorpatczyków w polskiej nauce, kulturze i polityce XIX i XX wieku. Pod redakcją S. G. Isakowa i J. Lewandowskiego, Lublin, 1999. S. 21–24.

³ F. Lewandowski-Dołęga. Wspomnienia z lat 1889–1944. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN). Sygn. III.7933.

⁴ S. Mianowski. Wspomnienia 1895–1945. BN sygn.: akc. 15277. Trükitud valikutena: Świat, który odszedł. Wspomnienia Wilnianina 1895–1945. Warszawa, 1995.

⁵ Zbiory Aleksandra Walickiego. BN sygn.: IV. 2981. S. 134–139.

⁶ Album Studiosorum Academiae Dorpatensis. Johann-Gottfried-Herder-Institut w Marburgu. Bd. 1. 2, nr. 129, 130

⁷ J. B. Dziekoński. Przypomnienia z wędrówek, Dorpat. // Dzwon Literacki. 1846. T. III. S. 216.

tal 86,⁸ 1880. aastate lõpus juba 150⁹ ja 1916. aastal 181.¹⁰ 1833. aastani puudus matrikliraamatus märges tudengi usutunnistuse kohta, rahvast ei märgitud koguni 1916. aastani. Seetõttu on poola üliõpilaste täpset arvu raske määrata. Erilise väärtusega, kuigi ilmselt veel mitte lõplikud, on Sergei Issakovi ja Pavel Sigalovi,¹¹ samuti ka Csaba János Kenézi¹² uurimistulemused. Issakovi ja Sigalovi väitel oli aastatel 1802–1918 Tartus 2302 poola tudengit (sh 1891 poolakat ja 411 Poola alalt pärit üliõpilast). Kenézi andmetel aga (1802–1914) – 2373 (vastavalt 1774 ja 599). Seega võime arvata, et Keiserlikus Tartu Ülikoolis õppis ligi 2500 poola rahvusest või Poolast pärit noort,¹³ üle 9 protsendi Tartu tudengite koguarvust. Enamus neist pärines Poola Kuningriigi alade šlahta, vähem oli kodanliku päritoluga üliõpilasi, talupojaseisusest poola noored õppisid ülikoolis haruharva. Eelistatuim eriala oli arstiteadus, sellele järgnesid õigus-, usu-, ja majandusteadus, diplomaatia, kameralistika ja matemaatika.

Poola üliõpilaste õpingud ja argielu

Õppetöö korraldus Tartus, eriti saksa perioodil (kuni 1889. aastani), jättis üliõpilasele palju vabadust nii õppeaja kestuse kui ka eksamite valiku osas. Ülikooli võis naasta isegi pärast 20–30 aastast õppepauusi (nii oli see nt Konrad Iwańskiga Ukrainast) ja õppida tunduvalt kauem kui määrustikus sätestatud neli või viis aastat.¹⁴ *Igavesi tudengeid* oli palju. Aleksander Zawisza Vilniuse maakonnast veetis Tartus õppides 25 aastat (1878–1903). Krahv Ksawery Orłowski (1881–89) ja Volõõniast pärit Bohdan Wydzkał (1881–89) kulus stuudiumile ligi kümme aastat.¹⁵ Tuntuim *igavene tudeng* Edward Heinrich õppis siin 38 aastat (1860–98).¹⁶ Üldiselt valitses siiski arvamus, et poolakad õppisid Tartu ülikoolis hästi. Aastatel 1802–63 said poolakad oma teadustöö eest keskmisest enam medaleid.¹⁷ Edward Heinrich esitab nimekirja 21

⁸ Kronika i korespondencje. // Przegląd Akademicki. 1881. R. I. S. 174.

⁹ Boromir. Dorpat. Obrazki z nad Embachu przez ... // Przegląd Akademicki. 1890. R. I. Z. 4. S. 304.

¹⁰ 172 üliõpilast ja 9 vabakuulajat (Личный состав Императорского Юрьевского университета за 1916 учебный год. Юрьев, 1917. С. 24, 37, 48, 64, 153.

¹¹ S. Isakow, P. Sigalow. Polacy w Uniwersytecie Dorpackim. // Miesięcznik Literacki. 1973. Cz. I. S. 107–108; Cz. II. S. 101; Cz. III. S. 106–107.

¹² C. J. Kenéz. Polnische und aus Polen Stammende Studenten an der Univesitat Dorpat 1802–1914. // Zeitschrift für Ostforschung. Jg. 39. 1990. 4. S. 579.

¹³ Käesoleva artikli põhitählepanu on poola üliõpilaste arvulisel koosseisul Tartu ülikoolis.

¹⁴ 4-aastane (meedikutel 5 aastat) õppeaeg kehtis ainult õppekursuse loengutel käimiseks (B. Limanowski. Pamiętniki (1835–1870). T. I. S. 181–182).

¹⁵ M. Bończa-Kunicki. Fragmenty wspomnień z Dorpatu (Odpowiedź na ankietę Konwentu „Polonia” w Wilnie). Lublin, 1927. S. 83–84.

¹⁶ Aastatel 1860–84 õppis ta teoloogiat, 1891–98 poliitökonoomiat (Album Studiosorum Academiae Dorpatensis. Bd. 4, 3. Nr 7221).

¹⁷ S. Isakow, P. Sigalow. Polacy w Uniwersytecie Dorpackim. I. S. 110.

poola perekonnanimega medalisaajast aastatest 1846–92.¹⁸ Ka Gustaw Manteuffel väitis, et 19. sajandil said medaleid mitukümmend poolakat.¹⁹

Uue õppeaine esimesel loengul kinnistati tudengile tavaliselt kindel koht auditooriumis.²⁰ Kui lektori poolt kohta ei määratud, tegid seda tudengid ise, lõigates loengusaali laua sisse oma nime ja kuupäeva. Üliõpilased tervitasid loengule saabuvaid professoreid istudes ja jalgadega sahistades.²¹ Suhted õpetaja ja õppuri vahel kandsid igati sõbralikku iseloomu.²² See tulenes ühelt poolt ülikooli juhtkonna poliitikast, mis püstitas küll kõrgeid nõudmisi, kuid pidas rangelt kinni ka üliõpilaste õigustest. Samuti soodustasid üliõpilaste ja professorite häid suhteid igapäevane läbikäimine laboratooriumides ja kabinettides.

Loengutel viibimise kohustusega tulid tudengid toime erinevalt. Esmalt sõltus see antud loengu teemast ja aine esitamise viisist, mida lektor kasutas. Oli selliseid loenguid, mis tuli kuulajate rohkuse tõttu auditooriumist üle viia aulasse.²³ Oli ka igavaid loenguid, mida viisid läbi piisava kutsumuseta lektorid. Just sellisteks pidasid paljud poolakad professor Johann Heinrich Kurtzi (kes iseenesest oli küll rahvusvaheliselt tuntud suurepäraste teoloogiliste tööde autor) loenguid.²⁴

Iga üliõpilane allus immatrikuleerimisest kuni eksmatrikuleerimiseni ülikooli jurisdiktsioonile. Ülikooli administratsioon määras aga karistusi väga mõõdukalt, andes noortele piisavalt vabadust. Tartus ei kasutatud rahatrahve (v.a kohtu- ja kartserikulude sissenõudmine ning stipendiumide kärpimine või äravõtmine). Karistustest olid levinumad noomitus, eksmatrikuleerimine, loengutelt eemaldamine (*Consilium abeundi*), välja ajamine (*Relegatio*) või kartser. Viimast karistust kasutasid ülikooli võimud kõige sagedamini. Kas see täitis loodetud eesmärged, on lüsitav – paljud tudengid pidasid kartseris istumist üliõpilasseisuse kohustuslikuks koostisosaks. Pealegi lubas kartserivaht teatud tasu eest sinna ka õpingukaaslasti ja koguni noori daame.²⁵ Võis hankida ka (ülikooli võimude poolt küll rangelt keelatud) joovastavaid jooke nagu arakk, õlu, rumm jms.²⁶ Mõnikord olevat kartserisse kontrabandina too-

¹⁸ E. Heinrich. *Luźnie kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego Dorpatczyka*. Warszawa, 1917. S. 131.

¹⁹ G. Manteuffel. *Dorpat i były Uniwersytet Dorpacki*. Lwów, 1898. S. 86.

²⁰ S. Janikowski. *Listy z Dorpatu*. // *Archiwum Historii Filozofii i Medycyny*. 1955. T. XXII. Z. 1. S. 93.

²¹ B. Limanowski. *Pamiętniki (1835–1870)*. 175.

²² M. Bończa-Kunicki. *Fragmenty wspomnień z Dorpatu*. S. 63.

²³ Nt tuli nt professor August Rauberi anatoomialoengud viia sellisele ajale, mil teised loengud ei segaks nende kuulamist (C. Czarnocki. *Strzępy wspomnień. Szkice autobiograficzne*. Warszawa, 1973. S. 128).

²⁴ E. Heinrich. *Luźnie kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego Dorpatczyka*. S. 63–64.

²⁵ E. В. Петухов. *Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, Университет за сто лет его существования (1802–1902)*. Юрьев, 1902. Т. I. С. 252.

²⁶ E. Heinrich. *Luźnie kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego Dorpatczyka*. S. 89–91.

dud isegi püstoleid, et süüdimõistetu saaks märki laskmist harjutada.²⁷

Kartserisse sattumise sagedaseks põhjuseks olid arvukad duellid, mida peeti nii rapiiride kui püstolitega.²⁸ Poolakad kasutasid duelli üliõpilaskonnas domineerivate saksa üliõpilastega võrdsete õiguste kättevõitmiseks. 19. sajandi esimesel poolel peeti poolakaid nimelt tõusikuteks, kes kippunud ülikooli *saksluse* kallale.²⁹ Poolakad suhtusid oma aukaitsmisse väga tõsiselt ega jätnud reageerimata isegi kõige pisemale lugupidamatuse avaldusele. W. Smidowicz (V. Veresajev) meenutas, et *sakslased suhtusid poolakatesse suure aukartusega – poolakad võtsid väljakutse vastu, kuid esitasid tingimuse: duell püstolitega [...]. Püstolitega duell polnud naljaasi – naljad olid ohtlikud ja asi ei pruukinud lõppeda tühipalja kriimustustega. Oli mitu surmajuhtumit.*³⁰

Duellid nõudsid poolakalt pidevaid laskmisharjutusi, igapäevaseid lasketiiru külastamisi (nt Klattenbergi juures). See komme püsis veel 20. sajandil – Czesław Czarnocki meenutab, et loengutele minnes astusid nad ikka sõpradega lasketiiru, et seal paar korda märki lasta.³¹ Stuudiumi jooksul peetud duellide arv sõltus tudengi osavusest ja temperamendist. Józef Antonij Dziekoński kohta räägiti, võimalik et väikese liialdusega, et ta osalenud oma stuudiumi ajal Tartus (1837–39) peaaegu sajal duellil. Seltskondlikus elus tagasihoidlikult osalenud Wincenty Lutosławski aga kirjutab: *ma tõestasin koheselt oma osavust selles [püstolist laskmises], ja keegi minusse ei puutunud.*³²

Tartusse tulnud poolakad elasid peamiselt nii nimetatud *Burgides* – majades, mis läksid läbi aastakümnete pärandina lahkujatelt uustulnukatele.³³ Kõige vaesemad üürisid elamiseks tagasihoidlikumad toad, *päris uberikud, enamasti suurte majade pööningu või ärklikorruse.*³⁴ Sellise toa üür oli umbes 7 rubla terve poolaasta eest. Mööbleeritud kahetoaline köögi ja küttega elamine maksis 15 rubla semestris.³⁵ Rikkamad tudengid üürisid mitu tuba ja sisustasid neid luksuslikult, korteris oli klaver, kaunid tapeedid, maalid ja moodne mööbel.

²⁷ Tunnistused selleks eksisteerivad ka meie ajani – kasvõi kartseri puu-uste peal, mis on kuulidega augustatud, või ringikujulised märklauad, mis on joonistatud ühele kartseri seinale, täis osavaid tabamisi (R. Śliwowski. Tartu nieznane. // Problemy. 1967. 11. S. 693).

²⁸ On teada viis poola üliõpilast, kes langesid duellil ja maeti Tartusse (S. Mianowski. Wspomnienia 1895–1945. S. 37).

²⁹ B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Wspomnienia z czasów uniwersyteckich. Biblioteka Warszawska. 1911. S. 242.

³⁰ W. Smidowicz (B. B. Беpecaeв). Wydział lekarski w Dorpacie i jego profesorowie w oczach lekarza i literata rosyjskiego. // Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. 1962. 3. S. 298.

³¹ C. Czarnocki. Strzępy wspomnień. Szkice autobiograficzne. S. 126.

³² W. Lutosławski. Jeden łatwy żywot. Warszawa, 1937. S. 76.

³³ E. Heinrich. Luźnie kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego Dorpaczyka. S. 76–77.

³⁴ G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego. Warszawa, 1911. S. 161–162.

³⁵ B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Wspomnienia z czasów uniwersyteckich. S. 53, 60.

Elutingimused, toidu kvaliteet, aga samuti üliõpilaselus osalemine sõltusid igauhe jõukusest. 19. sajandi viiekümnendatel aastatel kulutasid kõige rikkamad tudengid umbes 500 rubla aastas, keskmised 300 ja mõned vaid 200 või isegi 150 rubla aastas.³⁶ Umbes 30 aastat hiljem said ainult vähesed üliõpilased 100 ja enam rubla kuus – enamus olid veelgi vaesemad. Stanisław Stempowski (Veterinaarinstituudi üliõpilane) meenutab üht meedikut, kes sai kodust vaid 10 rubla kuus.³⁷

Ehkki Tartu oli väike provintsilinn, pakkus ta kultuurielamusi ja meelitas ligi rändureid. Jalutuskäigud Tartu tänavatel ja tema muististe vaatamine olid huvipakkuvad kui Varssavi külastamine.³⁸ Poola tudengid jalutasid tihti mööda linna, kogunesid turuplatsile, võtsid istet majatreppidel, käisid restoranides ning teistes seda laadi kohtades. Kõige populaarsemateks kohvikuteks ja kondiitriärideks olid poola tudengite seas 19. sajandi teisel poolel Luchsingeri äri (poolapäraselt *Lucys*), Bauchi äri (*Brzuch Vatsa*) ja Felschau kohvik.³⁹ Öhtuti käidi *Regenbogenis*, *Amerikas*, *Handwerkervereinis*, *Wanemuises* (eestlaste selts), *Adelmusses* (aadlike klubi), *Bürgermusses* (linnakodanike klubi), *Akademische Musses* (üliõpilaste klubi). Viimane koht oli eriti hinnatud kõigi tudengite, mitte ainult poolakate seas.

Ülikooli aulas ja ka nimetatud klubides toimusid teatrietendused, siin esinesid külalisartistid (peamiselt Peterburist, aga ka Varssavist). Mäletati proua Amelia ja Wilhelmina Nerudat, vendi Jósef ja Henryk Wieniawskit, viiuldaja Katskit jt. Poola tudengite vaimustusavaldused sundisid nii mõnigi kord korraldajaid asjasse sekkuma ja pakkuma näitlejatele või muusikutele eskorti. Mõnikord pidid märatsevad austajad kartseris maha rahunema.⁴⁰

Kontserdid ja teatrietendused andsid poolakatele võimaluse kohtumisteks ja kontaktide loomiseks tartlastega ja teiste korporatsioonide tudengitega. Sajandi teisel poolel polnud poolakad enam sakslaste poolt alavääristatud ega tagakiusatavad, pigem nendega solidaarsed tudengid.⁴¹ Poolakad hoidsid teiste korporatsioonidega distantsi, kuid mõned *radikaalid* (nt Stanisław Stempowski) sõlmisid suhteid venelastega ja osalesid nende organisatsioonide tegevuses (nt *Concordias*). Mõned, näiteks 1863. aasta ülestõus osalenu venestunud poeg Wincenty Smidowicz või Ignacy Korwin-Milewski lihtsalt ei tunneta- nud oma kuuluvust poolakate hulka ja suhtlesid pigem vene või saksa korporatsioonidega.⁴²

³⁶ Viimane summa oli piiriks, millest alates nt korp! Polonia stipendiumi maksti (B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Cz. 2. S. 58).

³⁷ S. Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). Wrocław, 1953. S. 114.

³⁸ S. Janikowski. Listy z Dorpatu. S. 84.

³⁹ G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego. S. 157.

⁴⁰ B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Cz. 2. S. 257.

⁴¹ I. Baranowski. Pamiętniki ... (1840–1862). Poznań, 1923. S. 90.

⁴² H. Korwin-Milewski. Siedemdziesiąt lat wspomnień 1855–1928. Poznań, 1993. 52; S. Czekanowski. Roczniki długiego żywota mego. Beztroskie lata uniwersyteckie (1888–1894). Rkps Ossolineum 13258 II. T. II. S. 66.

Poolakate mälestustes kirjeldatakse väljasõite Tartu lähemasse ja kaugemasse ümbruskonda. Tihti külastati Tähtvere, Jaama, Melliste, Raadi, Jänese, Kvissentali, Ropka, Kabina ja "Novumi" kõrtsi. Viimases oli külastajate lõbustamiseks teatripalagan ja keeglimäng.⁴³ Poola tudengid käisid ballidel Võrus ja Viljandis, sõideti rongiga Riiga ja Tallinna või laevaga Pihkvasse. Linnast välja sõideti ratsa,⁴⁴ troska või saaniga. Soojal ajal nauditi paadisõitu Emajõel, üheks lemmiksihiks oli Kvissental. Sajandi esimesest poolest meenutatakse jõukamate poolakate jahilkäimisi.⁴⁵ Tudengite väljasõidupaigaks oli ka Pühajärv. Bohdan Szachno meenutab, et Tartus õppimise ajal rändas ta tihti ümbruskonna külades, kus eestlased suhtusid poolakatesse, erinevalt lätlastest, äärmiselt sõbralikult ja võtsid külalislahkelt vastu.⁴⁶ Vaba aja veetmiseks oli rohkelt erinevaid võimalusi – ülikooli juures asus spordiväljak, maneež, tennisväljakud, ujumisbassein, lasketiir, ülikooli liuväli.⁴⁷

Tudengite kambad tarbisid peale õlle päris suurtes kogustes teisigi alkoholiseid jooke – arakki, viina, veini, slivovitši, likööri jms. Vähe sellest – jooke segati ka ise. Poolakate seas oli eriti tuntud nn Karbonievitši naps (*Karboniewiczznaps*). See oli segu mitmest erinevast liköörist ja viinast. Joogi loojaks oli Michał Karboniewicz, kes patenteeris ka nn türklase – segu šampanjast ja arakist, millele lisati munakollast ja lõpuks täideti klaasi servani roosa likööri. Sellise joogi kolmekäigulist seeriat (iga portsjon isesorti likööri) nimetati *Knikebein*, sest see pani isegi kõige kangematel meestel põlved nõtkuma.⁴⁸

Tartus elanud poola tudengid joobusid vabadusest ja perekondliku järelvalve puudumisest ning nautisid muretu prassimise võimalusi. 19. sajandi viimasel kümnendil olid üle linna kuulsad Bronisław Kułakowski ja krahv Stanisław Starzeński (Vene Pariisi saadiku parun von Mohrenheimi sugulane) vembud. Nad olid paras paar nii oma kalduvuste, eelistuste kui naljade poolest. Kułakowski tekitas furoori, ratsutades oma Rüütli tänava puumaja teisel korrusel asuvasse korterisse.⁴⁹ Ülesse sõitmisega ei olnud probleeme, hobuse trepist allatoomine on aga teadagi üsna lootusetu ettevõtmine. Nii tuli suksu korterisse ööbima jätta. Põrandale tehti õlgedest ase, toodi ka heina ja kaeru. Kuna hobuse omanik hakkas päevaks laenatud hobust tagasi nõudma, kut-

⁴³ G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego. S. 159; M. Bończa-Kunicki. Fragmenty wspomnień z Dorpatu. S. 37.

⁴⁴ Hobuse laenamine terveks päevaks maksis üks rubla.

⁴⁵ B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Cz. 1. S. 52.

⁴⁶ B. Szachno. Dorpat 1887–1892. Fragment pamiętnika pisanego w Wilnie w latach 1940–1945. S. 13 (Varssavi Peapiiskopkonna Arhiivis (Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, AAW).

⁴⁷ B. Szachno. Dorpat 1887–1892. S. 6.

⁴⁸ B. Dybowski. Przed pół wiekiem. Wspomnienia z czasów uniwersyteckich. S. 255.

⁴⁹ Kirjeldades hobuse visiiti korterisse, kirjutab Edward Heirich, et seda tegi tudeng S. Kuid näib, et tõenäolisem on Stanisław Stempowski kirjeldus, kes oli Bronisław Kułakowski lähimaks sõbraks (S. Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). S. 122; S. Czekanowski. Roczniki długiego żywota mego. S. 37; E. Heinrich. Łuźnie kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego Dorpatczyka. S. 88).

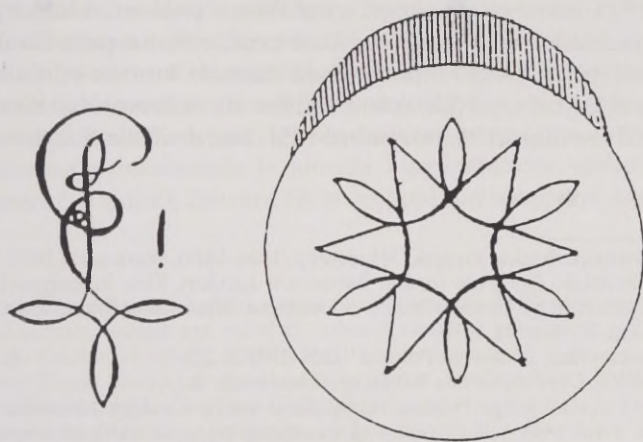
sus Kułakowski hädaga puusepad. Need võtsid seina maha ja ehitasid tänavale poodiumi, millelt ratsu kõitega tänavale tõsteti.

Poola üliõpilaste legaalsed ja illegaalsed organisatsioonid

19. ja 20. sajandi piiril asutasid poolakad Tartus rea organisatsioone ja seltsse. Enamjaolt jäi nende tegevus üsna lühiajaliseks. Olulisem tähendus oli poola üliõpilaste korporatsioonil *Polonia*. See oli kõige arvukam poolakate organisatsioon, mis oma enam kui saja-aastase tegevuse vältel kandis mitut erinevat nime ja elas üle mitmeid kriise.

Polonia asutamisaajaks peetakse 1826. aastat. Põhikirja ametliku kinnitamise ajal, 1828. aasta esimesel semestril, kuulus organisatsiooni 17 Vilniusest (Vilnost) pärit tudengit,⁵⁰ kes pidasid end filarettide seltsi vaimseteks pärijateks. Seda tõestab ka filarettidelt üle võetud lipukiri: *Au, Isamaa ja Voorus*. Ka korporatsiooni hümn, Francisk Bogatko (1810–1864) poolt kirjutatud *Hüvastijätku laulu* lauldi *Filarettide laulu* viisil.⁵¹ Organisatsiooni sisemine struktuur ja kombed laenati saksa korporatsioonidelt. Liikmeskond jagunes tegev- ja toetajaliikmeteks. Tegevliikmed jagunesid täisõiguslikeks buršideks ja mittetäisõiguslikeks fuksideks (rebasteks). Toetajaliikmeteks olid vilistlased. Korp! Polonial oli oma tekkel, värvid ja lipp.

Tartus, erinevalt Saksamaast, puudusid korporatsioonidel poliitilised eesmärgid, rahulduti tudengite au ja vennaliku abi põhimõtete

Joonis 1. Korp! Polonia sirkel ja tekkel.

⁵⁰ *Polonia* asutajate nimed vt: A. Minkiewicz. „Konwent Polonia” 1828–1978 (W 150-tą rocznicę założenia w Dorspacie pierwszej polskiej korporacji akademickiej). / Zeszyty Historyczne. T. 46. Paryż, 1978. S. 211.

⁵¹ S. Isakow, P. Sigalow. Polskije studienckieskije organizacii w Tartuskom Uniwersitetie w XIX wieku. // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. I. Tartu, 1975. S. 126.

kultiveerimisega ning nauditi pidudel ja koosviibimistel rohkesti alkoholi.⁵²

Nelja saksa korporatsiooni poolt moodustatud katusorganisatsioon *Chargierten Convent* tunnustas *Poloniat* 1828. aastal. *Polonia* võis saata konventi oma delegaadi ja omandas sellega hääleõiguse ühiste probleemide otsustamisel. See formaalne tunnistus võimaldas *Poloniat* legaalselt ja võrdõiguslikult eksisteerida teiste Tartu organisatsioonide seas. Oma asutamisaastal püüdis *Polonia* kehtestada *duellide reglementi – kõveratel mõõkadel kuni esimese vereni*, kuid tulemuseta.⁵³ Juba 1831. aastal, seoses Poola novembriülestõusuga, *Polonia* tegevus ajutiselt peatati – korporatsiooni 25 liikmest osalesid ülestõusus 17. Aasta hiljem pöördus neist Tartusse tagasi vaid viis.⁵⁴

Pärast ülestõusu mahasurumist poolakaid tabanud repressioonid tekitasid suurt rahutust nii ülikooli rektoris kui ka saksa korporatsioonides. Kardeti, et tsaarivalitsus võib sulgeda kõik Tartu korporatsioonid, kuna seal levivad riigivastased ideed. Just selle surve tõttu võttis *Polonia* 7. mail 1832 vastu otsuse organisatsioon laiali saata. *Polonia* tegutses illegaalselt veel terve aasta, kuni liikmete kirjavahetuse paljastamiseni tsaarivõimude poolt.⁵⁵

Korp! *Polonia* taassünd saabus küll juba 1834. aastal, kuid olukord oli kardinaalselt muutunud. Uus *Chargierten Convent* küll tunnustas *Poloniat*, kuid ei andnud talle oma koosseisus kohta ega hääleõigust. *Polonia* võitlus võrdsete õiguste eest (koos *Curoniaga*) lõppes 1843. aastal kaotusega ja korporatsiooni laialisaatmisega.⁵⁶ *Polonia* laialisaatmist soovis ka osa poola üliõpilasi, kes ei tunnistanud korporatsiooni elustiili.⁵⁷ 1843. aastal pani ülikooli senat *Polonia* peakorteri lukku ja üritas konfiskeerida ka tema sümbolid, kuid neid õnnestus peita *Curonias*.⁵⁸

Korduvaid katseid korporatsiooni taastada kroonis edu alles 1848. aastal, mil asutati *Ogół* (ühiskond, seltskond). Sellesse seltsi koondunud poolakad saavutasid 24. novembril 1851. aastal *vilistlaste õiguste* tunnis-

⁵² A. Kamiński. *Polskie Związki Młodzieży (1804–1831)*. Warszawa, 1963. S. 532.

⁵³ F. A. Redlich. *Der Pole in den Baltischen Landen. Eine kulturgeschichtliche und volkskundliche Untersuchung*. // Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift im Wartheland. 2. 1941. 3/4. S. 95.

⁵⁴ A. Minkiewicz. „Konwent Polonia” 1828–1978. S. 213.

⁵⁵ A. Redlich. *Der Pole in den Baltischen Landen*. S. 94.

⁵⁶ 1834–43 kandis korp! *Polonia vastupidiseid värve – valget, helesinist ja punakas-lillat*. Kuid 1843. aastast alates ei kasutatud mingeid väliseid korporatsiooni regaalid, kuigi vahel kanti tumesiniseid mütsi e *konventkasid* (A. Minkiewicz. „Konwent Polonia” 1828–1978. S. 213).

⁵⁷ R. Płaskowski. *Z epoki studyów ś.p. Chałubińskiego w Dorpacie*. // Tygodnik Ilustrowany. Seria IV. 1889. T. 13. Nr 363. S. 386.

⁵⁸ *Polonia* ei saanudki oma korporatsiooni protokolle, värve ja embleeme tagasi, sest need hävisid *Curonia* peakorteri põlengus 19. sajandi teisel poolel (W. Soltan. *Sprostowanie faktyczne filistra dorpackiego Wł. Soltana*. // Dziennik Wileński. 30.V.1907. S. 2; Wł. Cywiński. 1828–1928. // Wiadomości Korporacyjne. R. 1. II 1928. Nr 5. S. 120).

tamise.⁵⁹ Sellest ajast algas järkjärguline suhete paranemine saksa korporatsioonidega. Kuid sisemine lõhestumine *Ogóti* ridades ei lasknud poolakatel oma võidu vilju maitsta. 1857. aastal eraldus selles *Szczegót*, valdavalt Leedust pärit noorte seltskond.

Selleks, et mitte nõrgendada oma niigi juba kõikuvat positsiooni, püüdsid *Ogót* ja *Szczegót* suhetes teiste korporatsioonidega kokku hoida. Kuid 1860. aastal, esindajate valimistel Üliõpilaste Akadeemilisse Kogusse esitasid mõlemad organisatsioonid oma kandidaadi. See tekitas poolakate jaoks niivõrd ebamugava situatsiooni, et 27. (15.) märtsil 1861. aastal läksid mõlemad ühingu läksid laiali ja moodustasid samaaegselt ühise *Konvendi*.⁶⁰

Kui teated 1864. aasta ülestõusu algusest jõudsid *Konvendini*, sõitsid 84 tegevliiget ja vilistlast kodumaale ja ühinesid ülestõusuga. Seitse neist langesid lahingus Vene sõjaväega, kaks mõisteti surma, seitse kohtuotsusega vangi ja 48 saadeti Siberisse.⁶¹ *Konvent* piiras esialgu oluliselt oma tegevust, kuid uute liikmete juurdevool taastas peagi ühingu senise tegevuse. Paraku keeldusid tsaarivõimud poola korporatsiooni legaliseerimisest. Ajakirjanduses märgiti, et 200-pealine poola üliõpilaste rühm kuulub ofitsiaalselt *metsikute* hulka, kuigi poolakatel on oma ühing, mis põhimõtteliselt on ka korporatsioon, ainult ilma värvide ja liputa.⁶²

Tähtis muutus toimus 1888. aastal, mil võimud nõustasid tunnustama poola üliõpilaste seltsi, kuid ainult *Üliõpilaste Loodusteadusliku Ühingu*na.⁶³ Poolakad kasutasid seda nimetust ainult õppeasutuse juhatuse juuresolekul, omavahel aga kasutati nimetust *Konvent*, teised korporatsioonid kasutasid nimetust *Dorpatis õppivate poolakate Liit*.⁶⁴ Tunnustamise aastal ühendas see 108 liiget.⁶⁵ Ent jällegi ei suutnud *Konvent* vältida sisemist lõhenemist. Kuni 1880. aastateni ei tehtud uute liikmete vastuvõtmisel suurt vahet nende päritolu, usutunnistuse või rahvuse vahel. Kuid *Konvendi* konservatiivsema osa initsiatiivil hakati peagi piirama protestantide ja juutide korporatsiooni vastuvõtmist. Paljudele (nt Jan Cumff, Edward Heinrich) polnud see suund aga vastu-

⁵⁹ Vilistlase õigused andsid näiteks võimaluse pöörduda burši (vanema tudengi) poole *sina*-vormis, buršid aga pidid pöörduma vilistlase poole (või isiku poole, kes juba oli lõpetanud õpinguid) *teie*. Kuid kõige tähtsam oli privileeg võidelda duellil püstolitega. Lisaks sai organisatsioon õiguse omada eraldi põhikirja ja oli vaba kohustusest järgida üleülikooliliste üliõpilasorganisatsioonide põhikirja (*D. Kielak. Konwent Polonia w Dorpacie – polski model korporacyjny. // Przegląd Humanistyczny. 1993. Z. 1. S. 131.*

⁶⁰ B. Dybowski. Wspomnienia z przeszłości półwiekowej. Lwów, 1913. S. 51–52.

⁶¹ A. Minkiewicz. „Konwent Polonia” 1828–1978. S. 214.

⁶² Kraj. 1886. Nr 13. S. 14.

⁶³ Statut, Tätigkeitsberichte Mitgliederverzeichnisse und die Chronik der Naturwissenschaftlichen Gesellschaft der Studenten über die Tätigkeit derselben (EAA. 402-7-241).

⁶⁴ G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego. S. 105.

⁶⁵ T. Stegner. Pastorzy Królestwa Polskiego na Studiach teologicznych w Dorpacie w XIX wieku. Warszawa, 1993. S. 7.

võetav.⁶⁶ *Konvendi* uue lõhenemise käigus eraldus sellest teiste hulgas selts *Kuchnia Polska* (Poola Köök). Kuid juba 1895/96. aastal oli *Konvent* jälle ühine ja ühtlasi kõige suurem kõiki kaasmaalasi ühendav üliõpilasorganisatsioon Tartus.⁶⁷

3. novembril 1896 tabas poolakaid uus löök *vilistlaste õiguste* ära võtmise näol *Fakultatiivse Chargierten Konvendi* poolt.⁶⁸

Konvendi ühtsus kestis seekordsuhteliselt kaua, sest isegi 1905. aasta revolutsiooni ajal ta oli see tähtsaim poola organisatsioon ja peaaegu kõik poola tudengid pidasid end kohustatuks sinna kuuluma.⁶⁹

Tsarismi poliitika leevendumise tõttu andis *Konvendi* vanem 1906. aastal Ülikooli Senatile taotluse korporatsiooni registreerimiseks nime *Polonia* all.⁷⁰ Poola konstitutsiooni päeval, 3. mail 1907. aastal, tuli *Polonia* juba avalikult välja oma lipu ja ajalooliste, 1828. aastal kasutatud värvidega. Seltsi legaliseerimine mõjus innustavalt korporatsiooni tegevusele.⁷¹

Esimese maailmasõja algusest kuni 1917. aasta esimese pooleni kulges *Polonia* tegevus ilma eriliste raskusteta. Liikmeskond vähenes küll enam kui kahekümne korporandi sõjaväeteenistusse kutsumise tõttu. Ometi korraldati 13 loengut, 1915. aastal organiseeriti isegi heategevuskontsert Poola näljahädaliste heaks.⁷² *Konventlased* aitasid aktiivselt kaasa Tartus tegutseva Poola Sõjaohvrite Abistamise Seltsi ettevõtmistele. Revolutsioonilised sündmused Venemaal leidsid poola tudengite seas vaid nõrka vastukaja. Ainukeseks märgatavaks muutuseks oli korporatsiooni värvide kasutamise ametlik taaslubamine.

Ühel *Polonia* viimastest koosolekust 1918. aasta esimesel semestril otsustati organisatsiooni edasise saatuse otsustamiseks kokku kutsuda Vilistlaste Kongress, kuna leiti, et *Tartu ülikooli likvideerimise tõttu ja pidades silmas Varssavi Ülikooli olemasolu, võib K! tegevuse jätkumine Tartus osutuda ebaotstarbekaks*.⁷³ Kongress toimus 19. septembril 1918 Varssavis. Korporatsiooni keskus otsustatigi Varssavisse üle viia, Tartusse aga jätta üks selle filiaalidest.

Vähesed Tartusse jäänud *Polonia* liikmed nõustusid kongressi otsusega ja taastasid korporatsiooni tegevuse, taotledes selleks Saksa võimude nõusolekut. Sakslased kinnitasid *Polonia* Konvendi põhikirja 1918. aasta novembris.⁷⁴ Tartusse oli jäänud vaid neli täisliiget ja kaks rebast. Ka poliitiline situatsioon Eestis oli ebastabiilne. Ülikooli

⁶⁶ AAW-s on olemas mõnede üliõpilaste avalikud kirjad: Akta sekretariatu Konwentu z lat 1889–1898, list z 23.1X/5.X 1889 i 23. IX 1889r.

⁶⁷ A. Minkiewicz. „Konwent Polonia” 1828–1978. S. 215.

⁶⁸ G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego. S. 115.

⁶⁹ C. Czarnocki. Strzępy wspomnień. Szkice autobiograficzne. S. 126.

⁷⁰ EAA. 402-7-568.

⁷¹ AAW. Akta sekretarskie Konwentu z lat 1889–1898, Uchwały Konwentu Polskiego w Dorpacie. 1907 rok. II semestr (materjalid veel korrastamata).

⁷² Leedu Teaduste Akadeemia raamatukogu Vilniuses (BLANWil). F. 160. K. 145.

⁷³ BLANWil. F. 160. K. 126.

⁷⁴ Samas.

saksa personal oli saanud evakueerumiskäsu. Kõik see veenis *Polonia* liikmeid, et aeg on asjad pakkida ja Tartust lahkuda. Pärast mõningaid kõhklusid valiti korporatsiooni uueks keskuseks Vilnius. 17. veebruaril 1919. aastal kinnitas Stefan-Batori-nimelise Vilniuse Ülikooli Senat *Polonia* põhikirja, avades sellega järgmise etapi organisatsiooni ajaloos.⁷⁵

Teised poola üliõpilaste ühendused

Polonia oli Tartus tähtsaim ja suurim, kuid kaugeltki mitte ainus poola tudengite organisatsioon. Tema kõrval, koostöös või opositsioonis eksisteeris terve rida ringe ja seltse. Need olid reeglina väikesearvulised ega tegutsenud eriti kaua. Varaseim sellistest oli autori käsutuses olevate andmete kohaselt *Poola üliõpilaste selts* ehk *Poola patriootlik ühing*, mis loodi 1836/37. aasta vahetusel üliõpilase Karol Hildebrandi poolt.⁷⁶ Ühing seadis endale mitmekülgsed ja õilsad eesmärgid nagu isamaa kirjanduse ja ajaloo tundmaõppimine, propaganda, eneseharimine, olme muutmine (pidutsemisele ja joomisele lõpu tegemine), vendluse kultus (ühiskassasse anti 5 protsenti oma sissetulekust). Eirates Tartus kehtinud üliõpilasorganisatsioonide apoliitilisuse tava peeti sidemeid salaühinguga *Poola rahva Liit* ja Szymon Konarski juhitud liikumisega.⁷⁷ Seltsi poliitiline suunitus sai tema lühiealisuse põhjuseks – see suleti võimude poolt 1839. aastal ning vähemalt 17 seltsi liiget käisid korduvalt ülekuulamistel. Ringi initsiaator Karol Hildebrand istus kolm aastat Vilno vanglas ja saadeti seejärel sunnitööle.⁷⁸

Pärast Hildebrandi ringi traagilist lõppu loobusid poolakad Tartus mõneks ajaks poliitilis-patriootilise iseloomuga ringide loomisest.⁷⁹ Alles 1859. aastal asutas Bolesław Limanowski väikesearvulise eneseharidusliku suunitlusega ringi, kuhu kuulusid Leonard Staniewicz, Wilhelm Zimmer, Juliusz Klaczko. Sama aasta lõpuks olid ringil juba tihedad kontaktid emigratsiooniga. Järgmisel aastal üritati juba luua salajane poola revolutsiooniline organisatsioon. Limanowski ring lõpetas oma tegevuse tõenäoliselt varsti pärast oma juhi Tartust lahkumist 1860. aastal.

⁷⁵ Aastatel 1919–39 tegutses *Polonia* Vilniuses ja siis kuni 1978. aastani Krakovis. Suur osa oma eelkäija märkidest, mida säilitati Vilniuse *Polonias*, läksid kaduma Teise maailmasõja ajal. See, mis on pärast sõda järele jäi, anti hoiule kindral Sikorski Muuseumi Londonis ja Varssavi Arhiiviskopkonna Arhiivi.

⁷⁶ EAA. 402-8-1574; EAA. 402-8-1850.

⁷⁷ T. Stegner. *Pastorzy Królestwa Polskiego na Studiach teologicznych w Dorpacie w XIX wieku*. S. 7.

⁷⁸ A. Kamiński. *Polskie związki młodzieży (1831–1848)*. Warszawa, 1968. S. 209.

⁷⁹ Kuid 1840. aastate alguses võeti ette esimesed katsed (*Akte in Untersuchungssachen über einen demokratischen Verein unter den Studenten polnischer Nation*, EAA. 402-8-1602).

Paralleelselt Poola jaanuariülestõusu lähenemisega kasvas poliitiline pinge Tartu noorte poolakate seas. Benedykt Dybowski teatab, et 1862. aastal tekkis umbes kolmekümnet poola tudengit ühendav salaorganisatsioon, mis seadis oma eesmärgiks osalemise eelseisvas vabadusliikumises. Selle nimetu seltsi iga liige pidi ülestõusu puhkedes ise otsustama oma osavõtu ülestõusust, esmalt aga korraldati Tartus demonstratsioon, kus kanti demonstratiivselt poola rahvarõivaid ja konföderatsiooni mütse, Poola kirikus aga lauldi patriootilisi laule. Seda tegevust jahutas kuraator G. von Bradke hoiatus, ja puhkenud ülestõus lõpetas ringi tegevuse.

Järgmiseks poola tudengite seas 1880. aastatel tekkinud ringiks oli *Karskuse Selts*. Seltsi liikmeskond ja nende tegevus vihjavad üsna ühele ühenduse revolutsioonilisele iseloomule, kuid allikmatmaterjalide nappus ei võimalda seda siiski otseselt tõestada. Seltsi nimetus oli ilmselgelt irooniline – selts oli üle linna tuntud joomingute korraldaja, koosolekud toimusid alles pärast paraja koguse alkoholi pruukimist laua peal seisva pudeli ees, millel ilutses silt kirjaga *agua fontis* (allikavesi).⁸⁰ Seltsil oli oma teravmeelselt kirjutatud põhikiri ja kuulsus tema tegevusest kestis veel kaua aega pärast liikmete Tartust lahkumist.

Enamus poola seltsidest tekkis tänu oma liidrite energiale ja pärast eestvedaja stuudiumi lõppu hääbus ka seltsi tegevus. Nii oli see näiteks *Poola Kõögiga*, mis tekkis *Konvendi* lõhenemisel 1889. aastal. Esimeseks kokkadeks (just sellist nimetust kandsid ringi liikmed) olid Paweł Zorski, Bronisław Kułakowski, Stanisław Stempowski, Bronisław Natanson, Henryk Helin ja teised. *Köögi* peakorter asus väikses majas Herne tänavas.⁸¹ Seltsi nimi tulenes lõunasöökidest, mida valmistas eestlasest teenija. *Poola Kõök* ei pooldanud buršikombeid ega jaganud ka šlahta muinaspoola kultust. Koosolekutel arutati ühiskonna elu kuumi probleeme, ideid ja ideoloogiaid. *Poola Kõögil* oli oma neljaastase (1889–93) tegevuse kestel vähemalt 45 liiget.⁸² Liikmemaksude arvestamine toimus samadel alustel, nagu *Konvendis* – rikkad maksid rohkem, kõige vaesemad olid üldse maksust vabad. Mingeid juhtorganeid peale laekuri ja revisjonikomisjoni *Poola Kõögil* ei olnud. Liikmete vastuvõtmisel ei hoolitud ei nende rahvusest, usutunnistusest ega sotsiaalsest päritolust. Vaatamata üldisele pahempoolsusele polnud *Poola Kõök* ideoloogiliselt ühtne organisatsioon. Kõige arvukama grupi moodustasid radikaal-natsionalistliku orientatsiooniga *patrioodid* (Bronisław Natanson, Stanisław Bouffal, Gabriel Korbut). Oli ka anarhistlik fraktsioon (Poncet de Sandon, Jan Eismont) ja samuti sotsiaaldemokraatlik grupp (Bronisław Kułakowski, Stanisław Stempowski jt).⁸³ Sotsiaal-demokraatliku fraktsiooni liikmed pidasid oma *sugupuu*

⁸⁰ S. Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). S. 112.

⁸¹ S. Czekanowski. Roczniki długiego żywota mego. S. 35.

⁸² Samas. Lk 40.

⁸³ S. Isakow, P. Sigałow. Polskije studienckeskie organizacji w Tartuskom Uniwersitetie w XIX wieku. II. S. 105–106.

alguseks 1888. aastal doktor Maksymilian Leśniku poolt loodud marksistlikku ringi.⁸⁴ Selle ringi iga liige pidi läbi töötama teatud osa Marxi *Kapitalist* ja seda siis teistele liikmetele tutvustama, millele omakorda järgnes diskussioon M. Leśniku juhtimisel.⁸⁵ Isegi liidri lahkumine Tartust ei lõpetanud ringi tegevust. Liikmed tegelesid saksa ja prantsuse kirjanduse tõlkimisega, samuti illegaalse marksistliku kirjanduse üle piiri vedamisega. Loodi kontakte revolutsiooniliste tegelastega Varssavis ja Riias, Kiievis marksistlikke ideid propageeriva ukrainlase Bogdan Kistiakowskiga jm. Pärast viimase arreteerimist jõudis politsei ka Tartu marksistideni ja arreteeris aktiivsemad tegelased. 1892. aastal ringi tegevus tõenäoliselt lõppes.⁸⁶

Pärast mitmete teoloogide konventi astumise avalduste tagasilükkamist tekkis teoloogide grupp eesotsas Julian Machlejdi ja Dionizij Heliniga. See väike ring ei mänginud Tartu poolakate elus kuigi märkimisväärset rolli. On teada, et tema liikmed olid peamiselt Poola Kuningriigi aladelt pärinevad mõõduka maailmavaatega isikud. Mõneti suurem tähtsus oli *Poola Teoloogide Seltsil*, mis sai võimude kinnituse 1902. aastal ja eksisteeris kuni 1916. aastani.⁸⁷

1897. aastal tekkis Tartu ülikooli farmaatsia osakonnas poola korporatsiooni nimetusega *Znicz* (Kodukolle, muistsetel leedulastel ka Püha Tuli), mille peaeesmärgiks oli oma enamasti Venemaa aladelt pärinevate liikmete *poolameelsuse* tugevdamine.⁸⁸

On ka teada, et Ühendatud Kaasmaalaste Seltside Nõukogus ja Organisatsioonis, mis juhtis üliõpilaste väljaastumisi 20. sajandi alguses, oli mitu poolakat (A. Tyszka, A. Lityński). Nõukogu juhatus tunnistas teiste hulgas ka poola illegaalset üliõpilaste organisatsioon *Jadwiga* (andmeid aastatest 1900–02).⁸⁹

Seniilmunud töodes pole mainitud Poola sotsialistliku partei rakkude tegevust Tartus. Põrandaalune poola sotsiaal-demokraatlik organisatsioon *Ognisko* (Lõke) tegutses Tartus juba enne 1904. aastat. Nagu teistegi võimude poolt avastamata salaorganisatsioonide puhul ei tea tema täpselt ei tema liikmete arvu ega eksisteerimise aega. On teada et *Poola Noorte Ringi* (*Kóło Młodzieży Polskiej*), püüti mõjutada sotsialistliku orientatsiooniga üliõpilasnoori, kontrolliti ka mõnda häält *Rahvahariduse Ringis* (*Kóło oświaty ludowej*), tehti agitatsiooni sõdurite seas ja levitati

⁸⁴ Detailsemalt marksistliku ringi tegevuse teemal vt: С. Г. Исаков. О первом марксистском кружке в Тарту. // Учен. Записки ТГУ. Вып. 261. 1970. С. 15–27.

⁸⁵ S. Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). S. 107–108.

⁸⁶ S. Isakow, P. Sigalów. Polskie studienckeskie organizacji w Tartuskom Uniwersitetie w XIX wieku. II. S. 107–109.

⁸⁷ Detailsemalt ringi tegevusest vt: T. Stegner. Teologia protestancka. / Uniwersytet w Tartu a Polacy. Rola dorpatczyków w polskiej nauce, kulturze i polityce XIX i XX wieku. Pod redakcją S. G. Isakowa i J. Lewandowskiego, Lublin, 1999. S. 166–169.

⁸⁸ Rys historyczny polskiego ruchu korporacyjnego. / Rocznik Korporacyjny 1828–1928. Warszawa, 1928. S. 19.

⁸⁹ S. Isakow, P. Sigalów. Polskie studienckeskie organizacji w Tartuskom Uniwersitetie w XIX wieku. III. S. 103–104.

illegaalseid väljaandeid. Millised need väljaanded just nimelt olid ja kui suur oli nende tiraaž, pole kahjuks teada. Võimalik, et need olid *Przedświt* (Koidik) ja *Robotnik* (Tööline). *Ogniskol* olid kontaktid partei juhtkonnaga, organisatsioon saatis oma delegaadi ka 11. jaanuaril 1904 toimunu Poola Sotsialistliku Partei esimesele üliõpilaskonverentsile.⁹⁰

Tsarism püüdis revolutsiooniliste meeleolude levikut igati pidurdada ning toetas *mustasajaliste* organisatsioonide tegevust, viimaste tegevus elavnes ka Tartus. Sellele vastukaaluks asutasid tudengid *Tartu Omakaitse*, mille juhiks sai poolakas Stanisław Czarnocki. 40-liikmeline võitlusrühm jaotati neljaks salgaks. Igal salgal oli oma juht ja tema asetäitja. Kogu võitlusrühma komandöri ja tema asetäitja käsutuses oli ka sidemees ja kaks sanitari. Omakaitse relvastusse kuulus paarkümmend revolvrit ja hulk laskemoona. Jutud omakaitse laskeharjutustest olevat tugevasti *mustasajaliste* hoogu jahutanud. Politsei, kes oli omakaitse eesmärkidest jarelvastumiseks teadlik, ei sekkunud.⁹¹

Enamjaolt vasakpoolsete vaadetega poola üliõpilased osalesid aktiivselt 1905. aasta revolutsiooni sündmustes. Tartus peeti rohkesti miitinguid, mis kulgesid üldiselt rahulikult. Siiski kasutas politse ühe miitingu ajal rahva laialiajamiseks relvi, tappes ühe ning haavates mitut inimest. Tekkinud pahameelelainet ära kasutades korraldati poola rahvusest aktivisti S. Czarnocki juhtimisel koguni kohaliku politsei-osakonna ajutise hõivamise. S. Czarnocki kutsus rahvast üles tsarismi kukutama ning revolutsiooni võiduka lõpuni viima. *Sõltumatule Tartu Vabariigile* tegi lõpu seni passiivseks jäänud garnison. Kehtestati sõjaseisukord. Linnas suurendati sõjaväepatrullide arvu, keelustati igasugused koosolekud ja miitingud.⁹²

Kohe pärast revolutsiooni lõppu algas seltsielu reorganiseerimine. Tekkis mitu uut legaalselt poola seltsi. Muundumise elas läbi näiteks varem mainitud *Znicz*, mis võttis 1907. ja 1908. aasta vahel uue nime *Lechicja*. Veidi pikemat aega tegutses 1907. aastal ametlikult tunnustatud *Zjednoczenie* (Ühinemine).⁹³ Seltsi põhikiri tähtsustas liikmete materjaalset ja moraalselt toetamist. Selle eesmärgi täitmiseks kavatseti korraldada loenguid, mitmesuguseid õhtuid, etendusi ja ühiseid sportitreeninguid. Kaasa pidi aitama ka hästi komplekteeritud raamatukogu ja lugemissaal.⁹⁴ Seltsi juhtis 9-liikmelise juhatus. Seltsi liikmete poliitilisest orientatsioonist on vähe teada. Hiljemalt 1908. aastast pingestusid *Zjednoczenie* (samuti nagu *Lechicja*, *Lutycya* ja Poola Teoloogide Ringilgi) suhted korp! Poloniaga. Kritiseeriti selle liikmete buršilikku

⁹⁰ W. Szymańska. Pierwsza konferencja młodzieży uniwersyteckiej P.P.S. // Niepodległość. 1935. XI. S. 147.

⁹¹ C. Czarnocki. Strzępy wspomnień. Szkice autobiograficzne. S. 132–133.

⁹² Samas. Lk 134–138.

⁹³ EAA. 402-7-615.

⁹⁴ Samas. I. 15; S. Isakow, P. Sigalow. Polskie studenckie organizacje w Tartuskom Uniwersytecie w XIX wieku. III. S. 107.

elulaadi. Enamus liikmete ärasõidu tõttu katkestas *Zjednoczenie* oma tegevuse hiljemalt 1918. aasta mais.⁹⁵

Alates 1913. aasta sügisest tegutses Tartus *Progressivsete Sõltumatute Noorte Selts* (*Koło Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej*), mis koosnes neljateistkümnest inimesest. Selle asutajateks olid Wacław Graba-Łęcki ja Jerzy Krywec-Wokulski. W. Graba-Łęcki osales Progressivsete Sõltumatute Noorte Esindajate Kongressil Peterburis ja sai seal käsu valida Tartu organisatsioonist välja kaheksa ideeliselt ja poliitiliselt arenenud liiget ning saata nad *Aktiivse Võitluse Kongressile*. Lisaks kahele asutajale said delegaatideks Alfons Krysiński, Witold Borkowski, Jan Narbutt, Stefan Jałowiecki, Czesław Ryll-Nardzewski ja Jan Janowicz. Tartu rakukest inspekteerinud Julian Stachiewicz kinnitas W. Graba-Łęcki *komandandiks* ja allutas ta Peterburi *komandandile*. Töövormidena nähti ette referaatide koostamist ning läbiarutamist ja linna ümbruskonna visandlike plaanide koostamist. Kurdeti sõjalisi eelteadmisi omavate instruktorite nappust. Sõjateaduse alusteomandamiseks sõitsid W. Graba-Łęcki ja A. Krysiński 1914. aasta suvel Krakovi laskurite kooli. Esimese maailmasõja algus ei võimaldanud neil enam Tartusse tagasi pöörduda.⁹⁶

Sõjale läksid Tartu poola organisatsioonid vastu lõhestunult. Püsis vastasseis korp! Polonia ja ülejäänud poola organisatsioonide vahel. Tüli, mille ajendas *Polonia* osavõtt *Curonia* 100. juubeliaastapäeva pidustusest, lahendati Poola üliõpilaste Tartu osakonna Aukohtu poolt (see ühendas sõja ajal kõiki poolakate ühinguid) alles 1917. aasta lõpus. Kohus andis õiguse Poola Noorte Seltsile Tartus *Zjednoczeniele* (nii kõlas selle täisnimi).⁹⁷ *Polonia* oli kohustatud avaldama kohtu otsuse ajalehtedes *Dzennik Narodowy*, *Gazeta Polska* ja *Dzennik Kijowski* ning *Zjednoczeniega* ära leppima.

Oma roll poola üliõpilaste elus oli veel 1907.–18. aastatel eksisteerinud poola üliõpilaste vastastikuse abistamise kassal.⁹⁸ Abi anti pikaajaliste (tagastamine pärast stuudiumi lõpetamist) või lühiajaliste laenu andmise näol. Liikmed valisid delegaadid, kes vaatasid läbi kõik laenutaotlused ja otsustasid, kes saab laenu, kes mitte. Iga uus liige pidi maksma 25 kopikat sisseastumismaksu ja tasuma oma kuu sissetuleku põhjal arvestatud kuumaksu.⁹⁹ Kassa rahalised vahendid moodustasid liikmemaksud kontserdite, ballide, loengute jms sissetulekud ning annetused. Tasulisi loenguid ja heategevusõhtuid korraldati ka väljaspool Tartut, 1914. aastal näiteks Varssavis.¹⁰⁰

⁹⁵ BLANWil. F. 160. K. 126.

⁹⁶ W. Graba-Łęcki. Wspomnienia związkowca z Petersburga i Dorpatu (1912–1914). // Niepodległość. 1929. 1. S. 185–187.

⁹⁷ Teised poola organisatsioonid olid tollal juba laiali saadetud või oma tegevuse katkestanud.

⁹⁸ EAA. 402-7-620.

⁹⁹ Samas. L 1-2.

¹⁰⁰ Samas. L 109.

Tartu ülikoolis õppivate poola üliõpilaste elus ja organiseerimise vormides valitses suur mitmekesisus. Tähtsaim poolakate ühingutest – korp! Polonia – integreeris kõige paremini endise *Rzeczpospolita* erinevatest piirkondadest pärit noori. Siin mahtusid koos tegutsema erineva maailmavaate ja poliitilise orientatsiooniga noored, ilma et nad pidanud oma veendumusi varjama või etteheiteid ja süüdisi kartma. Siin oli mõnus koos olla ja oma kaasmaalastega hästi aega veeta, arendada teadmisi oma esivanemate ajaloost, kirjandusest ja keelest.

Korporatsiooni tüüpi ühingud soodustasid patriootlike tunnete süvendamist ja aitasid kaasa oma rahvusliku identiteedi säilitamisele ning võimaldasid puudustkannatajatel saada materiaalselt abi. Materiaalne toetus ja kasvatustöö olid kesksel kohal ka teistes poola organisatsioonides, mis olid opositsioonis *Polonias* valitseva buršivaimuga või kandsid selgepiirilist ideoloogilist värvingut. Osalemine poola seltsidest oli tudengitele omamoodi kooliks, mis valmistas neid ette tulevaseks tegevuseks oma rahva ja riigi heaks.

Poola *tartlastel* on oma ülikooliaastatest kõige soojemad mälestused, paljud pidasid ülikooliaastaid oma elu parimateks: *Siin veedetud aastad õnnelikes tingimustes, kustumatu saksa kõrgkultuuri mõju all, noore elu täieliku vabaduse juures, jätsid sügava jälje hingekeeltesse. Seda isegi neile, kelle õpinguid sel või teisel põhjusel ei krooninud hiilgavad tulemused, olgu võimete ebapiisavuse pärast, või mõnel muul põhjusel.*¹⁰¹

¹⁰¹ I. Baranowski. Pamiętniki ... (1840–1862). S. 90.

Poola farmatseutide akadeemilised ühendused Tartus 1837–1915

Jadwiga Brzezińska

Vanim Eesti linn Tartu ja tema kuulus ülikool omavad pikaajalist ja elavat kultuuritraditsiooni, mis on märgatava jälje jätnud ka poola kultuuri ja teaduse ajalukku.¹

Tihedam läbikäimine sai alguse ajal, mil Liivimaa, seega tänane Eesti ja Läti ala, alistati 16. sajandi sajandi teisel poolel Siebenbürgenist pärineva Poola kuninga Stephan Bathory vägede poolt. Seoses Liivimaa rekatoliseerimisega andis kuningas jesuiitide ordule ülesande asutada kolleegiumid Riias ja Tartus perspektiiviga muuta need juba olemasoleva Vilniuse kolleegiumi eeskujul kõrgemateks õppeasutusteks. Kõrgkoolist siiski asja ei saanud, jesuiitide kolleegium tegutses Tartus vaheaegade aastatel 1585–1625 kui katoliiklik keskastme õppeasutus ladina õppekeele ja oma aja kohta moodsa koolitussüsteemiga.²

Poola poolt vaadatuna pakub pärast keerulisi aegu taas huvi Tartus avatud keiserlik ülikool, milles õppis aastail 1802–1917 ka poola rahvusest üliõpilasi, kuigi esialgu mitte eriti arvukalt.

19. sajandil viidi Vene keisrivõimule allutatud Poolas aeg-ajalt läbi ranged poliitilisi meetmeid ja püüti venestada kõiki koole ja ülikoole.³ Vilniuse ülikooli tudengite arreteerimised (1824), Poola ülestõusudele järgnenud repressioonid (1831 ja 1863), Vilniuse ülikooli sulgemine (1833), samuti Varssavi ülikooli ajutine kinnipanek põhjustasid poola rahvusest üliõpilaste arvu suurenemise Tartus, mis saavutas oma kõrgtaseme 19. sajandi lõpus ja 20. alguses.⁴

¹ G. Manteuffel. *Z dziejów Dorpatu i byłego Uniwersytetu Dorpackiego*. Warszawa, 1911; S. G. Isakov. *Wprowadzenie*. // *Unwersytet w Tartu a Polacy*. S. G. Isakov, J. Lewandowski. Lublin, 1999.

² *Z dziejów szkolnictwa jesuskiego w Polsce*. J. Paszenda. Kraków, 1994; S. Salomonowicz. *Szkoły jezuickie a gimnazja akademickie w Prusach Królewskich XVII–XVIII wieku. Próba porównania*. // *Rocznik Gdański*. 987. 47. 1; Vello Helk. *Die Jesuiten in Dorpat (1583–1625)*. // *Zeitschrift für Ostforschung*. Marburg. 1963. 12. H. 4. S. 673–687.

³ L. Bazylow. *Historia Rosji*. III. Wrocław-Warszawa, 1985.

⁴ *Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat*. Bearb. von A. Hasselblatt und G. Otto. Dorpat, 1889.

Kuigi täpset arvu pole olnud võimalik välja selgitada, hinnatakse poola üliõpilaste hulka kogu keiserliku ülikooli tegutsemise ajal ligikaudu 1800le. Kuid on ka arvatud, et neid võis olla kuni kaks korda rohkem. Enamus, st enam kui pooled õppisid arstiteadust, üle veerandi õigusteadust, aga huvi tunti ka majanduse, teoloogia ja loodusteaduste vastu.⁵

Tartu ülikooli meelitas poolakaid mitte ainult selle tuntus ja kõrge tase, vaid pigem spetsiifiline heatahtlikkuse, vabaduse ja sallivuse atmosfäär. 19. sajandi lõpus võeti siin vastu ka muudest ülikoolidest poliitilistel põhjustel väljaheidetuid, Tartus said nad oma studiumi lõpetada ja võisid koguni poola üliõpilasühendustesse kuuluda.⁶

Mitte ühestki teisest välismaa ülikoolist ei ole Poolas nii rikkalikult memuaare ette näidata, kui *Alma mater Tartuensiset*.⁷ Need lood tunnistavad, et noorte poolakate siin veedetud aastad olid nende endi silmis õnnelikud ja neile vaadati meeleldi tagasi.

Paljude kaasaegsete tööde seas, mis käsitlevad poola noorte õpinguid Tartus, tuleb kõigepealt nimetada selliseid autoreid nagu Sergei Issakov ja Jan Lewandowski, Edward Walenwander, Tadeusz Brzesinski, Zenobiusz Bednarski, Włodzimierz Okonski, Kalina Bartnicka, Pavel Sigalov, Raimo Pullat, Tadeusz Stegner ja vanematest autoritest Gustav Manteuffel.⁸

⁵ S. Isakow, P. Sigalow. Polacy na Uniwersytecie Dorpackim. 1802–1918. // Miesięcznik Literacki. 1973. 8. 1. S. 105–114; 2. S. 99–109; 3. S. 103–114; C. Kenez. Polnische und aus Polen stammende Studenten an der Universität Dorpat (1802–1914). // Zeitschrift für Ostforschung. Marburg/Lahn. 39. 1990. H. 4. S. 577–582. Poola üliõpilasi rändas 19. sajandil ka muudesse Vene impeeriumi ülikoolidesse, nagu Moskva, Peterburi, Kiievi, Harkovi, Kaasani, Odessai ning vähesel määral Lääne-Euroopasse Prantsusmaale, Saksamaale ja Šveitsi (vt: T. Brzeziński. Polskie peregrynacje po dyplomy lekarskie. Warszawa, 1999).

⁶ A. Janicki. Studenci polscy na uniwersytecie w Dorpacie. / Uniwersytet w Tartu a Polacy. S. Isakow, J. Lewandowski. Lublin, 1999. S. 26–27.

⁷ H. Bończa-Kunicki. Fragmenty wspomnień z Dorpatu. Lublin, 1927; B. Dybowski. Wspomnienia z przeszłości półwiecznej. Lwów, 1913; E. Heinrich. Luźne kartki ze wspomnień uniwersyteckich spisane przez starego dorpatczyka. Warszawa, 1917; S. Janikowski. Listy z Dorpatu. // Arch. Hist. i Fil. Med. 22. 1. S. 71–147; W. Lutosławski. Jeden łatwy żywot. Warszawa, 1938; S. Stempowski. Pamiętniki (1870–1914). Wrocław, 1953; Pamiętniki Ignacego Baranowskiego (1840–1862). Poznań, 1923; W. Hertz. Dorpat 1892–1897. Fragmenty wspomnień. // Arch. Hist. i Fil. Med. 57. 1994. 4. S. 513–519; J. Fabicki. Wspomnienia z lat minionych. Warszawa, 1967 (käikiri autori valduses).

⁸ Uniwersytet w Tartu a Polacy; Polacy w Estonii. E. Walenwander. Lublin, 1987; Z. Bednarski. Polacy na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Dorpackiego w latach 1802–1889. Olsztyn, 1975; Z. Bednarski. Egzamin wstępny na uniwersytet w Dorpacie przed 120 laty na podstawie listów Stanisława Janikowskiego. // Polski Tygodnik Lekarski. Warszawa, 1972. S. 1614–1616; Z. Bednarski. Historia powstania, sylwetki założycieli i członków zarządu Towarzystwa Byłych Wychowanków Cesarskiego Uniwersytetu Jurewskiego (dawnego Dorpackiego) w Warszawie. // Arch. Hist. i Fil. Med. 50. 1987. 2. S. 205–219; W. Okniński. Polscy medycy na studiach w Jurewie, dawnym Dorpacie w latach 1889–1919. // Arch. Hist. i Fil. Med. 58. 1995. 4. S. 357–373; K. Bartnicka. Instytut profesorski w Dorpacie – instytucja kształcąca profesorów dla rosyjskich uniwersytetów na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. // Kwartalnik Pedagogiczny. 98. 1991. 3. S. 15–40; S. Isakow, P. Sigalow. Polacy na Uniwersytecie Dorpackim. 1802–1918; R. Pullat. Rola Uniwersytetu. w Dorpacie w kształtowaniu się inteligencji polskiej w XIX w.–1917 r

On rõõmustav, et poola ajaloolaste huvi Tartu ülikooli vastu ei ole vaibunud, vaid on koguni hakatud uurima selle temaatika varem käsitlemata aspekte. Käesolevas artiklis tahaksin valgustada poola farmatseutide akadeemiliste ühenduste probleeme Tartus.

Poolast pärit farmaatsiaüliõpilased akadeemilistes organisatsioonides

19. sajandil olid akadeemiliste ühenduste tüüpiliseks vormiks korporatsioonid. Need õpetasid üksikisikule vastutust, distsipliini ja subordinatsiooni grupis, veetlesid rituaalide ja tseremooniatega ning andsid noorele inimesele hädavajaliku turvatunde seltsimehelikkuse, sõpruse ja ühtekuuluvuse kaudu. Korporatsioonid mitte ainult ei vorminud ja kinnitanud noormeeste iseloomu, kes sageli olid kodus veidi ära hellitatud ja tundsid perekonnast eemal olles üksindust, vaid löid ka tugevad vendlussidemed, mis kestsid kuni kõrge eani.⁹

Tartus asutati esimesena 1808. aastal korp! Curonia, järgnesid Livonia (1810), Estonia (1821) ja Fraternitas Rigensis (1823).¹⁰

Pärast filomaatide ja filarettide akadeemiliste ühenduste liikmete arreteerimist Vilniuse ülikoolis saabus 1824. aastal Tartusse suurem hulk poola üliõpilasi. Nad asutasid 1828. aastal teaduskondadevahelise korporatsiooni *Polonia*, mis kandis edasi Vilniuse filomaatide ideoloogiat loosungi all *Isamaa-armastus ja intellektuaalne tegevus poola rahva hüvanguks*. Korporatsioon saadeti küll nelja aasta pärast ametlikult laiali, tegutses aga ometi peaaegu kogu järgneva 90 aasta jooksul (kuni 1918) edasi, kas siis päris ebaseaduslikult või poolavalikult mitmesuguste erinevate nimede all, nagu *Loodusuurijate ring*, *Ühtsus*, *Loodusteaduslik selts* või *Konvent Polonia*.¹¹ *Polonia* korp! albumis on kuni 1918. aastani kirja pandud 1307 nime.¹²

// Zapiski Historyczne. 39. 1974. 2. S. 31–40; R. Pullat. Jeszcze raz o Dorpatczykach. / Polacy w Estonii. S. 159–163; T. Stegner. Pastorzy Królestwa Polskiego na sudiach teologicznych w Dorpacie w XIX wieku. Warszawa, 1993. Studia i Materiały. I; J. Brzezinska. Kolegium Jezuickie w Dorpacie (1585–1625) jako prekursor założenia tam uczelni akademickiej. / Pamiętnik IX Sympozjum Historii Farmacji. A. Magowska. Poznań, 2001. S. 17–23; D. Kaszczyk-Grodzicka. Jan Muszyński (1884–1957) i jego pozycja w polskich naukach farmaceutycznych. Łódź, 1979. (Doktoridissertatsioon); D. Kaszczyk-Grodzicka. Twórczość prof. Jana Muszyńskiego w dziedzinie historii farmacji. // Farm. Pol. 33. 1977. 12. S. 741–743; K. Fabicka-Zambrowicz. Wspomnienia o Janie Fabickim, doktorze farmacji. // Magazyn Historyczny farmacji i medycyny. 1934. 3. S. 9–10; 4. S. 8–9; G. Manteuffel. Z dziejów Dorpatu I byłego Uniwersytetu Dorpackiego.

⁹ Polskie Korporacje Akademickie. L. Ter-Oganjan. Warszawa, 1993, 2; 1994. 3, 4, 5, 6; 1995. 7. 8. 9.

¹⁰ Baltisches Burschentum. Die Studentischen Korporationen der Deutschbalten, Esten und Letten einst und jetzt. V.a. H. v. Rimsch. Heidelberg, 1968.

¹¹ A. Janicki. Polskie organizacje studentskie w Dorpacie. / Uniwersytet w Tartu a Polacy. S. Isakow, J. Lewandowski. Lublin, 1999. S. 46–67; C. Kenez. Polnische und aus Polen stammende Studenten an der Universität Dorpat (1802–1914), S. 584–589.

¹² Album Polonorum Dorpatensis. (Käsikiri).

19. sajandi teisel poolel leidis Tartus ka üksikuid teisi poola, enamasti vasakpoolse suunitlusega üliõpilasühendusi, mille eksistents oli enamasti lühiajaline ja liikmete arv väike.¹³ 20. sajandi algul ilmusid uued seltsingud, mille seas näitas selts *Zjednoczenie* 1907. ja 1914. aasta vahel koguni 50 liiget semestri kohta.¹⁴

1843. aastal asutati Tartu ülikooli juurde farmaatsiainstituut, mida aastatel 1864–94 juhatas Rostocki apteeker, maailmanimega teadlane professor Johann Georg Dragendorff.¹⁵ Tema õhutusel ja otsesel juhtimisel konstitueerus 1872. aastal *Tartu üliõpilasfarmatseutide ühing*. Ühingu oli oma korter, mahukas raamatukogu (2597 köidet), farmakognostiline kogu (514), mineraalide kogu (1324) ja kristallimudelid (157). Organisaatsiooni struktuur oli lähedane korporatsioonile *lööva ühenduse* mõttes. Tegevus oli rangelt reglementeeritud kodukorra, õllekommenti, mensuuri- ja duellieeskirjadega.¹⁶ Ühingu 25. aastapäevaks anti välja album, mis sisaldas organisatsiooni ajalugu ja liikmete elulugusid. Selles ei leidu aga ühtki poolakat, peale auliikme Julian Trappi, kes oli St. Peterburgis farmaatsia ja farmakognoosia professor.¹⁷

19. sajandi jooksul leidsid Poola farmatseudid harva tee Tartusse, nende arv hakkas jõudsalt kasvama alles sajandi lõpul. Kuni 1893. aastani immatrikuleeriti neid regulaarselt täieõiguslike üliõpilastena, edaspidi räägitaakse dokumentides vaid *kuulajatest*. Kuni 1897. aasta suvesemestri lõpuni tuli neil farmatseudi hariduse omandamiseks läbida kolm ja alates sügisest neli õppesemestrit.¹⁸ Lühike õppeaeg ja poola farmatseutide suhteliselt väike arv takistas omaenda ühenduse loomist, eelistati astuda pigem teaduskondadevahelise korp! Polonia liikmeks, mille nimekirjas esineb aastatel 1837–1901 kokku 20 farmaatsiatudengi nime.¹⁹

Znicz

1897. aastal määrati Tartu üliõpilasorganisatsioonide liikmete minimaalarvuks kümme isikut.²⁰ Samal aastal konstitueerus poola farmaat-

¹³ Album Polonorum Dorpatensis..

¹⁴ EAA. 402-7-615.

¹⁵ EAA. 402-5-657; M. Arnim. Internationale Personalbibliographie 1800–1943. II Aufl. Bd I. A–K. Stuttgart, 1952. S. 306; Deutschbaltisches Biographisches Lexicon 1710–1960. Köln-Wien, 1970. S. 174; Neue Deutsche Biographie. Bd. 4. 1959. S. 90; Deutsche Biographische Enzyklopädie. Bd. 2. München, 1995. S. 606–607.

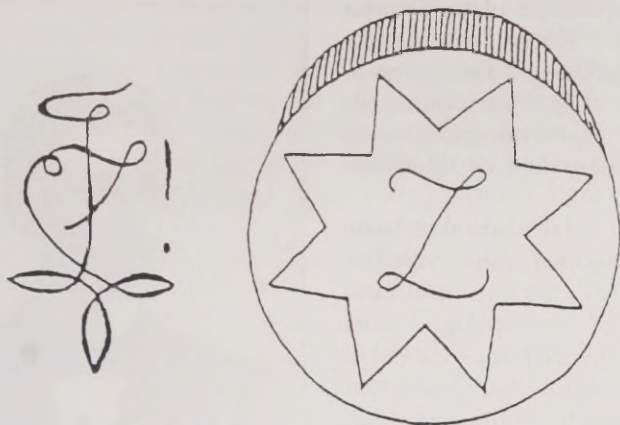
¹⁶ EAA. 3247-1-1...12; 3247-2-1...8; 2090-1-24, 149, 157.

¹⁷ Geschichte der Mitglieder des Vereins studierender Pharmazeuten zu Juriew. St. Petersburg, 1897. Hiljem asutati veel teised farmatseutide korporatsioonid nagu *Baltonia*, *Gotonia* (Album Baltonorum et Gotonorum 1872–1976. Walter Seidel. 1977), *Lettgalia* (EAA. 2090-1-163).

¹⁸ EAA. 402-12-65; Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat.

¹⁹ Album Polonorum Dorpatensis.

²⁰ A. v. Gernet. Die im Jahre 1802 eröffnete Universität Dorpat und die Wandlungen in ihrer Verfassung. Reval, 1902. S. 107.

Joonis 1. Poola farmaatsiakuulajate ringi Zniczi sirkel ja tekkel

siakuulajate selts.²¹ Nimeks võeti *Znicz*, mis tähendab igavest tuld (ka kodukollet) ja pidi meenutama Siberisse saadetud poola vabadusvõitlejaid.

Seltsi statuut koosnes 27 paragrahvist ja formuleeris kaks põhieesmärki: 1) Edendada eneseharimist, eelkõige teadusliku ja praktilise farmaatsia vallas; 2) ühine vaba aja veetmine teadusteemalistel ja seltskondlikel koosviibimistel.²²

Poola farmaatsiakuulajate ringi said peale nende endi kuuluda ainult auliikmed. Need võisid olla kas endised *Zniczi* liikmed pärast ülikooli lõpetamist või ka professorid, kellele seda au taheti osutada. Uusi liikmeid võeti vastu soovitajate kaudu ja hääletamisega. Tähtsaid otsuseid tehti kaks korda semestris toimuvatel üldkoosolekutel. Uus juhatuse valiti alati semestri alguses hääletenamusega. Juhatuse koosnes eesistujast, tema asetäitjast, sekretärist, kassapidajast ja korteripere-mehest.

Ring kohustus mitte tegelema poliitikaga, lubama ülikoolivõimudel inspekteerida koosolekuid ja esitada neile oma tegevuse kohta igal poolaastal aruande. *Zniczi* eest vastutavaks isikuks ülikooli poolt oli professor Ivan Kondakov.²³

Korralised koosolekud pidid toimuma igal nädalal. Seal kuulati liikmete farmaatsiateemalisi ettekandeid ja diskuteeriti nende üle. Rahalised vahendid laekusid sisseastumis- ja liikmemaksudest ning raamatute laenutamisest. Liikmemaksude suurus kinnitati igal poolaastal uuesti.²⁴ Liikmete vähesus ja sellest tulenevad napid rahalised võimalused ei lu-

²¹ Czterdziestolecie Korporacji Lechicja. Farm. Wspoł. 1937. S. 268–269; A. Janicki. Polskie organizacje studentskie w Dorpacie. S. 64–65.

²² EAA. 402-7-613.

²³ Samas.

²⁴ Samas.

banud arendada ulatuslikumat tegevust. Kõige tähtsamaks peeti regulaarse kooskäimise ja üksteise abistamise võimalust. Alustati raamatukogu loomist ja anti liikmetele ka lühiajalisi laene.²⁵

Poola farmaatsiakuulajate ringil kujunes oma vilistlas-kogu, kes pärast stuudiumi lõpetamist edaspidigi seltsi kassat täiendasid. Aeg-ajalt organiseerisid nad kodumaal kaasvõitlejate kohtumisi, millest suuremad leidsid aset 1910. ja 1924. aastal.²⁶ Üks prominentseid liikmeid oli Stanisław Biernacki, kes õppis aastatel Tartus farmaatsiat 1902–1904 ja oli hiljem farmakognoosiaprofessor Posenis (Poznań).²⁷

Joonis 2. Poola farmaatsiakuulajate ringi Znicz liige Stanisław Biernacki (EAA. 402-1-2249).

Lechicja

Alates 1907. aasta sügissemestrist võttis Tartu ülikool vastu suurema hulga poola farmaatsiatudengeid. Nad liitusid esialgu *Znicziga*, muutis selle aga veel samal aastal poola farmatseutide seltsiks nimega *Lechicja* (nimi tuletati Poola vanaaegsest nimetusest), ning koostasid uue statuudi.²⁸

Eeskujuks võeti *Znicz*i põhikiri, statuut koosnes samuti 27 paragrahvist, oli aga tunduvalt põhjalikum ja sisaldas mõningaid uuendusi. Esimeses paragrahvis nimetati eesmärgiks ainult liikmete materiaalsest ja vaimset toetamist. Selleks nähti järgmises paragrahvis ette : 1) teaduslike ettekandekoosolekute organiseerimist; 2) lugemissaaliga raamatukogu asutamist ja 3) muusikaürituste ja tantsuõhtute korraldamist.²⁹

²⁵ *Znicz*i liikmed olid nt: Czajkowski Mieczysław, Repliński Zbigniew, Strużeczki Kazimierz, Biernacki Stanisław, Kazarin Roman, Otolski Stanisław, Szutowicz Witold, Szydłowski Stanisław, Kalinowski Stanisław, Pikturko Aleksander, Chwiłowicz Wacław, Sawicki Czesław, Słomski Józef, Stocki Edward, Tomaszewski Jan, Hillich Jan, Komenda Józef, Zaborski Bronisław, Duszyński Władysław, Genca Feliks, Szukowski Stefan.

²⁶ *Farmacja*. 1910. 9. S. 151; *Wiadomości Farmaceutyczne* 1924 S. 121.

²⁷ EAA. 402-1-2250.

²⁸ EAA. 402-7-623, 668.

²⁹ EAA. 402-7-623.

Seltsi rahalised vahendid ei pidanud koosnema ainult liikmemaksudest (5 rubla vastavalt §4), vaid ka kontsertide ja tantsuõhtute tuludest ning vabatahtlikest annetustest (§3). Uus oli seegi, et juhatusse kuulus ka raamatukoguhoidja, kutsuti ellu aukohus ja revisjonikomisjon ning võeti kasutusele oma tempel pealdisega *Obszczestwo Pharmazeutow Polakow w Jurewie* (Poola Farmatseutide Ühing Tartus). Protokolle peeti poola keeles, aga ülikooli juhtkonnale tuli poolaasta aruanded esitada vene keeles.

Lechicja seltsi põhikiri esitati ülikooli juhtkonnale kinnitamiseks 18. detsembril 1907.³⁰

Uus ühendus alustas energilist tegevust. Juba 1908. aasta alguses kuulus seltsi 50 liiget ja eesotsas olid kogenud juhid. Teiste seas väärivad nimetamist Aleksander Trebaczkiewicz, endine Varssavi farmaatsiaajakirja peatoimetaja ning samuti Varssavist pärinev Jan Muszynski, kellest hiljem sai Vilniuse ülikooli farmakognoosiaprofessor.³¹

Juba esimestel tegevusaastatel üüris *Lechicja* endale korteri, mis koosnes kahest suurest toast, köögist ja teenija-köögitüdruku toast. Sinna koguneti iga päev pärast loenguid, tegutses laulukoor ja seltsimehelik kohus, pidevalt suurendati raamatukogu ja organiseeriti ülikoolis täiendavaid bakterioloogiaalaseid loenguid.

Seltsi ruumid sisustati atraktiivselt uue mööbli, klaveri, seinakella, kardinatega ja lilledega, liikmetele serveeriti kalleid lõuna- ja õhtusööke. Edaspidi alustati farmakognostilise preparaadikogu komplekteerimist ja väikelaboratooriumi sisustamist. Seltsi juhatus hoolitses liikmete stipendiumide ja vaba aja sisustamise eest ning võttis enda peale Tartusse eksamitele saabunud apteekriabiliste eestkoste.

Seltsi olemuse ja tegevuse kohta kirjutati Varssavi farmaatsiaajakirjades, samuti ka tudengielust Tartu ülikoolis.³² 1912. aastal andis selts välja poolakeelse raamatu *Teejuht neile, kes soovivad õppida farmaatsiat Tartu ülikoolis*.³³ Ka telliti poola erialaajakirju. Võis saada laenu eneseabi fondist ja seati sisse üks üliõpilasstipendiumi- ja üks magistriõppe toetamise fond, viimane nende jaoks, kes soovisid edasi õppida magistrikraadi saamiseks, mis tollal vastas doktorikraadile.³⁴

1911. aastast andis siseministeerium farmaatsiakuulajatele loa korporatsiooniteklite kandmiseks. *Lechicja* värvid olid helesinine-kuld-kollane-must. Nüüd võisid liikmed uhkusega demonstreerida oma

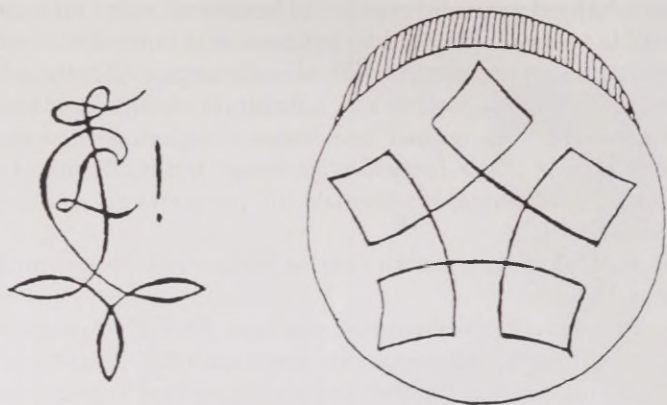
³⁰ EAA. 402-7-623.

³¹ EAA. 402-3-1179; R. Rembieliński. Jan Muszyński 1884–1957. Warszawa, 1960; D. Kaszczyk-Grodzicka. Jan Muszyński.

³² Farmacja. 1908. S. 272–274, 444–446; 1909. S. 338–341; 1910. S. 173–175, 391–397; 1911. S. 178; 1912. S. 368; 1913. S. 106–112; Wiadomości Farmaceutyczne. 1910. S. 469–471; 1911. S. 171–172; 1912. S. 230–231; 1913. S. 58, 59, 70, 194–195.

³³ Przewodnik po Dorpacie. Juriew, 1912 (Sisaldas üldist informatsiooni Tartu stuudiumi, hindade, võimaluste, aadresside jne kohta).

³⁴ Sprawozdanie Towarzystwa "Lechicja" za semestr wiosenny 1913 roku. // Farmacja. 1914. 6. S. 91–96.

Joonis 3. Korp! Lechija sirkel ja tekkel.

akadeemilist kuuluvust, mille juurde käis ka muu atribuutika, nagu hümn, deviis, sirkel ja vapp.³⁵

Vilistlaskogu struktuur soodustas eluaegsete seltsimehe- ja sõprusuhete püsimist ning võimaldas seltsi kassat täiendada pidevate laekumistega. Kahevõitluse kohustust, mensuuriharjutusi ja õllejoomist seltsi programmi ei võetud.³⁶ Endise *Chargierten-Conventi*³⁷ asemel oli *Lechicja* langetanud otsuse oma seltsimeheliku aukohtu poolt, mis kutsuti kokku tüliküsimuste lahendamiseks vajaduse korral. Seepärast ei taotlenud selts ka ülikooli *Chargierten-Conventi* vastuvõtmist, kuhu näiteks korp! Polonia sel ajal uuesti kuulus.³⁸

Seega lõi *Lechicja* 20. sajandi alguseks farmatseutide akadeemiliste seltsingute uue mudeli, mis hiljem jätkus poola farmatseutide traditsioonides.

Esimene maailmasõda tegi *Lechicja* tegevusele lõpul.³⁹ Pärast sõda müüdi inventar maha, aga raamatukogu ca 1200 väärtusliku köitega saatsid eesti ametkonnad Poolasse ja need läksid Vilniuse farmaatsiatudengite käsutusse.⁴⁰

³⁵ L. Ter-Oganjan. Polskie Korporacje Akademickie. Warszawa, 1994. V. 4. S. 14; Farmacja. 1911. 11. S. 178.

³⁶ Vaadates duellide ajendeid tänase pilguga, näivad need lapsikute ja tühistena. Näiteks on toimikutes üks juhtum väga põhjalikult kirjeldatud, mida selgitati *Chargiertenkonvendile* kui duelli nõudvat: üks üliõpilane oli mingil tantsuõhtul valjusti öelnud, et daamide juuresolekul on kombeks käed taskust välja võtta. Asjaosaline üliõpilane luges seda enda solvamiseks ning tema kaasvõitlejad otsustasid tema au duellil kaitsta (EAA. 2090-1-83).

³⁷ Baltisaksa korporatsioonide katusorganisatsioon. *Toim.*

³⁸ EAA. 2090-1-163.

³⁹ EAA. 402-7-623. Informatsioon rektorile 10. septembrist 1915 seltsi likvideerimise kohta, mille on alla kirjutanud seltsi volitatud isik Aleksander Hübner.

⁴⁰ Sprawozdanie z posiedzenia Polskiego Towarzystwa Popierania Nauk Farmaceutycznych "Lechicja". // Roczniki Farmacji. 1927. 3-4. S. 63-67; Polskie Korporacje Akademickie.

Lechicja traditsiooni taaselustamine iseseisvas Poolas

Vabas Poola riigis Tartu *Lechicja* traditsioon taaselustati. Aastatel 1921–24 toimus Varssavis kolm endiste Tartu *Lechicja* kaasvõitlejate kokkutulekut.⁴¹ Nad otsustasid asutada seltsi *Farmaatsiateaduste edendamiseks*, mis sai samuti nimeks *Lechicja*. Endistest kaasvõitlejatest said uue ühenduse esimesed liikmed, kes koostasid uue statuudi, lasksid seltsi registreerida ja täitsid kassa rikkalike finantsvahenditega.⁴² Ürituse vedajaks oli Jan Muszyński, kellest sai peagi Vilniuse ülikooli farmakognoosia professor.

Samal ajal tekkis Varssavis teaduskondadevaheline üliõpilaskorporatsioon, samuti *Lechicja* nime all, millega liitusid ka mõned Tartu *Lechicja* vilistlased.⁴³

Pärast oma Vilniusse saabumist 1921. aastal asutas professor Muszyński seal kohe farmaatsiaüliõpilaste seltsi, mis järgis oma Tartu eelkäija traditsioone, pidas aga silmas ka uusi võimalusi ja vajadusi. See akadeemiline ühendus säilitas kõige ehedamalt Tartu *Lechicja* traditsioone ning püsis kuni aastani 1939.⁴⁴

Ajavahemikus 1920–39 eksisteerisid Poolas veel akadeemilised korporatsioonid *Polonia* Vilniuses ja *Magna Polonia* Posenis, mis pidasid end samuti Tartu teaduskondadevahelise ühenduse *Polonia* järglasteks.⁴⁵

Joonis 4. Jan Muszyński, Tartu ülikooli farmaatsiaüliõpilane ja korp! *Lechicja* liige Tartus aastatel 1907–1914.

⁴¹ 07.04.1921; 16.10.1921; 08.11.1924 (A. Hübner, J. Muszyński. Pierwszy Zjazd Lechitów w Warszawie. // Wiad. Farm. 1921, nr 9; A. Trębaczewicz, W. Stelmaszczyk. II Zjazd Lechitów. // Wiad. Farm. 1921. 22; Zjazd Dorpatczyków. // Wiad. Farm. 1924. S. 608, 634, 701.

⁴² B. Olszewski. Polskie Towarzystwo Popierania Nauk Farmaceutycznych "Lechicja". // Kronika Farm. 1934. 21–22. S. 354–355.

⁴³ Zjazd Dorpatczyków.

⁴⁴ A. Marcinkowski. Dzieje Akademickiego Towarzystwa Farmaceutycznego "Lechia" w Wilnie. // Farm. Pol. 4. 1948. 2. S. 76; B. Leszczyłowski. Akademickie Towarzystwo Farmaceutyczne "Lechia" (Wilno 1921–1939, Łódź 1945–1949). // Farm. Pol. 1982. 38. S. 592–596.

⁴⁵ L. Ter-Oganjan. Polskie Korporacje Akademickie. Korporatsioonides oli iga asutamisaasta suure tähtsusega. Tänaval kohtudes pidi noorema ühenduse liige kummaardama vanema ees, ja pidulikes rongkäikudes rivistusid korporatsioonid asutamisaasta järgi. Tollal uhkustas *Polonia* vanima poola korporatsioonina asutamisaastaga (1828), *Lechicja* aga viitas 1897. aastale, seega *Zniczi* asutamisaastale.

Pärast Teist maailmasõda ärkas taas ellu ka farmaatsiaselts *Lechia* Łódźi ülikooli juures, kus farmakognoosia õpetoolil oli samuti ametis olnud professor Muszyński. Kuid 1949. aastal saadeti Poolas laiali kõik akadeemilised ühendused ja nende asemele loodi üksainus sotsialistlik ühendus kõigis Poola kõrgkoolides.⁴⁶

Kokkuvõtteks

Tartu ülikoolist pärit akadeemiliste ühenduste pikaajaline traditsioon on juba legendiks muutunud. Selle põhjuseks on asjaolu, et sealsed poola korporatsioonid ja ühingud suutsid luua kindlad vendlus- ja sõprussidemed kogu hilisemaks eluks.

Paljudes endiste tudengite mälestustes kujutatakse *Alma Mater Tartuensist* ja eesti linnaelanikke üliõpilaste suhtes väga sõbralikult meelestatuna ja nooruslike vallatuste suhtes väga mõistvana. Hea sõnaga mäletatakse mitte ainult professoreid ja ainekursusi, vaid ka lihtinimesi tänavalt, voorimehi, saunamehi jt, kes kõik moodustasid selle linna ainulaadse atmosfääri ja lubasid poola üliõpilastel tunda end Tartus hästi. Noorpõlve positiivsed elamused andsid neile indu ja loomingujulgust hilisemas elus.⁴⁷

⁴⁶ B. Leszczyłowski. Akademickie Towarzystwo Farmaceutyczne "Lechia".

⁴⁷ Kui ma hiljuti Tartus viibisin, sain ka tänapäeval kinnitust eestlaste sõbralikkusele. Küllastasin ülikooli peahoones asuvat suurepärast aulat, milles toimusid kõik pidulikud sündmused, samuti farmaatsiakateedrite esimesi hooneid, botaanikaaeda, kus poola tudengid õppisid botaanikat ja farmakognoosiat ja mida nad meeleldi külastasid. Ma tutvusin prof. Bolesław Hryniewiecki mälestustahvliga kasvuhoone seinal, jalutasin Kroonuaia tänaval, kus omal ajal elas enamik farmaatsiatudengeid. Edasisi jälgi leidsin Vana-Jaani kalmistul, kus veel on säilinud korp! *Polonia* tudengite matmispaik (vt: A. Rosenberg. Auf dem alten St.Johannisfriedhof. // Nordlivländische Zeitung. 1905; E. Veenpere. Vana-Jaani kalmistu. Tartu Muinsuskaitse ühendus: 1989) ja katoliku kirikus, mida mu kaasmaalased oma õpinguaegadel sageli külastasid. Imetlesin ka Tartu zooloogia- ja mineraloogiamuuseumi ning teadusajaloo muuseumi Tartus ja hingasin endasse selle suurepärase ülikoolilinna atmosfääri.

19. sajandi ja 20. sajandi alguse Tartu ülikooli kasvandike ja õppejõudude nimed maailmakaardil

Katri Raik, Erki Tammiksaar

Historiograafia

Geograafia ajalugu – eriti kontinentide avastamine ja nende sisealade uurimine – on üldhuvitav teema. Selle üks alalõik on seotud erinevate geograafiliste objektide kandmisega kaardile ja nende nimetamisega oma sõprade, poliitikute, kodukoha või mõne muu printsiibi järgi. Toponüümika uurimisega on maailmas palju tegeldud. Eestis alustas baltisaksa nimede uurimist maailmakaardil teadusloolane Vello Kaavere (1936–94). Temas sulest pärinevad ka esimesed vastavasisulised eestikeelsed tööd,¹ mis põhinesid nii tema enda uurimustel kui ka nõukogude autorite töödel.² Kaavere kogus baltisaksa toponüümikat maailmakaartidel ka hiljem, kuid oma täiendatud materjalide publitseerimiseni ta ei jõudnud. Käesolevas töös on kasutatud Kaavere kartoteeki, mida omakorda on tublisti täiendatud erinevate välismaiste allikate põhjal.³ Kuna käesolev ajakirja number on pühendatud Tartu ülikooli taasavamise 200. juubelile, siis on siinkohal käsitletud vaid 19. sajandi Tartu

¹ Vello Kaavere. Eestiga seotud inimeste nimesid maailmakaardil. // Eesti Loodus. 1968. 3. Lk 169–171; V. Kaavere. Landsleute im Weltatlas. // Baltische Briefe. 1968. 5 (6). S. 9.

² Н. А Бендер. Имена русских людей на карте мира. Москва: ОГИЗ, 1948; Н. В. Ерашова. Русские арктические экспедиции XVII–XX вв. Ленинград: Государственное издательство географической литературы, 1964; Б. Г. Масленников. Морская карта рассказывает. Москва: Воениздат, 1973; Б. Г. Масленников. Морская карта рассказывает. Москва: Воениздат, 1986 (2-е изд.).

³ С. Н. Heyda, E. S. Szumanski. Gazette of Greenland. Names approved by the United States. Board on Geographic Names. Washington D.C.: Defense Mapping Agency, 1983. Second ed; E. V. Krusenstjern. Weltumsegler und Wissenschaftler. Adam Johann von Krusenstern 1770–1846. Ein Lebensbild. Gernsbach: Casimir Catz, 1991; A. Noel. The Place-names of Svalbard. // Skrifter om Svalbard og ishavet. 80. Oslo: Hos Jacob Dybwad, 1942; D. J. Orth. Dictionary of Alaska Place Names. Washington D.C.: United States Government Printing Office, 1967; E. Tammiksaar. Carl von Ditmar – unustusse vajunud maadeuurija (1822–1892). // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. 1995. 11. Lk 129–139; С. В. Попов, В. А. Троицкий. Топонимика морей Советской Арктики. Ленинград: Географическое Общество СССР, 1972; Н. И. Тимонин. Новоземельский мемориал. Сыктывкар: Российская АН, 1995; М. Б. Черненко. Путешествия и исследования лейтенанта Лаврентия Заголкина в Русской Америке в 1842–1844 гг. Москва: Воениздат, 1956.

ülikooliga seotud isikute nimesid maailmakaardil. Suures enamuses asuvad need polaaraladel, eelkõige Vene polaaraladel.

Baltisakslased ja Vene impeeriumi uurimine⁴

Vene impeeriumi teenistuses olnud maadeuurijate ja loodusteadlaste tähelepanuväärset rolli ei saa muidugi võrrelda Portugali, Hispaania, Suurbritannia ja Prantsusmaa panusega meie planeedi avastamisse ja tundmaõppimisse. Seda eelkõige põhjusel, et lääneriigid tegutsesid mitmes maailmajaos üheaegselt ning pikema aja vältel. Selleks ajaks, mil Venemaa oluks võimeline selles protsessi kaasa lööma, olid koloniaalsuurvõimud oma mõjupiirkonnad juba jaotanud. Seetõttu jäi Vene impeeriumi osaks eelkõige Siberi ranniku ja Põhja-Jäämere saarte avastamine. Ehkki ka siin tuli 18. sajandi lõpul ja 19. sajandi algul ägedasti brittidega konkureerida. Nimetatud alade avastamisele lisandus 19. sajandil ka seni tundmata Vaikse ookeani väikesaarte kaardile kandmine, mida tehti seoses Vene esimeste ümbermaailmareisidega. Seega on arusaadavalt suur osa baltisaksa nimesid Siberi rannikuil ning selle lähedal asuvatel saartel ja ka käesolev artikkel käsitleb eelkõige Venemaa polaaruurimise ajalugu.

Kõik vähegi selle valdkonnaga tuttavad inimesed teavad, et impeeriumi traditsiooniderikkas polaaruurimise ajaloos säravad kõige kirkamalt saksa nimed. Ning neid nimesid on palju. Mitmed nendest maadeuurijatest, eriti 18. sajandil, olid Vene valitsuse heaks töötanud riigisakslased, nende hulgas Peter Simon Pallas, Johann Gottlieb Georgi, Johann Georg Gmelin, Georg Wilhelm Steller, Daniel Gottlieb Messerschmidt, Gerhard Friedrich Müller jt. Ka 19. sajandi Vene polaaruurimisajaloos on saksa päritolu õpetlaste nimede ülekaal võrreldes venepäraste nimedega märkimisväärne, kuid nüüd asendusid riigisakslaste nimed 18. sajandil Vene impeeriumi külge liidetud Vene Läänemereprovintside alamate ehk baltisakslaste nimedega. Hästi tuntud on Adam Johann von Krusenstern, Fabian Gottlieb von Bellingshausen, Otto von Kotzebue, Ferdinand von Wrangell, Mathias von Hedenström, Friedrich Benjamin Lütke, Karl Ernst von Baer, Alexander von Schrenck, Alexander Theodor von Middendorff, Karl von Ditmar, Richard Maack, Gerhard von Maydell, Alexander von Bunge noorem, Eduard von Toll.

⁴ Kasutatud on järgmiste teatmeteoste andmeid: Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Bearb. von G. Otto und A. Hasselblatt. Dorpat: Mattiesen, 1889; Album doctorum honoris causa sociorumque honorariorum Universitatis Dorpatensis/Tartuensis ab a. MVCCCLLX usque ad a. MCMXCVII. Tartu Ülikooli audoktorid ja auliikmed 1803–1997. Toim. T. Hiio. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997; Deutschbaltisches Biographisches Lexikon. Hrsg. O. Welding, E. Amburger u.a. Wien-Köln: Böhlau, 1970; Атлас Мира. Москва: Главное управление геодезии и картографии МВД СССР, 1954.

Baltisakslaste esiletõusul oli mitmeid põhjusi. 19. sajandi alguseks oli Peterburi Teaduste Akadeemia kaotanud oma juhtiva rolli Vene impeeriumi geograafilisel uurimisel, ehkki akadeemia põhikirjas oli sel tegevusel oluline koht.⁵ Aleksander I reformidega rajati ministeeriume, reformiti kogu haridussüsteem alates ülikoolidest ja lõpetades algkoolidega. Aktiviseerus ka Vene välispoliitika, millel olid oma huvid Põhja-Jäämerel ning Vene Alaskal ja Kaug-Idas.

Viimatinimetatud kolooniate varustamine oli äärmiselt keerukas ja kulukas, sest toiduainete transport Venemaa Euroopa-osast läbi teedetü Siberi Kamtšatkale võttis aega mitte vähem kui kolm aastat. Adam Johann von Krusenstern, kes oli elanud Inglismaal ja tundis hästi Suurbritannia kaubandust, pakkus välja mõtte varustada impeeriumi Vaikse ookeani äärseid kolooniaid meritsi ümber maailma.⁶ Esimene Vene ümbermaailmareis Krusensterni juhtimisel sai teoks aastatel 1803–06. Sellele järgnesid paljud teised. Krusensterni idee õigustas end nii majanduslikus mõttes kui ka välispoliitilises ja teaduslikus plaanis. Krusenstern muutus Venemaa võimuringkondades mõjuvõimsaks meheks, kelle kätte koondusid kõik sisulised hoovad Vene impeeriumi geograafiliseks, eriti polaaralade uurimiseks. Polaaruurimine vajab aga haritud ja võimekaid inimesi.

Uurimisreisijate puudust aitas leevendada Tartu ülikooli taasavamine 1802. aastal. Kuigi ka Tartu ülikoolil oli sajandi algupoolel arenguprobleeme, oli siin õpetatava tase võrreldes muu impeeriumiga märkimisväärne. Tartu arstiteaduskonnas õpetati erinevalt teistest Vene ülikoolidest ka loodusteadusi. Siin töötas rikkalik zooloogiamuuseum ja mineraloogiaprofessor koos muuseumiga. See võimaldas Tartus ette valmistada arste, kes olid võimelised tegema ka loodusteaduslikku uurimistööd ja osalema ekspeditsioonidel nii arsti kui loodusvaatleja kohustustes. 19. sajandi teise pooleni olidki Tartu ülikoolis õppinud maadeuurijad ja loodusteadlased valdavalt väljaõppinud arstid. Hea haridus, tugev soov end tõestada ja soodsad sidemed Peterburis löid eeldused rea silmapaistavate baltisaksa uurimisreisijate väljakujunemiseks. Nende hiiglaslikke teaduslikke tulemusi võib kadestada tänagi.

Kuna Krusenstern oli võtmefiguur, kelle ettepanekul koostati uurimisplaan ja finantseeriti neid, siis oli temal ka otsustav osa ekspeditsioonijuhtide ja teadusliku personali nimetamisel. Suuresti tänu Krusensternile kerkisid esile Venemaa mereväekoolides hariduse saanud ja talle isiklikult tuttavad Venemaa sakslased ja baltisakslased Friedrich Benjamin Lütke, Otto von Kotzebue, Ferdinand von Wrangell, Ludwig Hagemeister, Fabian Gottlieb von Bellingshausen jt. Tartu ülikoolis oli Krusensterni kontaktisikuks 1820. aastal korraliseks mineraloogiaprofessoriks valitud Moritz von Engelhardt. Tema kaudu otsis

⁵ К. В. Островитянов (ред.). История Академии наук СССР. Том 2. Москва–Ленинград: Наука, 1964. С. 666.

⁶ E. V. Krusenstjern. Weltumsegler und Wissenschaftler. Adam Johann von Krusenstern 1770–1846.

Krusenstern võimekaid ja reisi-himulisi Tartu ülikooli kasvandikke osalema erinevate ekspeditsioonide koosseisu, kus nad täitsid teaduslikke ülesandeid.⁷ Siinkohal olgu nimetatud vaid mõned nimed, keda Engelhardt Krusensternile soovitas: Karl Ernst von Baer, Johann Friedrich Eschscholtz, Adolph Theodor Kupffer, August Kyber, Christian Pander, Emil Lenz jt.⁸

Tollased ümbermaailmareisid töid maailmakaardile palju uusi kohanimesid. On enesestmõistetav, et Krusensterni toetatud ümbermaailmareisidel nimetasid ekspeditsiooni liikmed hulgani seni kaartidel märkimata saari, neemi, lahtesid, rannikuid, jõgesid, järvi, mägesid, mäeahelikke just reise organiseerija auks. Vene-Alaskal, Kamtšatkal, Vene-Siberi põhjarannikuil said mitmed senitundmatud geograafilised objektid nime Vene keisrite ja riigitegelaste järgi, kes reisi finantseerisid. Muidugi nimetati geograafilisi objekte ka reisikaaslaste või siis lähedaste sõprade ning õppejõudude auks, kes mingil moel olid ekspeditsioonile kaasa aidanud või lihtsalt väärisid ekspeditsiooni-liikmete arvates jäädvustamist. Samadel põhjustel on maailmakaardile jõudnud suur hulk Tartu ülikooliga seotud isikute nimesid, ehkki täna on nemad ja nendenimelised kohad asjasse pühendamatele pahatihti tundmatud.

1830. aastate lõpul muutus Venemaa geograafilise uurimise olukord. Krusenstern langes Peterburis põlu alla. Vene impeerium vajas uut geograafiliste uurimisreisijate suunajat. Selle koha võttis üle Tartu ülikooli kasvandik Karl Ernst von Baer, tänu talle muutus Peterburi Teaduste Akadeemia taas impeeriumi loodusteadusliku uurimise keskuseks. Mõne aasta pärast mõistis Baer, et ühele inimesele käib kogu Vene impeeriumi uurimise suunamine üle jõu. Teisalt tuli ühendada killustatud rahalised vahendid, sest erinevad ministeeriumid ja ametkonnad ei koordineerinud oma tegevust. See ei võimaldanud aga suuri geograafilisi ekspeditsioone organiseerida. Just Baeri eestvõttel rajati 1845. aastal Vene Geograafiaselts, mis ühendas nii ministeeriumide esindajaid kui Vene impeeriumi uurimisest huvitatud üksikisikuid. Seda võib lugeda

Joonis 1. Adam Johann von Krusenstern (Baltischer historisch-geographischer Kalender 1913).

⁷ Э. Таммиксаар. Географические аспекты творчества Карла Бэра в 1830–1840 гг. *Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis*. № 11. 2000. С. 19.

⁸ С-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук. 31-1-27.

Baeri teaduslik-organisatoorse töö tippsaavutuseks.⁹ Vene Geograafiaseltsist kujunes keskne institutsioon impeeriumi looduse uurimisel, selle kasutuselevõtmisel ning ka impeeriumi koloniaalsete ambitsioonide realiseerimisel, viimast eelkõige Kesk-Aasias ja Kaug-Idas.

Baer toetas Vene impeeriumi polaaralade ja Siberi loodusteaduslikul uurimisel mitmeid rahvuskaaslasi: Wilhelm Boethlingki, Alexander von Schrencki, Alexander Theodor von Middendorffi, Ernst Hoffmanni, Gustav Raddet. Tuntuim eelnimetatuist on vaieldamatult Middendorff, taas Tartu ülikooli kasvandik. Baeri otsesel initsiatiivil organiseeritud ja läbiviidud ning tema poolt nõustatud Ida-Siberi ekspeditsioon (1842–45) oli Venemaal 19. sajandil korraldatud uurimisreisidest teaduslike tulemuste poolest tähtsaim.¹⁰ Middendorff hindas Baeri osa ekspeditsiooni korraldamisel kõrgelt ja nimetas Baeri nimega saare Taimõri jõe suudmes.¹¹ Lisaks Baeri nimele hakkasid Taimõri poolsaarel paljud geograafilised objektid kandma erinevate Tartu teadlaste ja Middendorffi sõprade nimesid (vt joonis 1). Kuna 19. sajandi keskpaigaks oli enamus suuremaid geograafilisi objekte juba kaartidele märgitud, siis sai Middendorff anda nimesid just väiksematele objektidele. Paljudel juhtudel oli see hiljem õnneks nimetatutele, sest need pääsesid ümbernimetamisest. Samal moel käitus 20. sajandi algul Middendorffi kauge sugulane Eduard von Toll oma *Zarja* ekspeditsioonil. Tänu temale kannavad Siberi põhjarannikul ja Uus-Siberi saartel paljud geograafilised objektid nimesid Tolli eeskujude ja sõprade järgi.¹² Viimased on tihti pärit veel uurimisreisija Tartu-päevilt.

Lisaks kodumaistele maadeuurijatele oli baltisakslastel tihe side ka Saksa polaaruurijatega. Sarnaselt Vene impeeriumiga muutus Saksamaa 19. sajandi teisel poolel suurriigiks, mis taotles endale olulist rolli koloniaalpoliitikas. Mõlemad suurvõimud suunasid oma jõupingutused polaaraladele. Saksa polaaruurimise võtmefiguur oli mõjukas geograaf August Petermann, kes ammutas ideid oma suurejoonelistele, kuid hiljem valeks osutunud teooriate jaoks Põhja-Jäämere füüsilisest geograafiast Wrangelli, Baeri, Middendorffi ja Nikolai von Schillingi töödest.¹³ Just

⁹ Э. Таммиксаар. Географические аспекты творчества Карла Бэра в 1830–1840 гг.

¹⁰ Н. Г. Сухова. Физико-географические исследования Восточной Сибири. Москва-Ленинград: Наука, 1964.

¹¹ A. T. v. Middendorff. Karten-Atlas zu Dr A. v. Middendorff's Reise in den Äussersten Norden und Osten Sibiriens. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1959; A. T. v. Middendorff. Sibirische Reise. Uebersicht der Natur Nord- und Ost-Sibiriens. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Bd. IV. Th. 1–2. Lief. 2–3. 1860–61.

¹² E. v. Toll. Die Russische Polarfahrt der "Sarja" 1900–02. Hrsg. Emmy v. Toll. Berlin: Reimer, 1909.

¹³ H. v. Schilling, E. Tammiksaar. Nikolai Baron von Schilling (1828–1910) Seeoffizier und Wissenschaftler. // Jahrbuch des baltischen Deutschtums. 56 (1999) (ersienen 1998). S. 102–118; E. Tammiksaar, N. G. Suchova. August Petermann und seine Hypothesen über das Nordpolarmeer. // Polarforschung, 1995 (ersienen 1998), 65 (3). S. 133–145; E. Tammiksaar, N. G. Sukhova, I. R. Stone. Hypothesis Versus Fact: August Petermann and Polar Research. // Arctic. 1999. 52 (3). P. 237–244.

baltisaksa uurijate tööde mõjul organiseeris Petermann ekspeditsiooni, mida juhtis Thomas von Heuglin. Saksa polaarekspeditsioon Teravmägede idaosasse ning Novaja Zemljale (1870–71) lisas kaardile hulgaliselt baltisaksa loodusteadlaste-maadeuurijate nimesid.¹⁴ Samamoodi toimis ka Petermanni osalusel ja Julius Payeri ning Karl Weyprechti juhtimisel läbi viidud Austria-Ungari ekspeditsioon aastail 1872–74, mis juhuslikult avastas Franz-Josephi arhipelaagi.¹⁵ Ka mitmed baltisaksa või vene maadeuurijad-loodusteadlased ning hiljem nõukogude teadlased nimetasid geograafilisi objekte oma eeskujude või mõnda kindlat piirkonda esimesena uurinud baltisaksa teadlase auks (nt Ditmari vulkaan Kamtšatkal, Tolli neem Tsirkuli saarel jmt).

Kokkuvõte

Vene polaaruurimise ajaloos on alati eriline koht olnud saksa keelt emakeelena kõnelenud uurijatel. Neil oli hea akadeemiline haridus, reeglina täiendasid baltisakslased end pärast Tartu ülikoolis õppimist Saksa ülikoolides, tuues sealt endaga kaasa uusi ideid. Kuna baltisakslaste teaduslik kvalifikatsioon oli kõrge ja nende rahvuskaaslased olid sageli võtmepositsioonidel Vene mereväes, Peterburi Teaduste Akadeemias või Vene Geograafiaseltsis, siis on loomulik, et neil olid paremad võimalused suunduda Vene polaaralasil uurima. Lisaks publitseerisid nad oma tööde tulemused enamasti saksa keeles, need said Euroopas kiiresti tuntuks ja olid eeskujuks teiste maade maadeuurijatele, kes oma baltisaksa eeskujusid ei unustanud.

Tartu ülikooliga seotud baltisakslaste nimed maailmakaardil

Peter Heinrich Alimann (1795–1847) õppis Tartu ülikoolis aastail 1816–20 arstiteadusi ning töötas 1822. aastast Mereministeeriumis. Osales mereväearstina 1822–25 ümbermaailmareisil Vene-Ameerika kompanii fregatil *Kreiser*. Hiljem töötas mereväearstina Sveaborgis ja Kroonlinnas ning oli Musta mere laevastiku ning sealsete sadamate peaarst.

Alimanni nime kannab **neem** (ka Namsogak) Port Lazarevi lahes Korea poolsaare idarannikul. Sellele andis 1854. aastal nime fregati *Pallada* ekspeditsoon.

Karl Ernst von Baer (1792–1876) õppis aastail 1810–14 Tartu ülikoolis arstiteadusi. Töötas ajavahemikul 1817–34 Königsbergi ülikoolis zooloogia ja võrdleva anatoomia korralise professorina ning aastail

¹⁴ T. v Heuglin. Reisen nach dem Polarmeer in den Jahren 1870 und 1871. Braunschweig: Westermann. 3 Bde. 1872–1874.

¹⁵ J. Payer. Die österreichisch-ungarische Nordpol-Expedition in den Jahren 1872–1874. Wien: Alfred Höhler, 1974.

1834–62 Peterburi Teaduste Akadeemias (edaspidi TA) akadeemikuna algselt zooloogina, siis füsioloogina. 1867–76 elas Tartus, Tartu ülikooli audoktor aastast 1852. Juba ülikoolipõlves Novaja Zemlja ja Lapimaa ekspeditsioonist unistanud Baer reisis sinna esmakordselt 1837. ja siis 1840. aastal. Baer uuris aastatel 1838–42 korduvalt jääaja jälgi Soome lahe põhjakaldal ja Soome lahe saartel ning võttis ette kalandusbioloogilisi ekspeditsioone Vene impeeriumi avarustesse, nt Peipsi järvele (1851–52), Volgale ja Kaspia merele (1853–56) ning Aasovi merele (1862).

Baeri **saarele** andis 1843. aastal nime A. T. v. Middendorff. Baeri nime kannab **kaks neeme**. Üks asub Novaja Zemlja Põhjasaare edelaosas (nimetanud T. v. Heugelin, 1871), teine Salmi saarel Franz Josephi maal (nimetanud J. Payer, K. Weyprecht, 1874). Baeri **künkad** asuvad Kaspia mere alamikul (nimetanud N. Severtsov, 1873). Baeri **mägi** asub Edgeøya saare läänerannikul Teravmägede saarestikus, selle nimetas 1871. aastal T. v. Heugelin. Baeri **mäed** asuvad Middendorffi lahe lõunaosas Hariton Laptevi rannikul (nimetanud E. v. Toll, 1900).

Theodor Basiner (1816–1862) õppis 1836–40 Tartu ülikoolis arsti- ja loodusteadusi, osales loodusteadlasena 1842–43 Hiiva khaaniriiki suundumas diplomaatilises missioonis. 1843–49 töötas Peterburi botaanikaaias konservaatori ja raamatukoguhoidjana. Hiljem elas Kiievis, kus juhatas aianduskooli.

Basineri nime kannab Taimõri jõkke suubuv **oja**, mille nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

Alexander von Bunge vanem (1803–90) õppis 1821–25 Tartu ülikoolis arstiteadust. 1826. aastal reisis koos oma õpetaja prof C. F. Ledebouriga uurima Altai botaanikat. Jäi pärast seda Siberisse arstina tööle. 1830–31 saatis õpetlasena Peterburi TA ülesandel diplomaatilist missiooni Pekingisse ja oli pärast seda Kaasanis botaanikaprofessor (1833–36). 1836–67 töötas Bunge Tartu ülikooli korralise botaanikaprofessorina ning oli ülikooli botaanikaiaia direktor. Aastail 1857–59 reisis praeguse Iraani aladel. Tartu ülikooli audoktor 1875 ja auliige 1885.

Bunge **oja** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe ülemjooksul nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

Alexander von Bunge noorem (1851–1930) õppis Tartu ülikoolis 1870–78 arstiteadust. Siirdus 1881. aastal Peterburi ning osales 1882–84 Vene Geograafiaseltsi organiseeritud Leena delta ekspeditsioonil arsti ja vaatlejana. Ekspeditsioon toimus I rahvusvahelise Polaaraasta raames. 1885–86 juhatas Peterburi TA korraldatud ekspeditsiooni Uus-Siberi saartele. Pärast seda töötas Bunge arstina Vene ristlejatel nii Kaug-Idas kui Põhja mereteel. 1899–1901 osales Vene-Rootsi Teravmägede kraadimõõtmise ekspeditsioonil, oli Vene poole ülemarst ja majandusjuhataja.

Vene-Jaapani sõjas (1904–05) oli ta Port Arturi haiglate peaarst. Alates 1918. aastast elas Eestis.

Kolmele Bunge nime kandvale objektile andis oma erinevatel uurimisreisidel nime E. v. Toll. Bunge **saar** asub Lütke saarterühmas Kara meres (1886), Bunge **poolsaar** on Russki saarel Nordenskjöldi arhipelaagis (1901). Bunge **maa** aga on Kotelnõi ja Fadejevi saare vaheline madalik Uus-Siberi saarestikus (1886). Samuti kannavad Teravmägedes Bunge nime **järv**, **jõgi** ja **kiltmaa**. Bunge nime kannab **mägi** Spitzbergeni saarel (1899–1900, Vene-Rootsi ekspeditsioon). Samuti kannavad Bunge nime kaks **liustikku**: Edgeøya saarel Teravmägede saarestikus andis liustikule nime Vene-Rootsi ekspeditsioon (1899–1900), Lomonossovi mägedes Novaja Zemlja Põhjasaarel nimetas liustiku G. J. Sedov (1913).

Wilhelm Boethlingk (1809–41) õppis Tartu ülikoolis M. v. Engelhardt juures mineraloogiat. Osales M. Reinecke 1829. aasta Valge mere ekspeditsioonis ning uuris Vene Lapimaa geoloogiat (1839–40).

1843. aastal nimetas A. T. v. Middendorff Taimõri järves ühe **saare** W. Boethlingki nimega (vt joonis 1).

Alexander Czekanovski (1833–76) õppis Tartu ülikoolis 1855–57 arstiteadust ja mineraloogiat. 1863 saadeti tai Poola mässus osalemise eest Siberisse, kus sooritas mitu geoloogilist ja füüsilis-geograafilist ekspeditsiooni.

Czekanovski **mäeaheliku** Ida-Siberi Tšekanovski mäesüsteemis nimetas 1901. aastal E. v. Toll.

Vladimir Dahl (1801–72), vene keeleteadlane ja etnograaf õppis Tartu ülikoolis 1828–29 arstiteadust. Töötas 1833–41 Orenburgi kindralkuberner juures eriülesannetega ametnikuna. Osales 1839. aastal loodusteadlasena sõjalises missioonis Hiiva khaaniriiki. 1841–49 töötas Peterburis siseministeeriumi ametnikuna: Peterburi TA korrespondentliige 1843. aastast.

Dahli **platoole** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe ülemjooksul andis 1843. aastal nime A. T. v. Middendorff (vt joonis 1).

Karl von Ditmar (1822–92) õppis 1841–46 Tartu ülikoolis, esialgu majandust, hiljem geoloogiat. 1851–54 töötas A. T. v. Middendorffi soovitusel mäeasjanduse eksperdina Kamtšatka kuberner juures ja 1855–56 Amuurimaal. Pärast seda elas Kärus ja Tartus.

Ditmari **järv** asub Kamtšatkal Bakkeningi vulkaani kaldeeras (1800 m) ja Ditmari **vulkaan** (1297 m) Kamtšatka poolsaarel Karõmi järvest kagus, Semjatšinski platool.

Moritz von Engelhardt (1779–1842) õppis mitmes Saksa ülikoolis füüsikat ja keemiat ning 1805–08 Freiburgi Mäeakadeemias mineraloogiat. Lisaks kuulus ta Tartu ülikoolis 1812–14 füüsika- ja keemialoenguid. Valiti 1815 Tartu ülikooli auddoktoriks. Aastail 1820–41 töötas Tartus korralise mineraloogiaprofessorina. Sooritas arvukalt geoloogilisi ekspeditsioone Lääne-Euroopas ja Vene impeeriumi läänepoolsetel aladel. Engelhardt lõi Tartus oma geoloogiakoolkonna, olles õpetajaks paljudele hilisematele tuntud Tartu geoloogidele.

Engelhardti **järvele** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe ülemjooksul andis 1843. aastal nime A. T. v. Middendorff (vt joonis 1).

Johann Friedrich Eschscholtz (1793–1831) õppis Tartu ülikoolis 1813–15 arstiteadust. 1819–31 töötas Tartu ülikoolis algselt era-, siis korralise anatoomia ja kohtumeditiini professorina. Oli 1822–31 zooloogiamuuseumi esimene direktor. Osales Otto v. Kotzebue 1815–18 aasta ümbermaailmareisil, Loodeväila avastamise ekspeditsioonis ja 1823–26 O. v. Kotzebue teisel ümbermaailmareisil.

Eschscholtzi **laht** Alaska poolsaarel Kotzebue lahes sai nime 1816. aastal O. v. Kotzebueilt. Eschscholtzi **saared** nimetas 1843. aastal Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe alamjooksul A. T. v. Middendorff.

Constantin Grewingk (1819–87) õppis Tartu ülikoolis 1837–41 loodusteadusi. Töötas 1846–1852 Peterburi TA geoloogiamuuseumi konserveatorina ning 1854–87 Tartu ülikooli korralise mineraloogiaprofessorina. Sooritas Tartust mitmeid ekspeditsioone Eesti-, Liivi- ja Kuramaa geoloogiliseks uurimiseks. Pani aluse Vene Läänemerekubermangude arheoloogiale ning sooritas mitu arheoloogilist ekspeditsiooni Vene Lapimaale, Uuralitesse ja Lääne-Siberisse.

Grewingki **saar** asub Aleuudi saarestikus (1880). Grewingki **jõgi** ja **liustik** asuvad Alaska poolsaarel (1961). Jõgi saab alguse samanimeliselt liustikult.

Gregor von Helmersen (1803–85) õppis Tartu ülikoolis 1821–24 prof M. v. Engelhardti juures mineraloogiat. 1828–29 reisis Vene rahandusministeeriumi ülesandel Uuralites. 1829. aastal saatis Alexander v. Humboldti tema Venemaa reisil. 1833–36 sooritas geoloogilised ekspeditsioonid Uuralitesse, Altaisse ja Kirgiisiasse. Alates 1837. aastast elas Peterburis ja töötas Peterburi Mäeakadeemias geoloogiaprofessorina, hiljem korraline akadeemik Peterburi TAs (1850). Teinud korduvalt ekspeditsioone Venemaa maavarade ja geoloogia uurimiseks. Tartu ülikooli audoktor 1878.

Helmerseni **saar** Taimõri poolsaarel Taimõri järves Alam-Taimõri jõe lähtes sai 1843. aastal nime A. T. v. Middendorffilt. Helmerseni **järv** asub Novaja Zemlja rannikul Kostin Šari väinas.

Hermann Heinrich Hess (1802–50) õppis Tartu ülikoolis 1821–24 prof M. v. Engelhardti juures arstiteadust. Töötas hiljem arstina Siberis ning saatis 1826. aastal Engelhardti tema geoloogilisel retkel Uuralites. Töötas Peterburi Pedagoogilise Instituudi ja Peterburi Mäekorpuse professorina, alates 1834. aastast Peterburi TAs korralise akadeemikuna praktilise keemia alal.

Hessi nime kannab Taimõri järve suubuv **oja**, mille nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

Ernst Hofmann (1801–71) õppis Tartu ülikoolis prof M. v. Engelhardti juures 1819–1824 arstiteadust ja mineraloogiat. Osales O. v. Kotzebue teisel ümbermaailmaretkel geoloogina (1823–26). 1827–28 reisis Vene rahandusministeeriumi ülesandel Uuralites. Saatis 1829. aastal A. v. Humboldti tema Venemaa reisil. 1833–36 Tartu ülikoolis mineraloogia ja geoloogia õppeülesande täitja. 1835–42 era-, hiljem korraline mineraloogiaprofessor Kiievi ülikoolis, seejärel Peterburi ülikoolis (1842–69). Reisid korduvalt Soomes, 1847–50 juhtis Vene Geograafiaseltsi korraldatud Põhja-Uuralite ekspeditsiooni.

Hoffmanni **poolsaare** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe lähtes Taimõri järves nimetas oma sõbra ja kolleegi auks A. T. v. Middendorff 1843. aastal. **Hoffmanni liustik** asub Uuralis Sabli mäel.

Adam Johann von Krusenstern (1770–1846) sai hariduse Kroonlinna mereväe kadetikorpus (1785–87), teenis Vene ja Suurbritannia mereväes. Juhtis 1803–06 Vene esimest ümbermaailmareisi laevadel Nadežda ja Neva. 1813 Tartu ülikooli auliige. Tõusis Peterburi Mereväe Kadetikorpusse direktoriks (1827–46) ja viitseadmiraliks (1829), organiseeris üle 30 Vene ümbermaailmareisi. 1832 Peterburi TA auliige, Õpetatud Eesti Seltsi auliige.

Krusensterni nime kannavad **väinad** Korea rannikul ja Kuriili saarestikus Lowuschi ja Raykoke saarte vahel. Viimase nimetas Krusensterni auks L. von Schrenck (1855). Krusensterni **laht** ausb Jamali poolsaarel Kara meres, selle nimetas I. Ivanov (1826–27). Samuti kannavad meresõitja nime **neemed** Kanadas Wollastoni maa vastas ja Paramuširi saarel Kuriilide saarestikus (M. D. Tebenkov, 1847). Krusensterni nime kannab keskmine **saar** Diomidi saarestikus ja **saarestik** Paumotu arhipelaagis (nimetanud O. v. Kotzebue 1816). Samuti on temanimeline **saartegrupp** Marshalli saarestikus (nimetanud O. v. Kotzebue, 1817). Krusensterni **laguun** jääb Tšuktši mere rannikule Krusensterni neemest kirdes (nimetatud 1942). Krusensterni **järv** asub Boothia saarel Kanda Arktikas (nimetanud briti polaaruurija J. Ross, 1835). Krusensterni **kaljuriff** jääb Havai saarestikust läände ja nimetas J. Lisjanski (1805). Krusensterni **neemed** asuvad Alaskal, Kotzebue väina põhjaosas. Krusensterni järgi on nimetatud ka kolm **mäge**: Sahhalini lõunaosas, Novaja Zemlja Põhjaasaarel (nimetas F. B. Lütke 1822) ja kuninganna

Maudi maal Antarktises (1966). Krusensterni järgi kannab ka nime üks **kraater** Kuul Arzachel grupis.

Adolph Teodor Kupffer (1799–1865) õppis 1815–16 Tartu ülikoolis ja hiljem Berliinis mineraloogiat. 1823–28 töötas Kaasani ülikoolis korralise füüsikaproffessorina. 1828. aastast Peterburi TA korraline liige mineraloogia ja 1841. aastast füüsika alal. Juhtis Peterburi Füüsika Peaobservatooriumi rajamist ja oli selle direktor 1849–65. Rajas meteoroloogiajaamade võrgu Vene impeeriumis. Reisis 1829 Kaukasuses ja 1843 Siberis, inspekteerides sealseid meteoroloogia ja Maa magnetismi mõõtmisjaamu.

Kupfferi **saare** Taimõri poolsaarel Taimõri järve edelaosas nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff. Kupfferi **mägi** Edgeøya saarel Teravmägede saarestikus sai 1871. aastal nime Th. v. Heuglinilt.

Stepan S. Kutorga (1805–61) õppis 1827–28 Peterburi ülikoolis ja 1828–32 Tartu ülikooli Professorite Instituudis zooloogiat. 1833–61 töötas Peterburi ülikoolis korralise zooloogia- ja paleontoloogiaprofessorina ja 1848. aastast mineraloogiaprofessorina Peterburi Pedagoogikainstituudis. 1833. aastal uuris Krimmi paleontoloogiat.

Kutorga nime kannab Taimõri jõkke suubuv **oja** jõe alamjooksul, selle nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

August Erik Kyber (1794–1855) õppis 1813–15 ja 1819–20 Tartu ülikoolis arstiteadust. Osales 1820–24 F. v. Wrangelli Kirde-Siberi ekspeditsioonil arsti ja loodusteadlasena. Samas ametis F. v. Wrangelli ja F. B. Lütke ümbermaailmareisil 1825–27.

Kyberi **neemele** Tšuktši poolsaare põhjarannikkul andis 1823. aastal nime F. v. Wrangell.

Alexander Lehmann (1814–42) õppis 1833–38 Tartu ülikoolis loodusteadusi. Osales 1837. aastal K. E. v. Baeri Novaja Zemlja ekspeditsioonil geoloogi ja botaanikuna. Kindralkuberneri kutsel siirdus 1839. aastal Orenburgi kubermangu. 1839–42 uuris kahe ekspeditsiooni käigus Lõuna-Uuralite, Kaspia alamiku ja Hiiva khaaniriigi geoloogiat ja floora ning faunat, osales Hiiva sõjalises missioonis.

Lehmanni **saarele** Novaja Zemlja Põhjaasaare lõunarannikul Rogatšovi lahes andis 1839. aastal nime S. Moissejev. Lehmanni **neeme** Hariton Laptevi rannikul Middendorffi lahes nimetas E. v. Toll 1900. Lehmanni **tipu** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jões nimetas 1843. aastal oma sõbra järgi A. T. v. Middendorff.

Emil Lenz (1804–65) õppis Tartu ülikoolis 1820–23 algul keeleteadusi, siis teoloogiat. 1823–26 osales füüsikuna O. v. Kotzebue teisel ümbermaailmareisil. 1828. aastast Peterburi TA teenistuses, alates 1834. aastast korraline akadeemik füüsika alal. 1840–60 Peterburi ülikooli kor-

raline füüsikaproffessor ning ülikooli rektor 1863. Osales 1837. aastal ekspeditsioonil Venemaa stepialadele.

Lenzi **neemele** Alam-Taimõri lähtes Taimõri järves andis 1843 nime A. T. v. Middendorff.

Grigori Vassiljevitiš Levitski (1852–1918) õppis 1870–74 Harkovi ja Peterburi ülikoolides füüsikat ja astronoomiat. Töötas esialgu Peterburi ja Harkovi ülikoolis, aastast 1894 aga Tartu ülikoolis. Alustas tähetorni direktorina, hiljem astronoomiaprofessor (1898–1905). Oli ülikooli rektor aastail 1903–05.

Levitski **lahe** Kara meres Hariton Laptevi rannikul nimetas E. v. Toll 1900. aastal.

Franz Loewinson-Lessing (1861–1939) õppis Peterburi ülikoolis loodusteadusi ning töötas samas kuni 1892. aastani. Aastail 1892–1902 oli Tartu ülikooli geoloogiaprofessor, siis siirdus tagasi Peterburi, kus töötas Peterburi Polütehnilises Instituudis. Hiljem oli professor Lenigradi ülikoolis ning NSVL TA Mullainstituudi ja Petrograafiainstituudi direktor.

Loewinson-Lessingi **saar** asub Taimõri poolsaarel Taimõri lahe ja Tšeljuskini neeme vahel. 1933. aastal nimetas selle G. Aller. Loewinson-Lessingi **mägi** Severnaja Zemlja Bolševiku saare põhjaosas sai nime 1950. aastatel nõukogude uurimisrühmalt. Teine samanimeline mägi asub Kuriili saarestiku Paramuširi saarel (nimetatud 1946).

Friedrich Benjamin Lütke (1797–1882) oli autodidakt. Astus 1813 vabatahtlikuna Vene mereväkke. 1817–19 osales V. Golovini juhitud ümbermaailmareisil laeval Kamtšatka. 1821–24 juhtis nelja ekspeditsiooni Barentsi mere idaossa, mille käigus kaardistas Novaja Zemlja läänerranniku. 1826–29 juhtis ümbermaailmareisi laeval Senjavin. 1850–53 oli Lütke Tallinna sõjakuberner ja sadamaülem, 1845–73 vaheaegadega Vene Geograafiaseltsi viitsepresident ja 1864–82 Peterburi TA president. Aastast 1852 Tartu ülikooli auliige.

Lütke **laht** asub Novaja Zemlja lõunasaare idaosas Kara mere rannikul (nimetas 1833 P. K. Pahtusov). Teine Lütke **laht** asub samas, aga Barentsi mere rannikul. Lütke **väin** asub Beringi meres Karaginski saare ja Kamtšatka poolsaare vahel (nimetatud u 1910). Lütke **madal** on Moržovtša saare juures Valges meres. Lütke **pank** on jäänuk Lütke saarest Lawrence lahes Põhja-Jäämerel, viimane lagunes 1961. aastal. Lütke **saar** asub Franz Josephi maa lõunaosas, mille avastas ja nimetas J. Payeri ja C. Weyprehti ekspeditsioon 1874. aastal. Teine Lütke **saar** asub Kara meres Jamali poolsaare läänerrannikul, selle nimetas 1826. aastal I. I. Ivanov. Lütke **saared** asuvad Kara mere Nordenskiöldi arhipelaagi põhjaosas, nimetas E. v. Toll 1901. Lütke **poolsaare** Novaja Zemlja põhjasaarel nimetas G. Sedov 1913. aastal. Lütke järgi on nimetatud viis **neeme**: Unimaki saare lõunarannikul Aleuudi saarestikus

(nimetas Vene hüdrograafiaekspeditsioon 1847), Beringi mere Beringi väinas, Novaja Zemlja põhjarannikul (G. Sedov, 1913), Barentsi mere Motovski lahes (1894) ja Ohhoota mere Sahhalini lahes. Lütke **sadam** asub Beringi meres Lawrence lahes (nimetanud 1855. aastal J. Rodgers). Kaks **mäge** kannavad Lütke nime: Edgeøya saare põhjaosas Teravmägede saarestikus (nimetanud T. v. Heuglin, 1870) ja Wrangelli saare idaosas (nimetanud F. F. Minejev, 1930). Kolmas **mägi** Antarktises Scotti mäestikus Enderby maal on saanud nime samanimelise laeva järgi (kaardil aastast 1962). Kahed Lütke **mäed** on Novaja Zemlja rannikul.

Gerhard von Maydell (1835–94) õppis 1854–58 Tartu ülikoolis majandusteadust. Siirdus seejärel Siberisse, kus töötas eriülesannetega ametnikuna Irkutski kubernerii juures. Reisis aastail 1861–71 Irkutski kubermanguvalitsuse ja Vene Geograafiaseltsi toetusel Kirde-Siberis, määrares tulevase telegraafilini asukohta Venemaa ja Ameerika Ühendriikide vahel. Tegi sellel reisil olulisi loodusteaduslikke välivaatlusi.

Maydelli **neem** Peetr Suure lahes Jaapani meres on nimetatud 1876. aastal.

Carl August Meyer (1795–1855) õppis Tartu ülikoolis 1813–14 farmaatsiat ning jätkas seejärel õpinguid Königsbergis. 1826. aastal osales prof C. F. Ledebouri ekspeditsioonil Altaisse, hiljem reisis Kaukaasias. Alates 1831. aastast töötas Peterburi botaanikaaja direktori asetäitjana ja 1851–55 direktorina. Peterburi TA akadeemik botaanika alal alates 1845.

Meyeri **oja** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõel nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

Alexander Theodor von Middendorff (1815–94) õppis 1832–37 Tartu ülikoolis arstiteadust. 1839–42 töötas Kiievi ülikoolis zooloogiaõppejõuna. Osales 1840. aastal K. E. v. Baeri Lapimaa ekspeditsioonil ja juhtis Peterburi TA korraldatud Ida-Siberi ekspeditsiooni (1842–45). Alates 1845. aastast Peterburi TA adjunkt, 1850 korraline akadeemik zooloogia alal ja akadeemia sekretär 1855–57. Reisis mitmel pool erinevate ministeeriumide ülesannetel, tutvus Venemaa sisealade, Fergana oru ja Baraba steppidega. 1870. aastal uuris Barentsi mere idaosas. Tartu ülikooli auliige 1887.

Middendorffi **lahe** Taimõri poolsaarel Hariton Laptevi ranniku ja Zarja poolsaare vahel nimetas 1900. aastal E. v. Toll. Middendorffi nime kannavad kolm neeme. Üks Middendorffi **neem** asub Taimõri poolsaarel eelnimetatud Middendorffi lahe ääres. Selle nimetas samuti E. v. Toll. Teine Middendorffi **neem** on Novaja Zemlja Põhjaosaare idaosas (1870. aastal nimetas Norra ekspeditsioon), kolmas Kara meres Taimõri saarel (1878) ja neljas on Põhja-Gröönimaal Lincolni meres. Middendorffi **maa** on osa Taimõri poolsaarest Pjassina ja Taimõri jõgede vahel. Selle nimetas 1901. aastal E. v. Toll. Middendorffi **mägi**

Joonis 1. Fragment A. v. Mittendorffi atlasest, kus on näha Engelhardti järv, Boethlingki saar ja Dahli platoo Taimõri poolsaarel (Karten-Atlas zu Dr. A. v. Middendorff's Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1859).

on samanimelise lahe ääres Taimõri poolsaarel. Selle nimetas 1900. aastal E. v. Toll. Teine Middendorffi **mägi** on Teravmägede saarestikus Edgeøya saarel. Selle nimetas 1871. aastal Th. v. Heuglini ekspeditsioon. Middendorffi **liustik** asub Rudolfi saarel Barentsi meres. Selle nimetas J. Payeri ja K. Weyprehti ekspeditsioon 1874. aastal.

Johann Friedrich Parrot (1791–1841) õppis Tartu ülikoolis 1807–14 arstiteadust. 1821–26 oli ta samas korraline füsioloogia- ja patoloogia-professor, 1826–41 korraline füüsikaproffessor, 1831–34 rektor. Osales 1811. aastal prof M. v. Engelhardti ekspeditsioonil Krimmi ja Kaukaasiasse. 1816–17 reisis Alpides ja Püreeneedes. 1829. aastal juhtis Tartu ülikooli ekspeditsiooni Kaukaasiasse, 1837. aastal uuris Norra Lapi-maad.

Parroti **plato** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe ülemjooksul nimetas A. T. v. Middendorff 1843. aastal. Parroti **mägi** asub Pamiiri mäestikus ning Parroti **liustik** on Ararati mäel Armeenias mägismaal.

Ernst Wilhelm Preuss (1796–1839) õppis Tartu ülikoolis filoloogiat 1821–23 ning töötas samaaegselt astronoomiaprofessor Fr. W. Struve abilisenä. Osales O. v. Kotzebue teisel ümbermaailmareisil astronoomina (1823–26) ja töötas 1827–39 Tartu Tähetorni vaatlejana.

A. T. v. Middendorffi poolt 1843. aastal nimetatud Preussi **oja** asub Taimõri poolsaarel, suubudes Taimõri järve edelaossa.

Georg Sabler (1810–65) õppis Tartu ülikoolis 1828–39, algselt teoloogiat, hiljem matemaatikat. Töötas samaaegselt astronoomiaprofessor Fr. W. Struve abilisenä. 1836–37 osales Peterburi TA ekspeditsioonis Kaspia mere veetaseme mõõtmisel. 1839–54 töötas Pulkovo Observatooriumis vanemastronoomina, osales mitmetes kraadimõõtmise ekspeditsioonides nii Vene- kui välismaal. Vilniuse Tähetorni direktor 1854–65.

Sableri **neemele** Taimõri poolsaarel Taimõri järve idakaldal andis 1843. aastal nime A. T. v. Middendorff.

Aleksei Nikolajevitš Savitš (1811–1883) õppis Tartu ülikoolis astronoomiat 1834–39. Pärast seda töötas algselt Tartu, siis Pulkovo tähetorni vaatlejana. Töötas professorina Peterburi Pedagoogilises Instituudis ja Peterburi ülikoolis, alates 1862. aastast Peterburi TA erakorraline akadeemik, 1868. aastast korraline akadeemik astronoomia alal.

Savitši nime kannab **saar** Taimõri järves, mille nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff. Samuti kannavad tema nime **järv** ja **mägi** Teravmägedes.

Friedrich Schmidt (1833–1908) õppis Tartu ülikoolis 1849–53 vene keelt ja kirjandust. Hiljem pühendus botaanikale ja paleontoloogiale. Töötas Tartus 1856–59 botaanikaia dirketori abina, 1858–59 eradotsendina.

1859–63 uuris vaheaegadega Amuurimaad ja Sahhalini ning Obi ja Jenissei vahelist piirkonda. Uurinud ka Eesti geoloogilist ehitust ja paleontoloogiat. 1872. aastast Peterburi TA teenistuses, algselt adjunkt, siis erakorraline akadeemik ja 1885. aastast korraline akadeemik geoloogia ja paleontoloogia alal. Tartu ülikooli auliige 1902.

Schmidt **poolsaar** Sahhalini saare kirdeosas on nimetatud 1908. Schmidt **neemed** Kara meres Tšernõsovi lahes ja Seebergi lahes Taimõril nimetas E. v. Toll 1901. aastal. Schmidt **mägi** asub Teravmägedel Agardhalest läänes Sabine maal Teravmägedel (nimetas De Geer, 1919). Schmidt **mäed** Kotelnõi saare kirdeosas, Uus-Siberi saarestikus nimetas 1886. aastal samuti E. v. Toll.

Alexander Gustav von Schrenck (1816–76) õppis Tartu ülikoolis prof M. v. Engelhardti juures mineraloogiat 1835–37. 1837–44 oli Peterburi botaanikaiaia juures uurimisreisija, tehes ekspeditsioone Venemaa Euroopa osa põhjaaladelt Polaar-Uuraliteni, Vene-Lapimaale ja Kirgiisi steppidesse ning Džungaariasse. Alates 1846. aastast elas Tartus, töötas 1850–52 Tartu ülikooli mineraloogiadotsendina.

Schrencki **jõgi** asub Taimõri poolsaarel ning moodustab Alam-Taimõri lisajõe, mille nimetas 1843. aastal A. T. v. Middendorff.

Leopold von Schrenck (1826–94) õppis Tartu ülikoolis 1844–47 zooloogiat, jätkas õpinguid Berliinis. 1853–56 osales Peterburi TA ülesandel ekspeditsioonil Kaug-Itta ja Amuurimaale. Alates 1862. aastast Peterburi TA teenistuses, algselt adjunkt, hiljem korraline akadeemik zooloogia alal (1865). Töötas pikka aega Peterburi TA Etnograafiamuuseumi direktorina.

Schrencki **saartele** Hariton Laptevi rannikul Middendorffi lahes andis 1900. aastal nime E. v. Toll.

Eduard Stelling (1850–1922) õppis 1869–74 Tartu ülikoolis algul õigusteadust, siis füüsikat. Töötas seejärel Peterburi Füüsika Peaobservatooriumi assistendi ja sekretärina, juhatas Maa magnetismi ja meteoroloogia vaatlusjaama Irkutskis ning hiljem Füüsika Peaobservatooriumi Tbilisis. Osales Vene-Rootsi Teravmägede ekspeditsioonis 1899–1900.

Stellingi **neemele** Hariton Laptevi rannikul andis 1901. aastal nime E. v. Toll. Stellingi **mägi** asub Teravmägedel.

Friedrich Wilhelm Struve (1793–1864) õppis Tartu ülikoolis 1808–11 filoloogiat ja 1811–13 matemaikat. 1813–20 Tartu Tähetorni vaatleja ja 1820–38 direktor ning korraline astronoomiaprofessor. 1832. aastast Peterburi TA korraline akadeemik astronoomia alal. Juhatas Tartu meridiaankaare mõõtmisi. TÜ auliige 1852. Alates 1839. aastast juhatas Pulkovo observatooriumi.

Struve nime kannab kolm **mäge**. Üks asub Spitzbergeni saarel Hornsundi lõunapoolse sissesõidu juures Teravmägede saarestikus

(nimetanud Vassiljev, 1925), samuti asub Teravmägedes 1899–1901 Teravmägede ekspeditsiooni poolt nimetatud mägi. Kolmas mägi asub Antarktikas Kuninganna Maudi maal.

Heinrich Julius Stubendorff (1811–78) õppis 1829–36 Tartu ülikoolis arstiteadust, 1836–48 oli arst Tobolskis, Omskis ja Jakutski kubermangu kullakaevandustes. 1850. aastast töötas eriülesannetega ametnikuna Ida-Siberi kindralkuberner juures, 1856–63 oli Jakutski tsiviilkuberner. 1863. aastast alates elas Peterburis.

Stubendorffi nime kannab **mägi** Edgeøya saare kirdeosas Teravmägede saarestikus, mille nimetas 1871. aastal Th. v. Heuglin.

Eduard von Toll (1858–1902) õppis 1877–82 Tartu ülikoolis mineraaloloogiat, arstiteadust ja zooloogiat. Osales 1884 prof M. Brauni ekspeditsioonil Vahemerele. 1885–86 korraldas Peterburi TA toetusel koos A. v. Bungega ekspeditsiooni Uus-Siberi saarestikku. 1892–93 reisis teistkordselt Uus-Siberi saarestikus. 1900–02 otsis Sannikovi maad Uus-Siberi saarestikust põhja pool. Töötas erinevatel aegadel Peterburi TA mineraloogiamuuseumi konservaatorina ning põllumajandus- ja kolooniate ministeeriumis geoloogina.

Tolli **nõgu** asub Mendelejevi ja Lomonossovi mäeahelike vahel Põhja-Jäämeres. Tolli **väina** avastas E. v. Toll ise 1901. aastal. Samuti kirjeldas ta ise esimesena Tolli **lahte** Taimõri poolsaare läänerannikul (nimetas F. Nansen 1893). Tolli **laguun** asub Uus-Siberi saarestikus. Tolli **neem** asub Tsirkuli saarel Minini skäärides. Selle nimetas 1965. aastal V. A. Troitski. Tolli **platoo** asub Kotelnõi saare keskosas (avastas E. v. Toll 1901). Tolli **mäe** Uus-Siberi saarestikus Bennetti saare keskosas nimetasid Tolli ekspeditsionikaaslased hukkunud ekspeditsioonijuhi auks 1903. aastal. Tolli **mägi** asub ka Novaja Zemlja Põhjaasaarel (nimetas G. Sedov 1913). Tolli **liustik** asub Taimõri poolsaare kirdeosas.

Ernst Rudolf Trautvetter (1809–89) õppis Tartu ülikoolis 1825–31, algul arstiteadust, hiljem botaanikat. Seejärel reisis mitmel korral Tartu ülikooli toetusel Vene Läänemereprovintsidest nende botaanikat uurides. 1833–35 Tartu ülikooli botaanikaia direktori asetäitja ja eradotsent. 1838–59 Kiievi ülikooli botaanikaia direktor ja korraline professor. 1867. aastast Peterburi botaanikaia direktor.

Trautvetteri **oja** Taimõri poolsaarel Alam-Taimõri jõe ülemjooksul nimetas A. T. v. Middendorff 1843. aastal oma hea sõbra ja kolleegi auks.

Hermann Walter (1864–1901) õppis Tartu ülikoolis 1884–91 arstiteadust. Pärast seda praktiseeris arstina. Osales 1899 N. M. Knipovitši ekspeditsioonil Barentsi mere idaosa ja Novaja Zemlja uurimiseks. 1900–01 osales arstina E. v. Tolli Sannikovi maa otsimise ekspeditsioonil arstina ja loodusvaatlejana.

Walteri **laht** asub Taimõri poolsaarel Taimõri lahe lõunaosas. Walteri **neem** asub Kotelnõi saare loodeosas ja Walteri **platoo** Kotelnõi saare keskosas Uus-Siberi saarestikus. Kõik kolm objekti nimetas E. v. Toll 1900–03 ekspeditsioonil oma reisikaaslase auks. Walteri **neem** Svenskøya saare läänerannikul asub Teravmäge saarestikus kuningas Karli maal (nimetas Kükenthal, 1889).

Heinrich Weyrich (1828–63) õppis 1846–51 Tartu ülikoolis arstiteadusi. 1851. aastast mereväearst Kroonlinnas. Osales 1852–55 laevaarstina J. V. Putjatini ümbermaailmareisil. Hiljem töötas Jakutski sõjaväehaigla ülemarstina ja oli Ida-Siberi kubermangu sõjaväeüksuste staabiarst.

Weyrichi **neeme** (nimetatud ka Sondogan) Jaapani meres Korea poolsaarel nimetas 1854. aastal fregati *Pallada* ekspeditsioon.

Theodor Wittram (1854–1914) õppis Tartu ülikoolis 1873–77 matemaatikat. Töötas 1878. aastast Pulkovo observatooriumis, esialgu mõõdistaja ja assistendina ning alates 1907 vanemastronoomina. Töötas Vene Kindralstaabi Nikolai Akadeemias korralise professorina praktilise astronoomia ja geodeesia alal. Vene Kindralstaabi, hiljem Mereministeeriumi nõunik astronoomia küsimustes. Teinud nivelleerimistöid Peterburi kubermangus. Osales aastail 1894–1907 mitmetel ekspeditsioonidel Kesk-Aasiasse, Kaukaasiasse ja Kaug-Itta.

Wittrami **neeme** Pallase poolsaarel Hariton Laptevi rannikul nimetas E. v. Toll 1900. aastal.

Summaries

A Ghostly Quarter-hour with the Knighthoods' Board of Trustees

In the former part of this paper the author deals with the question for what reason in the 18th c. the university was not opened in the western provinces of the Russian Empire, although numerous attempts had been made to start the process. Only in 1798 Emperor Paul I gave distinct orders that the university be reopened in Tartu. As rightly shown in literature, the Emperor was scared of enlightening and revolutionary moods. That also resulted in the interdict enforced upon Russian subjects not to go to study in foreign universities, concerning, first of all, young people from the western provinces. At the same time Emperor Paul's interdict reveals his general political ambitions. As in many other issues, Paul strove to act contrary to his predecessor, Empress Catherina II. She had rejected the request of the Livonian knighthood to re-open the university. Therefore Paul I resolved to meet the wish of the knighthood. The university was to become an educational establishment for all three local provinces (Estonia, Livonia and Courland) and its establishment was made the responsibility of local knighthoods, in the first place. The question was only in which of the three provinces the university was to be situated.

As to the location of the university, the knighthoods of Estonia, Livonia and Courland could not come to an agreement; Courland was in favour of Jelgava where there was an active academic *gymnasium illustre* already. Estonia opposed it most of all because of the longest way to the university. The representatives of Estonia and Livonia finally approved of Tartu as it was in the centre of the Baltic provinces. First the Emperor gave orders to establish the university in Tartu but on second thoughts decided in favour of Jelgava. When organising the university in Courland was almost completed, then after coming to the throne, the new Emperor Alexander I ordered the university to be established in Tartu.

In the course of establishing the university, the knighthoods' board of trustees drew up the statutes of the university, the so-called curatorial statutes. Those were considered as a reason why after the inauguration of the university (21–22 April 1802 by the O.S. calendar) the *liberal* professoriate got into conflict with the 'privileged-conservative' board of trustees. The conflict is known as 'statutes quarrel'. The position of the hitherto historiography is that the board of trustees opposed the professoriate's propositions to change the statutes. However, the archival materials indicate that it is not quite valid. The trustees themselves informed the ruling Senate that the statutes were to be considered as temporary, until the professors made their amendments. The board of

trustees also accepted most of the amendments, even if those were principally different from existent statutes and increased the mandate of the academic council on account of the hitherto exclusive competence of the board of trustees. So the sources confirm a fruitful cooperation instead of a quarrel since the autumn 1802. However, the quarrel broke out and in a very bitter form but only inside the board of trustees. An active trustee presented his dissent about the professors' proposition which in his opinion were directed to the destruction of the existent arrangement and confined the board's authority only to seeing to the university's economic affairs. The other two trustees disagreed with him and so the statutes that were forwarded to the Senate for confirmation had been worked out on the basis of the professors' propositions. Regrettably it was late already. The following Rector of the University G. Fr. Parrot had meanwhile requested a new charter from the Emperor (as of 12 December 1802). In accordance with the charter the elaboration of the university's statutes remained exclusively within the competence of the professoriate and the role of the board of trustees was indeed limited to economic affairs. Actually, the board did not meet any more and the academic body of the university had to cope with the economic affairs.

Marju Luts (1966), PhD in Law, the Chair of the legal history of the faculty of Law of Tartu University.

The Teaching of Military Science in Tartu University in the First Half of the 19th C.

Owing to the lack of educated officers in the Russian army, the problem of offering military education became particularly crucial in Russia at the end of the 18th c. and at the beginning of the 19th c. Therefore attempts were made to pay more attention to military education in the educational system of the empire as a whole, beginning with establishing military schools that would offer general education, and ending by introducing military sciences into universities. The idea was realised by instituting a professorship extraordinary of military sciences at Tartu University. In 1799 study units were confirmed and the personnel regulations provided the professorship of military sciences at the Chair of applied mathematics. In accordance with the 1803 University statutes, the professor extraordinary of military sciences was attached to the technology laboratory of the Faculty of Philosophy. Officially, the professorship of military sciences remained extraordinary until new University statutes were laid down in 1820 and then the position was made regular. In the second term of 1803 the first lectures on military sciences were held at the University. In 1807 a respective curriculum was put into force and disciplines taught were divided into two: infantry and cavalry corps on the one hand and gunnery and engineers corps on the other. Lectures were always followed by practical work, drill and discussions.

The course lasted for 2–3 years and was completed with exams. The graduates of the military speciality could easily enrol but before they got their commission they had to serve in various regiments. The standard of instruction was comparable with the curricula in European and Russian military schools because, when working on it, the organisers of the teaching observed that in German and French military schools. The specialised library was at the students' disposal with its 357 volumes in 1830.

In 1803 the University's board of trustees elected Friedrich Gottlib von Elsner, the first professor of military sciences. At the end of the 18th c. Elsner had gone to serve in Russia as a lecturer in the Shklov Private Corps of Cadets. Elsner's unquestionable contribution was launching the work of the professorship of military sciences and establishing a collection of models of artillery and fortifications. In November 1812 F. G. von Elsner was unexpectedly summoned for military service, in 1815 he conclusively left the University.

After the war ended in Europe, the instruction given in military sciences was partly restored, in 1816–18, professor of pure and applied mathematics J. S. Huth was obliged to lecture on the respective disciplines. No sooner than in 1818 a new qualified candidate for the professorship in the person of a former student of Tartu University, retired major of engineers corps Alexander Wilhelm Johann von Zoeckell was employed. He delivered lectures on military-scientific disciplines as a private lecturer in 1818–19, after that he gave up applying for the professorship. Friedrich Wilhelm Carl von Aderkas was elected as a new professor. He had served in the Prussian army, worked thereafter as a lecturer at the Berlin Corps of Cadets, director of Braunschweig Institute for Pages and later took an active part in the German War of Liberation. During his professorship Aderkas substantially supplemented to the models' collection, necessary for teaching military sciences, and enlarged specialised library.

Based on incomplete data, in 1803–30 in Tartu University c. 97 students studied military sciences, when adding part-time listeners, the number of students rises to 139, most of whom came from the Baltic provinces. There were also numerous optional listeners to lectures on military sciences, along with their mandatory subjects. At least 56 students of Tartu University who had majored in military sciences enrolled and were rather successful in this field. At the end of the 1820s *General regulations of military educational institutions* were adopted which did not schedule any military training in universities. Based on the decree of the minister of public education as of 13 July 1830, the professorship of military sciences was terminated in Tartu University. It was also proposed that after closing down the military department, an individual Corps of Cadets was to be established for the three Baltic provinces. However, in 1836 it appeared that no military school could be set up for the Baltic provinces of the empire.

Teaching military sciences in Tartu University in the first half of the 19th c. was a peculiar and many-sided affair in the educational history of both the University and the whole empire. Teaching military disciplines in the first half of the 19th c. was no common practice in the universities of the Russian Empire. It was clearly exceptional that such a professorship was introduced (first extraordinary) into Tartu University under the then ruling educational circumstances. Teaching military sciences in the University was no big event – no independent Chair or department was founded. The termination of the professorship of military sciences in 1830 was principally reasonable. Extending the teaching of military sciences to universities would have brought along a partial militarization of the University and led to variance with the general atmosphere of *alma mater*.

Tõnu Tannberg (1961), PhD, Associate professor at the Chair of Estonian history of Tartu University

A Prologue and Establishment of the Chair of Zoology at the University of Tartu

When in 1802 Tartu University was re-opened, lectures on zoology (with an emphasis on botany) were delivered at the Chair of the history of natural sciences in the Faculty of Philosophy, beginning from 1803. Since the heads of the Chair of natural sciences were botanists, apparently, their interest in delivering lectures on zoology was not sufficient. Therefore the full professor of the Chair of history of natural sciences Karl Ledebour made definite efforts to have an independent professorship of zoology set up at the University. In 1820, based on the statutes of the University, the structure of the Chairs of the Faculties was updated. Although Ledebour proposed to set up also the professorship of zoology and even suggested a candidate to the position (Karl Ernst von Baer), the Chair was not opened for unknown reasons. Thus, because of the lack of a highly qualified zoologist in teaching zoology in Tartu in the 1820s–30s only the services of private docents and full professors who were interested, could be used. The need for an independent zoology professorship was growing, since the full professors from the Medical Faculty who had to deliver lectures on zoology (the development of zoology was very fast at the time), found it a troublesome extra duty rather than a satisfaction. Despite numerous attempts by the administration of the university to set up the Chair of zoology at the beginning of the 1830s when the new University statutes were being worked out in St. Petersburg (Chairs of zoology were established in Russian universities in 1835), it failed.

In 1835 the paleontologist Hermann Martin Asmuss began to work in the field of zoology at Tartu University in the capacity of a private docent. Thanks to his selfless work his zoology lectures enjoyed a high

reputation both in the eyes of students and the administration of the University, and eventually the collections of the Zoology Museum of Tartu University were given due attention to (founded in 1822). Thus, Asmuss had a good prospect of becoming the first zoology professor in Tartu University, the need for whom was admitted at the beginning of the 1840s besides by the administration of the University, also by the Ministry of Education of Russia. On the other hand, the election of Asmuss to the position of a full professor of zoology was aggravated by the fact that he could not complete his Ph.D. as a precondition for applying for the post. Besides, there were some personal conflicts between him and the trustee of Tartu University Gustav Craffström. All the factors mentioned brought along the electing of the zoologist Eduard Grube from Königsberg (1843) as the first professor of zoology instead of Asmuss. He was strongly supported by Baer whom both the administration of the university and full professors would have welcomed at the position of the zoology professor of Tartu University from the beginning of the 1820s but who had declined the offer for a number of times. Baer's attitude had done no good to preparations for the opening of the Chair of zoology and, on the contrary, hindered the earlier setting up of the professorship. That is why the Chair of Zoology of Tartu University was established no sooner than in 1843 – eight years later than in other universities of the Russian Empire.

Erki Tammiksaar (1969), *PhD, Institute of Zoology and Botany of Estonian Agricultura University, Head of the K. E. v. Baer Museum*

Oriental Studies of Tartu University in the 19th-c. World of Science

This paper is concerned with the scientific level of Estonian *studia humaniora orientalia* during the 19th century. The 19th century was a period of rapid development of the oriental studies in the whole Europe. Most of the outstanding orientalist were engaged in the universities. The University of Tartu was part of the European educational environment and therefore also involved in the studying and teaching oriental studies also. Estonia was part of the Russian Empire during the 19th century. Formally the Tartu University was located in an environment of Russian universities, but as a matter of fact the university was mainly under the influence of the German sphere of education. The majority of professors and lecturers had, in a greater or lesser degree, a German background and education. Therefore the *studia humaniora orientalia* in Tartu University was influenced by German and Russian orientalists. Regrettably, the orientalists of Tartu University had only a few contacts with the scientists and universities in England. A number of promising young scholars moved to other European universities to have a better potentiality in getting closer to the wide range of primary oriental

sources (manuscripts etc). Regardless of the peripheral position of Tartu University in Europe, some of the orientalist of Tartu University were highly appreciated by their European colleagues. The professors and students of Tartu have made their noteworthy contribution to the investigation of oriental languages, literature, ethnology, history and other domains of the *studia humaniora orientalia*. The meaning of the concept of the Orient has considerably changed within centuries. The initial range of the notion concerned only the Near and Middle East and North Africa, but at the end of the 19th century the concept of the Orient included the whole Asia. Research on and teaching of oriental languages was carried out mainly at the Faculty of Theology. In addition to the traditional languages (Hebrew, Arabic, Aramaic) the theologians of Tartu taught also such languages as Persian, Ethiopian, and Sanskrit. The most distinguished scholar among them was Prof. Johann Wilhelm Friedrich Hezel. He was an author of high-standard textbooks, grammars and monographs. The outstanding professor Johann Karl Friedrich Keil had a fruitful cooperation with Prof. of theology Franz Julius Delitzsch in Leipzig. J. K. Fr. Keil's most remarkable two-volume monograph focused on the biblical archaeology. Besides the Chair of Semitic languages, oriental languages were taught also at the Chair of comparative linguistics. The latter paid a lot of attention to Sanskrit. The best-known scholar interested in the Sanskrit language and in Indian ancient and mediaeval literature was Leopold Alexander von Schroeder. He was rewarded with several scholarships, the most outstanding one among them was Franz Bopp scholarship by the Berlin Academy of Sciences. Therefore he repeatedly visited German universities, especially those of Berlin and Jena. The Sanscrit manuscripts like *Yajurveda*, *Kathakam* etc., still unknown in Europe, excited him most of all. L.A. von Schroeder had a successful cooperation with The Royal Asiatic Society of Bengal and the German Oriental Society (*Deutsche Morgenländische Gesellschaft*). After teaching in Tartu he was invited to Austria and appointed professor of Indology at Vienna University. He was not the only scholar to meet with approval in foreign countries. Alexander Wilhelm von Staël-Holstein started his academic career in Tartu University. Later on his was a professor in Peking and lectured also in Harvard, his contribution to buddhology was remarkable. An ample evidence for the quality of the scientific level of the orientalist of Tartu University was their frequent participation in international congresses. That is an indicator to their reputation among European orientalist. The Oxford University Sanskrit professor Horace Hayman Wilson was adviser and intellectual leader to a young and prospective scholar from Tartu University – Robert Lenz. R. Lenz worked hard on ancient oriental manuscripts in London and Paris, but his life was too short and he could publish only a few of his research results. Taking into account the smallness and peripheral position of the University of Tartu, there is no doubt that its professors and students made an

impressive contribution to the European Oriental Studies, especially in the 19th century. Tartu University was a leading educational institution of the Russian Empire in the field of *studia humaniora orientalia*.

Martin Hallik (1975), PhD, Associate professor at the Chair of the Contemporary history of Tartu University

Johann Ludwig Müthel – Father of the Faculty of Law of the Imperial Tartu University

When the Imperial Tartu University was re-opened in April 1802, there was only one professor at the Faculty of Law – Johann Ludwig Müthel who had earlier, for 18 years, occupied various practical legal positions in Riga. During his first years in the University, Müthel became an irreplaceable counsellor in the matters of the local law and management conventions primarily to the first rector of the university Georg Friedrich Parrot. Having been reputed for his impartiality, loyalty and incorruptibility already as a practitioner, Müthel was highly respected also by his academic colleagues. He was repeatedly elected president of the University's highest legal office, auditing and appealation court. His attitude of finding reconcilable and peaceful solutions to conflicts, as a judge would, was also characteristic of his interaction with closer colleagues at the Faculty of Law. Even a certain gentle fatherly manner of Müthel in communicating with his colleagues could be observed. In this sense it was not barely accidental that he was known as 'the father of the Faculty of Law', being the first law professor of the imperial university. On the other hand, Müthel's attitude both to his own and other people's activities was very strict. Based on his contemporaries' memoirs it can be concluded that at least in the primary years of the University the students were scared of him, rather than respected and loved him. Müthel was a very fruitful lecturer, announcing 17 different lecture courses within ten years of his professorship. The presentation of the material was strictly logical, systematic in minute detail and the audience listening to his oral presentation could find it somewhat overstrained and burdensome.

Müthel's scientific legacy contains repeatedly revised lecture notes that are preserved in the department of manuscripts of the Tartu University Library to date. Certain conclusions about his scientific views can be drawn on his notes. E.g., in his comprehension of the tasks of the legal history in juridical education and in the science of law in general, Müthel clearly represented the views of the school of pragmatic historiography of the 18th-c. Göttingen. As a student, Müthel had studied in Göttingen from 1783 on and, consequently, his scientific models also went back to these years.

Müthel's main interest in the science of law was primarily directed to criminal law. In this field the development and alteration of his sci-

entific views was noteworthy. Likewise, Müthel based his views first on the familiar handbook and instruction from his student days. However, supplements to his lecture notes from year to year and, eventually, completely re-elaborated lecture notes on criminal law show that his sympathy tended towards the legal theory by P. J. A. Feuerbach that was highly appreciated at his time and later on greatly influenced the doctrine of criminal law. Müthel tried to implement the theory also in his treatment of the local criminal law of Livonia. The above tendency in Müthel's scientific aspirations deserves more credit than it has been given in the pertinent literature. At that it is important to proceed from his materials in manuscript because the handbook published by F. G. Bunge on Müthel's theory of criminal law has not forwarded Müthel's scientific motivations for the legal solutions he presented.

J. L. Müthel died at the age of 49, having not published a line of his rich and noteworthy efforts in the science of law. He was given no time to meet expectations of local practitioners and hopes that the university would offer systematic treatments of local law. Apparently, along with his high load of lectures and fragmentation of the material itself, Müthel's extreme self-criticism and demands he had set to himself turned out to be fatal.

Marju Luts (1966), PhD in Law, the Chair of the legal history of the faculty of Law of Tartu University.

On the SKIES as the Tuning Arch of Contemplation Over Tartu in February 1808

This paper deals with the transmutation of philosophical views of Gottlob Benjamin Jäsche (1762–1842; professor in 1802–38), the professor of theoretical and practical philosophy in Tartu University, re-opened in 1802. In the history of philosophy G. B. Jäsche is known as a compiler and publisher of his teacher Immanuel Kant's handbook of lectures on logics (*Logik. Ein Handbuch zu Vorlesungen*, 1802). His participation in the then philosophical debates about Spinozism and pantheism is also noteworthy.

G. B. Jäsche was characterised as a rather strict, even orthodox disciple of Kant's philosophy. At the same time, the influence of philosophical theories of Friedrich Heinrich Jacobi and Jakob Friedrich Fries on his Kantianism was observed. This paper observes mainly the meaning of F.H. Jacobi's philosophical doctrine of religion, including the meaning of the criticism of Spinozism or pantheism in the course of the bend in Jäsche's philosophical convictions at the end of the first decade of the 19th c. – the time when he was teaching in Tartu University. This analysis focuses on Jäsche's work in manuscript *Liebe und Glaube* (Love and Religion). It is a peculiar mind diary whose writing was induced by the death of Jäsche's wife Sally in February 1808. In his diary Jäsche tries to

explicate the tragedy and through it to overcome his spiritual as well as philosophical crisis as a consequence of his wife's untimely death. He interprets the crisis as a conflict between life and philosophy. The fact that Kant's philosophy did not help Jäsche to put up with his wife's death became decisive because it did not help him to philosophically explicate an accompanying and immediately experienced "supernaturalism". Jäsche gets out of the deadlock thanks to Jacobi's philosophy of religion that does not interpret Kant's idea of immortality of God and soul as a barely formal, regulative and objectless conception. It treats them so that man's subjective view (idea) of God and immortality corresponds to objective and unconditional reality (contents), given through feeling and belief, not through discursive contemplation. Thus Jäsche moves from Kant's ethical rational religion (God and the mortality of soul are as postulates of pure practical reason) to the positions of Jacobi's positions of Christian *feeling*. Although, broadly speaking, in his philosophy Jäsche in his philosophy remains in the framework of Kant's theory, in this case it is not barely shifting accents but reconsidering central notions of Kant's philosophy. It is important to emphasise that the point of departure for Jäsche's philosophical-religious convictions was deeply personal, perhaps even existential.

The treatment of the bend in Jäsche's philosophical conceptions focuses here on an attempt to more closely analyse the *glance* that Jäsche and his friend Karl Morgenstern, the professor of esthetics and eloquence of the re-opened Tartu University, together cast at the *skies* over Tartu on the morning of 9 February 1808, a day after Jäsche's wife passed away. The description of the "glance at the skies" can be found in Jäsche's diary *Liebe und Glaube*. The "glance at the skies by Jäsche and Morgenstern is analysed in contrast with the glance at the skies, described at the end of Kant's *Criticism of practical reason*. The author of this paper is convinced that the glance that Jäsche describes – what the skies that opened to Jäsche over Tartu were like – records the bend in his philosophical-religious concepts. Despite some certain obvious parallels with Kant's observer of the skies and his glance, the skies above Tartu appeared different – there was something Platonian in it. The fact is well in concert with the opening of Jäsche to Jacobi's philosophy of religion, to its characteristic interpretation of the concepts of God and immortality of soul as an unconditional reality. Therefore the topic of this paper is the skies above Tartu in February 1808.

Eduard Parhomenko, MA, lecturer of the History of philosophy at Tartu University.

Professor Martin Ernst Styx and the Beginning of Forensic Medicine in the Medical Faculty

Up to the present a more profound survey of who, when and under which circumstances the teaching of forensic medicine began in the Medical Faculty of Tartu University is still lacking. Likewise, it is unclear what the ruling statutes of the University established about it. Before the re-opening of Tartu University, the Charter of the foundation of the university, confirmed by the Emperor in 1799, established that one of the six full professors was to teach anatomy and forensic medicine. On 14 December 1800, the position was taken up by the Ph.D. in Medicine and Surgery Martin Ernst Styx (1759–1829, studied in Jena and Göttingen). At the beginning of 1802, proceeding from the University statutes, M. E. Styx was transferred to the position of a full professor of dietetics, state and popular medicine as well as *materia medica* (the teaching of medicinal substances). Besides the new disciplines, he had to deliver lectures on forensic medicine that formed part of the state medical science. From 1 May 1802, the beginning of the spring term (May-June), along with lectures on popular medicine and medicinal substances, Prof. M. E. Styx delivered a two-hour weekly course on the fatality of injuries on the basis of the second edition of *System der gerichtlichen Arzneywissenschaft* published by Prof. J. D. Metzger (1739–1805) from Königsberg in 1798. This is how Prof. M. E. Styx laid the basis to the teaching of forensic medicine to the students of the Medical Faculty in Tartu University. It was a complete course of lectures and, as such, belonged to the first disciplines taught in the Medical Faculty of Tartu University, re-opened 200 years ago. At that time the Medical Faculty had no anatomical theatre, autopsies were not used in the process of the teaching of forensic medicine. Proceeding from the statutes of the University, enforced in September 1803, Styx was appointed a full professor of dietetics, *materia medica*, medical history and literature. The teaching of forensic medicine that had belonged to the area of state medicine was linked together with anatomy and physiology, and Styx did not deliver any lectures on these disciplines. Within his long period of service (55 terms), Prof. Styx taught numerous medical disciplines in the University. His services in the development of the activities of Tartu University and the Medical Faculty, in particular, in the teaching of medicinal substances and disciplines of hygiene are immense, he was one of the pathfinders in the field of sanitary education in the Baltic countries.

In 1803–05 the full professor of anatomy, physiology and forensic medicine H. F. Isenflamm taught forensic medicine on the basis of autopsies in a temporary anatomical theatre, accommodated in the house that belonged to the wigmaker J. G. Drewing, in 2 Struve Street; he described the period in his *Diary on the anatomical theatre of Tartu*. The beginning of a regular instruction of forensic medicine to the students of the Medical Faculty from the autumn 1805 is associated with H. F. Isenflamm.

In the autumn term of 1803, the full professor of pathology, semiotics, therapy and clinic D. G. Balk initiated reading lectures on medical-philosophical jurisprudence to the students of the Faculty of Law, using his own study aid written in German, published in Tartu in 1803. The lectures and the textbook were the first cornerstones in the field of forensic medicine in tsarist Russia that were specifically prepared for the students of the Faculty of Law.

Jaan Kasmel (1945), the Centre for Physical Anthropology of Tartu University

First Professors in the Faculty of Theology

The German-speaking and evangelical Faculty of Theology was established in the Imperial Tartu University on the lines laid down by German faculties that was unique in the whole Russian Empire. No wonder that its reasons of existence were repeatedly questioned in the course of the following century. The establishing of the faculty itself in 1802 was a bold attempt because there was no tradition or academic staff for it in Livonia. During the first short spring term only two chairs out of four, planned by the University statutes, were opened.

The professorship of dogmatics and theological morals was offered to Lorenz Ewers (1742–1830) who was of Swedish origin, had studied in Greifswald, Germany, and worked as a headmaster (since 1776) in Tartu. Ewers was also the first prorector in the University. By his theological views Ewers was conservative, as a person – benign and friendly. His scientific endeavours remained rather modest.

The first professor of exegetics and Oriental languages Wilhelm Friedrich Hezel (1754–1824) was the very opposite of Ewers in some respects. Already before moving to Tartu he had acquired a reputation of an outstanding scholar in Germany and had worked for years at the Giessen University (since 1786). His views were mainly influenced by theological rationalism based on the enlightenment. Hezel's scientific production was enormous and his circle of interests expansive in a renaissance manner.

It appears as an interesting coincidence that the later profile of the Faculty of Theology of Tartu University that reached its peak in the second half of the 19th c. can be characterised as a synthesis of contrasting positions namely of Ewers and Hezel. The Lutheran confessionism that became a predominating trend in the faculty in the 1830s–1840s united in an organic way both genuine ecclesiasticism and scientific criticism.

Urmas Petti (Dr. Theol.) TU Associate professor of historical theology, the pastor of the Tartu University-St. John's congregation of the Estonian Evangelical Lutheran Church.

Richard Thoma, Researcher and Experimentor

Anatomist Richard Thoma (1847–1923), from Heidelberg University (1872–83), held the Chair of Pathological Anatomy at Tartu (Dorpat) University in 1884–94. These ten years belonged to the most active period of his scientific career, strongly supporting the medical sciences at the university.

According to the plans by Prof. Thoma the so called New Anatomical Theatre was erected in 1886–87. The Institute of Pathological Anatomy received modern premises in it. Prof. Thoma's main goal was to obtain new scientific instrumentaria for the institution. For example, 18 microscopes by *Carl Zeiss, Jena*, served the students for almost a century, until finally were delivered to the Tartu University History Museum in 1998. Under the supervision of Prof. Thoma 22 dissertations were written in Tartu in the field of atherosclerosis. He was the first to start teaching bacteriology (1890–92).

The results of Thoma's academic and scientific work at Tartu University were gathered together in his *Lehrbuch der pathologischen Anatomie* (1894, Part I). This textbook is also translated into English. There was also Part II, but it was not published.

Richard Thoma's donation into the instrument building can be seen in the improvements made by him concerning two instruments. These are the Thoma-Zeiss counting chamber of blood particles (1878) and a new microtome (1880). They are kept at the Tartu University History Museum, the counting chamber comes from the 1920s, prepared by *Ernst Leitz, Wetzlar*, and carries the name *Blutkörperzahlapparat nach Thoma*. The microtome in the possession of the museum was made by *Rudolf Jung, Heidelberg*, at the end of the 19th century. At the same time there are also two Thoma's microtome knives (one is prepared by *Wilhelm Walb, Heidelberg*). Richard Thoma is firmly fixed in the history of medicine by both his textbook and also the improved medical instruments, the latter being prepared by different instrument-makers until the 1960ies.

Based on archival data of *Leica*, the descendent of the company *Jung*, as of 1962, more than 4,500 microtomes made by Thoma's design were sold.

Leili Kriis, curator of Museum of Tartu University History

Professor Oswald Schmidt. A Lawyer from the Period of Ethnic and National Livonia who Taught Legal History

Oswald Schmidt (1823–1890, studied in Tartu University in 1842–1846, lecturer in 1860–1890, since 1868 full professor of local law) as a scientist led a very interesting and, in a way, tragic and instructive to the posterity life. As far as science is concerned, Schmidt's heartfelt wish was to do

research on legal philosophy, however, as his career indicates, he could not hold that course. He hesitated long as to his options and then, acting under pressure of his colleagues, chose practical jurisprudence and began to realise his intentions in the field of the Livonian local civil proceeding that appeared very important at that time. His major work (*Der ordentlichen Civilprocess nach livländischen Landrecht*) was published in 1880 but had by then somewhat lagged behind because in 1864 already St. Petersburg had suspended the drafting of the bill of Livonian, Estonian and Courlandish local law of civil proceeding. As from 1864 a new modern judicial system and law of procedure had been victorious in the larger part of the Russian Empire, it also attracted close attention abroad. The Baltic countries received it with a great pleasure as it added one more argument to the fight for maintaining the Baltic Civil Code. In the course of the 1889 legal reform of the Baltic provinces, the hitherto local judicature and legal procedure were replaced by the general system of the Russian Empire. Therefore the hitherto research object of O. Schmidt – the local civil proceeding of the Baltic provinces – lost its importance and his main work written for a handbook had only a historical value.

Only the part of Schmidt's scientific research that was devoted to the treatments related to legal history or immediate topics on legal history did not lose significance in the course of the reform. The generations to come certainly find it easy to evaluate their predecessors but it is O. Schmidt's course of life that again dramatically proves that in the scientology often the most durable activities are those that are the remotest in life for practitioners and contemporaries, in general. Thus, O. Schmidt is best known among German-speaking lawyers not as a specialist of civil proceeding but as a legal historian and, at that, thanks to his former colleagues in Tartu who decided to publish his lectures on legal history after his death (O. Schmidt himself had not yet regarded his lectures finished for publication). The fact that in Germany, after World War II, his treatment of legal history was re-published, definitely contributed to O. Schmidt's international fame in the German-speaking world of science.

Peeter Järvelaid (1957), PhD, professor of Academy Nord

Leon Victor Constantin Casso – a Russian(?) Lawyer in Tartu University

The history of Tartu University and its Faculties in the 19th c. has been periodised in several ways but in all these cases the re-opening of the University in 1802 and the University reform in 1889–95 stand clearly out. The problems related to the establishment of the University have attracted numerous researchers' attention, however, the reform at the end of the century and the following Russian-language period of the

University are probably the least researched stages in the history of alma mater.

In the Faculty of Law of the Russian-language Tartu (Jurjev) University almost all the former lecturers were dismissed and new ones appointed by the central authorities. One of the new lecturers was also Leon Victor Constantin Casso or, in a characteristically Russian manner, Lev Aristidovitsh Kasso (1865–1914). The orthodox Casso was born in Paris in a Bessarabian family of hereditary nobility with the descent from both Greek and Romanian ancestors. He studied in a lycee in Paris and in the universities of Heidelberg and Berlin, at the latter he passed his doctor's examination. He arrived in Tartu at the beginning of 1892 when the University was in the middle of the reforms by the Russian central authorities. In the historiography Casso is known as a Russian lawyer. In the spring term of 1892 Casso passed his M.A. examination in the civil law at the Faculty of Law of Tartu University and was appointed to the position of the deputy associate professor of the canon law, a year later – the deputy professor extraordinary of the local law of Livonia, Estonia and Courland. In 1895 Casso defended his M.A. degree at the Kiev St. Vladimir University and was appointed as the professor extraordinary of the local law at Tartu University. Already from 10 November he began his work as the professor extraordinary of civil law and civil proceeding at the University of Kharkov. There Casso concentrated on writing his Ph.D. dissertation and his work, published in 1898, was devoted to the law of estate, more exactly, to the law of lien that was one of the most debatable issues in the Russian civil law at that time. Casso was interested in reception as a factor of development of jurisprudence, he considered the law of lien as a reasonable happy medium between one's own and a stranger's justice.

At the end of 1899 Casso was appointed as the full professor of the civil law at Moscow University. Professionally, his Moscow-period was probably the most fruitful one for Casso. In addition to the basic course in the civil law at the university, he also delivered lectures in other Moscow higher educational establishments.

In 1906 he published his hitherto fundamental work on the Russian law of the land that tried to systematically deal with all legal questions related to real estate. In 1910 Prime Minister Stolypin appointed Casso as the minister of education in his government. He worked at this post until his death on 26 November (9 December) 1914.

L. Casso is probably best known as the minister of education in Tsarist Russia whose place as 'the Black Hundreds' minister of darkness for the Russian people" V. I. Lenin had determined for almost a century in his article on the policy of the ministry of public education. Only recently the Russian historiography of law has started to distance from this view. The publication of a new edition of L. Casso's work *The concept of lien in the contemporary jurisprudence* in Moscow in 1999 testifies to it.

Toomas Anepaio (1964), mag. iur, lector of the Chair of the legal history of the faculty of Law of Tartu University.

Donations to the Imperial University of Tartu

Contributing to universities and students in the form of donations has been known since the establishment of first universities. Only in last decades researchers have paid due attention to the phenomenon. Private grants and scholarships donated to Tartu University are addressed for the first time. Within 1802–1918, in addition to state grants, Tartu University received c. 70 various donations, based on private capital, for student grants and research awards. There is abundant material on them in the Estonian Historical Archives, various foundations have issued specialised collections of papers to record the anniversaries of their activities. On re-opening of the University in 1802, a considerable donation by private capital was counted on. In addition to her valuable book-bestowal that laid the basis for the Tartu University Library, Countess Maria Aurora Léstoq also donated the first grant capital. A few more, primarily Baltic-German (Jakob von Sievers, 1731–1808) family capitals were added, however, the donation activity was not considerable thereafter.

Donating brisked up beginning with the 1860s. On the one hand, it was connected with the regulating and quickening of banking both in Europe and Russia, on the other hand, with the social-political situation in the Baltic provinces of Russia.

Under the leadership of the trustee Count Alexander v. Kayserling it was achieved that the 1863 all-Russian statutes of universities were not extended over Tartu University and in 1865 the statutes of Tartu University, confirming its autonomy, were passed. But it brought along the decrease of the budget. So private capital began to support the maintaining of the German-language and German-minded university. One of the most essential donations was Karl Ulmann's (1793–1871) grant fund, established by means of subscription on the occasion of the 50th jubilee of office of the Bishop of the Russian Lutheran Church in 1867. The grant fund paid relatively small sums of allowance to the students of the Faculty of Theology, but to quite many students, thereby, including Estonian boys. In 1868 the legacy of Alfons v. Pereira was founded with profits resulting from the estate management. The research capital of the graduate of Tartu University Robert Heimbürger (1809–60), the commercial director of the Russian Central Bank for a short period, was founded in 1870 and turned out to be a major subsidiser of research work of lecturers and assotiate professor (including foreign research travel) as well as research awards. Tartu University of the Republic of Estonia could use the Heimbürger capital by the end of the 1930s.

At the end of the 19th – at the beginning of the 20th cc. the number of students increased and in connection with the transition to Russian as the language of studies the national composition changed. A number of grant funds were added, incl. those meant to subsidise students of a definite nationality, e.g., immediately before World War I the foundation of Prof. Nikolai Martin Semmer was started to subsidise Latvian students who had come to study in Tartu. Not all grant funds were launched successfully, it happened that no profit was realised or the money was used elsewhere. Although Tartu University is financed from the state budget of the Republic of Estonia, at the end of the 20th c. private capital again found its way to the University.

Sirje Tamul (1951), MA, lecturer of the Chair of the general history of Tartu University

A. T. Rastorgujev – the Librarian of Tartu University Library in 1908–1918

In accordance with the 1865 statutes the substantial administration of the university library as an important ancillary educational institution was laid on the director elected from among full professors. But it was the librarian, in the sense of the chief executive today, whom the board which consisted of representatives of the faculties, elected by the director and the university council, made responsible for carrying out their directives. Aleksandr Timofejevitš Rastorgujev – a librarian of the Tartu University Library in 1908–1918 – devoted 35 years of his life to Tartu and the university library. In addition to the archival records, his activities in Tartu were reflected in memoirs of his contemporaries and in belletristics. He exerted a strong influence on Oskar Luts as to the latter's literary knowledge, formation of literary taste, the whole intellectual development and further course of his life. In his turn Luts, one of the most popular authors in the 20th-c. Estonia, immortalised A. T. Rastorgujev both in the best seller *Suvi* (Summer) and in his memoirs in which the figure of A. T. Rastorgujev is presented as the glorified Librarian.

A. T. Rastorgujev studied history in Tartu University in 1883–90. His teachers were professors R. Hausmann, A. Brückner and O. Waltz. He was writing his *cand. hist.* dissertation to apply for his MA degree in general history, passed oral and written exams in 1896–97 but the completing of the dissertation took time and so he never defended it.

During his studies already A. T. Rastorgujev worked as a schoolmaster in schools of Tartu, later he was one of the founders of The Society of Schoolmasters of Tartu. However, already since 1894 he was engaged with the library work at the university library – in 1898–1908 as an assistant librarian and after that a librarian for ten years. At this position A. T. Rastorgujev took over from his predecessor financial matters in a

confused state and chronic budget deficit that he strove to relieve to the best of his ability. There were numerous technical problems related to increasingly confined space in need of repair and with a flow of new stocks, poor fire-precaution measures, plans of drafting-constructing a new building that were terminated owing to the outbreak of World War I. He completed the publishing of the catalogue of Russian books that had been started earlier, thus fulfilling the gap that had been a library's debt. The evacuation of the library during World War I was a serious trial. In 1915 already the library together with other university's effects, not in immediate use in the study process, (manuscripts, incunabula, engravings etc.) were taken to Nizhni Novgorod. In 1916 the collection of dissertations and all the books that were not in readers' hands as well as reference books and catalogues were evacuated to Perm. A new wave of evacuations – to Voronezh this time – used two trains, on 17 July and 31 August 1918. Six employees of the library left in the course of the latter evacuation, among the others was also A. T. Rastorgujev.

Ljudmila Dubjeva (MA), Tartu University Library

Graduates of Tartu University as Lecturers in Universities of Germany

Today there is information about 107 persons who studied in Tartu Imperial University and later worked in Germany in more than 40 various universities as lecturers, private associate professors, associate professors, full professors or professors extraordinary. A major part of them, at least 89 persons, worked as full professors. They worked mainly as lecturers of natural sciences and more often in Berlin University. In the first half of the 19th c. only a few former students of Tartu University became lecturers in Germany, among the first of them were Karl Ernst v. Baer in Königsberg (1819) and Eduard Erdmann in Berlin (1833). The number of scholars, graduates of Tartu University working in German universities, began to grow fast at the beginning of the 1870s, wavering between 20–30 in the 1920s. Even in the 1960s Mark Friedrich v. Stackelberg and Ernst Kordes worked in the university in Germany (both in Bonn). The persons who predominated among the graduates of Tartu University came from the three Baltic provinces, their place of birth being most often Riga, Tartu and Tallinn (4). The Germans of Russian origin had mainly been born in St. Petersburg.

Probably at least five to seven scholars were considerably more broadly known than in the boundaries of their own speciality – among those were most certainly the biologists K. E. v. Baer and Baron Jacob Uexküll, the chemist Wilhelm Ostwald, the surgeon Ernst von Bergmann, pharmacologist Oswald Schmiedeberg. Among the best-known graduates, Adolf von Harnack is worth mentioning as a most versatile scholar – a theologian and research organiser, the founder of Kaiser-

Wilhelm Society (today Max Planck Society). Among famous names there are numerous historians (Carl Schirren, Theodor Schiemann, Otto Seeck, Johannes Haller, Leonid Arbusow jun., art historians Georg Dehio and Leo Bruhns, the historian of literature Otto Harnack). Two well-known philosophers (Eduard Erdmann and Nicolai Hartmann) can also be listed among outstanding graduates of Tartu University. Carl Bergbohm and Axel Freytagh-Loringhoven are probably the best-known lawyers from Tartu today. Beside Adolf von Harnack, among the theologians worth mentioning are certainly his father Theodosius Harnack, Karl Girgensohn and Reinhold Seeberg. Along with those mentioned, the distinguished natural scientists mathematician Erhard Schmidt and astronomer Karl Hermann Struve deserve special attention. In the field of medicine, along with E. v. Bergmann and O. Schmiedeberg, the names of the internist and neurologist Adolf v. Strümpell and the specialist in hygienics Walter Kikuth should be mentioned.

Hain Tankler (cand. hist.), researcher of the Library of Tartu University

Tartu University in the History of Science of Latvia

In the 19th c. Tartu University was the intellectual and spiritual centre for the provinces of Estonia, Latvia and Courland, being also the cradle for the Latvian academic intellectuals and the birthplace of the Latvians' national awakening. The first Latvian medical doctors, clergymen, pharmacutists, lawyers, philosophers, linguists were educated in Tartu, two most important trends of ideas in the 19th c. history of Latvia – *jaunlatvieši* (Young Latvia) and *jaunstrāvniki* (New Current) appeared here. The evidence of Latvian students can be found already in *Academia Gustaviana*, beginning with 1802 the re-opened Tartu University was even more important for the intellectual history of Latvia. Professors of Tartu explored the nature of Latvia, they conducted research work in mathematics, natural sciences, medicine, geodesy, geology, geography, pharmacy etc. A number of future professors of Tartu descended from Latvia and did not lose contact with their native country. However, in the first half of the 19th c. only very few of them were ethnic Latvians and they, too, as a rule, had Germanized.

At the beginning of the 19th c. one of the most outstanding Latvians, related to Tartu University, was the naturalist, professor of chemistry, and rector of the University (1810–12) D. H. Grindel. A genus of plants *Grindelia Robusta* has been named after him as well as the chemical substances, isolated from it: *grindelic acid*, *grindelic aldehyde*, *grindelates* etc.

Far more important for Latvia was the generation of Latvian students who entered Taru University beginning with 1856. Several of them (Krisjānis Valdemārs, Krišjānis Barons, Juris Alunāns, Jānis Jurjāns) are worth mentioning as the creators of the so-called young Latvians' (*jaunlatvieši*) movement. They began to oppose the privileges

of the Baltic nobility, out-dated agrarian relations and national oppression and propagated public education, modernisation in agriculture, economic activities of Latvians, promoted national literature, the press, linguistics, gathering of folklore, the spread of national sciences. In 1882 the first Latvian student fraternity *Lettonia* was founded in Tartu. Its predecessor was a literary circle whose colours – red-white-red – later gave rise to the colours of the Latvian national banner.

Tartu University and its graduates played an important role in the foundation and development of the first Latvian higher educational institution – the Riga Polytechnicum (1862). Once more and perhaps for the last time Tartu had a direct impact on the course of higher education and science in Latvia in 1917–19, during the establishment of the national University in Latvia. The graduates from Tartu formed the core of the first professorial staff of the University of Latvia (along with the professors coming from St. Petersburg, Moscow, Kazan, Kharkov), giving the University of Latvia 54 professors in its first decade (40 of them were of Latvian origin), i.e. 28 % of all professors.

This paper is an abridged and revised version of the Aula-Lecture read in Tartu University on 25 November 1997 by President of the Latvian Academy of Sciences Prof. Jānis Stradiņš.

Ukrainian Students and Students' Organisations in Tartu University in the 19th c. and at the Beginning of the 20th c.

The representatives of many nationalities of the Russian Empire, including the Ukrainians, studied in Tartu University in the 19th c. – at the beginning of the 20th c. Among them were would-be outstanding Ukrainian scientists, social, cultural and political figures, writers. At the end of the 19th c. it was possible to set up Ukrainian organisations. Obviously it was I. S. Orlai who was the first Ukrainian in Tartu University, however, he was not a student but defended his doctoral dissertation in medicine here in 1806.

Among the outstanding Ukrainians who studied in Tartu University in the first half of the 19th c. excelled Nikolai Vassiljevič Zakrevskit (1805–1871), the well-known historian at his time (the author of the history of the city of Kiev), specialist in folklore and ethnographer. The years spent in Tartu played a decisive role in the formation of the democratic worldview of the distinguished Ukrainian public figure, scientist and educationer Nikolai Ivanovič Gulak who was also one of the founders of the Ukrainian wide-scale secret organisation *Kyrylos-Methodios Confraternity*. Aleksandr Nikolajevič Poll, the pioneer of the ore mining industry in Krivoi Rog, archaeologist and public figure had also been a student of Tartu University, Aleksandr Amfianovič Tištšinski (1835–96), later an outstanding public figure, had also studied for a short period in the Faculty of Law of Tartu University.

From the end of the 1880s the number of the Ukrainians increased in Tartu and the Ukrainian students began to take an active part in the Society of Russian Students and in some of the underground revolutionary circles. In the former, the commemoration of the famous Ukrainian national writer and artist Tarass Ševšenko began to be celebrated from the beginning of the 1880s. Numerous Ukrainians participated in illegal unions: the secret organisation of the *narodniks* and, following it in 1888–1892, the first Marxist circle, founded by M. Lesnik etc. Among those active students were Nikolai Prokophevitš Vassilenko, later an outstanding Ukrainian public and political figure, statesman and historian, as well as Bogdan Aleksandrovitš Kistjakovski, a well-known Ukrainian and Russian philosopher, sociologist and lawyer; Mihhail Petrovitš Kossatš, the physicist and writer, specialist in folklore and ethnographer, a brother of the great Ukrainian poetess Lesja Ukrainka.

In 1898 the first Ukrainian students' organisation – the Dorpat Society of Ukrainian Students (*Дорпатська Українська Студентська Громада*) – was founded in Tartu. Its activities became legalised in 1905 under the name of the Company of Music and Drama of the Little-Russian Students. In everyday life it was simply called the society of the Ukrainian students and, as such, existed until the year 1917.

Sergei Issakov (1931), prof. emer., Department of Russian and Slavonic Philology.

Armenian Students in Tartu Imperial University

The Armenian students came to study in Tartu University in groups and at various times. Hatshatur Abovjan and Stepanos Nazarjan – two first outstanding Armenian cultural and educational figures studying in Tartu University (in the 1830s) – recommended, in their turn, both their students and friends to go to study in Tartu. By their personal example, social activities, a great contribution to science, culture and education they raised the prestige of Tartu University very high and studying here was the highlight of the dreams of Armenian young men.

The most successful years for the Armenian student body in Tartu were in 1848–58. A small Armenian section was formed and numerous talented scholars, literati and publicists emerged from among the students who belonged to it. Another wave of the Armenians arrived in Tartu in 1859–66 when a peculiar Armenian community was set up and the students organised parties, led a merry and worry-free life. A major wave of the Armenian students came to Tartu at the end of the 19th and at the beginning of the 20th cc., at the time when the student unrest had set in already. Many of them did not remain passive concerning the fight for democratic rights and participated together with the students of various nationalities in local movements. Already on arriving in Tartu, a number of the Armenian students were considered as *disloyal*

by the gendarmerie and immediately found themselves under the supervision of the police. For the first time in its history, in the course of the 1905 revolution, Tartu University opened its doors for women in the sense that they could only register for courses as auditors. In the years 1905-1918, all together nine Armenian women studied in Tartu, part of them on the private courses of Prof. Rostovtsev.

All in all within the period of 1830-1917, c. 370 Armenian students arrived in Estonia, many of whom returned to their native country after graduating from the University and many of them became influential public figures. The Armenians formed part of the student body of Tartu and gave their share into the intercultural communication. The activities of the Armenian students and student societies in Tartu laid the foundation to the Armenian diaspora in Estonia.

Rafik Grigorjan, PhD, Head of the Department of History and Philosophy Narva College Tartu University.

Polish Students in Tartu University in 1802-1918

The University of Tartu, re-opened in 1802, as a result of its long standing activities, became a symbol of high standard of instruction and noteworthy autonomy and, as such, was an important centre of Polish culture, science, politics and military science up to the end of World War I. From 1802 on almost 2,500 young Poles or persons from Polish areas studied in Tartu. Their proportion was over 9% of all the student body. Most of them came from the territories of the Kingdom of Poland and from among the Polish gentry, fewer were from the middle-class or peasant origin. The most preferential speciality was medicine, closely followed by law, theology, economics, diplomacy, cameral science and mathematics.

The organisation of study work, particularly in the German-language period at the University (before 1889), secured the students a lot of freedom both as to the duration of their study period and passing exams. Thus the young people, not guarded by homefolk, had plenty of time for social life.

The reason of frequenting the students' lock-up room consisted in numerous duels, either with rapiers or pistols. The Poles fought duels for equal rights among the prevailing German student body. In the first half of the 19th c. their opponents regarded the Poles as upstarts who endangered the *German-like way of life* at the University.

The Poles who came to Tartu lived mainly in the so-called *burgs* or houses that those who left handed over to newcomers as *legacy*, from generation to generation. Living conditions in Tartu (the quality of food and living, participation in students' activities) depended on the student's prosperity. In the 1850s the most well-to-do students spent on living 500 rubles a year, those of medium wealth – 300 rubles, the poorer

ones – 200 or 150 rubles a year. The last mentioned sum was a boundary line from which down the *Polonia* – the most numerous and long-standing Polish organisation in Tartu – paid allowances to the needy. After 1918 the organisation was moved to Vilno. Beside *Polonia* or to oppose it, a number of other circles and societies cropped up which, as a rule, were short-termed and not numerous, particularly at the turn of the 19th and 20th cc. The model of the fraternity *Polonia* integrated the young people from various countries of Rzeczpospolita in the best way possible. People with different worldviews and political orientations could join the fraternity without any need to conceal their convictions or be afraid of reprimands and accusations. The only link was the wish to be together and have a good time in the company of one's fellow-countrymen, gain knowledge about the history of ancestors, literature and language. Similar types of societies fostered the inculcation of patriotic feelings and contributed to finding one's national identity, likewise, they offered material assistance to the Polish students who most of all needed it. The participation in Polish societies was a kind of school to prepare the members for their future work and for the common good of their people and society.

Arkadiusz Janicki, Adjunct professor of the 20th c. scientology and political culture of University of Gdansk.

Polish Pharmacutists' Academic Ties in Tartu in 1837–1915.

Tartu (Dorpat) University has left considerable traces to the history of Polish culture and science. Traditions brought back from Tartu University have been upheld in Poland to date, a particular contribution to them was made by academic ties with Estonia. At the beginning of the period 1802–1916 only a few Polish pharmacutists studied at Tartu Imperial University. The repressions and Russification, including closing down the University of Vilno (1833) by Russian central authorities in the 19th c., were the reasons why the number of Polish students in Tartu gradually increased, reaching its peak at the end of the 19th and at the beginning of the 20th cc. Although no precise figure is fixed, the number of Polish students is thought to have been around 1,800 within the whole period of the Imperial University of Tartu. However, the figure has been supposed to be twofold. More than half of them studied medicine, more than a quarter – law, but the interest was considerable also in the fields of economics, theology and natural sciences.

In 1897 the first academic organisation of Polish pharmacutists was set up in Tartu – the society *Znicz* of the Polish students of pharmacy. In 1907 it was renamed the society of pharmacutists *Lechicja* which operated in Tartu until 1915. In the independent Poland the tradition of the Tartu *Lechicja* was revived. In 1921 the former members of the Tartu *Le-*

chicja established a society *For Promoting Pharmaceutics* in Warsaw that began also to be called *Lechicja*. In the same year a former member of the Tartu *Lechicja*, Prof. Jan Muszyński, called a society of pharmaceutical students into being also at Vilno University. After World War II the pharmaceutical society *Lechia* came to life at Łódź University where the professorship of pharmacognosy had been held by Prof. J. Muszyński. But in 1949 all academic associations were dissolved in Poland and instead a single socialist union was set up for all Polish higher educational establishments.

In their memoirs the former Polish students of Tartu University emphasised a very friendly disposition by the *Alma Mater Tartuensis* and by Estonians-citizens as well as a unique atmosphere that allowed the Polish students to feel themselves at home in Tartu.

Jadwiga Brzezińska, PhD, President of the Pomerania Division of the Polish Pharmaceutical Society.

The Names of Students and Lecturers of Tartu University in the 19th c. and at the Beginning of the 20th c. on the World Map

Charting geographical objects on the map and denominating them is of general interest. The names of persons connected with the 19th-c. Tartu University can be found in large numbers on the world map. In a great majority they are located in polar areas — on the coast of Siberia and on islands of the Arctic Ocean. These areas were in the sphere of interest of the Russian Empire in the 19th c. Another region where Russian subjects diversified the world map were islets in the Pacific Ocean. Those were discovered in the course of first Russian round-the-world expeditions. The Baltic-Germans, primarily the students of the Medical Faculty of Tartu University, played a considerable role in Russian exploration expeditions. At the beginning of the 19th c. the organisation of Russian exploration expeditions was handled by Adam Johann von Krusenstern and in the middle of the 19th c. by Ernst von Baer. Both scholars were looking for educated men for their expeditions, using for this their contacts in Tartu University. Research travellers, in turn, expressed their thanks by naming islands, bays, gulfs, rivers, lakes, mountains in honour of the organisers of their expeditions, fellow-travellers, friends or their teachers.

The objects, as far as Tartu University is concerned, are related particularly to two Russian research expeditions. The first Alexander Theodor von Middendorff's expedition explored East-Siberia and the Far East in 1842–1845 and Eduard von Toll's expedition mapped the Taimyr Peninsula and islets close to it in 1900–1902.

The explorations, carried out by the Baltic-Germans, set an example for German polar explorers and several of them (e.g. Thomas von Heuglin, Julius Payer and Karl Weyprecht) gave the names of Baltic-German

polar explorers to numerous nameless mountains, gulfs, islands in the Franz Joseph Land and Spitzbergen in the course of their expeditions.

The more well-known explorers, related to Tartu University, whose name an attentive seeker finds on the world map, are the naturalist Karl Ernst von Baer (1792–1876), the Russian linguist and ethnographer Vladimir Dahl (1801–1872), the organiser of first Russian round-the-world expeditions, vice-admiral Adam Johann von Krusenstern (1770–1846), the physicist Emil Lenz (1804–1865), President of the St. Petersburg Academy of Sciences Friedrich Benjamin Lütke (1797–1882), the explorer of East-Siberia Alexander Theodor von Middendorff (1815–1894), the astronomer Friedrich Wilhelm Struve (1793–1864) and the explorer Eduard von Toll (1858–1902).

Katri Raik, Erki Tammiksaar

